

# THE BRAHMASŪTRABHĀṢYA

Text with Foot-Notes & Variants etc.



Third Edition

RE-EDITED

WITH NOTES, VARIOUS READINGS ETC.

BY

NĀRĀYAṆ RĀM ĀCHĀRYA, "KĀVYATĪRTHA"

Sa/VI  
San/Ach



PUBLISHED BY

SATYABHĀMĀBĀI PĀṆDURĀṄG,

FOR THE NIRṆAYA SĀGAR PRESS,

BOMBAY

1948

*Price 3 Rupees*

MANSHI RAM MANOHAR LAL

Oriental & Foreign Book-Sellers

P.R. 1165, Nai Sarak, DELHI-6

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL  
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. .... 16191

Date ..... 21/1/53

Call No. .... Sa(VI) 500/1/1/1

[ All rights reserved by the Publisher ]

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang, } Nirnaya Sagar Press,  
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay





# ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् (मूलमात्रम्)

पाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः समेतम्



तृतीयं संस्करणम्

श्रीमदिन्दिराकान्तपूज्यपादान्तेवासिना

नारायण राम आचार्य 'काव्यतीर्थ'

इत्यनेन टिप्पण्यादिभिरलंकृत्य संशोधितम्



मुम्बय्यां

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग

इत्येताभिर्निर्णयसागरमुद्रणालयकृते प्रकाशितम् ।



शकः १८६९ सन १९४८



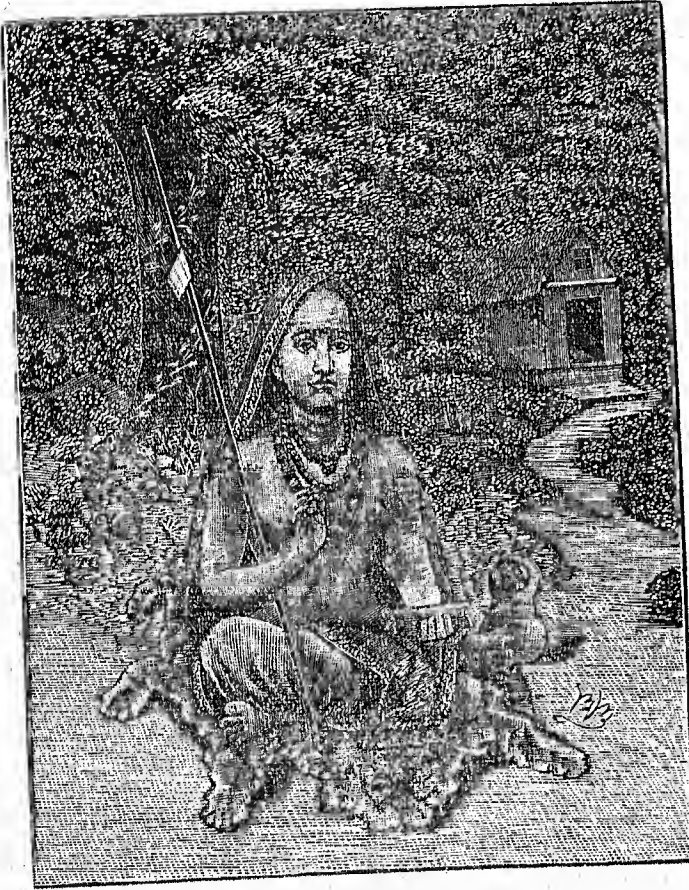


अथैतेषां श्रीमच्छंकरभगवत्पादानां प्रादुर्भावसमयः कलिगताब्दाः ३८८९

वैक्रमः संवत् ८४५. निर्णतमिदं शंकरमन्दारमरन्दसौरमे—

“प्रासूत तिष्ठ्यशरदामतियातवत्या-

मेकादशाधिकशतोत्तचतुःसहस्र्याम् ।” इति ।

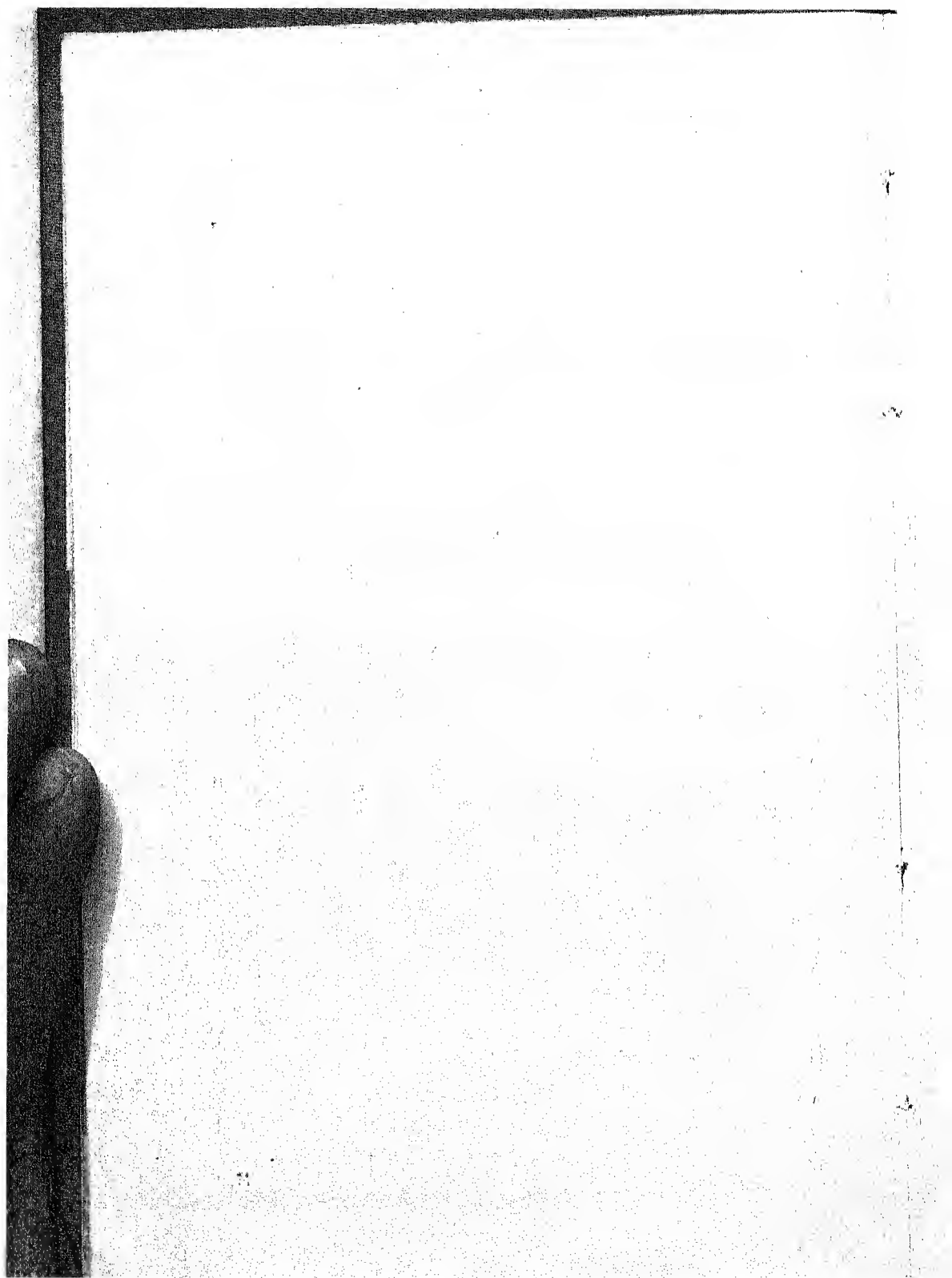


“वादिनातगजेन्द्रदुर्मदघटादुर्गवैसंकषेणः

श्रीमच्छंकरदेशिकेन्द्रमृगराजायाति सर्वार्थवित् ।

दूरं गच्छत वादिदुःशठगजाः संन्यासदंष्ट्रायुधो

वेदान्तोरुवनाश्रयस्तदपरं द्वैतं वनं भक्षति” ॥—श्रीमाधवः



## श्रीमद्ब्रह्मसूत्रविषयोपन्यासः ।

अखिलजगदुद्दिधीर्षुणा परमकारुणिकेन भगवता श्रीवादरायणेनेयं  
चतुरध्यायी शारीरकमीमांसा जीवब्रह्मैकत्वरूपसाक्षत्कारहेतुः श्रवणाख्य-  
विचारप्रतिपादकाख्यायानुपदर्शयन्ती प्रणीताखिलविद्यासु श्रेष्ठ्येन वरी-  
वर्ति । इयमेव ब्रह्ममीमांसेत्युत्तरमीमांसेति च गीयते । एतदुपरि  
श्रीमद्भगवत्पादाचार्यैरिदं भाष्यमकारीति न तिरोहितं विदुषाम् । तत्र—

प्रथमे समन्वयाध्याये—सर्वेषामपि वेदान्तवाक्यानां साक्षात्पर-  
परया वा प्रत्यगभिन्नाद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयः  
प्रदर्शितः । तत्र च—

प्रथमपादे—स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तानि वाक्यानि विचारितानि ।

द्वितीयपादे—अस्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तान्युपास्यब्रह्मविषयाणि वाक्यानि ।

तृतीयपादे—अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि प्रायशो ज्ञेयब्रह्मविषयाणि ।

एवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः ।

चतुर्थपादे—प्रधानविषयत्वेन संदिह्यमानान्यव्यक्ताजादिपदानि  
चिन्तितानि ।

द्वितीयेऽविरोधाध्याये—प्रथमाध्यायेन वेदान्तानामद्वये ब्रह्मणि  
सिद्धे समन्वये तत्र संभावितस्मृतितर्कादिविरोधमाशङ्क्य तत्प-  
रिहारकरणपूर्वमविरोधो दर्शितः । तत्र च—

प्रथमपादे—सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्तैस्तर्कैश्च  
विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः ।

द्वितीयपादे—सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितं, स्वपक्षस्थापन-  
परपक्षनिराकरणरूपपक्षद्वयात्मकत्वाद्विचारस्य ।

तृतीयपादे—महाभूतसृष्ट्यादिश्रुतीनां परस्परविरोधः पूर्वभागेन  
परिहृतः । उत्तरभागेन तु जीवविषयाणाम् ।

चतुर्थपादे—इन्द्रियादिविषयश्रुतीनां विरोधपरिहारः ।

**तृतीये साधनाध्याये**—सर्वसाधनानां निरूपणम् । तत्र च—

**प्रथमपादे**—जीवस्य परलोकगमननिरूपणेन वैराग्यं प्रतिपादितम् ।

**द्वितीयपादे**—पूर्वभागेन त्वंपदार्थः शोधितः । उत्तरभागेन च तत्पदार्थशोधनम् ।

**तृतीयपादे**—निर्गुणे ब्रह्मणि नानाशाखापठितः पुनरुक्तपदोपसंहारः कृतः । प्रसङ्गाच्च सगुणविद्यासु शाखान्तरीयगुणोपसंहारानुपसंहारौ निरूपितौ ।

**चतुर्थपादे**—निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गसाधनान्याश्रमधर्मयज्ञदानादीनि, अन्तरङ्गसाधनानि शमदमनिदिध्यासनादीनि च निरूपितानि ।

**चतुर्थे फलाध्याये**—सगुणनिर्गुणविद्ययोः फलविशेषनिर्णयः सपरिहरः कृतः । तत्र—

**प्रथमपादे**—श्रावणाद्यावृत्त्या निर्गुणं ब्रह्म, उपासनावृत्त्या सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यालेपलक्षणा जीवन्मुक्तिरभिहिता ।

**द्वितीयपादे**—अग्र्यमाणस्योत्क्रान्तिप्रकारश्चिन्तितः ।

**तृतीयपादे**—सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तरमार्गश्च निरूपितः ।

**चतुर्थपादे**—पूर्वभागेन निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरुक्ता । उत्तरभागेन सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोके स्थितिरभिहितेति ।

इदमेव सर्वशास्त्राणां मूर्धन्यं शास्त्रान्तरं सर्वमस्यैव शेषभूतमितीदमेव मुमुक्षुभिरादरणीयं श्रीशङ्करभगवत्पादोदितप्रकारेणेति रहस्यम् ।

श्रीः ।

## ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्याधिकरणानुक्रमः ।

अधिकरणानि.	पृष्ठं.	अधिकरणानि.	पृष्ठं.
प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ॥ १ ॥		६ अनुकृत्यधिकरणम् ... .. ११६	
१ जिज्ञासाधिकरणम् ... .. ४		७ प्रमिताधिकरणम् ... .. ११८	
२ जन्माद्यधिकरणम् ... .. ७		८ देवताधिकरणम् ... .. १२०	
३ शास्त्रयोनिताधिकरणम् ... .. ९		९ अपश्रद्धाधिकरणम् ... .. १३५	
४ समन्वयाधिकरणम् ... .. १०		१० कम्पनाधिकरणम् ... .. १३९	
५ ईक्षत्यधिकरणम् ... .. २४		११ ज्योतिरधिकरणम् ... .. १४१	
६ आनन्दमयाधिकरणम् ... .. ३४		१२ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधि० १४२	
७ अन्तरधिकरणम् ... .. ४३		१३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ... १४२	
८ आकाशाधिकरणम् ... .. ४६		प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥	
९ प्राणाधिकरणम् ... .. ४८		१ आनुमानिकाधिकरणम् ... १४४	
१० ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ... ५०		२ चमसाधिकरणम् ... .. १५५	
११ प्रतर्दनाधिकरणम् ... .. ५६		३ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ... १५८	
प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥ २ ॥		४ कारणत्वाधिकरणम् ... .. १६१	
१ सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम् ... ६२		५ बालाक्यधिकरणम् ... .. १६५	
२ अत्राधिकरणम् ... .. ६९		६ वाक्यान्वयाधिकरणम् ... १६८	
३ गुहाप्रविष्टाधिकरणम् ... .. ७०		७ प्रकृत्यधिकरणम् ... .. १७४	
४ अन्तरधिकरणम् ... .. ७४		८ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ... १७८	
५ अन्तर्याम्यधिकरणम् ... .. ७९		द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥ १ ॥	
६ अदृश्यत्वाधिकरणम् ... .. ८२		१ स्मृत्यधिकरणम् ... .. १७९	
७ वैश्वानराधिकरणम् ... .. ८६		२ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ... १८२	
प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥		३ विलक्षणत्वाधिकरणम् ... १८४	
१ बुभ्वाद्यधिकरणम् ... .. ९३		४ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ... १९४	
२ भूमाधिकरणम् ... .. ९८		५ भोक्तापत्यधिकरणम् ... .. १९५	
३ अक्षराधिकरणम् ... .. १०२		६ आरम्भणाधिकरणम् ... .. १९६	
४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ... .. १०४		७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ... २०८	
५ दहराधिकरणम् ... .. १०६		८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ... २१०	

अधिकरणानि.	पृष्ठं.	अधिकरणानि.	पृष्ठं.
९ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ...	२१२	१७ अंशाधिकरणम् ...	२९७
१० सर्वोपेताधिकरणम् ...	२१५	<b>द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥</b>	
११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ...	२१६	१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ...	३०४
१२ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ...	२१७	२ सप्तगत्याधिकरणम् ...	३०८
१३ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ...	२१९	३ प्राणानुत्थाधिकरणम् ...	३१२
<b>द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥ २ ॥</b>		४ प्राणश्रेष्ठ्याधिकरणम् ...	३१२
१ रचनानुपपत्त्याधिकरणम् ...	२२०	५ वायुक्रियाधिकरणम् ...	३१३
२ महद्दीर्घाधिकरणम् ...	२२८	६ श्रेष्ठानुत्थाधिकरणम् ...	३१६
३ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ...	२३१	७ ज्योतिराद्यधिकरणम् ...	३१७
४ समुदायाधिकरणम् ...	२३९	८ इन्द्रियाधिकरणम् ...	३१९
५ अभावाधिकरणम् ...	२४७	९ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ...	३२१
६ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ...	२५२	<b>तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥ १ ॥</b>	
७ पलाधिकरणम् ...	२५६	१ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ...	३२४
८ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ...	२५९	२ कृतात्ययाधिकरणम् ...	३२०
<b>द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥</b>		३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ...	३३५
१ वियदधिकरणम् ...	२६२	४ साभाव्यापत्त्यधिकरणम् ...	३३९
२ मातरिश्वाधिकरणम् ...	२७०	५ नातिचिराधिकरणम् ...	३४०
३ असंभवाधिकरणम् ...	२७१	६ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ...	३४०
४ तेजोधिकरणम् ...	२७१	<b>तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥ २ ॥</b>	
५ अबधिकरणम् ...	२७३	१ संध्याधिकरणम् ...	३४३
६ पृथिव्यधिकाराधिकरणम् ...	२७३	२ तदभावाधिकरणम् ...	३४८
७ तदभिध्यानाधिकरणम् ...	२७४	३ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ...	३५२
८ विपर्ययाधिकरणम् ...	२७५	४ मुग्धाधिकरणम् ...	३५३
९ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ...	२७५	५ उभयलिङ्गाधिकरणम् ...	३५५
१० चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ...	२७६	६ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ...	३६३
११ आत्माधिकरणम् ...	२७७	७ पराधिकरणम् ...	३६९
१२ ज्ञाधिकरणम् ...	२८०	८ फलाधिकरणम् ...	३७३
१३ उत्क्रान्तिगत्याधिकरणम् ...	२८१	<b>तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥</b>	
१४ कर्त्रधिकरणम् ...	२८९	१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ...	३७५
१५ तक्षाधिकरणम् ...	२९२	२ उपसंहाराधिकरणम् ...	३७९
१६ परायत्ताधिकरणम् ...	२९६		



अधिकरणानि.	पृष्ठं.
३ अन्यथात्वाधिकरणम् ...	३७९
४ व्याप्त्यधिकरणम् ...	३८२
५ सर्वाभेदाधिकरणम् ...	३८३
६ आनन्दाद्यधिकरणम् ...	३८४
७ आध्यानाधिकरणम् ...	३८६
८ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ...	३८७
९ कार्याख्यानाधिकरणम् ...	३९१
१० समानाधिकरणम् ...	३९२
११ संबन्धाधिकरणम् ...	३९४
१२ संमृत्यधिकरणम् ...	३९५
१३ पुरुषविद्याधिकरणम् ...	३९६
१४ वेधाद्यधिकरणम् ...	३९७
१५ हान्यधिकरणम् ...	३९९
१६ सांपरायाधिकरणम् ...	४०२
१७ गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् ...	४०३
१८ अनियमाधिकरणम् ...	४०४
१९ यावदधिकाराधिकरणम् ...	४०५
२० अक्षरव्यधिकरणम् ...	४०७
२१ इयदधिकरणम् ...	४०८
२२ अन्तरत्वाधिकरणम् ...	४०९
२३ व्यतिहाराधिकरणम् ...	४१०
२४ सत्याद्यधिकरणम् ...	४११
२५ कामाद्यधिकरणम् ...	४१३
२६ आदराधिकरणम् ...	४१४
२७ तन्निर्धारणाधिकरणम् ...	४१५
२८ प्रदानाधिकरणम् ...	४१७
२९ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ...	४१९
३० ऐकात्म्याधिकरणम् ...	४२३
३१ अज्ञावबद्धाधिकरणम् ...	४२५
३२ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ...	४२७
३३ शब्दादिभेदाधिकरणम् ...	४२८
३४ विकल्पाधिकरणम् ...	४३०

अधिकरणानि.	पृष्ठं.
३५ काम्याधिकरणम् ...	४३०
३६ यथाश्रयभावाधिकरणम् ...	४३१
तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥	
१ पुरुषार्थाधिकरणम् ...	४३३
२ परामर्शाधिकरणम् ...	४३९
३ स्तुतिमात्राधिकरणम् ...	४४३
४ पारिहवाधिकरणम् ...	४४४
५ अस्तीन्धनाद्यधिकरणम् ...	४४५
६ सर्वापेक्षाधिकरणम् ...	४४५
७ सर्वज्ञानुमित्यधिकरणम् ...	४४६
८ आश्रमकर्माधिकरणम् ...	४४८
९ विधुराधिकरणम् ...	४५०
१० तद्भूताधिकरणम् ...	४५१
११ आधिकारिकाधिकरणम् ...	४५२
१२ बहिरधिकरणम् ...	४५३
१३ स्वाम्यधिकरणम् ...	४५३
१४ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ...	४५४
१५ अनाविष्काराधिकरणम् ...	४५६
१६ ऐहिकाधिकरणम् ...	४५७
१७ मुक्तिफलाधिकरणम् ...	४५८
चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ॥ १ ॥	
१ आद्यृत्यधिकरणम् ...	४५५
२ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ...	४६३
३ प्रतीकाधिकरणम् ...	४६५
४ ब्रह्महृद्व्यधिकरणम् ...	४६६
५ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ...	४६७
६ आसीनाधिकरणम् ...	४७०
७ एकाग्रताधिकरणम् ...	४७१
८ आप्रायणाधिकरणम् ...	४७१
९ तदधिगमाधिकरणम् ...	४७२
१० इतरासंश्लेषाधिकरणम् ...	४७४

अधिकरणानि.	पृष्ठं.	अधिकरणानि.	पृष्ठं.
११ अनारब्धाधिकरणम् ...	४७४	चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥	
१२ अग्निहोत्राधिकरणम् ...	४७५	१ अर्चिराद्यधिकरणम् ...	४९०
१३ विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् ...	४७६	२ वाय्वधिकरणम् ...	४९१
१४ इतरक्षपणाधिकरणम् ...	४७८	३ तडिदधिकरणम् ...	४९२
चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥ २ ॥		४ आतिवाहिकाधिकरणम् ...	४९३
१ वागाधिकरणम् ...	४७८	५ कार्याधिकरणम् ...	४९५
२ मनोधिकरणम् ...	४८०	६ अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ...	५०५
६ अध्यक्षाधिकरणम् ...	४८०	चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥	
४ आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ...	४८२	१ संपद्याविर्भावाधिकरणम् ...	५०३
५ संसारव्यपदेशाधिकरणम् ...	४८२	२ अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ...	५०४
६ प्रतिषेधाधिकरणम् ...	४८३	३ ब्राह्माधिकरणम् ...	५०५
७ वागादिलयाधिकरणम् ...	४८४	४ संकल्पाधिकरणम् ...	५०६
८ अविभागाधिकरणम् ...	४८६	५ अभावाधिकरणम् ...	५०६
९ तदोक्तोधिकरणम् ...	४८७	६ प्रदीपाधिकरणम् ...	५०७
१० रश्म्याधिकरणम् ...	४८७	७ जगद्धापाराधिकरणम् ...	५०८
११ दक्षिणायनाधिकरणम् ...	४८९	ग्रन्थोपसंहारः ।	

समाप्तेयं ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यस्थाधिकरणानुक्रमः ।

ॐ तत्सत् ।



तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

# ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

समन्वयाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

[ अत्र समन्वय-विरोधपरिहार-साधन-फलेति चतुरध्यायी शारीरकमीमांसा जीवब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतुश्रवणाख्यविचारप्रतिपादकान्यायानुपदर्शयन्ती सुगृहीत-नामधेयेन वादरायणेन प्रणीता । तत्र सर्वेषामपि वेदान्तवाक्यानां साक्षात्परम्परया वा प्रत्यगभिन्नाद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयोऽनेन प्रथमाध्यायेन प्रकाश्यते ]

\* उपोद्घातः \*

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभाव-योरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुप-पत्तिः, इत्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः, तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम्; तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मक-तामन्योन्यधर्माश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्या-ज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य, 'अहमिदं' 'ममेदम्' इति नैसर्गि-कोऽयं लोकव्यवहारः । आह—कोऽयमध्यासो नामेति । उच्यते,—स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचित्—अन्यत्रान्य-

टिप्प०—१ इत आरभ्य मिथ्या भवितुं युक्तमिति यावत् शङ्काग्रन्थः । तथापीत्यादि-परिहारग्रन्थः । तथापीत्यभिसंबन्धाच्छङ्कायां यद्यपीति पठितव्यम् । भा० । २ धर्मिणो विवेकस्तादात्म्याभावः । धर्माणां च विवेकः संसर्गभावः । ३ निरधिष्ठानवादे उक्तलक्षणव्याप्तिपरिहारार्थं 'परत्र'पदम्; स्मृतावतिव्याप्तिपरिहारार्थं 'स्मृतिरूप'पदम्; स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं 'पूर्वदृष्ट'ग्रहणम् इति पंचपादिका । ४ केचित्=अन्यथाख्यातिवादिनः ।

धर्माध्यास—इति वदन्ति । केचित्तु—यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो  
भ्रम—इति । अन्ये तु—यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पना-  
माचक्षते—इति । सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति ।  
तथा च लोकेऽनुभवः—शुक्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः  
सद्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्मा-  
णाम् ? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति, शुष्मत्प्रत्य-  
यापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि ? उच्यते,—न तावदयमेका-  
न्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् ; अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः ।  
न चायमस्ति नियमः—पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्य-  
मिति ; अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः  
प्रत्यगात्मन्यध्यासमाध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविवेच्येति  
मन्यन्ते ; तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र  
यदध्यासः, तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते,  
तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेय-  
व्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रति-  
षेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि  
शास्त्राणि चेति ? उच्यते,—देहेन्द्रियादिष्वहंमाभिमानरहितस्य प्रमा-  
नृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्य-  
क्षादिव्यवहारः संभवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः

टिप्प०—१ केचित्=अख्यातिवादिनः । २ अन्ये=शून्यवादिनः । तथा च—असत्ख्यातिः  
शून्यवादिनाम् ; अन्यथाख्यातिः वैशेषिकाणां नैयायिकानां च ; अख्यातिः मीमांसकानाम् ;  
आत्मख्यातिः बौद्धानाम्, अनिर्वचनीयख्यातिः वेदान्तिनाम् ; सदसत्ख्यातिः सांख्यानाम् ।  
३ प्रमाणत्वं हि प्रमाणप्रेरकत्वं प्रमां प्रत्याश्रयत्वं चोभयमध्यध्यासाधीनं कृतस्थस्य  
स्वत एव प्रेरणारूपव्यापारासंभवात् । प्रमा च चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टोऽन्तःकरणपरिणामः ।  
स न केवलस्यात्मनः संभवत्यपरिणामित्वात् चैतन्यप्रतिबिम्बश्च न केवलान्तःकरणेन  
संभवति । अतः प्रमारूपोपयोगितयान्तःकरणाल्मनोरध्यास एषितव्यः । प्रमा चेन्द्रियाणां  
प्रेरणे फलम् । तत्तत्रेन्द्रियप्रवृत्तौ प्रेरणा प्रमा चात्मन्यपेक्षितेति तदुपयोगितयाध्यासः  
प्राप्नोति । यत्र नाध्यासस्तत्र न व्यवहारः, यथा सुषुप्तौ इति व्याप्तिः । देवदत्तस्य जाग-  
रादिकालः तस्यैवाध्यासाधीनव्यवहारवान् तस्यैव स्नापादिकालादन्यकालत्वाद्यतिरेके  
तस्यैव स्नापादिकालवत् ।

संभवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्नियते । न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसति असङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च । पश्चादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि पश्चादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते, अनुकूले च प्रवर्तन्ते; यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरितवृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति; एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान्बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते, अतः समानः पश्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्चादीनां च प्रसिद्धोऽविवेकपुरःसरः प्रत्यक्षादिव्यवहारः । तत्सामान्यदर्शनाद्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवेद्यम्, अशनायाद्यतीतम्, अपेतब्रह्मक्षेत्रादिभेदम्, असंसारीत्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते, अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च । प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते । तथा हि—‘ब्राह्मणो यजेत’ इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयोवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा—पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यर्थ्यस्यति; तथा देहधर्मान्—स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं तिष्ठामि, गच्छामि, लङ्घयामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान्—मूकः, काणः, स्त्रीवः, बधिरः, अन्धोऽहमिति । तथाऽन्तःकरणधर्मान्—कामसंकल्पविचिकित्साध्यवसाया-

टिप्प०-१ पुत्रादीनां साकल्यवैकल्यात्मनि निरुपचरितमध्यस्यति । यथा—प्रातिवेश्यमात्रसंबन्धना=खगुहसमीपवर्तिना केनचिद्वस्त्रालंकारादिभिः स्वबालके पूजिते निरुपचरितमात्मानमेव पूजितं मन्यते पिता, पूजयितापि पितरमेवापूपुजमिति, न बालकस्य पूजितत्वाभिमानः । अव्यक्तजातद्वत्प्रसिद्धव्यतिरेकस्यात्मनि मुख्य एवाध्यासः ।

दीन् । एवमहंप्रत्ययितमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य, तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय, आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शरीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ।

### प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ।

[ अत्र पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तानां वाक्यानां विचारः ]

( १ जिज्ञासार्थिकरणम् । सू० १ )

वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

तत्र अथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते, नाधिकारार्थः; ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्यव्यतिरेकात् । सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते, तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न; धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः; क्रमस्य विवक्षितत्वाच्च तथेह क्रमो विवक्षितः, शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात्, धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं, तच्चावुष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं, न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यत्वाच्च पुरुष-

टिप्प०—१ अधिकरणमिति—विषयः संदेहः संगतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्त इत्येकैकमधिकरणं पञ्चावयवं ज्ञेयम् । २ ततश्च ज्ञानजन्यचिकीर्षया यत्र सति यागादिधर्मो भवति ।

व्यापारतन्त्रम् । चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा  
स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोध-  
यत्येव केवलम्, अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते ।  
यथाऽक्षार्थसंनिकर्षेणार्थावबोधे, तद्वत् । तस्मात्किमपि चक्तव्यम्—यदन-  
न्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । उच्यते,—नित्यानित्यवस्तुविवेकः,  
इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपत्, सुमुक्षुत्वं च । तेषु हि  
सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं  
च, न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तर्यमुपदिश्यते ।  
अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्य-  
फलतां दर्शयति—‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र  
पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ (छान्दो० ८।१।६) इत्यादिः । तथा ब्रह्म-  
विज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति—‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ (तैत्ति० २।१ )  
इत्यादिः । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ।  
ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं ‘जन्माद्यस्य  
यतः’ इति । अत एव न ‘ब्रह्म’शब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कित-  
व्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी, न शेषे; जिज्ञास्यापेक्षत्वा-  
ज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो  
जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते, संबन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् ।  
एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य, सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं  
कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् । न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रति-  
ज्ञानार्थत्वादिति चेन्न; प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म  
हि ज्ञानेनापुमिष्टतमत्वात्प्रधानम् । तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परि-  
गृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति  
न पृथक्सूत्रयितव्यानि । यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो  
गमनमुक्तं भवति, तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । ‘यतो वा इमानि भूतानि

टिप्प०—१ ब्रह्मणो हि निवृत्तावरणत्वेन फलरूपत्वं तज्ज्ञानोपयोगितया चतुर्थसमास  
एषितव्यः; ‘चतुर्थी तदर्थः’ ( पा. सू. २।१।३६ ) इत्यादिनेति केचित् ।



जायन्ते' (तैत्ति० ३।१) इत्याद्याः श्रुतयः, 'तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्म' (तैत्ति० ३।१) इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म; फलविषयत्वाद्विच्छायाः । ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः, निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात् । तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासितव्यम् । तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं, न जिज्ञासितव्यम् । अथाऽप्रसिद्धं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति । उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं, सर्वज्ञं, सर्वशक्ति-समन्वितम्; ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते; बृहतेर्धातोर्र्थानुगमात् । सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् । न; तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्त्यपरे । भोक्तैव केवलं न कर्तैत्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य यत्किञ्चित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् । तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तद्विरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥

इति प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

टिप्प०—१ 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते' । २ विप्रतिपत्तृपरिगणनम्—शून्यवादो माध्यमिकानां, क्षणिकविज्ञानवादो योगाचार्याणां, ज्ञानाकारानुमेयक्षणिकवाद्यार्थवादः सौत्रान्तिकानां, क्षणिकवाद्यार्थवादो वैभाषिकाणां, देहार्थवादश्चार्वाकाणां देहातिरिक्तदेहपरिणामवादो दिगम्बराणामित्याद्युद्धम् ।



( २ जन्माद्यधिकरणम् । सू० २ )

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान्-  
न्सूत्रकारः—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । जन्मस्थितिभङ्गं  
समासार्थः । जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च ।  
श्रुतिनिर्देशस्तावत्—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ (तैत्ति० ३।१)  
इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि  
जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात् । अस्येति  
प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः । षष्ठी जन्मा-  
दिधर्मसंबन्धार्था । यत इति कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नाम-  
रूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्त-  
क्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः  
सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति, तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । अन्येषामपि  
भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणम् ।  
यास्कपरिपठितानां तु ‘जायतेऽस्ति’ इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः  
स्थितिकाले संभाव्यमानत्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न  
गृहीताः स्युरित्याशङ्क्येत, तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैव स्थितिः  
प्रलयश्च त एव गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषण-  
मीश्वरं मुक्त्वान्यतः प्रधानादचेतनात्, अणुभ्योऽभावात्, संसारिणो वा  
उत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यम् । न च स्वभावतः, विशिष्टदेशकालनि-  
मित्तानामिहोपादानात् । एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादि-  
साधनं मन्यन्त ईश्वरकारणिनः । नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादि-  
सूत्रे । न; वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि  
हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि  
ब्रह्मावगतिः, नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु

जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदाढ्यायानुमानमपि वेदान्तवा-  
क्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते, श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याभ्यु-  
पेतत्वात् । तथा हि—‘श्रोतव्यो मन्तव्यः’ (बृह० २।४।५) इति श्रुतिः  
‘पण्डितो मेधावी गन्धारातेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद’  
(छान्दो० ६।१।४२) इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न  
धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम्, किंतु  
श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणम् ; अनुभवावसानत्वाद्भूत-  
वस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य । कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति  
श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्, पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य । कर्तु-  
मकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म, यथाश्वेन गच्छति,  
पश्यामन्यथा वा, न वा गच्छतीति । तथा ‘अतिरात्रे षोडशिनं  
गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’, ‘उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति’  
इति विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः, विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । न तु  
वस्तुत्वेनैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्य-  
पेक्षाः । न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् । किं तर्हि ? वस्तुतश्चमेव  
तत् । नहि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति ।  
तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम्, स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं, वस्तु-  
तश्चत्वात् । एवं भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतश्चम् । तत्रैवं सति  
ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतश्चमेव, भूतवस्तुविषयत्वात् । ननु भूतवस्तुत्वे  
ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणानर्थिकैव प्राप्ता ।  
न; इन्द्रियाविषयत्वेन संबन्धाग्रहणात् । स्वभावतो विषयविषयाणी-  
न्द्रियाणि; न ब्रह्मविषयाणि । सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मणः  
इदं ब्रह्मणा संबद्धं कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु गृह्य-  
माणं किं ब्रह्मणा संबद्धं किमन्येन केनचिद्वा संबद्धमिति न शक्यं  
निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थम् । किं तर्हि ? वेदान्त-  
वाक्यप्रदर्शनार्थम् । किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिख्यविषितम् ?  
‘भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति’

इत्युपक्रम्याह—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्रहोति’ (तैत्ति० ३।१) । तस्य च निर्णयवाक्यम्—‘आनन्दाद्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्यभिसंविशन्तीति’ (तैत्ति० ३।६) । अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥

इति द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

( ३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् । सू० ३ )

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं, तदेव द्रढयन्नाह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । न हीदृशस्य शास्त्रस्य र्वे-  
दादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोऽस्ति । यद्यद्वि-  
स्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्या-  
देर्ज्ञैकदेशार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके । किमु  
वक्तव्यमनेकशाखाभेदभिन्नस्य देवतिर्यङ्मानुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतो-  
र्ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिःश्वास-  
वद्यस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवः, ‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेत-

टिप्प०—१. उपबृंहणीयाश्चत्वारो वेदाः । तत्र पुराणानि सृष्ट्यादिप्रतिपादकवाक्यानि परकृतिपुराकल्परूपानर्थवादांश्च प्राधान्येनोपबृंहयन्ति प्रसङ्गादद्वैतभागं कर्मभागं च ।  
न्यायशास्त्रं तु प्रमाणप्रमेयलक्षणनिरूपणेन पदार्थान्विविच्य ज्ञापयदुपबृंहयति । पूर्वोत्तर-  
मीमांसे तु तात्पर्यनिर्णयद्वारोपयुक्ते । धर्मशास्त्रं श्रुतमनुमिति वा विधिभागमुपबृंहयति ।  
शिक्षा स्थानकरणादिनिरूपणद्वारा स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विध्यर्थमुपबृंहयति । कल्पास्तु  
प्रयोगनिरूपणार्थमुपयुक्ताः । व्याकरणं तावदसिञ्जर्थे इदं पदं साधयति पदार्थान्व्याकरोति ।  
निरुक्तं तेषु तेषु पदेषु यौगिकमर्थं प्रदर्शयति । छन्दःशास्त्रं वेदगतागायत्र्यादिच्छन्दान्  
लक्षणमुखेन निशङ्कयति । ज्योतिषं पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतामावास्याममा-  
वास्यया यजेतेत्यादिनोपात्तं कालविशेषं व्यवस्थापयति । तथा च तत्तद्देशव्याख्यानाय  
बहवो महर्षयः पुराणादिनिबन्धप्रणेतारो यत्र प्रवृत्तास्तस्य महत्त्वं व्यक्तमेव । २ विस्तर-  
रूपोऽर्थो धर्मो यस्येति विग्रहः । विस्तृतमित्यर्थः ।

यद्वेदः' ( बृह० २।४।१० ) इत्यादिश्रुतेः । तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति । इति प्रथमवर्णकम् ॥ अथवा,— यथोक्तमृगवेदादि शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि । किमर्थं तर्हीदं सूत्रं ? यावता पूर्वसूत्र एवैवजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । उच्यते,—तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जन्मादि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्कोत, तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं प्रवृत्ते—शास्त्रयोनित्वादिति ॥ ३ ॥

इति तृतीयं शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

### ( ४ समन्वयाधिकरणम् । सू० ४ )

कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते, यावता 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्' ( जै० सू० १।२।१ ) इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् । अतो वेदान्तानामानर्थक्यम्; अक्रियार्थत्वात् । कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वम्; उपासनादिक्रियान्तविधानार्थत्वं वा । नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं संभवति; अत्यक्षादिषिष्यत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः; तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव 'सोऽरोदीत्' इत्येवमादीनामानर्थक्यं मा भूदिति 'विधिना त्वेकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' ( जै० सू० १।२।७ ) इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । मन्त्राणां च 'इषे त्वा' इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न कचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा ।

टिप्प०—१ आम्नायस्येति पूर्वपक्षसूत्रम् । अस्यार्थः—आम्नायस्य वेदस्य क्रियाप्रतिपादनपरत्वादितदर्शानामक्रियार्थानां 'सोऽरोदीत्' इत्यादिवाक्यानामानर्थक्यम् । तस्मादनित्यमनित्यतं वेदानां प्रामाण्यमुच्यते । तद्वृत्तानां क्रियार्थेन समन्वय इति सिद्धान्तः । तत्रेषु वेदवाक्येषु भूतानां सिद्धार्थप्रतिपादकवाक्यानां क्रियार्थेन क्रियाप्रतिपादकवाक्येन 'बर्हिषि रजतं न देयं, पशुना यजेत' इत्यादिना सहान्वयः । तथा च निन्वालायथैपूरणेनान्वये कृते क्रियापरत्वसिद्ध्या प्रामाण्यं सिद्धम् । २ सिद्धवस्तुज्ञानात्फलभावादिवैल्यर्थः ।

न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति; क्रियाविषयत्वाद्विधेः । तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्ता-  
नाम् । अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतोपा-  
सनादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते,—

**तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥**

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तत् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्ति-  
स्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथम् ? समन्वयात् ।  
सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतत्सार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनु-  
गतानि । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' । 'एकमेवाद्वितीयम्' (छान्दो०  
६।२।१) 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐत० २।१।१।१) 'तदेत-  
द्ब्रह्मा पूर्वमनपरसनन्तरमबाह्यम्' । 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृह०  
२।५।१९) 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' (मुण्ड० २।२।११) इत्यादीनि ।  
न च तद्वतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽ-  
र्थान्तरकल्पना युक्ता; श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्तृस्वरूप-  
प्रतिपादनपरतावसीयते, 'तत्त्वेन कं पश्येत्' (बृह० २।४।१३) इत्यादि-  
क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षा-  
दिविषयत्वं ब्रह्मणः; 'तत्त्वमसि' (छान्दो० ६।८।७) इति ब्रह्मात्मभावस्य  
शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यत्तु—हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थ-  
क्यमिति, नैष दोषः; हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वल्लेशप्रहाणा-  
त्पुरुषार्थसिद्धेः । देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि  
न कश्चिद्विरोधः । नतु तथा ब्रह्मण उपसनाविधिशेषत्वं संभवति;  
एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः ।  
नह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति, येनो-  
पासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां

टिप्प०—१ पूर्वपक्षिणा क्रियाशेषतया ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्युक्तं तस्यावृत्त्यर्थमिति  
भावः । २ पर्णताया जुहुद्वारा क्रतुशेषतावदात्मनोऽपि ज्ञानद्वारा कर्मशेषत्वात्तदर्थं  
वेदान्तास्तद्विधिशेषा भविष्यन्तीत्याशङ्काह—तत्त्वेनेति ।

न विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं दृष्टम् ; तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्त-  
 त्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न चानुमान-  
 गम्यं शास्त्रप्रामाण्यं, येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्ष्येत । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः  
 शास्त्रप्रमाणकत्वम् । अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते—यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म,  
 तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते । यथा यूप-  
 हवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते, तद्वत् ।  
 कुत एतत् ? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथा हि—शास्त्रतात्पर्यविद्  
आहुः—‘दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्’ (जै० सू० १।१।१) इति ।  
‘चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्’ । ‘तस्य ज्ञानमुपदेशः—’  
(जै० सू० १।१।५) । ‘तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः—’ (जै० सू० १।१।-  
 २५) । ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्—’ (जै० सू० १।२।१)  
 इति च । अतः पुरुषं कचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्नि-  
 वर्तयन्नाथवच्छास्त्रम् । तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तत्सामान्याद्वेदान्ता-  
 नामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्या-  
 मिहोत्रादिसाधनं विधीयत एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति  
 युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम्—कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो  
 जिज्ञास्यः; इह तु भूतं नित्यनिवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति; तत्र धर्मज्ञान-  
 फलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् ;  
 कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’  
(बृह० २।४।५) इति । ‘य आत्माऽपहतपाप्मा’, ‘सोऽन्वेष्टव्यः स विजि-  
ज्ञासितव्यः’ (छान्दो० ८।७।१), ‘आत्मेत्येवोपासीत’ (वृ० १।४।७)  
‘आत्मानमेव लोकमुपासीत’ (वृ० १।४।१५) । ‘ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवति’  
(मुण्ड० २।२।९) इत्यादिविधानेषु सत्सु—‘कोऽसावात्मा, किं तद्ब्रह्म ?’  
 इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः—‘नित्यः सर्वज्ञः  
सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’

टिप्प०—१ प्रतिपत्तिकर्म—प्रधानकर्मशेषाङ्गम् । यथा प्रधानचरद्दीप्तोत्तरं तेनैव द्रव्येण  
 खिष्टकृद्बलिदानादि । यथा वा श्राद्धे पिण्डप्रदानपूजोत्तरं पिण्डानां गङ्गादिप्रवाहे प्रक्षेपः ।



इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति ।  
कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासंभवात् 'सप्तद्वीपा  
वसुमती', 'राजासौ गच्छति' इत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्य-  
मेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि 'रज्जुरियं नायं सर्पः' इत्यादौ  
भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं, तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन  
संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवम्, यदि रज्जुस्वरूप-  
श्रवण इव सर्पभ्रान्तिः, संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण  
निवर्तेत, ननु निवर्तते; श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारि-  
धर्मदर्शनात्, 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृह० २।४।५)  
इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात् । तस्मात्प्रति-  
पत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति । अत्राभि-  
धीयते—न; कर्म-ब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । शारीरं वाचिकं मानसं  
च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं, यद्विषया जिज्ञासा 'अथातो धर्म-  
जिज्ञासा' (जै० सू० १।१।१) इति सूत्रिता; अधर्मोऽपि हिंसादिः  
प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चोदनालक्षणयोरर्था-  
नर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने  
विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादा-  
रभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते । ततश्च तद्वेतोर्धर्मस्य  
तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम् । प्रसिद्धं चार्थि-  
त्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम् । तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव  
विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं, केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादि-  
क्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं, तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं  
च शास्त्रात् 'यावत्संपातमुषित्वा' (छान्दो० ५।१०।५) इत्यस्माद्गम्यते ।  
तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य  
एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु

टिप्प०-१ अनुप्रवेशोऽसंबन्धः । २ प्रतिपत्तेर्विधिर्नियोगस्तस्य विषयभूतां प्रतिपत्तिं  
प्रत्यवच्छेदकत्वेन विषयतयेत्यर्थः । ३ अभ्यादिदेवतोद्देशेन पुरोडाशादिद्रव्योत्सर्गो यागः ।

दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्वेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः—‘न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-  
हतिरस्ति’ (छान्दो० १२।१) इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति । ‘अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ (छान्दो० ८।१२।१) इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोप-  
पद्यते । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न; तस्य स्वाभाविकत्वात् । ‘अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’ (काठ० १।२।२१) ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’ (मुण्ड० २।१।२) ‘असङ्गो ह्ययं पुरुषः’ (बृह० ४।३।१५) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एवा-  
नुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विह-  
न्यते; यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनाम् । यथा च सांख्यानां गुणाः; इदं तु पारमार्थिकं, कूटस्थनित्यं, व्योमवत्सर्वव्यापि, सर्व-  
विक्रियारहितं, नित्यतृप्तं, निरवयवं, स्वयंज्योतिःस्वभावम् । यत्र धर्मा-  
धर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तते । तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम् । ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च’ (काठ० २।१।४) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता, तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चे-  
न्मोक्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते, अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च ‘ब्रह्म चेद ब्रह्मैव भवति’ (मुण्ड० ३।२।९) ‘क्षीयन्ते

टिप्प०—१ अशरीरं=विदेहम्, प्रियाप्रिये=सुखदुःखे । २ कृताकृतादिति । कृतात् कार्यात्, अकृतात् कारणात् ।



चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मुण्ड० २।२।८) । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चन' (तैत्ति० २।९) । 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' (बृह० ४।२।४) । 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' (वाजसनेयिब्राह्मणोप० १।४।१०) । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ईशा० ७) इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति । तथा 'तद्वैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' (बृह० १।४।१०) इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणायोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन्गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । 'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि' (प्रश्न० ६।८) 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्भूयोभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाच्छोकस्य पारं तारयतु' (छान्दो० ७।१।३) 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः' (छान्दो० ७।२।६।२) इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । तथाचाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम्—'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' (न्या० सू० १।१।२) इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपद्रूपम्, यथा 'अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति' (बृह० ३।१।९) इति । न चाध्यासरूपम्, यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छान्दो० ३।१।८।१) 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छान्दो० ३।१।९।१) इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्याध्यासः । नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं 'वायुर्वाव संवर्गः' (छान्दो० ४।३।१) 'प्राणो वाव संवर्गः' (छान्दो० ४।३।३) इतिवत् । नाध्याग्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्माङ्गसंस्काररूपम् ।

टिप्प०—१ तत् ब्रह्म, अवेत विदितवत् । २ बलकलादिवच्चित्ररङ्गको रागादिकषायो मृदितः क्षालितो विनाशितो यस्य ज्ञानवैराग्याभ्यासक्षारजलेन तस्मै । ३ अध्यासः शास्त्रतोऽतस्मिन्तद्धीः । ४ आदेश उपदेशः । ५ प्रलयकाले वायुरग्न्यादीन्संवृणोति संहरतीति संवर्गः, स्वापकाले प्राणो वागादीन्संहरतीति संहारक्रियायोगात्संवर्गः ।

संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने 'तत्त्वमसि' ( छान्दो० ६।८।७ ) 'अहं ब्रह्मास्मि' ( बृह० १।४।१० ) 'अयमात्मा ब्रह्म' ( बृह० २।५।१९ ) इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' ( मुण्ड० २।२।८ ) इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' ( मुण्ड० ३।२।९ ) इति चैवमादीनि तद्वावापत्तिवचनानि संपदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या । किं तर्हि ? प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रा । एवंभूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य च न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् । न च विदिक्रिया-कर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः, 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' ( केन० १।३ ) इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्, 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' ( बृह० २।४।१३ ) इति च । तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति—'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' ( केन० १।४ ) इति । अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनि-त्वानुपपत्तिरिति चेत्,—न; अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । नहि शास्त्रमिदंतया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति । किं तर्हि ? प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्य-वेदितु-वेदनादिभेदमपनयति । तथा च शास्त्रम्—'यस्याऽमतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' ( केन० २।३ ) 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः', 'न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' ( बृह० ३।४।२ ) इति चैवमादि । अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्म-स्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मा-

टिप्प०—१ तत् विदिताज्ज्ञानविषयादन्यन्निरूप्यम् । अथो अपि अविदिताज्ज्ञानविषया-दपि अधि अन्यत् । २ यद्वाचा शब्देनानभ्युदितमप्रकाशितं, येन ब्रह्मणा सा वागभ्युद्यते प्रकाशयते ।

पाठा०—१ 'निवृत्तिविषयत्वात्'—भामती ।

नसं, वाचिकं कार्याकं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च; तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । नहि दध्यादि विकार्य उत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके । नचाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा; स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं, सर्वगतत्वेन नित्याप्रस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मणः, आकाशस्येव । नापि संस्कार्यो मोक्षः, येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्यादोषापनयनेन वा ? न तावद्गुणाधानेन संभवति; अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयनेन; नित्यशुद्ध-ब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रियायात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, यथाऽऽदर्शे निवर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेत्,—न; क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते । यद्यात्मा क्रियया विक्रियेत, अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । ‘अविकार्योऽयमुच्यते’ (भ. गी. २।२५) इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रिया-ऽऽत्मनः संभवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयाऽऽत्मा संस्क्रियते । ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः । न; देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम् । तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तद्भिमानिन आरोग्यफलम्, अहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते । एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिना अहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते । स च देहेन संहत एव । तेनैव ह्यहंकर्त्राऽहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते । तत्फलं च स एवाश्नाति; ‘तयोरन्यः

टिप्प०—१ कार्यम्=अपूर्वं यागादिजन्यम्, तमपेक्षते स्तोत्रपत्ताविति भावः । २ स्वात्मनो धर्मानाश्रयत्वेऽपि नित्यो धर्मो मोक्षाख्यो भविष्यतीत्यभिप्रायेण धर्मशब्दः, स्वरूपपरो वा । ३ अन्यः=जीवात्मा । पिप्पलं=कर्मणः फलम् । अभिचाकशीति=प्रकाशते ।

पिप्पलं स्वाद्वच्यनभन्नन्यो अभिचाकशीति' (मुण्ड० ३।१।१) इति मन्त्रवर्णात् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' (काठ० १।३।४) इति च । तथा च 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' (धिता० ६।११) इति, 'स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरंशुद्धमपापविद्धम्' (ईशा० ८) इति चैतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिदर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमानस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न; वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम सा, यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषचित्तव्यापाराधीना च । यथा—'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद्वषट्कारिष्यन्' इति, 'संध्यां मनसा ध्यायेत्' (ऐ० ब्रा० ३।८।१) इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं, तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं; पुरुषतन्त्रत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयम्, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यम्, केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत् । न चोदनातन्त्रम् । नापि पुरुषतन्त्रम् । तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्ष्ण्यम् । यथा च 'पुरुषो वाव गौतमाग्निः', 'योषा वाव गौतमाग्निः' (छान्दो० ५।७, ८।१) इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति । केवलचोदनाजन्यत्वात्क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रसिद्धेऽभावमिबुद्धिः, न सा चोदनातन्त्रा । नापि पुरुषतन्त्रा । किं तर्हि ? प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैवं

टिप्प०—१ कर्माध्यक्षः=कर्मेफलप्रदाता । २ शुक्रमिति बाह्याशुद्धिविरह उक्तः । अव्रणमन्त्राविरमित्येव कायनिषेधे सिद्धे पुनस्तन्निषेधो लीलाश्रुतविष्णवादिविग्रहस्याप्यन्यतताप्रतिप्रादनार्थः । तथा च—'माया लोषा मया सृष्टा ग्रन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं मेवं मां द्रष्टुमर्हसीति । शरीरोपादानभूतानिचाराहिलाय शुद्धमिति । तन्निमित्तराहिलायाऽपापविद्धमिति । ३ अत्रानुप्रवेशः संबन्धः ।

सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् । तद्विषये लिङ्ग-  
द्वयः श्रूयमाणा अर्पयनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्ति, उपलादिषु प्रयुक्तक्षुर-  
तैक्षण्यादिवत् ; अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि 'आत्मा  
वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' (बृ. २।४।५) इत्यादीनि विधिच्छायां वचनानि ?  
स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः । यो हि बहिर्मुखः  
प्रवर्तते पुरुषः 'इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूत्' इति, नच तत्रात्यन्तिकं पुरु-  
षार्थं लभते, तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वाभाविककार्यकरणसंघात-  
प्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति—'आत्मा वा  
अरे द्रष्टव्यः' इत्यादीनि । तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं  
चात्मतत्त्वमुपदिश्यते । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृह० २।४।६)  
'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् केन कं विजानीयात्';  
'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' (बृह० ४।५।१५) 'अयमात्मा ब्रह्म'  
(बृह० २।५।१९) इत्यादिभिः । यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपा-  
दानाय वा न भवतीति, तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलंकारो ह्ययमस्माकं  
यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति । तथा च  
श्रुतिः—(बृह० ४।४।१२) 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।  
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥' इति । 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमा-  
नस्यात्कृतकृत्यश्च भारत' (म० गी० १।५।२०) इति स्मृतिः । तस्मान्न  
प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम् । यदपि केचिदाहुः—  
'प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति'  
इति,—तन्न; औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात् । योऽसावुपनिषत्स्वेवा-  
धिगतः पुरुषोऽसंसारि ब्रह्म, उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरण-  
स्योऽनन्यशेषः, नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम्, 'स

टिप्प०—१ मयेदं कार्यमित्यवगतिमान् हि नियोज्यो भवति । कृतिसाध्याश्च विधिविषयो  
भवति, ज्ञानस्य च कृत्यसाध्यत्वाच्चोभयमात्मज्ञानं भवतीति भावः । २ विधिच्छायानि  
प्रसिद्धयागादिविधितुल्यानि । ३ प्रत्यगात्मनि स्रोतश्चित्तवृत्तिप्रवाहः । ४ 'कृतं कृत्यं  
प्रापणीयं प्राप्तमित्येव तुष्यति' पञ्च० । ५ अनुसंज्वरेत् शरीरं परितप्यमानम-  
नुतप्येत । ६ प्रमाप्रमारूपधीमात्रविषयः प्रतिपत्तिशब्दः । आ० ।

एष नेति नेत्यात्मा' (बृह० ३।१।२६) इत्यात्मशब्दात् आत्मनश्च प्रत्याख्या-  
 तुमशक्यत्वात्, य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वात् । नन्वात्माऽहंप्रत्यय-  
 विषयत्वादुपनिषत्स्येव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम् । न; तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्त-  
 त्वात् । नह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः  
 कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा,  
 अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्म-  
 त्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं  
 पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो विनाशहेत्वभावादविनाशी, विक्रियाहेत्व-  
 भावाच्च कूटस्थनित्यः, अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः । तस्मात्  
 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' (काठ० १।३।११) 'तं  
 त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (बृह० ३।१।२६) इति चौपनिषदत्वविशेषणं  
 पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाशयमानत्वं उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो  
 वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम् । यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनु-  
 क्रमणम्—'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्' इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञा-  
 साविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च 'आज्ञायस्य  
 क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्' इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोप-  
 देशानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूप-  
 दिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः ? नहि  
 भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाध-  
 नत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्,—नैष दोषः; क्रियार्थत्वेऽपि  
 क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य । न  
 चैतावता वस्तुवस्तुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं, किं तव तेन  
 स्यादिति । उच्यते,—अनवगतात्मवस्तुपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति ।  
 तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत

टिप्प०—१ 'यच्चाप्रोति यदादत्ते यच्चाति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मा-  
 दात्मेति भण्यते' इति । २ अहंप्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः । ३ अहंप्रत्यय-  
 विषयो यः कर्ता कार्यकरणसंघातोपहितो जीवात्मा तद्व्यतिरेकेण ।

इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । अपि च 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति चैवमाद्या निवृत्तिरूपदिश्यते । नच सा क्रिया । नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम् । तच्चानिष्टम् । नच स्वभावप्राप्त-  
हन्त्यर्थानुरागेण नवः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानि-  
वृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नवश्चैष स्वभावो यत्स्वसंवन्धिनोऽभावं  
बोधयतीति । अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणम् । सा च दग्धेन्धना-  
ग्निवत्स्वयमेवोपशान्त्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव 'ब्राह्मणो  
न हन्तव्यः' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे, अन्यत्र प्रजापतिव्रता-  
दिभ्यः । तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानार्थक्या-  
भिधानं द्रष्टव्यम् । यद्युक्तम्,—कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्र-  
मुच्यमानमनर्थकं स्यात्, 'सप्तद्वीपा वसुमती' इत्यादिवदिति, तत्परिहृतम्;  
'रज्जुरियं नायं सर्पः' इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् ।  
ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थ-  
वत्त्वमित्युक्तम्; अत्रोच्यते,—नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं  
शक्यं दर्शयितुं, वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । नहि शरीराद्यात्मा-  
भिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मा-  
वगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं  
भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । नहि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो  
धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य  
तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । नच कुण्डलिनः कुण्डलित्वा-  
भिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वा-  
भिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं  
श्रुत्या—'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' ( छान्दो० ८।१२।१ )  
इति । शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यात्, न जीवत इति चेत्,—न; सशरीर-

टिप्प०—१ वटोर्व्रतमित्युपकान्तं 'निक्षेतोयन्तमादित्यं' इत्यादि । प्रजापतिव्रतम् ।  
२ विध्यनुप्रवेशो विधिसंबन्धः ।

पाठा०-१ 'इत्येवमाद्या'-भामती ।



त्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्तवान्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरीर-  
त्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेन्न; शरीरसंबन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः । शरीर-  
संबन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैषा-  
ऽनादित्वकल्पना । क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः ।  
संनिधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न; धनदानाद्युपाजित-  
भृत्यसंबन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः । न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरा-  
दिभिः स्वस्वामिसंबन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभि-  
मानस्तु प्रत्यक्षः संबन्धहेतुः । एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् ।  
अत्राहुः—देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न  
मिथ्येति चेन्न; प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि  
प्रसिद्धो वस्तुभेदः, यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां  
सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्गुख्योऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः  
क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः प्रसिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ  
गौणौ भवतो नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य । तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्ति-  
निमित्तावेव भवतो न गौणौ । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्य-  
माणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, यथा वा शुक्तिकायामकस्मा-  
द्रजतमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ, तद्वद्देहादिसंघातेऽहमिति निरूपचारेण  
शब्दप्रत्ययावात्मानात्मविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम् ?  
आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्द-  
प्रत्ययौ भवतः । तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो  
मिथ्यैव, न गौणः । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं  
जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् । तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः (बृह० ४।४।७)

टिप्प०—१ कूटस्थस्य कृत्ययोगाच्च कर्तृत्वमित्यर्थः । २ शब्दः शाब्दबोधक्षेत्र्यर्थः ।  
३ निरूपचारेण गुणज्ञानं विना । ४ श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानां अनुत्पन्न-  
साक्षात्कारणमिति यावत् ।



‘तद्यथाऽहिनिर्व्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते ।  
अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव’ (बृह० ४।४।७) इति । ‘सचक्षुर-  
चक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण  
इव’ इति च । स्मृतिरपि च—‘स्थितप्रज्ञस्य का भाषा’ (भ० गी० २।५४)  
इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबन्धं दर्शयति ।  
तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं  
संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् । यत्पुनरुक्तं श्रवणात्परा-  
चीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसा-  
यित्वमिति । न; अवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः । यदि ह्यवगतं  
ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वम् । नतु तदस्ति; मनन-  
निदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषय-  
तया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं  
वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् । एवं च सति ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’  
इति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारम्भ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि  
‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इत्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत । आरभ्य-  
माणं चैवमारभ्येत—‘अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासा’ इति, ‘अथातः  
ऋत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा’ (जै० ४।१।१) इतिवत् । ब्रह्मात्मैक्यावगति-  
स्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रारम्भः—‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इति ।  
तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेताराणि  
प्रमाणानि । नह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च

टिप्प०—१ अहिनिर्व्वयनी सर्पलक् वल्मीकादौ प्रत्यस्ता निक्षिप्ता मृता सर्पेण ल्यक्ताभि-  
मानावर्तत एवमित्याद्युक्तम् । २ ब्रह्मसाक्षात्कारोऽवगतिस्तदर्थत्वात् । ३ विधिशेषत्वेन  
ब्रह्मार्पणेऽपि । ४ अथात इति तृतीये श्रुत्यादिभिः शेषशेषिष्वे सिद्धे सति अनन्तरं  
शेषिणैव शेषस्य प्रयुक्तिसंभवात्को नाम कतवे प्रकुरुते को वा पुरुषार्थायेति जिज्ञासा  
प्रवृत्ता चतुर्थ्यादौ । ५ तस्मात् ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृबाधकत्वाभावात् ।

प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति । अपि चाहुः—गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधि कार्यं कथं भवेत् ॥ अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात्प्रमातृत्वमात्मनोपादिवर्जितः ॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात् इति ॥ ४ ॥

इति भाष्ये चतुःसूत्री समाप्ता ।

### (५ ईक्षत्यधिकरणम् । सू० ५-११)

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तम् । सांख्याद्यस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिषितम् । प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति सांख्या मन्यन्ते । काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते, अणूंश्च समवायिकारणम् । एवमन्येऽपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते । तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासविप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते । तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं

टिप्प०-१ गौणेति । पुत्रदारादिष्वात्माभिमानो गौणः, तत्र भेदानुभवात् । देहेन्द्रियादिषु स्वभेदानुभवाच्च गौणः किंतु मिथ्या । तदुभयात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात्-गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिबाधनं, मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं च । तथा च लोकायात्राकार्यं सद्ब्रह्माहमिति बोधकार्यं-अद्वैतसाक्षात्कारश्च कथं भवेत् ? अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्-‘य आत्माऽपहृतपाप्मा’, ‘सोऽन्वेष्टव्यः’ इति तद्विज्ञानात्पूर्वमात्मनो मातृत्वं प्रमाप्रमेयप्रमाणविभागश्च । तेन तदभावे कार्यं-नोत्पद्यत इत्यर्थः । आत्मनिश्चयात् आब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । २ कार्यसंबन्धं विनापि । ३ अनुमेया इति । बुद्धौ यः प्रतिबिम्बः स तादृशबिम्बपूर्वकः प्रतिबिम्बत्वात् दर्पणे सुखाभासवदित्यनुमानम् । ४ व्याकरणमीमांसान्यायाः पदवाक्यप्रमाणानि । ५ वाक्याभासेषु युक्त्याभासेषु च विप्रतिपत्तिर्येषां ते ।

जगतः कारणमिति मन्यमाना आहुः—यानि वेदान्तवाक्यानि सर्व-  
ज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्तीत्यवोचंस्तानि प्रधानकारण-  
पक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारवि-  
षयमुपपद्यते । एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते । कथम् ? यत्तु ज्ञानं मन्यसे  
स सत्त्वधर्मः, 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' (गी० १४।१७) इति स्मृतेः ।  
तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकरणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः  
प्रसिद्धाः । सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् । न केवल-  
स्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा  
कल्पयितुं शक्यम् । त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं  
प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमु-  
पचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अवश्यं च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता  
सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमुपगन्तव्यम् । नहि सर्वदा सर्वविषयं  
ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथाहि—ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति  
स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत । अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपर-  
मेतापि ब्रह्म, तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापत्ति । अपि च  
प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया । नच ज्ञानसाधनानां  
शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपि च प्रधान-  
स्यानेकात्मकस्य परिणामसंभवात्कारणत्वोपपत्तिर्मृदादिवत्, नासंहतस्यै-  
कात्मकस्य ब्रह्मण इत्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

**ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥**

न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वा-  
श्रयितुम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दत्वम् ? ईक्षतेः—ईक्षित्वश्रव-  
णात्कारणस्य । कथम् ? एवं हि श्रूयते—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेक-  
मेवाद्वितीयम्' (छान्दो० ६।२।१) इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजा-

टिप्प०—१ ज्ञानक्रियाप्रति ज्ञाधालर्थं प्रति, स्वातन्त्र्यं कर्तुलम् । २ आदिपदेन ज्ञेयज्ञा-  
नादिसंग्रहः । ३ प्रधानादेः कारणत्वं तर्कपादे युक्तिभिर्निरस्यति । ब्रह्मणः कारणत्वं  
स्मृतिपादे समर्थ्यते ।

येयेति तत्तेजोऽसृजत' (छान्दो० ६।२।३) इति । तत्रेदंशब्दवाच्यं नाम-  
 रूपव्याकृतं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छ-  
 द्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः संपृष्ट्वं दर्शयति । तथान्यत्र—  
 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चन मिषत् । स ईक्षत  
 लोकान्नु सृजा इति । स इमाँल्लोकानसृजत' (ऐत० १।१।१) इतीक्षा-  
 पूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे । कचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह—'स  
 ईक्षांचक्रे । स प्राणमसृजत' (प्रश्न० ६।३) इति । ईक्षतेरिति च  
 धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः, यजतेरिति वत् । न धातुनिर्देशः । तेन 'यः  
 सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च  
 जायते' (मुण्ड० १।१।९) इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्या-  
 न्युदाहर्तव्यानि । यैस्तूक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति,  
 तन्नोपपद्यते । नहि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्सत्त्वधर्मो ज्ञानं संभवति ।  
 ननूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते ।  
 यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधान-  
 मुच्येत, कामं रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमाश्रित्य  
 किञ्चिज्ज्ञमुच्येत । अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिनाऽभिधीयते ।  
 न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य  
 सर्वज्ञत्वम् । योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्न-  
 मित्यनुदाहरणम् । अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्येत,  
 यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्द्वैधृत्वम् ; तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधा-  
 नस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् । यत्पुनरुक्तं—  
 ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति

टिप्प०—१ सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । तत्तद्विशेषधर्मघटादिपुरस्कारेण सर्वं  
 वेत्तीति सर्ववित् । एतद्ब्रह्म जायमानं हिरण्यगर्भाख्यं कार्यम् । २ सांख्यीयं समतसमा-  
 धानमुपन्यस्य दूषयति—यत्तूक्तमिति । ३ अचेतनस्याज्ञातृत्वं तच्छब्दार्थः । ४ श्वेश्वर-  
 सांख्यमतमाह—अथेति ।

स्वातन्त्र्यासंभवादिति । अत्रोच्यते,—इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यः, कथं नित्य-  
ज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति । यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं  
ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् । अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य  
कदाचिज्ज्ञानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् । नासौ  
ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो  
नोपपद्यत इति चेन्न, प्रतितौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति  
स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दाहप्रकाशसंयोगे सति दहति  
प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, ननु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगो-  
ऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः । न; असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति  
कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात् । एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणः 'तदैक्षत'  
(छान्दो० ६।२।३) इति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मापेक्षायां तु  
ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः । किं पुनस्तत्कर्म, यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वर-  
ज्ञानस्य विषयो भवतीति ? तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते  
व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं  
प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः, किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्ये-  
श्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्ते-  
र्ब्रह्मणः शरीरादिसंबन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति, न तच्चोद्यमव-  
तरति; सवितुप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः ।  
अपि चाऽविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात्, न  
ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य । मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षता-  
मनावरणज्ञानतां च दर्शयतः—'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न  
तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी  
ज्ञानबलक्रिया च' (श्वेता० ६।८) इति । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता  
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता

टिप्प०—१ प्रततेत्यस्य संततेत्यर्थः । २ असत्यपि अविबक्षितेऽपि । ३ प्रकृत्यर्थवत्प्रत्य-  
यार्थस्यापि बाधाभावास्तुतरामित्युक्तम् । ४ कार्यं शरीरम्, करणमिन्द्रियजातम् ।

तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्' (श्वेता० ३।१९) इति च । ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी; 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' (बृह० ३।७।२३) इति श्रुतेः । तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति ? अत्रोच्यते,— सत्यम्; नेश्वरादन्यः संसारी, तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इष्यत एव, घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योमः । तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि; तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा । तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वेण । सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः । यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति, तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोढुं शक्यते, न प्रधानादीनां; तथा प्रपञ्चयिष्यति— न, विलक्षणत्वादस्य—' (ब० ३।१।४) इत्येवमादिना ॥ ५ ॥

अत्राह—यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणम्, ईक्षितृत्वश्रवणादिति, तदन्यथाप्युपपद्यते; अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् । यथा प्रत्यासन्नपतनतां नद्याः कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टः, तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति 'तदैक्षत' इति । यथा लोके कश्चिचेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वानन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते; तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते ? 'तत्तेज ऐक्षत', 'ता आप ऐक्षन्त' (छान्दो० ६।३।३, ४) इति चाचेतनयोरप्यभेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात्सकर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति

गम्यते, 'उपचारप्राये वचनात्' इति । एवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

**गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥**

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं, तस्मिन्नौपचारिक ईक्षति; अप्रेजसोरिवेति । तदसत्; कस्मात् ? आत्मशब्दात् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत' (छान्दो० ६।२।१, २) इति च तेजोऽवन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षित, तानि च तेजोऽवन्नानि, देवताशब्देन परामृश्याह—'सेयं देवतैक्षत हन्ताह-मिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छान्दो० ६।३।२) इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितं कल्प्येत, तदेव प्रकृतत्वात्सेयं देवतेति परामृशयेत् । न तदा देवता जीव-मात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता; तत्प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् ? आत्मा हि नाम स्वरूपम् । नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति । अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितं परिगृह्यते, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा 'स य एषोऽणिमैतदा-त्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छान्दो० ६।१।३) इत्यत्र 'स आत्मा' इति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्दे-नोपदिश्य 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोप-दिशति । अप्रेजसोस्तु विषयत्वादचेतनत्वं; नामरूपव्याकरणादौ च प्रयो-ज्यत्वेनैव निर्देशात् । नचात्मशब्दवर्तिकिञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलैवद्रौणत्वमीक्षितृत्वस्य । तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम् । सतस्त्वात्मशब्दाच्च गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम् ॥ ६ ॥

टिप्प०—१ अनेन पूर्वसृष्ट्यनुभूतेन प्राणवृत्तिहेतुनात्मना सद्रूपेण यथोक्ता देवताः सर्गानन्तरं प्रविश्य नाम रूपं चेति विस्पष्टभासमन्तात्करवाणीति परा देवतेक्षितवतीत्यर्थः ।  
२ कूलस्य गुणवृत्त्या पिपतिपावदुक्तमतेजसोगौणमीक्षितृत्वमित्यर्थः ।



अथोच्येत—अचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः; आत्मनः सर्वार्थकारित्वात्, यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति । प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति, राज्ञ इव भृत्यः संधिविग्रहादिषु वर्तमानः । अथैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति; भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात् । यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः । तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमिति—अत उत्तरं पठति—

### तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति, 'स आत्मा' इति प्रकृतं सद्गणिमानमादाय 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छान्दो० ६।८।७) इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य 'आचार्यवान्पुरुषो वेद, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्ये' (छान्दो० ६।१।१२) इति मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति, तदा विपरीतत्वादि शास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात् । नतु निर्दोषं शास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् । यदि चाहस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्धान्तयान्धगोलाङ्गलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत्, तथा सति पुरुषार्थाद्विहैन्येतानर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति, तथा मुमुक्षोरपि 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम् । एवं च सति तत्परशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते ।

टिप्प०—१ अत्रोत्तमपुरुषस्तुभयत्र प्रथमपुरुषे छान्दसत्वात् । २ तदा चेतनं सन्तं मुमुक्षुमचेतनोऽसीति श्रुवच्छास्त्रं विपरीतत्वादि भूत्वा पुंसोऽनर्थायेति कृत्वा स्यादप्रमाणमिति योजना । ३ अत्र विद्वत्सिद्धिभावत्वाभावः । ४ 'यथा सत्याभिसंधस्तत् परशु गृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते' इति ।

अन्यथा ह्यमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे 'अहमुक्त्यमस्मीति विद्यात्' (ऐ० आ० २।१।२।६) इतिवत्संपन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत । तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वम् । भूत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो समात्मा भद्रसेन इति । अपि च कचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या; सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात् । यत्तुक्तं—चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः क्रतु-ज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्द इति,—तन्न; अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचाराद्भूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च । साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते । नचात्राचेतनस्य निश्चायकं किञ्चित्कारणमस्ति । प्रकृतं तु सदीक्षित, संनिहितश्चेतनः श्वेतकेतुः । नहि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा संभवतीत्यवोचाम । तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते । ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढः, अर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः । अथवा,—पूर्वसूत्र एवात्मशब्दं निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वशङ्कतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः—'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति । तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ७ ॥

कृतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं 'स आत्मा तत्त्वमसि' (छान्दो० ६।८।७) इतीहोपदिष्टं स्यात्, स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तसमीपस्थां स्थूलां ताराममुख्यां प्रथमसरुन्धतीति ब्राह्मयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ब्राह्मयति, तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् ।

नचैवमवोचत् । सन्मात्रात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्ति-  
र्द्श्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्व-  
वचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत । कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति  
प्रतिज्ञातम् । 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं  
विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा सोम्यैकेन  
मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्ति-  
केत्येव सत्यम्' । 'एवं सोम्य स आदेशो भवति' (छा० ६।१।१,३)  
इति वाक्योपक्रमे श्रवणात् । नच सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्ग-  
कारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति;  
अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य । तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते—'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति  
नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं  
स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति' (छा० ६।८।१) इति । एषा  
श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति । स्वशब्देनेहा-  
त्मोच्यते । यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवती-  
त्यर्थः । अपिपूर्वस्यैतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धं; प्रभवाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः  
प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधिविशेषसंबन्धादिन्द्रियार्थान्गृह्णंस्तद्विशे-  
षापन्नो जीवो जागर्ति । तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान्पश्यन्मनःशब्दवाच्यो  
भवति । स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावा-

टिप्प०—१ हे श्वेतकेतो, उत अपि आदिश्यत इत्यादेशस्तं शास्त्राचार्योक्तिगम्यं  
वस्त्वप्राक्ष्यः पृष्ठवानस्याचार्यम् । २ वाचारभ्यमाणमुच्चार्यमाणं नामधेयमेव विकारो नतु  
घटशरावादिनामातिरिक्तो नृदि विकारो वस्तुतोऽस्ति परमार्थतो मृत्तिकैव तु सत्यं  
वस्त्वस्तीति । ३ यत्र सुप्तौ पुंसः स्वपितीत्येतन्नाम भवति तदा पुरुषः सता संपन्नस्तेनकी-  
भूत इति योजना ।

त्स्वात्मनि प्रलीन इवेति 'स्वं ह्यपीतो भवति' इत्युच्यते । यथा हृदय-  
शब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितम्—'स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव  
निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्धृदयमिति' (छा० ८।३।३) इति । यथा वाऽश-  
नायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः—'आप एव तदशितं नयन्ते;  
तेज एव तत्पीतं नयते' (छा० ६।८।३, ५) इति च, एवं स्वमा-  
त्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवतीतीममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन  
दर्शयति । नच चेतन आत्माऽचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत ।  
यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्देनैवोच्येत, एवमपि चेतनोऽचे-  
तनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत । श्रुत्यन्तरं च—'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो  
न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' (बृह० ४।३।२९) इति सुषुप्तावस्थायां  
चेतनेऽप्ययं दर्शयति । अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तथैतनं  
सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं न प्रधानम् ॥ ९ ॥

कृतञ्च न प्रधानं जगतः कारणम्—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्य-  
त्कचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं, कचिदचेतनं प्रधानं, कचिदन्यदेवेति,  
ततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत ।  
नत्वेतदस्ति; समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः ।  
यथाऽप्रेर्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः  
सर्वे प्राणा यथायत्नं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः'  
(कौ० ३।३) इति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै०  
२।१) इति । 'आत्मन एवेदं सर्वम्' (छा० ४।२।६।१) इति । 'आत्मन  
एष प्राणो जायते' (प्र० ३।३) इति चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति

टिप्प०—१ अशितशब्दस्याज्ञस्य ब्रवीकरणेन नयनाल्लरणादापोऽशनायाः । छान्दसमे-  
कवचनं । प्रावकोदकपाननयनात्तस्य शोषणादुदन्यं तेजः । आकारद्वन्द्वसः । २ गतिर-  
वगतिः । ३ विप्रतिष्ठेरन् नानागतित्वेन दिशो दशापि प्रसृताः स्युरित्यर्थः ।

सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महच्च  
 ग्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं,  
 चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । अतो गतिसामान्यात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः  
 कारणम् ॥ १० ॥

कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम्—

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्व-  
 तराणां—मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य—‘स कारणं करणाधिपाधिपो  
 न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः’ (श्वे० ६।९) इति । तस्मात्सर्वज्ञं  
 ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥

( ६ आनन्दमयाधिकरणम् । सू० १२—१९ )

‘जन्माद्यस्य यतः’ इत्यारभ्य ‘श्रुतत्वाच्च’ इत्येवमन्तैः सूत्रैर्यान्युदा-  
 हृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्म-  
 स्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रतिपादितम् ।  
 गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्या-  
 तम्—अतः परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति । उच्यते,—द्विरूपं हि ब्रह्माव-  
 गम्यते, नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविव-  
 र्जितम् । ‘यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य  
 सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं पश्येत्’ (बृह० ४।५।१५) ‘यत्र नान्यत्पश्यति  
 नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्य-  
 न्यद्विजानाति तदल्पं वो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्’  
 (छान्दो० ७।२।४१) ‘सर्वाणि रूपाणि विचित्रा धीरो नामानि कृत्वाऽभि-  
 नन्दन्यदास्ते’ (तै० आ० ३।१२।७) ‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं  
 निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्’ (श्वे० ६।-  
 १९) ‘नेति नेति’ (बृ० २।३।६) इति ‘अस्थूलमनणु’ (बृ० ३।८।८)

‘न्यूनमन्यस्थानं संपूर्णमन्यत्’ इति चैवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि । तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासना-  
न्यभ्युदयार्थानि, कानिचित्कर्ममुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि । तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुण-  
विशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते । ‘तं यथा यथोपासते तदेव भवति’ इति श्रुतेः, ‘यथाक्रतु-  
रस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति’ (छा० ३।१४।१) इति च । स्मृतेश्च—‘यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥’ (गी० ८।६) इति । यद्यप्येक आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढः, तथापि चित्तोपाधिविशेष-  
तारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यसैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्य-  
मैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते—‘तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद’ (ऐ० आ० २।३।२।१) इत्यत्र । स्मृतावपि—‘यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥’ (गी० १०।४१) इति यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते ।  
एवमिहाप्यादित्यमण्डले हिरण्मयः पुरुषः सर्वपाप्मोदयलिङ्गात्पर एवेति वक्ष्यति । एवं ‘आकाशस्तलिङ्गात्’ (ब्र० १।१।२२) इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।  
एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्य-  
विवक्षितोपाधिसंबन्धविशेषं परापरविषयत्वेन संदिह्यमानं वाक्यगति-  
पर्यालोचनया निर्णेतव्यं भवति । यथेहैव तावत् ‘आनन्दसयोऽभ्या-  
सात्’ इति । एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं  
चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ  
आरभ्यते । यच्च ‘गतिसामान्यात्’ इत्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं, तदपि  
वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन  
प्रपञ्चयते—



## आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयकेऽन्नमयं, प्राणमयं, मनोमयं, विज्ञानमयं, चानुकम्पा-  
 भ्रम्यते—‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः’  
 (तै० २।५) इति । तत्र संशयः—किमिहानन्दमयशब्देन परमेव  
 ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतम् ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तै० २।१) इति,  
 किंवाऽन्नमयादिवद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति । किं तावत्प्राप्तं ? ब्रह्मणोऽर्थान्तर-  
 ममुख्य आत्मानन्दमयः स्यात् । कस्मात् ? अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाह-  
 पतितत्वात् । अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति;  
 न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च । मुख्यश्चेदात्मानन्दमयः  
 स्यात्, न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् । इह तु ‘तस्य प्रियमेव शिरः’ इत्यादि  
 श्रूयते । शारीरत्वं च श्रूयते—‘तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य’  
 इति । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष  
 आनन्दमय इत्यर्थः । नच सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं  
 शक्यः । तस्मात्संसर्ग्येवानन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते—‘आनन्द-  
 मयोऽभ्यासात्’ । पर एवात्माऽऽनन्दमयो भवितुमर्हति । कुतः ? अभ्या-  
 सात् । परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्योऽभ्यस्यते । आनन्द-  
 मयं प्रस्तुत्य ‘रसो वै सः’ (तै० २।६) इति तस्यैव रसत्वमुक्त्योच्यते—  
 ‘रसः ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति’ इति, ‘को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् ।  
 यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दं दयाति’ (तै० २।७)  
 ‘सैषानन्दस्य सीमाश्च सा भवति’, ‘एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति’,  
 ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन’ (तैत्ति० २।८, ९) इति ।  
 ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ (तैत्ति० २।६) इति च । श्रुत्यन्तरे  
 च ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ (बृ० ३।१।२८) इति ब्रह्मण्येवानन्दशब्दो  
 दृष्टः । एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्यो ब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा

टिप्प०—१ तस्य निष्फलत्वश्रुत्या निरशयादित्यर्थः । २ को वाऽन्याच्छब्दे, को वा  
 विशिष्य प्राण्याजीवेत् । ३ आनन्दयाति आनन्दयतीत्यर्थः । ४ उपसंक्रमणं प्राप्तिः  
 ब्रह्मणः स्वरूपमिति शेषः ।



ब्रह्मेति गम्यते । यत्तूक्तमन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्या-  
प्यमुख्यत्वमिति, नासौ दोषः; आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् । मुख्यमेव  
ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत्, अन्नमयं शरीरमनात्मा-  
नमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूय मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमा-  
वत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मान-  
मात्मेति ग्राह्यत्, प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमय-  
मात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम् । यथारुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि  
तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु याऽन्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती  
भवति, एवमिहोप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम् । यत्तु ब्रूषे,—  
प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनाऽनुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति,—अतीतान-  
न्तरोपाधिजनिता सा, न स्वाभाविकीत्यदोषः । शरीरत्वमप्यानन्दमय-  
स्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात्, न पुनः साक्षादेव  
शरीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १२ ॥

**विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥**

अत्राह—नानन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ? विकार-  
शब्दात् । प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगतः,  
आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात् । तस्मादन्नमयादिशब्दवद्वि-  
कारविषय एवानन्दमयशब्द इति चेत्,—न; प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः  
स्मरणात् । ‘तत्प्रकृतवचने मयट्’ (पा० ५।४।२१) इति हि प्रचुरतायामपि  
मयट् स्मर्यते । यथा ‘अन्नमयो यज्ञः’ इत्यन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्द-  
प्रचुरं ब्रह्मानन्दमय उच्यते । आनन्दप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वा-  
दारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य  
निरतिशयत्वावधारणात् । तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट् ॥ १३ ॥

**तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥**

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् । यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति  
श्रुतिः—‘एष ह्यवानन्दयाति’ इति । आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्याना-

नन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते, तद्वत् । तस्मात्प्रचुरार्थेऽपि मयटः संभवादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १४ ॥

**मात्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥**

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा । यस्मात् 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्युपक्रम्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं, ब्रह्म' (तै० २।१) इत्यस्मिन्मन्त्रे यत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितम्, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानाय 'अन्योऽन्तर आत्माऽन्योऽन्तर आत्मा' इति प्रक्रान्तं, तन्मात्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' (तै० २।५) इति । मात्रवर्णनयोश्चैकार्थत्वं युक्तम्; अविरोधात् । अन्यथा हि प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते । एतन्निष्ठैव च 'सैवा भार्गवी वारुणी विद्या' (तै० २।६) तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १५ ॥

**नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥**

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा । नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते । कस्मात्? अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते—'सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' (तै० २।६) इति । तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं, सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः, सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ १६ ॥

**भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥**

इतश्चानन्दमयः संसारी । यस्मादानन्दमयाधिकारे—'सो वै सः । रसश्चेवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति' (तै० २।७) इति जीवानन्द-

टिप्प०-१ यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन संबन्धः । यन्निर्धारितं तदेवेह गीयत इति योजना । २ एकार्थत्वे सत्युपायोपेयत्वयोगादित्यर्थः । ३ अधिकारः प्रकरणम् । ४ स आनन्दमयो रसः सारः ।

मयौ भेदेन व्यपदिशति । नहि लब्धैव लब्धव्यो भवति । कथं तर्हि 'आत्माऽन्वेष्टव्यः', 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति श्रुतिस्मृती ? यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम् । बाढम्; तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभाव-  
स्यैव सतस्त्वानवबोधनिमित्तो मिथ्यैव देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो  
लौकिको दृष्टः । तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो  
लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेद-  
व्यपदेश उपपद्यते । प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरा-  
दन्यो द्रष्टा श्रोता वा 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० ३।७।२३)  
इत्यादिना । परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छारीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्मा-  
ख्यादन्यः । यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव  
मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छि-  
न्नादनुपाधिरपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः । ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्म-  
भेदमाश्रित्य 'नेतरोऽनुपपत्तेः', 'भेदव्यपदेशाच्च' इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

**कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥**

आनन्दमयाधिकारे च 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' (तै० २।६)  
इति कामयितृत्वनिर्देशान्नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं  
प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वाऽपेक्षितव्यम् । 'ईक्षतेर्नाशब्दम्'  
(ब्र० १।१।५) इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्व-  
श्रुतिमाश्रित्य प्रसङ्गात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥ १८ ॥

**अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥**

इतश्च न प्रधाने जीवे वानन्दमयशब्दः । यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृत  
आत्मनि प्रतिबुद्धस्याऽस्य जीवस्य तद्योगं शास्ति । तदात्मना योगस्त-  
द्योगः, तद्भावापत्तिः । मुक्तिरित्यर्थः । तद्योगं शास्ति शास्त्रम्—'यदा  
ह्येवैष एतस्मिन्नहदयेऽनैतम्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ

टिप्प०—१ अखण्डैकरसस्य । २ लोकादनपेतो लौकिकोऽप्रामाणिकः । ३ अनात्म्ये  
संबन्धितयाध्यस्तेन्द्रियजातेनापञ्चीकृतभूतकार्येणात्म्येन तादात्म्यादिहीने, अनिरुक्ते  
निकृष्योच्यन्त इति निरुक्तानि भूतसूक्ष्माणि तैश्चामेदवर्जिते, निःशेषलयस्थानं निलयनं  
माया तच्छून्ये ।

सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति' (तै० २।७) इति । एतदुक्तं भवति—यदैतस्मिन्ना-  
नन्दमयेऽल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयाच्च निव-  
र्तते । यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा  
संसारभयान्निवर्तत इति । तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते, न प्रधानपरिग्रहे  
जीवपरिग्रहे वा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति स्थितम् । इदं त्विह  
वक्तव्यम्—'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' । 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरस-  
मयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' तस्मात् 'अन्योऽन्तर आत्मा  
मनोमयः' तस्मात् 'अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' (तै० २।१, २, ३, ४)  
इति च विकारार्थं मयदप्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन  
कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति ? मात्र-  
वर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्,—न; अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्व-  
प्रसङ्गः । अत्राह—युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं, तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तर-  
स्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयात्तु न कश्चिदन्य आन्तर  
आत्मेोच्यते, तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम्, अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिया-  
प्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते,—यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर  
आत्मेति न श्रूयते, तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्रकृत्य  
श्रूयते—'तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः  
पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' (तै० २।५) इति । तत्र  
यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे प्रकृतम्—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति, तदिह 'ब्रह्म  
पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युच्यते । तद्विजिज्ञापयिष्यैवान्नमयादय आनन्दमय-  
पर्यन्ताः पञ्च कोशाः कल्पन्ते । तत्र कुतः प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रिया-  
प्रसङ्गः ? नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युच्यते,  
अन्नमयादीनामिव 'इदं पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यादि । तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधा-  
नत्वं शक्यं विज्ञातुम् ? प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । नन्वानन्दमयावयवत्वे-

टिप्पण-१ उदरमिति उक्तं अपि अरमलम् अन्तरं भेदम् । २ आनन्दमयात्त्विति  
ब्रह्मण्यनन्तरत्वं श्रुतं पुच्छत्वं तु श्रुतमित्यर्थः ।

नापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते, आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते,—तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्माऽवयवी, तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं, ब्रह्मशब्द-संयोगात् ; नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपिच 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युक्त्वेदमुच्यते,—'तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति' (तै० २।६) अस्मिञ्च श्लोकेऽननुकृत्यानन्दमयं, ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता; प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् । कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्म, आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति ? नैष दोषः; पुच्छवत्पुच्छं, प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते, नावयवत्वम्; 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति' (बृह० ४।३।३२) इति श्रुत्यन्तरात् । अपि च आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम्, निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते; वाङ्मनसयोर-गोचरत्वाभिधानात्—'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चनेति' (तै० २।९) । अपि च आनन्दप्रचुर इत्युक्तेऽपि दुःखास्तित्वमपि गम्यते; प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यरूपत्वापेक्षत्वात् । तथा च सति 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' (अ२।४।१) इति भूमि ब्रह्मणि तच्चतिरिक्ता-भावश्रुतिरुपरुध्येत । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि भिन्नत्वम्, ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते; 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'

दिप्प०—१ पुच्छमित्याधारत्वमात्रं प्रतिष्ठेति । एकनीडं एकं मुख्यं नीडमधिष्ठानं सोपादानस्य जगतः । २ यतो यस्मात् वाचः शक्तिवृत्त्या तमप्रकारयैव निवर्तन्ते । ३ प्रतियोगी विरोधी तस्यात्मत्वमपेक्षते । यथा विप्रमयो ग्राम इत्यत्र शब्दात्पत्नम् ।

(तैत्ति० २।१) इत्यानन्त्यश्रुतेः, 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' (श्वे० ६।११) इति च श्रुत्यन्तरात् । नचानन्दमयस्याभ्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते—'रसो वै सः, रसश्चेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' । 'सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति' । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चेनेति' (तै० २।७, ८, ९) 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै० ६।६) इति च । यदि च आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्, तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत । न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति, प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (वृ० २।१।२८) इत्यानन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् । 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम् । यत्स्वयं मयडन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः—'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' (तै० २।८) इति, न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति, विकारात्मनामेवात्रमयादीनामनात्मनामुपसंक्रामितव्यानां प्रवाहे पतितत्वात् । नन्वानन्दमयस्योपसंक्रामितव्यस्यात्रमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिः फलं निर्दिष्टं भवेत् । नैष दोषः; आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् । 'तदप्येष श्लोको भवति । यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिना च प्रपञ्चयमानत्वात् । या त्वानन्दमयसंनिधाने 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' इयं श्रुतिरुदाहृता, सा 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यनेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा संबध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति । तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य 'रसो वै सः' इत्यादेर्नानन्दमयविषयता । ननु 'सोऽकामयत' इति ब्रह्मणि पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः; 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । या तु भार्गवी वारुणी विद्या 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति,



तस्यां मयद्वश्रवणात्, प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते । नचेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं, वाङ्मनस- गोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मादन्नमयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयद्विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि—‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यत उत स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते—‘आनन्द- मयोऽभ्यासात्’ आनन्दमय आत्मेत्यत्र ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति स्वप्रधा- नमेव ब्रह्मोपदिश्यते; अभ्यासात् । ‘असन्नेव स भवति’ इत्यस्मिन्नि- गमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । ‘विकारशब्दानेति चेन्न प्राचुर्यात्’ । विकारशब्देनावयवशब्दोऽभिप्रेतः । पुच्छमित्यवयव- शब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं, तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रोच्यते,—नायं दोषः; प्राचुर्यादवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्राया- पत्तिः, अवयवप्राये वचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूपेक्ष्यानन्दमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वा- ऽवयवप्रायापत्त्या ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्याह, नावयवविवक्षया । यत्का- रणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् । ‘तद्वेतुव्यपदेशाच्च’ । सर्वस्य हि विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते— ‘इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच’ (तै० २।६) इति । नच कारणं सत् ब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते । अप- राण्यपि सूत्राणि यथासंभवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥

(७ अन्तराधिकरणम् । २०-२१)

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

इदमात्रायते—‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते

टिप्प०-१ प्रायापत्तिरवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिः । २ अन्तरादित्ये आदित्यमण्डलमध्ये । हिरण्मयो ज्योतिर्मयः । आप्रणखाच्चखाग्रमभिव्याप्य ।



हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आ प्रणखात्सर्व एव सुवर्णः' 'तस्य यथा कैप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद' 'इत्यधिदैवतम्' (छा० १।६।६, ७, ८) । अथाध्यात्ममपि 'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' (छा० १।७।१, ५) इत्यादि । तत्र संशयः—किं विद्याकर्मा-  
तिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते, किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तम् ? संसारीति । कुतः ? रूपवत्त्वश्रवणात् । आदित्यपुरुषे तावत् 'हिरण्यश्मश्रुः' इत्यादि रूपमुदाहृतम् । अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते—'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इति । नच परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम्, 'अशब्द-  
मस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का० १।३।१५) इति श्रुतेः, आधारश्रव-  
णाच्च—'य एषोऽन्तरादित्ये', 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति । नह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा० ७।२।४।१) इति । 'आका-  
शवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च । 'स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' (छा० १।६।८) इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा । 'स एष ये चैतस्मादवाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च' (छा० १।७।६) इत्यक्षिपुरुषस्य । नच परमेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं युक्तम्, 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' (वृ० ४।४।२२) इत्यविशेष-  
श्रुतेः । तस्मान्नाक्ष्यादित्ययोरेन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ज्ञमः—'अन्त-  
स्तद्धर्मोपदेशात्' इति, 'य एषोऽन्तरादित्ये', 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव, न संसारी । कुतः ? तद्धर्मोपदेशात् ।

टिप्प०—१ कपेर्मर्कटस्यासः पृष्ठ (पुच्छ) भागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यं पुण्डरीकं यथात्यन्तदीप्तिमत्तथास्य देवस्याक्षिणी प्रकृष्टदीप्तिमती, तस्य उदिति उदितः उद्भूतः सकार्यसर्वपापारूप इत्यर्थः । २ स एष इत्याधिदैविकपुरुषोक्तिः । अमुष्मादित्यादूर्ध्वगा ये लोकास्तेषामीश्रिता ये च देवानां कामा भोगास्तेषां चेत्यर्थः ।

तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदिष्टाः । तद्यथा—‘तस्योदिति नाम’ इति श्रावयित्वा तस्यादित्यपुरुषस्य नाम ‘स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः’ इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वर्क्ति । तदेव च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति—‘यन्नाम तन्नाम’ इति । सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते—‘य आत्माऽपहतपाप्मा’ (छा० ८।७।१) इत्यादौ । तथा चाक्षुषे पुरुषे ‘सैवर्कतसाम तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्म’ इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति । सा च परमेश्वरस्योपपद्यते; सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यग्निद्यात्मके चाधिदैवतं ऋक्सामे, वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुकम्याह—‘तस्यैव साम च गेष्णौ’ इत्यधिदैवतम् । तथाऽध्यात्ममपि—‘यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ’ इति । तच्च सर्वात्मन एवोपपद्यते । ‘तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसंनयः’ (छा० १।७।६) इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते; ‘यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽसंभवम्’ (१०।४१) इति भगवद्गीतादर्शनात् । लोककामेशितृत्वमपि निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यदुक्तं हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत इति, अत्र ब्रूमः—सात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम् । ‘माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां ज्ञातुमर्हसि’ इति स्मरणात् । अपि च यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते, भवति तत्र शास्त्रम्—‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्’ इत्यादि । सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते—‘सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः’ (छा० ३।१४।२) इत्यादिना । तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति । यदप्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इति, अत्रोच्यते—स्वमहिमप्रतिष्ठसाध्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति, सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्वोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्यध्यात्माधिदैवतवि-

भागापेक्षमुपासनार्थमेव । तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्योरन्तरूप-  
दिश्यते ॥ २० ॥

**भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥**

अस्ति चादित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी;  
'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं  
य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' (बृ० ३।७।९)  
इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् । तत्र हि आदित्यादन्तरो यमादित्यो न  
वेद' इति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामी स्पष्टं निर्दिश्यते;  
स एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति; श्रुतिसामान्यात् । तस्मा-  
त्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

**( ८ आकाशाधिकरणम् । सू० २२ )**

**आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥**

इदमाप्तवन्ति—अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच  
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं  
यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' (छान्दो० १।९।१)  
इति । तत्र संशयः—किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयत उत भूता-  
काशमिति । कुतः संशयः ? उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे  
तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः ब्रह्मण्यपि क्वचित्प्रयुज्यमानो  
दृश्यते । यत्र वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्म  
भवति, यथा—'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' (तै० ३।७)  
इति, 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' (छा०  
८।१।१) इति चैवमादौ । अतः संशयः—किं पुनरत्र युक्तं ? भूता-  
काशमिति । कुतः ? तद्विप्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति ।  
नचायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुम्, अनेकार्थत्वप्रस-

टिप्प०—१ वेदितुः प्रमातुः, विज्ञानात्मनः अन्तःकरणोपहितात् । २ अत्येति शाला-  
वत्यो ब्राह्मणो जैवल्लिराजं पृच्छति । ३ निर्वहिता उत्पत्तिस्थितिहेतुः, ते नामरूपे यदन्तरा  
यस्मादन्ये यस्य वा मन्ये स्तः तज्ज्ञामरूपास्पृष्टं ब्रह्मेति वाक्यशेषादत्राकाशो ब्रह्मेत्यर्थः ।

ज्ञात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण एवाकाशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादितिर्हि बहुभिर्धर्मैः सहस्रमाकाशेन ब्रह्म भवति नच । मुख्यसंभवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति । संभवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणम् । ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इत्यादिः । नैष दोषः; भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः । विज्ञायते हि—‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः’ (तै० २।१) इत्यादि । ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्येत भूताकाशस्यापि । तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—‘आकाशस्तलिङ्गात्’ आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः ? तल्लिङ्गात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गम्—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इति । परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् । सत्यं, दर्शितम् । तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं, सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा ‘आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति’ इति ब्रह्मलिङ्गं ‘आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्’ इति च ज्यायस्त्वपरायणत्वे । ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाज्ञातम्—‘ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः’ (छा० ३।१।१३) इति । तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । श्रुतिश्च—‘विज्ञानमनन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम्’ (बृ० ३।१।२०) इति । अपि चान्तर्वत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वा, अनन्तं किञ्चिद्वक्तुकामेन जैवल्लिना आकाशः परिगृहीतः, तं चाकाशमुद्गीथे संपाद्योपसंहरति—‘स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः’ (छा० १।१।२) इति । तच्चा-

टिप्प०—१ रातेर्धनस्य दातुः यजमानस्य । २ देशतोऽनन्तत्वं परत्वं, गुणत उत्कृष्टत्वं वरीयस्त्वं, कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वमानन्त्यम् परेभ्यः स्वरादिभ्योऽतिशयेन श्रेष्ठं वा परोवरीयस्त्वम् ।

नन्त्यं ब्रह्मलिङ्गम् । यत्पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिवलेन प्रथमतः प्रती-  
यत इति, अत्र ब्रूमः—प्रथमतः प्रतीतमपि सत् वाक्यशेषगतान्ब्रह्म-  
गुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यते । दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः—‘आकाशो वै  
नाम नामरूपयोर्निर्वहिता’ इत्यादौ । तथाकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि  
प्रयोगो दृश्यते—‘ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे  
निषेदुः’ (ऋ० सं० १।१६।३९) ‘सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे  
व्योमन्प्रतिष्ठिता’ (तै० ३।६) ‘ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ (छा० ४।१०।५)  
‘खं पुराणम्’ (बृ० ५।१) इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमान-  
स्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा । ‘अग्नि-  
रधीतेऽनुवाकम्’ इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो  
दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥

( ९ प्राणाधिकरणम् । सू० २३ )

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

उद्गीथे—‘प्रस्तोतर्था देवता प्रस्तावमन्वायत्ता’ (छा० १।१०।९)  
इत्युपक्रम्य श्रूयते—‘कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह  
वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता  
प्रस्तावमन्वायत्ता’ (छा० १।११।४, ५) इति । तत्र संशयनिर्णायौ पूर्ववदेव  
द्रष्टव्यौ । ‘प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः’ (छा० ६।२।२) ‘प्राणस्य प्राणम्’  
(बृ० ४।४।१८) इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायु-  
विकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोः, अत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं  
युक्तमिति भवति संशयः । किं पुनरत्र युक्तम् ? वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः  
प्राणस्योपादानं युक्तम् । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम ।  
ननु पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तम् । इहापि वाक्यशेषे

टिप्प०—१ व्योमन् व्योम्नि, परमे प्रकृष्टे, अक्षरे कूटस्थब्रह्मणि, ऋचो ऋगुपलक्षिताः  
सर्वे वेदा ज्ञापकाः सन्ति । यस्मिन्क्षरे विश्वेदेवा अधिनिषेदुरधिष्ठिताः । २ चाक्रायण-  
विधिनाथी राज्ञो यज्ञं गलोवाच—हे प्रस्तोतः, या देवता प्रस्तावं—सामभक्तिमन्वाय-  
तानुगता ।

भूतानां 'संवेशनोद्गमनं पारमेष्ठ्यं कर्म प्रतीयते । न; मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् । एवं ह्याज्ञायते—'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः', 'स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते' (शं. ब्रा० १०।३।३।६) इति । प्रत्यक्षं चैतत्,—स्वाप-  
काले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्रबोधकाले च पुनः प्रादुर्भवन्तीति । इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चादित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहार-  
योर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । नच तयोर्ब्रह्म-  
त्वमस्ति, तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार  
आह—'अत एव प्राणः' इति । 'तल्लिङ्गात्' इति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम् ।  
अत एव तल्लिङ्गात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति । प्राणस्यापि हि  
ब्रह्मलिङ्गसंबन्धः श्रूयते—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवा-  
भिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते' (छा० १।१।१।५) इति । प्राणनिमित्तौ  
सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः । ननूक्तं—  
मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं; स्वापप्रबोधयोर्दर्शना-  
दिति । अत्रोच्यते,—स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं  
संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां भूतानाम् । इह तु सेन्द्रियाणां सशरीराणां  
च जीवाविष्टानां भूतानां; 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' (छा० १।१।१।५)  
इति श्रुतेः । यदापि भूतश्रुतिर्महाभूतविषया परिगृह्यते, तदापि  
ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धम् । ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः  
प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः—'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन  
पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैव वाक्सर्वैर्नामभिः सहप्येति'  
(कौ० ३।३) इति । तत्रापि तल्लिङ्गात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव । यत्पुनरुक्तम्—अत्रादि-

टिप्प०—१ संवेशनोद्गमनं=लयोदयो । २ तर्हि तस्यामवस्थायां, वाक् अनुक्तकर्मिन्द्रियोप-  
लक्षणम्, चक्षुःश्रोत्रे तादृग्वुद्गीन्द्रियाणां, बुद्धिरपि मनसा लक्ष्यते । ३ भूतेष्विन्द्रियाणि  
सूक्ष्मत्वाद्भोक्तृसामीप्याच्च साराणि अतस्तेषां लयोदयोत्तयेतरेषामपि तत्सिद्धेः शेषवदनेत्यर्थः ।

त्यसंनिधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति,—तदयुक्तम्; वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां संनिधानस्याकिञ्चित्करत्वात् । यत्पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं, तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयम् । तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् । अत्र केचिदुदाहरन्ति—‘प्राणस्य प्राणम्’ (वृ. ४।४।१८), ‘प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः’ (छा. ६।८।२) इति च,—तदयुक्तम्; शब्दभेदात्प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः । यथा पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् ‘प्राणस्य प्राणम्’ इति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्राणस्य प्राण इति निश्चीयते । नहि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणी निर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे—‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति, तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे ‘प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः’ (छा. ६।८।२) इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत् ? अतः संशयाविषयत्वाच्चेतदुदाहरणं युक्तम् । प्रस्तावदेवतायां तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥ २३ ॥

( १० ज्योतिश्चरणाधिकरणम् । सू० २४-२७ )

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति—‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः’ (छा० ३।१३।७) इति । तत्र संशयः—किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किंवा परमात्मेति । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम्, इह तु तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावत्प्राप्तम् ? आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यत

टिप्प०—१ वाक्यात्संनिधानं दुर्बलमित्यर्थः । २ प्राणः परमात्मा बन्धनमाश्रयः स्वरूपं यस्येति विग्रहः । ३ तथा चोक्तम्—‘या देवता प्रस्तावमन्वायता तां चेदविद्वान् मम संनिधौ प्रस्तोष्यसि मूर्ध्ना ते विपतिष्यतीति । स भीतः पप्रच्छ—कतमा से’ति; प्रत्युक्तिः ‘प्राण’ इति । ४ गायत्र्युपाधिब्रह्मोपास्यनन्तरमुपास्यन्तरीक्यर्थोऽथशब्दः । अतो ह्युलोकात्परः परस्ताद्यज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाठरे ज्योतिष्यध्यस्यते । विश्वस्मात्प्राणि-वर्गात् सर्वस्माद्भूरादिलोकाच्च पृष्ठेषूपरीत्यर्थः ।



इति । कुतः ? प्रसिद्धेः । तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्व-  
न्द्वविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शर्वरादिकं तम उच्यते ।  
तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा 'दीप्यते' इतीयमपि  
श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा । नहि रूपादिहीनं ब्रह्म 'दीप्यते' इति  
मुख्यां श्रुतिमर्हति । धुमर्यादत्वश्रुतेश्च । नहि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः  
सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता, कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य  
द्यौर्मर्यादा स्यात् । 'परो दिवो ज्योतिः' इति च ब्रह्मणम् । ननु कार्य-  
स्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद्ध्युमर्यादावत्त्वमसमञ्जसम् । अस्तु  
तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम् । न; अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभा-  
वादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत्,—न; प्रयोजनान्तर-  
प्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां कर-  
वाणि' (छा० ६।३।३) इति चाविशेषश्रुतेः । नचात्रिवृत्कृतस्यापि  
तेजसो धुमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिः-  
शब्दम् । ननुक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति । नैष  
दोषः; सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः 'परो दिवः' इत्युपासनार्थः  
प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेश-  
विशेषकल्पना भोगिनी । 'सर्वतःपृष्ठेऽवलुप्तमेपूतमेषु लोकेषु' इति चा-  
धारबहुत्वश्रुतिः कार्यं ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मि-  
न्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' (छा० ३।१।३।७) इति च कौक्षेये ज्योतिषि  
परं ज्योतिरध्यस्तमानं दृश्यते । सारूप्यनिमित्ताध्यासा भवन्ति ।  
यथा—'तैस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरम्' (बृ० ५।५।३)  
इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वम्; 'तैस्यैषा दृष्टिः'

टिप्प०—१ नहीति रूपादिमतः सावयवस्यैव दीप्तिगोपादित्यर्थः । २ यत्तेजोब्रह्माभ्याम-  
संपृक्तं तदत्रिवृत्कृतमुच्यते । ३ प्रयोजनान्तरं तमोनाशादिकम् । ४ तासां तेजोब्रह्मानामेकैकं  
द्विधा विभज्य पुनश्चैकैकं भागं द्वेधा कृत्वा स्वभागादितरभागयोर्निक्षिप्य त्रिवृत्करणं  
संपद्यते । ५ भोगिनी युक्ता । ६ एकत्वसाम्याद्भूरित्यसिद्धक्षरे प्रजापतेः क्षिरोदृष्टिरुक्ता  
तथात्रापि सारूप्यं वाच्यं अन्यथाध्यासासिद्धेः । ७ एषा दृष्टिर्यदेतदुष्णिमानं स्पर्शनं  
विजानाति । एषा श्रुतिर्यत्कर्णावपिधाय तिनदमिव शृणोतीति शेषः ।

(छा० ३।१३।७) 'तस्यैषा श्रुतिः' इति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् । 'तदेतदृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत' इति च श्रुतेः । 'चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद' (छा० ३।१३।८) इति चाल्पफलश्रवणाद्ब्रह्मत्वम् । महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । नचान्यदपि किञ्चित्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मत्वलिङ्गम् । नच पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति; 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्' इति छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथञ्चित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात्, एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा० ३।१२।१,६) इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते, अत्र पुनः 'परो दिवो ज्योतिः' इति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम् । कुतः ? चरणाभिधानात् । पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम्—'तावानस्य महिमा ततो ज्यायाः ५श्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा० ३।१२।६) इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसंबन्धिरूपं निर्दिष्टं, तदेवेह द्युसंबन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तूक्तम्—'ज्योतिर्दीप्यते' इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति । नायं दोषः; प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरैविशेषकत्वात् । दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसंभवात् । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' (तै० ब्रा० ३।१२।१।७) इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा,—नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्तते; अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् । 'वाचैवायं ज्योतिषास्ते' (बृ० ४।३।५), 'मनो

टिप्प०—१ चक्षुष्यो दर्शनीयः । श्रुतो विश्रुतः । २ प्राकृतं प्रकृतेर्जातं, कार्यमिति यावत् । ३ विशेषकत्वं ब्रह्मणो व्यवच्छिद्य तेजःसमर्पकत्वं तदभावोऽविशेषकत्वं, अविशेषकत्वाद्ब्रह्मव्यावर्तकत्वादित्यर्थः ।

ज्योतिर्जुषताम्' (तै० ब्रा० १।६।३।३) इति च । तस्माद्यद्यत्कस्यचिदवभा-  
सकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य  
समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः । 'तमेव भान्तमनुभाति  
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (कौ० २।५।१५) 'तदेवा ज्योतिषां  
ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (बृ० ४।४।१६) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ।  
यदप्युक्तं—सुमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति । अत्रोच्यते,—  
सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते ।  
ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति । नायं  
दोषः; निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसंबन्धात्प्रदेशविशेषकल्पनो-  
पपत्तेः । तथा हि—आदित्ये, चक्षुषि, हृदये, इति प्रदेशविशेषसंबन्धीनि  
ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते । एतेन 'विश्वतःपृष्ठेषु' इत्याधारबहुत्वमुप-  
पादितम् । यदप्येतदुक्तं,—औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्यं ज्योतिष्य-  
ध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यं ज्योतिरेव-इति,—तदप्युक्तम् ; परस्यापि  
ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः । 'दृष्टं च श्रुतं  
चेत्युपासीत' इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति । यद-  
प्युक्तमल्पफलश्रवणात् ब्रह्मेति,—तदनुपपन्नम् । नहि इयते फलाय ब्रह्माश्रय-  
णीयं, इयते नेति नियमहेतुरस्ति । यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसंबन्धं परं  
ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते, यत्र तु  
गुणविशेषसंबन्धं प्रतीकविशेषसंबन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसार-  
गोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते—'अन्नादो वसुदानो विन्दते  
वसु य एवं वेद' (बृ० ४।४।२४) इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न  
स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो ब्रह्मत्वलिङ्गमस्ति, तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं  
ग्रहीतव्यं भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण—'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इति,

टिप्प०—१ प्रमित्यर्थेन उपात्यर्थेन वा मर्यादावत्त्वम् । २ दिवः परमपीत्यन्वयः ।  
३ कौक्षेयकं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारः जीवभावे देहस्य शैथि-  
ल्यात् जीवतश्चौष्ण्याज्जायते । तस्मात्प्रतीकोपासनमुपपन्नम् । ४ जीवरूपेणाजमतीत्यन्नादः,  
अन्नस्यासमन्ताद्वाता वा । वसु हिरण्यं कर्मफलं ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसंबन्धः ।

कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसंनिधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयाच्छब्दक्या प्रच्यावयितुम् ? नैष दोषः; 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इति प्रथमतः पठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना असंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थाज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदा-

त्तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं,—पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति, 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच' (छा० ३।१२।१) इति गायत्र्याख्यस्य छन्दसोऽभिहितत्वादिति,—तत्परिहर्तव्यम् । कथं पुनश्छन्दोभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं ? यावता 'तावानस्य महिमा' इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितम् । नैतदस्ति; 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय 'सैषा चतुष्पादा षड्विधा गायत्री तदेतद्ब्रह्मभ्यनूतं तावानस्य महिमा' इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् ? योऽपि तत्र 'यद्वै तद्ब्रह्म' (छा० ३।१२।५, ६) इति ब्रह्मशब्दः, सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वाच्छन्दोविषय एव 'य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद' (छा० ३।१।१३) इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते, तस्माच्छन्दोभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत्,—नैष दोषः; 'तथा चेतोर्पणनिगदात्' तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते—'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति । नह्यक्षरसंनिवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं संभवति । तस्माद्यत्रात्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म, तदिह सर्वमित्युच्यते । यथा 'सर्वं स्वस्विदं ब्रह्म' (छा० ३।१।११) इति ।

टिप्प०—१ सर्वनाम्ना स्वसामर्थ्येन स्वस्य सर्वनाम्नः सामर्थ्यं संनिहितवाचित्वं तद्वत्त्वेन परामृष्टे सतीति योजना । २ य एतां प्रकृतां ब्रह्मोपनिषदं वेदरहस्यं मधुविद्यारूपं वेद तस्योदयास्तमयरहितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

कार्यं च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः—‘तदनन्यत्वमारम्भण-  
शब्दादिभ्यः’ (ब्र० २।१।१४) इत्यत्र । तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण  
उपासनं दृश्यते—‘एतं ह्येव बहुधा महत्युक्त्ये मीमांसन्त एतमन्ना-  
वध्वर्येव एतं महाव्रते छन्दोगाः’ (ऐ० आ० ३।२।३।१२) इति । तस्मा-  
दस्ति छन्दोभिधानेऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् । तदेव  
ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यत उपासनान्तरविधानाय । अपर आह—सा-  
क्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते; संख्यासामान्यात् । यथा गायत्री  
चतुष्पदा षडक्षरैः पादैः, तथा ब्रह्म चतुष्पात् । तथान्यत्रापि छन्दोभि-  
धायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा—‘ते’  
वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्’ इत्युपक्रम्याह ‘सैषा  
विराड्नादी’ (छा० ४।३।८) इति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न  
छन्दोभिधानम् । सर्वथाप्यस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ २५ ॥

### भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति, पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति । यतो भूता-  
दीन्पादान्वयपदिशति । भूतपृथिवीशरीरद्वयानि हि निर्दिश्याह—‘सैषा  
चतुष्पदा षड्विधा गायत्री’ इति । नहि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो  
भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक् संबध्येत—  
‘तावानस्य महिमा’ इति । अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते,  
‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ (छा० ३।१२।५) इति  
सर्वात्मत्वोपपत्तेः । पुरुषसूक्तेऽपीयमृग्ब्रह्मपरतयैव समान्नायते । स्मृतिश्च  
ब्रह्मण एवंप्रपत्तां दर्शयति—‘विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्’  
(गी० १०।४२) इति । ‘यद्वै तद्ब्रह्म’ (छा० ३।१२।७) इति च निर्देशः ।

टिप्प०—१ एतमृगवेदिनो महत्युक्त्ये शब्दे उपासते, अध्वर्यवो यजुर्वेदिनः क्रतौ,  
छन्दोगाः सामवेदिनो महाव्रते क्रतौ । २ संवर्गविद्यायां अधिदैवमभिसूर्यचन्द्रान्मांसि  
वायौ लीयते । अध्यात्मं वाक् चक्षुःश्रोत्रमनांसि प्राणमपियन्ति । ते वा एते पञ्चान्ये  
आधिदैविकाः, पञ्चान्ये आध्यात्मिकास्ते मिलित्वा दश सन्तः कृतमित्युच्यते । कृतं  
भूतम् । ३ भूतपृथिवीशरीरद्वयवाक्प्राणा इति पदप्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते ।

एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते । ‘पञ्च ब्रह्मपुरुषाः’ ( छा० ३।१३।६ ) इति च हृदयसुषुप्तिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसंबन्धितायां विवक्षितायां संभवति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म प्रकृतम् । तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये सुसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

**उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥**

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र—‘त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टा; इह पुनः ‘अथ यदतः परो विवः इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन, तस्मादुपदेशभेदान्न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते,—नायं दोषः; उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते । यथा लोके वृक्षाग्रसंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च । एवं दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते । अपर आह—यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च । एवं च दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिव्यित्युपदिश्यते । तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् । अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

( ११ प्रतर्दनाधिकरणम् । सू० २८-३१ )

**प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥**

अस्ति कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका—‘प्रतर्दनो ह वै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च’ इत्याभ्यान्नाता । तस्यां श्रूयते—‘स होवाच प्राणोऽस्मि ब्रह्मात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व’ इति । तथोत्तरत्रापि ‘अथ खलु प्राण एव ब्रह्मात्मैवं शरीरं परिगृह्योत्थापयति’ ( कौ० ३।१,२,३ ) इति । तथा ‘न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्’ इति । अन्ते च ‘स एष प्राण एव ब्रह्मात्मानन्दोऽजरोऽमृतः’ ( कौ० ३।८ ) इत्यादि । तत्र संशयः—किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते, उत देवतात्मा, उत जीवः, अथवा

परं ब्रह्मेति । ननु 'अत एव प्राणः' इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्म-  
परत्वम् । इहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति—'आनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्यादि ।  
कथमिह पुनः संशयः संभवति ? अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । न  
केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते, सन्ति हीतरलिङ्गान्यपि । 'मामेव  
विजानीहि' (कौ० ३।१) इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गम् । इदं शरीरं  
परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् । 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं  
विद्यात्' इत्यादि जीवलिङ्गम् । अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धेर्वायुः  
प्राण इति प्राप्त उच्यते,—प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम् । कुतः ? तथाऽनु-  
गमात् । तथा हि—पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां सम-  
न्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावत् 'वरं वृणीष्व'  
इतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप—'त्वमेव मे वृणीष्व  
यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः  
प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् ? नह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धिततम-  
प्राप्तिरस्ति । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'  
(श्वेता० ३।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा 'स यो मां वेद न ह वै तस्य  
केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्या' (कौ० ३।१)  
इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते । ब्रह्मविज्ञानेन हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः—  
'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मु० ३।२।८) इत्याद्यासु  
श्रुतिषु । प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते । नह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञा-  
त्मत्वं संभवति । तथोपसंहारेऽपि—'आनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्यानन्दत्वा-  
दीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् संभवन्ति । 'स न साधुना कर्मणा  
भूयान्भवति नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कार-  
यति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कार-

टिप्प०—१ ब्रह्मप्रतिपादनपरत्वेनैव पदानामन्वयदृष्टेरित्यर्थः । २ स नेत्यादिना  
धर्माद्यस्पृष्टत्वं तत्कारयितुलं तदीयितुलं च सर्वमुक्तम् ।



यति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते' इति, 'एष लोकाधिपतिरेष लोकपाल एष लोकेशः' (कौ० ३।८) इति च । सर्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मण्या-  
श्रीयमाणेऽनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये प्राणे । तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म-  
संबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

यदुक्तं,—प्राणो ब्रह्मेति, तदाक्षिप्यते । न परं ब्रह्म प्राणशब्दम् ।  
कस्मात् ? वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवता-  
विशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचचक्षे—'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य  
'प्राणोऽस्मि ब्रह्मात्मा' इत्यहंकारवादेन । स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्य-  
मानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् ? नहि ब्रह्मणो वक्तृत्वं संभवति, 'अवाग-  
मनाः' (बृह० ३।८।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विग्रहसंबन्धिभिरेव  
ब्रह्मण्यसंभवद्विधर्मैरात्मानं तुष्टाव—'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखा-  
न्यतीञ्जालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्येवमादिभिः । प्राणत्वं चेन्द्रस्य  
बलवत्त्वादुपपद्यते । 'प्राणो वै बलम्' इति हि विज्ञायते । बलस्य चेन्द्रो  
देवता प्रसिद्धा । 'या च काचिद्वलप्रकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्' इति हि वदन्ति  
ब्रह्मात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वादेवतात्मनः संभवति । अप्रतिहतज्ञाना  
देवता इति हि वदन्ति । निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादि-  
वचनानि यथासंभवं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि । तस्माद्वक्तुरिन्द्र-  
स्यात्मोपदेशात् प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते—'अध्यात्मसंब-  
न्धभूमा ह्यस्मिन्' इति । अध्यात्मसंबन्धः प्रत्यगात्मसंबन्धः, तस्य भूमा  
बाहुल्यम्, अस्मिन्नध्याय उपलभ्यते । 'यावद्व्यस्मिञ्शरीरे प्राणो वसति  
तावदायुः' इति प्राणस्यैव ब्रह्मात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः  
स्वातन्त्र्यं दर्शयति, न देवताविशेषस्य पराचीनस्य । तथाऽस्तित्वे च प्राणानां  
निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा 'प्राण एव  
ब्रह्मात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' (कौ० ३।३) इति, 'न वाचं विजि-

टिप्प०-१ लघूपुत्रं विश्वरूपं ब्राह्मणं अहनं, अरुन्मुखान् रौति यथार्थं शब्दयतीति  
रुत् वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते रुन्मुखास्तेभ्योऽन्यान्वेदान्तबहिर्मुखान्यतीन् सालावृ-  
केभ्योऽरण्यभ्यो दत्तवानसि ।

ज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इति चोपक्रम्य 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता  
नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः  
प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इति विषये-  
न्द्रियव्यवहारानभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । 'स म आत्मेति  
विद्यात्' इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुर्न पराचीनपरिग्रहे ।  
'अयमात्मा ब्रह्मा सर्वानुभूः' (बृह० २।५।१९) इति च श्रुत्यन्तरम् ।  
तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः ॥२९॥

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः—

**शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥**

इन्द्रो नाम देवतात्मानं स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण  
दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म—'मामेव विजानीहि' इति । यथा  
'तद्वैतत्पश्यन्नुपदिशति मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति, तद्वत् । 'तद्यो  
यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' (बृ० १।४।१०) इति श्रुतेः ।  
यत्पुनरुक्तं 'मामेव विजानीहि' इत्युक्त्वा विग्रहधर्मेन्द्र आत्मानं  
तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते,—न तावत्  
त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः, यस्मादेवंकर्माहं तस्मान्मां  
विजानीहीति । कथं तर्हि ? विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि  
साहसान्युपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसंधाति—'तस्य मे तत्र लोम  
च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते'  
इत्यादिना । एतदुक्तं भवति—यस्मादीदृशान्यपि कूराणि कर्माणि कृत-  
वतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते, स योऽन्योऽपि मां वेद न  
तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति । विज्ञेयं तु ब्रह्मैव 'प्राणो-  
ऽस्मि प्रज्ञात्मा' इति वक्ष्यमाणम् । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

टिप्प०—१ यस्यारेषु नेमिनाभ्योर्मध्यस्थशलाकासु चक्रोपान्तरूपा नेमिरर्पिता, नाभौ  
चक्रपिण्डकायामरा अर्पिताः एवंभूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च मीयन्त इति मात्रा भोग्याः  
शब्दादयः पश्येति दश भूतमात्राः ।

## जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्या- दाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यप्यध्यात्मसंबन्धभूमदर्शनात् पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशः, तथापि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः ? जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि । अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि—'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति । शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः, प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य—'तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि' (प्र० २।३) इति श्रवणात् । ये तु 'इमं शरीरं परिगृह्य' इति पठन्ति, तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्राभं वा परिगृह्य' शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नम् । मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव । जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः, स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथापि निर्देश उपपद्यते—'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोक्तामतः' इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्विद्येत ? तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्,—नैतदेवम् ; उपासात्रैविध्यात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत,—जीवोपासनं, मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । नचैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तम् ।

टिप्प०—१ यथायोगं किंचिदत्र जीववाक्यं किञ्चिन्मुख्यप्राणवाक्यं किञ्चिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । २ प्राणसंवादे—वागादयः सर्वे प्रत्येकमात्मनः श्रेष्ठं मन्यमानास्तर्जिदिधारयिष्या प्रजापतिमुपजरमुः । स तातुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव भवति स वः श्रेष्ठ इति । ततः क्रमेण वागादिषूत्क्रान्तेष्वपि शरीरं स्वस्थमास्थत । मुख्यप्राणस्योच्चिक्रमिषायां सर्वेषां व्याकुलत्वे । ३ वरिष्ठः प्राणोऽब्रवीदहमेव पञ्चधा प्राणापानादिभावैनात्मानं विभज्य एतद्वाति गच्छतीति वानं तदेव बाणमस्थिरं शरीरमवष्टभ्याश्रित्येति ।

उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते । 'मामेव विजानीहि'  
इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इत्युक्त्वा,  
अन्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इत्येकरूपावुपक्रमोप-  
संहारौ दृश्येते । तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुम् । नच ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन  
परिणेतुं शक्यम् । दर्शानां भूतमात्राणां प्रज्ञात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणा-  
नुपपत्तेः । आश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तेः ।  
इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते ।  
यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितम्—'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति,—  
तदसत्; प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्य-  
त्वात्, 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति  
यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥' (काठ० २।५।५) इति श्रुतेः । यदपि 'न वाचं विजि-  
ज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं तदपि न ब्रह्मपक्षं निवार-  
यति । नहि जीवो नामाल्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः, 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि'  
इत्यादिश्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सङ्गीवः  
कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते । तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म  
दर्शयितुं 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादिना प्रत्यगात्मा-  
भिमुखीकरणार्थं उपदेशो न विरुध्यते । 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।  
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥' (के० १।४) इत्यादि च  
श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति । यत्पुनरे-  
तदुक्तम्—'सह ह्येतावस्मिन्शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः' इति प्राणप्रज्ञा-  
त्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादे नोपपद्यत इति,—नैष दोषः; ज्ञानक्रियाशक्तिद्वया-  
श्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः उपाधिद्वयो-  
पहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकी-  
करणमविरुद्धम् । अथवा,—'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्'

टिप्प०—१ पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथ्व्यादय इति दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि  
पञ्च बुद्ध्य इति दश प्रज्ञामात्राः । २ अन्यत्र 'अत एव प्राण' इत्यादौ । ३ येन चैतन्येन  
वागभ्युद्यते प्रेर्यते वदनसामर्थ्यमापद्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्म । ४ उपासेति  
स्वतन्त्राणां त्रयाणामुपास्तौ वाक्यभेदः, नलेकस्यैव ब्रह्मणस्तद्वर्मेणेत्यर्थः ।

इत्यस्यायमन्योऽर्थः—न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते । कथम् ? उपासान्नैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितम्—प्राणधर्मेण, प्रज्ञाधर्मेण, स्वधर्मेण च । तत्र 'आयुरमृतमुपास्त्रायुः प्राणः' इति, 'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति, 'तस्मादेतदेवोक्तं मुपासीत' इति च प्राणधर्मः । 'अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तज्ज्ञाख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य 'वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति' इत्यादिः प्रज्ञाधर्मः । 'ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्वि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्वि प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः । न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिद्ध्येत् । नो एतन्नाना । 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभाचरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा' इत्यादिब्रह्मधर्मः । तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिव्यधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् । अन्यत्रापि 'मनोमयः प्राणशरीरः' ( छा० ३।१।४।२ ) इत्यादावुपाधिवर्धेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम् । इहापि तद्युज्यते; वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

### प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

[ अत्रास्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तवाक्यानामुपास्यब्रह्मविषयाणां विचारः ]

( १ सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणम् । सू० १-८ )

प्रथमे पादे 'जन्माद्यस्य यतः' इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम् । तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं,

टिप्प०—१ तस्यायुष्टं जीवनस्य तदधीनत्वात् । २ उत्थापयतीत्युक्तमिति प्राणधर्मः । अथेति जीवधर्मः ।

नित्यत्वं, सर्वज्ञत्वं, सर्वशक्तित्वं, सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयका धर्मा उक्ता एव भवन्ति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वहेतु-  
प्रतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपर-  
तया निर्णीतानि । पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यन्ते—  
किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्त्याहोस्विदर्थान्तरं किंचिदिति । तन्निर्णयाय  
द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते ।

### सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमान्नायते—‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।  
अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरसिंहलोके पुरुषो भवति तथेतः  
प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत’, ‘मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः’ ( छा०  
३।१।१२ ) इत्यादि । तत्र संशयः—किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः  
शरीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित्परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् ?  
शरीर इति । कुतः ? तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः  
संबन्धो न परस्य ब्रह्मणः, ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’ ( सु० ३।१।१२ )  
इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं,  
कथमिह शरीर आत्मोपास्य आशङ्क्यते ? नैष दोषः; नेदं वाक्यं ब्रह्मो-  
पासनाविधिपरं । किं तर्हि ? शमविधिपरम् । यत्कारणं ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म  
तज्जलानिति शान्त उपासीत’ इत्याह । एतदुक्तं भवति—यस्मात्सर्व-  
मिदं विकारजातं ब्रह्मैव, तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च । नच सर्वस्यैका-  
त्मत्वेन रागादयः संभवन्ति, तस्माच्छान्त उपासीतेति । नच शमविधि-  
परत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते । उपासनं तु ‘स क्रतुं  
कुर्वीत’ इत्यनेन विधीयते । क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य च

टिप्प०—१ तस्मिन् जायत इति तज्जं, तस्मिन् लीयत इति तल्लं, तस्मिन्निति चेष्टत  
इति तदनं तज्जं च तल्लं च तदनं चेति तज्जलान् । शाक्रपाथिवादित्यायेन मध्यमस्य  
तच्छब्दस्य लोपः । तज्जलानमिति वक्तव्ये छान्दसोऽवयवलोपः । २ विभक्तिव्याख्येन  
मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं व्यायेदित्यर्थः । ३ यत एवमाह तस्माच्छमविधिपरमित्यर्थः ।

विषयत्वेन श्रूयते—‘मनोमयः प्राणशरीरः’ इति जीवलिङ्गम् । अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति । ‘सर्वकर्मा सर्वकामः’ इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपपद्यते । ‘एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणी-यान्त्रीदेर्वा यवाद्वा’ इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराप्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते, नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु ‘ज्यायानृथिन्या’ इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इति । अत्र ब्रूमः—न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन्समाश्रयितुं शक्यं; विरोधात् । अन्यतराश्र-यणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुं, ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापे-क्षया भविष्यतीति । निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनं—‘एतद्ब्रह्म’ (छा० ३।१४।४) इति, तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषय-मेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् । कुतः ? सर्वत्र प्रसिद्धोप-देशात् । यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कारणम्, इह च ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति वाक्योपक्रमे श्रुतं, तदेव मनोमयत्वादिधर्मै-र्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । एवं च सति प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भवि-ष्यतः । ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्ष-येत्युक्तम् । अत्रोच्यते,—यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म संनिहितं भवति । जीवस्तु न संनिहितो नच स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥ १ ॥

### विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावाच्चेच्छार्थः संभवति, तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दाभिहितमु-पादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति । तद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवति, इतरदविवक्षितम् ।

टिप्प०—१ तोत्रप्रोतायःशालाकाग्रपरिमाणस्येत्यर्थः । २ प्राणः शरीरमस्येति समासगत-सर्वनाम्ना संनिहितार्थेन प्रकृतं ब्रह्म हित्वा जीवमप्रकृतमिच्छतः प्रकृतहानिरप्रकृतप्रक्रिया चेत्यर्थः । ३ वैषम्यं जीवब्रह्मणोरिति शेषः ।



उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृत्यस्ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते । परमात्मगुणत्वेन च 'य आत्माऽपहतपाप्मा' ( छा० ८।७।१ ) इत्यत्र 'सत्यकामः सत्यसंकल्प' इति श्रुतम् । आकाशात्मेत्यादिनाकाशवदात्माऽस्येत्यर्थः । सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । 'ज्यायान्पृथिव्याः' इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदाप्याकाश आत्मा यस्येति व्याख्यायते, तदापि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम् । अत एव 'सर्वकर्मा' इत्यादि । एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यत्तुक्तं 'मनोमयः प्राणशरीरः' ( छा० ३।१४।२ ) इति जीवलिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति, तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसंबन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबन्धीनि भवन्ति । तथा च ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः—'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' ( वे० ४।३ ) इति, 'सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति' ( गी० १३।१३ ) इति च । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' ( मुण्ड० ३।१।२ ) इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया, इयं तु 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥

### अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता । अनेन तु शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुल्यशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवोक्तेन

टिप्प०-१ उपादानानुपादाने परिग्रहपरित्यागौ । २ तात्पर्यं नाम फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं शब्दधर्मः । उपक्रमादिना तस्य ज्ञानात्तथोरधगम इत्यर्थः । ३ जीर्णः स्थविरो भूत्वा यो दण्डेन वञ्चति गच्छति, तथा यो जातः बालः सोऽपि त्वमेव ।

न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं, नतु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः ।  
यत्कारणं 'सत्यसंकल्पः, आकाशात्मा, अवाकी, अनादरः, ज्यायान्-  
पृथिव्या' इति चैवंजातीयका गुणा न शारीर आलस्येनोपपद्यन्ते ।  
शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः । नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्यम्;  
शरीरे भवति, नतु शरीर एव भवति; 'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरि-  
क्षात्' ( छा० ३।१।१३ ) 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' ( गौड० ३।३ ) इति  
च व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु शरीर एव भवति, तस्य भोगाधिष्ठाना-  
च्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥ ३ ॥

**कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥**

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति  
'एतमिति प्रेत्याभिसंभवितास्मि' ( छा० ३।१।४ ) इति । एतमिति प्रकृतं  
मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति ।  
अभिसंभवितास्मीति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन, अभिसंभवि-  
तास्मीति । प्राप्त्यास्मीत्यर्थः । नच सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो  
युक्तः । तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव । तस्मादपि न  
शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

**शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥**

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति  
समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे—'यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा  
श्यामाकतण्डुलो वैवमयैमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः' ( शत० ब्रा १०।६।  
३।२ ) इति । शारीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरा-  
त्मन्निति, तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादि-  
विशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः । तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥ ५ ॥

टिप्प०—१ वागेव वाकः, सोऽस्यास्तीति वाकी, न वाकी अवाकी, वागादिसर्वेन्द्रिय-  
रहितः । २ आत्मकामलाच्च कुत्रचिदादरोऽस्तीत्यनादरः । ३ एतमिति प्रापकत्वेन  
व्यपदिशतीति संबन्धः । ४ समानप्रकरणत्वमेकविद्याविषयत्वम् । ५ अन्तरात्मन्निति  
छान्दसो विभक्तिलोपः । अन्तरात्मनीत्यर्थः ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति—‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यच्चारूढानि मायया’ (गी० १८-६१) इत्याद्या । अत्राह—कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यः, यः प्रतिषिध्यते ‘अनुपपत्तेस्तु न शारीरः’ इत्यादिना ? श्रुतिस्तु—‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता’ (बृह० ३।७।२३) इत्येवंजातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति । तथा स्मृतिरपि—‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत’ (गी० १३।२) इत्येवंजातीयकेति । अत्रोच्यते,—सत्यमेवैतत् ; पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते, तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते; प्राक् ‘तत्त्वमसि’ इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वा-  
देवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पम्, ओको नीडम्, ‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये’ (छा० ३।१।३) इति परिच्छिन्नायतनत्वात्, स्वशब्देन च ‘अणीयान्नीहेर्वा यत्राद्या’ इत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते, न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते,—नायं दोषः; न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते, सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया संभवति । यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते । कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयाश्च

टिप्प०-१ तदपेक्षया=औपाधिकभेदापेक्षया । २ अर्भकशब्दस्य शिशुविषयलनिषेधा-  
र्थमल्पमिति पर्यायलोक्तिः । ३ कथमपि=त्रहामावपक्षेऽपि ।

व्यपदिश्यत इति । निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । एवमणीयस्त्वादiguण-  
गणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते । यथा  
शालग्रामे हरिः । तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् । सर्वगतोऽपीश्वरस्त-  
त्रोपास्यमानः प्रसीदति । व्योमवच्चैतद्द्रष्टव्यम् । यथा सर्वगतमपि  
सव्योम सूचीपाशाद्यपेक्ष्यार्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि ।  
तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थि-  
कम् । तत्र यदाशङ्क्यते,—हृदयायतनत्वाद्ब्रह्मणो हृदयायतनानां च प्रति-  
शरीरं भिन्नत्वाद्विज्ञायतनानां च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वादि-  
दोषदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति, तदपि परिहृतं भवति ॥ ७ ॥

**संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥**

व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंबन्धात्, चिद्रूपतया च  
शारीरादविशिष्टत्वात्, सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत ।  
एकत्वाच्च । नहि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते,  
'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' ( वृ० ३।७।२३ ) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परस्यैव  
ब्रह्मणः संसारसंभोगप्राप्तिरिति चेत्,—न; वैशेष्यात् । न तावत्सर्व-  
प्राणिहृदयसंबन्धाच्चिद्रूपतया च शारीरवद्ब्रह्मणः संभोगप्रसङ्गः; वैशे-  
ष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः । एकः कर्ता भोक्ता  
धर्माधर्मादिसाधनः सुखदुःखादिमांश्च । एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादि-  
गुणः । एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य । यदि च संनिधान-  
मात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसंबन्धोऽभ्युपगम्येत, आकाशादीनामपि  
दाहादिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ ।  
यदप्येकत्वाद्ब्रह्मण आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग  
इति । अत्र वदामः—इदं तावद्देवानांप्रियः प्रष्टव्यः । कथमयं त्वया-  
त्मान्तराभावोऽध्यवसीयत इति । 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि', 'नान्यो-

टिप्प०—१ निचाय्यत्वाद्द्रष्टव्यत्वात् । २ धर्माधर्मवत्त्वमुपाधिरित्यर्थः । अयमेव विशेषो  
वैशेष्यं । स्वार्थे ध्यक् प्रत्ययः । विशेषस्यातिशयार्थो वा । धर्मादिः स्वाश्रये फलहेतुत्वम-  
तिशयस्तस्मादिति सूत्रार्थः । ३ विभवो बहवश्चात्मान इति वादिनाम् ।

ऽतोऽस्ति विज्ञाता' इत्यादिशास्त्रेभ्य इति चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्थजरतीयं लभ्यम् । शास्त्रं च 'तत्त्वमसि' इत्यपहृत-  
पाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुप-  
भोक्तृत्वं वारयति । कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः ? अथागृहीतं  
शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं, तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योपभोगः, न  
तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । नहि बालैस्तलमलिनतादिभिर्व्योम्नि  
विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति ।  
तदाह—न, वैशेष्यादिति । नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण  
उपभोगप्रसङ्गः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञा-  
नयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । नच  
मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते । तस्मान्नो-  
पभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥ ८ ॥

( २ अत्राधिकरणम् । सू० ९-१० )

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते—'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।  
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' ( १।२।२४ ) इति । अत्र  
कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरत्ता स्यात्, उत  
जीवः, अथवा परमात्मेति संशयः । विशेषानवधारणात्, त्रयाणां  
चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्प्रन्थे प्रओपन्यासोपलब्धेः । किं तावत्  
प्राप्तम् ? अग्निरत्तेति । कुतः ? 'अग्निरन्नादः' ( बृ० १।४।६ ) इति श्रुति-  
प्रसिद्धिभ्याम् । जीवो वाऽत्ता स्यात्, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति'

टिप्प०-१ अर्धेति । अर्धं मुखमात्रं जरत्या वृद्धायाः कामयते नाज्ञानीति सोऽयमर्ध-  
जरतीत्यायः । २ मनोमयत्वादिविशिष्टस्यैश्वरस्य ध्यानार्थं हार्दलेऽपि निर्दोषत्वात्तस्मिन्नेव  
शाण्डिल्यविद्याविशेषे 'सर्व' इत्यादिवाक्यं समन्वितमित्यर्थः । ३ यस्य परमात्मनो ब्रह्म  
क्षत्रं चोभे जाती प्रसिद्धाक्षवदोदनौ भवतः, यस्य मृत्युः सर्वमारकः सद्युपसेचनमोदनमि-  
श्रवृत्तवत्तिष्ठति, यत्र सोऽत्ता कारणात्मा वर्तते, तं निर्विशेषमात्मानं 'नाविरतो दुश्चरि-  
तात्' इति मन्त्रोक्तोपायवान्यथा वेद इत्था इत्थमन्यस्तद्रहितो न वेदेत्यर्थः ।

इति दर्शनात् । न परमात्मा; 'अनञ्जन्योऽभिचाकशीति' (मुण्ड० ३।१।१) इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्ताऽत्र परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः ? चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते, तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कात्स्न्येनात्ता संभवति । परमात्मा तु विकारजातं संहरन् सर्वमत्तीत्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते, कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते ? नैष दोषः; मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वात्, ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः । यन्तु परमात्मनोऽपि नात्तत्वं संभवति; 'अनञ्जन्योऽभिचाकशीति' इति दर्शनादिति । अत्रोच्यते,—कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतदर्शनं; तस्य संनिहितत्वात् । न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं; सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् । तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हतीति ॥ ९ ॥

### प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेहाऽत्ता भवितुमर्हति, यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः, 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (काठ० १।२।१८) इत्यादि । प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम् । 'क इत्था वेद यत्र सः' इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥

### ( ३ गुहाधिकरणम् । सू० ११-१२ )

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

कठबल्लीष्वेव पठ्यते—'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचि-

टिप्प०—१ प्रदर्शनमुपलक्षणम् । नच ब्रह्मक्षेत्रे एवात्र विवक्षिते, मृत्यूपसेचनेन प्राणभृन्मात्रोपस्थापनात् । प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षत्रोपन्यासस्योपपत्तेः । २ ऋतं सत्यं कर्मफलं पिबन्तौ, भुजानौ सुकृतस्य लोके सम्यगार्जितस्यादृष्टस्य कार्ये देहे वर्तमानौ परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्थं हृदयं तस्मिन्परमे श्रेष्ठे या गुहा नभोलक्षणा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवन्मिथो विरुद्धौ, तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रिर्नाचिकेतोऽभिहितो यैस्तेऽपि वदन्ति ।

केताः' (काठ० १।३।१) इति । तत्र संशयः,—किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवौ, ततो बुद्धिप्रधाना-  
त्कार्यकरणसंघाताद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति । तदपीह  
प्रतिपादयितव्यं, 'येयं' प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति  
चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥' (काठ०  
१।१।२०) इति पृष्टत्वात् । अथ जीवपरमात्मानौ ततो जीवाद्विलक्षणः  
परमात्मा प्रतिपादितो भवति । तदपीह प्रतिपादयितव्यम्; 'अन्यत्र  
धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्प-  
श्यसि तद्वद ॥' (काठ० १।२।१४) इति पृष्टत्वात् । अत्राहाक्षेप्ता—उभा-  
वप्येतौ पक्षौ न संभवतः । कस्मात् ? ऋतपानं कर्मफलोपभोगः; 'सुकृ-  
तस्य लोके' इति लिङ्गात् । तच्चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति, नाचेतनाया  
बुद्धेः । 'पिबन्तौ' इति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो  
बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न संभवति । अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न  
संभवति; चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासंभवात् । 'अनश्नन्नन्योऽभि-  
चाकशीति' (मु० ३।१।१) इति मन्त्रवर्णादिति । अत्रोच्यते,—नैष दोषः;  
छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात् ।  
एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तावुच्येते । यद्वा,—जीवस्तावत्पिबति, ईश्वरस्तु  
पाययति । पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते; पाचयितर्यपि पक्वत्वप्रसिद्धिदर्श-  
नात् । बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि संभवति; करणे कर्तृत्वोपचारात् ।  
एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् । नचाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचि-  
द्वावृतं पिबन्तौ संभवतः । तस्माद्बुद्धिजीवौ स्यातां, जीवपरमात्मानौ  
वेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं ? बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति । कुतः ? 'गुहां प्रविष्टौ'

टिप्पण-१ मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः । परलोकभोक्तास्तीत्येके  
नास्तीति चान्ये । त्वयोपदिष्टोऽहमेतत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । २ अन्यत्र धर्माधर्माभ्या-  
मन्यत्र, अस्मात्कृताकृतात् धर्माधर्मास्पृष्टं, कृताकृतात् कार्यकारणाद्विज्ञं यत् तद्वत् ।  
३ यद्वेति । स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति सोऽपि कर्ता ।  
अत एवाहुः कार्ययति सोऽपि कर्तेति ।



इति विशेषणात् । यदि शरीरं गुहा, यदि वा हृदयं, उभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते । नच सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुम् । 'सुकृतस्य लोके' इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति । परमात्मा तु न सुकृतस्य वा दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते; 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः । 'छायातपौ' इति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते; छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात् । तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयाताम् । कस्मात् ? आत्मानौ हि तावुभावपि चेतनौ समानस्वभावौ । संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते । अस्य गोर्द्धितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते, नाश्वः पुरुषो वा । तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते । ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनाच्च परमात्मा प्रत्येतव्य इति गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः । गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते—'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' (काठ० १।२।१२) 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' (तै० २।१) 'आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्' इत्याद्यासु । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सुकृतलोकवर्तित्वं तु छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम् । छायातपावित्यप्यविरुद्धम् । छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वासंसारित्वासंसारित्वयोः । अविद्याकृतत्वासंसारित्वस्य, पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य । तस्माद्बुद्धिज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते ॥ ११ ॥

कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते—

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव भवति । 'आत्मानं रथिनं

टिप्प०—१ गुहाहितं बुद्धौ स्थितं गह्वरेऽनेकानर्थसंकुले देहे स्थितं, पुराणमादि-पुरुषम् । २ परमे व्योमन् श्रेष्ठे हार्दाकाशे तत्र गुहायां बुद्धौ । ३ अन्विच्छ=विचारय ।

विद्धि शरीरं रथमेव तु' (का० १।३।३) इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथि-  
रथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोगान्तारं कल्प-  
यति । 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (का० १।३।९)  
इति च परमात्मानं गन्तव्यम् । तथा 'तं' दुर्वर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहा-  
हितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ  
जहाति' (का० १।२।१२) इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव  
विशेषितौ । प्रकरणं चेदं परमात्मनः । 'ब्रह्मविदो वदन्ति' इति च  
वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते । तस्मादिह जीवपरमात्मा-  
नावुच्येयाताम् । एष एव न्यायः 'द्वा सुपर्णा सैयुजा सखाया'  
(मुण्ड० ३।१।१) इत्येवमादिष्वपि । तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ  
सुपर्णावुच्येते । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इत्यदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा  
भवति । 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यनश्नचेतनत्वाभ्यां परमात्मा ।  
अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि—'समाने वृक्षे  
पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्य-  
मीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' (मुण्ड० ३।१।२) इति । अपर  
आह—'द्वा सुपर्णा' इति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते;  
पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात् । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व-  
त्तीति सत्त्वमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञातावेतौ  
सैत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति । सत्त्वशब्दो जीवः, क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदु-  
च्यते,—तत्र; सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशरीरपरतया प्रसिद्ध-  
त्वात् । तत्रैव च व्याख्यातत्वात्—'तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति,  
अथ योऽयं शरीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति ।

टिप्प०-१ स इति जीवः सर्वनामार्थः । अध्वनः संसारमार्गस्य । २ दुर्वर्शं दुर्ज्ञानं,  
तत एव गूढमनुप्रविष्टं गह्वरतां गतमीश्वरं, अध्यात्मयोगः प्रत्यगात्मन्येव चित्तसमाधानं  
तेनाधिगमो महावाक्यजा वृत्तिस्तया विदित्वेत्यर्थः । ३ सदैव युज्येते नियम्यनियामक-  
त्वेनेति सयुजौ । ४ अनीशया स्वस्येश्वरत्वाप्रतीत्या । जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा ध्यान-  
परिपाकदशायामीशमन्यं निशिष्टरूपान्निजं पश्यति । ५ सत्त्वं=बुद्धिः ।

नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते । नह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्व-  
भोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते । कथं तर्हि ? सर्वसंसारधर्मा-  
तीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः ; 'अनन्नन्नन्योऽभिचाकशीति,' 'अन-  
न्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः' इति वचनात् । 'तत्त्वमसि', 'क्षेत्रज्ञं चापि मां  
विद्धि' ( गी० १३।२ ) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । तावता च विद्योपसंहार-  
दर्शनमेवमेवावकल्पते, 'तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किंचन  
रज आध्वंसते' इत्यादि । कथं पुनरस्मिन्पक्षे 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति  
सत्त्वम्' इत्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति ? उच्यते,—नेयं श्रुतिरचे-  
तनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि ? चेतनस्य क्षेत्र-  
ज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादिविक्रियावति  
सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञ-  
शोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते । परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि  
संभवति; अचेतनत्वात्सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य । अविद्याप्रत्यु-  
पस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न संभवति । तथा च श्रुतिः—  
'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्या-  
दिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । 'यत्र त्वस्य  
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' ( बृ० ४।५।१५ ) इत्यादिना च विवे-  
किनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं दर्शयति ॥ १२ ॥

( ४ अन्तराधिकरणम् । सू० १३-१७ )

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभय-  
मेतद्ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वैर्त्मनी एव गच्छति'  
( छ० ४।१५।१ ) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः,—किमयं प्रतिबिम्बा-

टिप्प०-१ तावता मन्त्रव्याख्यामात्रेण । २ रजः अविद्या, आध्वंसते संश्लिषति ।  
३ अन्यदिवाभासभूतं नानात्वं दृष्टं स्यात्तत्र आविद्यकबुद्ध्यादिसंबन्धादन्यो भूत्वाऽन्य-  
चक्षुषा पश्येत् । तन्नाविद्यायाम् । ४ यत्र तु विद्यावस्थायाम् । ५ वर्त्मनी पक्षमस्थाने ।

स्माऽक्षयधिकरणो निर्दिश्यते, अथवा विज्ञानात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्या-  
धिष्ठाता, अथवेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तम् ? छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति ।  
कुतः ? तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः । 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते'  
इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वाऽयं निर्देश इति युक्तम् ।  
स हि चक्षुषा रूपं पश्यन्श्चक्षुषि संनिहितो भवति । आत्मशब्दश्चास्मि-  
न्पक्षेऽनुकूलो भवति । आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते;  
'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' (बृ० ५।५।२) इति श्रुतेः, अमृत-  
त्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवात् । नेश्वरः; स्थानविशेष-  
निर्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट  
इति । कस्मात् ? उपपत्तेः । उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोप-  
दिश्यमानम् । आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते; 'स  
आत्मा तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुतौ  
श्रूयते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथा हि परमेश्वरः  
सर्वदोषैरलिप्तः; अपहृतपाप्मत्वादिश्रवणात्; तथाऽक्षिस्थानं सर्वलेप-  
रहितमुपदिष्टं, 'तद्यद्यप्यस्मिन्सर्विबोदकं वा सिञ्चति वर्तनी एव गच्छति'  
इति श्रुतेः । संयद्वात्मत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते । 'एतं संयद्वात्म  
इत्याचक्षते, एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति' । 'एष उ एव वामनी-  
रेष हि सर्वाणि वामानि नयति' । 'एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु  
लोकेषु भाति' (छा० ४।१।५।२, ३, ४) इति च । अत उपपत्तेरन्तरः  
परमेश्वरः ॥ १३ ॥

### स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्षयत्वं स्थानमुपपद्यत इति ?  
अत्रोच्यते,—भवेदेषाऽनवकृप्तिः, यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् ।  
सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि—'यः पृथिव्यां

टिप्प०-१ प्रसिद्धवदुपदेशश्चाक्षुषलोक्तिरेव । २ इहेत्यक्षिपुरुषोक्तिः । ३ संयद्वा-  
मेति । वामानि कर्मफलान्येतमक्षिपुरुषं हेतुमाश्रित्य अभिसंयन्त्युत्पद्यन्ते । वामनीर्वामानि  
शोभनानि लोकं प्रापयति । भामनीर्भामानि भानानि सर्वत्र नयतीति । ४ आशंकोत्तर-  
मिदं सूत्रम् ।

तिष्ठन्' (बृ० ३।७।३) इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टम्—'य-  
अक्षुषि तिष्ठन्' इति । 'स्थानादिव्यपदेशात्' इत्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति—  
न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं दृश्यते, किं तर्हि ?  
नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं  
दृश्यते—'तस्योदिति नाम', 'हिरण्यश्मश्रुः' (छा० १।६।७, ६) इत्यादि ।  
निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यत  
इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न  
विरुध्यते, शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

### सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं,—किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति ।  
सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वा-  
क्योपक्रमे प्रकान्तं 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति, तदेवेहाभिहितं;  
प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात् । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' (छा० ४।-  
१।१) इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात् । कथं पुनर्वाक्योपक्रमे  
सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति ? उच्यते,—'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म'  
इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच—'विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म,  
कं च खं च तु न विजानामि' इति । तत्रेदं प्रतिवचनम्—'यद्वाव कं  
तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' (छा० ४।१०।५) इति । तत्र खंशब्दो  
भूताकाशे निरुद्धो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची  
नोपादीयेत । तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रती-  
काभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रिय-  
संपर्कजनिते सौमये सुखे प्रसिद्धत्वात्, यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन  
नोपादीयेत, लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेतरविशेषितौ तु

टिप्प०—१ स्थानाद्यादयो येषां ते स्थानादयो नामरूपप्रकारास्तेषां व्यपदेशात्सर्वगत-  
स्यैकस्थाननियमो नावकल्पते । २ प्रतीको नामाश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे प्रक्षेपः ।  
३ क्षयिता पारतन्त्र्यादिर्वा आमयस्तत्सहित इत्यर्थः । ४ तदर्थयोर्विशेषितत्वाच्छ-  
ब्दावपि विशेषितावुच्येते ।

कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीय-  
माने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वासुखस्य  
गुणस्याध्येयत्वं स्यात्, तन्मा भूदित्युभयोः कंखंशब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं  
'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवच्चेयत्वम् ।  
तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् । प्रत्येकं च गार्हपत्याद-  
योऽग्नयः स्वं स्वं महिमानमुपदिश्य 'एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या  
च' इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । 'आचार्यस्तु ते  
गतिं वक्ता' इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति ।  
'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न  
श्लिष्यते' (छा० ४।१।४।३) इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानु-  
पघातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्मात्प्रकृतस्यैव  
ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्वात्मत्वादिगुणतां चोक्त्वाऽर्चिरादिकां तद्विदो  
गतिं वक्ष्यामीत्युपक्रमते—'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति  
होवाच' (छा० ४।१।५।१) इति ॥ १५ ॥

### श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः, यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्य-  
विज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ—'अथोत्तरेण  
तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते । एतद्वै  
प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते' (प्रश्न०  
१।१०) इति । स्मृतावपि—'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरा-  
यणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' (गी० ८।२४)  
इति । 'सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते । 'अथ यदु चैवास्मि-  
न्ब्रह्म कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्ति' इत्युपक्रम्य, 'आदि-

टिप्प०—१ विशेषणत्वेन स्वस्य भूतलव्यावर्तकत्वेन । २ ब्रह्मपदं शिरो ययोस्ते  
ब्रह्मशिरसी तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । ३ देहपातानन्तर्यमथवावधारः । ४ एतत् व्यष्टि-  
समष्टिकारणात्मकं हैरण्यगर्भं पदम् । ५ अस्मिन्नुपासके श्रुते पुत्रादयः शब्दं शब्द-  
संबन्धि संस्कारादिकर्म कुर्वन्ति ।

त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष  
देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते  
( छा० ४।१।५।५ ) इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽक्षि-  
स्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

**अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥**

यत्पुनरुक्तं छायात्मा, विज्ञानात्मा, देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान  
इति । अत्रोच्यते,—न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात् ?  
अनवस्थितेः । न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं संभवति ।  
यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते,  
अपगते तस्मिन्न दृश्यते । 'य एषोऽक्षिणि पुरुषः' इति च श्रुतिः संनि-  
धानात्स्वचक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । नचोपासनाकाले  
छायाकरं कंचित्पुरुषं चक्षुःसमीपे संनिधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयि-  
तुम् । 'अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष्ट नश्यति' ( छा० ८।१।१ ) इति  
श्रुतिश्छायात्मनोऽप्यनवस्थितत्वं दर्शयति । असंभवाच्च तस्मिन्नमृत-  
त्वादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञानात्मनोऽपि  
साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसंबन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न  
शक्यम् । ब्रह्मणस्तु व्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेष-  
संबन्धः । समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसंबन्धः ।  
यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव, तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मि-  
न्मर्त्यत्वमभ्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्यते । संयद्वाप्तत्वाद-  
यश्चैतस्मिन्ननैश्वर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रति-  
ष्ठितः' इति श्रुतेर्यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्तथाप्यात्मत्वं तावन्न संभवति;  
परान्नूपत्वात् । अमृतत्वादयोऽपि न संभवन्ति; उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् ।  
अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं  
न स्वाभाविकम् ; 'भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्माद्-

टिप्प०—१ मानवं=मनोः सर्ग, आवर्तं=जन्ममरणाद्यावृत्तियुक्तम् । २ अस्य छाया-  
कारस्य बिम्बस्य । ३ पराक्=बाह्यं जगतः । ४ भीषा भयेन, अस्मात् ब्रह्मणः, पवते  
चलति । उक्तापेक्षया पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषां निकटे धावतीत्यर्थः ।



‘मिश्रेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः’ (तै० २।८) इति मन्त्रवर्णात् । तस्मात्पर-  
मेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्यः । अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्ध-  
बहुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

(५ अन्तर्याम्यधिकरणम् । सू० १८-२०)

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

‘य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति’  
इत्युपक्रम्य श्रूयते—‘यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न  
वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्या-  
म्यमृतः’ (बृह० ३।७।१,२) इत्यादि । अत्राधिदैवतमधिलोकमधिदैवदमधि-  
यज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते ।  
स किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः  
कश्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्सं-  
शयः । किं तावन्नः प्रतिभाति ? संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्संज्ञिनाप्यप्रसिद्धेनार्था-  
न्तरेण केनचिद्विवृतव्यमिति । अथवा नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्य-  
मस्तीत्यभ्युपगन्तुम् । अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तम-  
प्रसिद्धः । तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानी कश्चिदेवोऽन्तर्यामी स्यात् । तथा च  
श्रूयते—‘पृथिव्येव यस्यायतनममिर्लोको मनो ज्योतिः’ (बृ० ३।९।१०)  
इत्यादि । स च कार्यकारणवत्त्वात्पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं  
देवतात्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन  
यमयितृत्वं स्यात्, नतु परमात्मा प्रतीयते, अकार्यकरणत्वादित्येवं प्राप्त  
इदमुच्यते—योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते, स परमात्मैव स्यान्नान्य  
इति । कुतः ? तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दि-  
श्यमाना दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकार-  
जातमन्तस्तिष्ठन्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते; सर्व-  
विकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । ‘एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’  
इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्यते । ‘यं पृथिवी न वेद’

इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति । 'पृथिवी देवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात्' । तथा 'अदृष्टोऽश्रुतः' इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्परमात्मन उपपद्यत इति । यत्त्वकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति । नैष दोषः; यन्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव; तस्य कार्यकरणत्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न संभवति; भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

**नच स्मार्तमतद्वर्माभिलापात् ॥ १९ ॥**

स्यादेतत् । अदृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते; रूपादिविहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । 'अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः' (मु० १।५) इति हि स्मरन्ति, तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते । तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् । 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० १।१।५) इत्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसंभवेन पुनराशङ्क्यते । अत उत्तरमुच्यते—नच स्मार्त प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् ? अतद्वर्माभिलापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति, तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति; प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । 'अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता' (बृह० ३।७।२३) इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥ १९ ॥

यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसंभवान्तर्याम्यभ्युपगम्यते, शारीर-स्तार्ह्यन्तर्यामी भवतु । शारीरो हि चेतनत्वाद्द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवति; आत्मा च प्रत्यक्त्वात् । अमृतश्च, धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शरीरे प्रसिद्धाः; दर्शनादिक्रियायाः कर्तारि प्रवृत्ति-

टिप्प०-१ अमृतश्चेति विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्तेरित्यर्थः । २ कर्तरीति क्रियायां गुणः कर्ता, प्रधानं कर्म, तत्रैकस्यां क्रियायामेकस्य गुणलप्रधानलयोर्विरोधाच्च कर्तुः कर्मलमित्यर्थः ।

विरोधात् । 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' (बृ० ३।४।२) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्य च कार्यकारणसंघातमन्तर्यमयितुं शीलं; भोक्तृत्वात् । तस्माच्छारीरोऽन्तर्यामीत्यत उत्तरं पठति—

**शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥**

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । शारीरश्च नान्तर्यामीष्यते । कस्मात् ? यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवन्ति, तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न कातरुर्धेन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुं च शक्नोति । अपि चोभयेऽपि हि शाखिनः काण्वा माध्यंदिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते—'यो विज्ञाने तिष्ठन्' (बृ० ३।७।२२) इति काण्वाः । 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति माध्यंदिनाः । 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यस्मिन्वात्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते । विज्ञानमयो हि शारीरः । तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम् । कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारानुपपद्येते ? यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी, यश्चायमितरः शारीरः । का पुनरिहानुपपत्तिः ? 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि श्रुतिवचनं विरुध्येत । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं, श्रोतारं, मन्तारं, विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति । नियन्नन्तरप्रतिषेधार्थं मेतद्वचनमिति चेत्,—न; नियन्नन्तराप्रसङ्गादविशेषश्रवणाच्च । अत्रोच्यते—अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा भवति, न द्वौ प्रत्यगात्मानौ संभवतः । एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः, यथा घटाकाशो महाकाश इति । ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते । तथा च श्रुतिः—'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यविद्याविषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति विद्याविषये सर्वं व्यवहारं वारयति ॥ २० ॥

( ६ अदृश्यत्वाधिकरणम् । सू० २१-२३ )

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

‘अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यते’, ‘यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्ण-  
मचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूत-  
योनिं परिपश्यन्ति धीराः’ ( मुण्ड० १।१।५, ६ ) इति श्रूयते । तत्र  
संशयः—किमयमद्रेश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यात्, उत  
शारीरः, आहोस्वित्परमेश्वर इति । तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तं;  
अचेतनानामेव तद्दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । ‘यैथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते  
च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि  
तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्’ ( मुण्ड० १।१।७ ) इति । ननूर्णनाभिः  
पुरुषश्च चेतनाविद् दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ । नेति ब्रूमः । नहि केवलस्य  
चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं वास्ति । चेतनाधिष्ठितं  
ह्यचेतनमूर्णनाभिः शरीरं सूत्रस्य योनिः, पुरुषशरीरं च केशलोन्नामिति  
प्रसिद्धम् । अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलापसंभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापा-  
संभवान्न प्रधानमभ्युपगतम् । इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने संभ-  
वन्ति । नचात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते । ननु ‘यः सर्वज्ञः  
सर्ववित्’ ( मुण्ड० १।१।९ ) इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न संभवति,  
कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते—‘यया तदक्षर-  
मधिगम्यते’, ‘यत्तदद्रेश्यम्’ इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं  
श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यति—‘अक्षरात्परतः परः’ ( मुण्ड० २।१।२ )  
इति । तत्र यः परोऽक्षराच्छ्रुतः, स सर्वज्ञः सर्ववित्संभविष्यति । प्रधान-  
मेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची,  
तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपाज्जन-  
दिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः  
स परमेश्वर एव स्थानान्य इति । कथमेतदवगम्यते ? धर्मोक्तेः ।

टिप्प०—१ अद्रेश्यमदृश्यं ज्ञानेन्द्रियैः, अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैः । २ ऊर्णनाभिर्लूताकीटः ।  
३ पूर्वत्र पूर्वसिद्धाधिकरणे ।

परमेश्वरस्य हि धर्मं इहोच्यमानो दृश्यते—‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ इति । नहि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य चोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभवति । नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैवेतत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् । अत्रोच्यते,— नैवं संभवति । यत्कारणं ‘अक्षरात्संभवतीह विश्वम्’ इति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिष्टयानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति—‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते’ इति । तस्मान्निर्दिष्टासाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते । ‘अक्षरात्परतः परः’ इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरात्परः कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते ? ‘येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्’ (मुण्ड० १।२।१३) इति प्रकृत्य तस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्हि ‘अक्षरात्परतः परः’ इति व्यपदिश्यते ? इति; उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः । अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते—‘परा चैवापरा च’ इति । तत्रापराभवेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति—‘अथ परा, यथा तदक्षरमधिगम्यते’ इत्यादि । तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम् । यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत, नेयं परा विद्या स्यात् । परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । नच प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन्; त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् । द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे । ‘कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ (मु० १।१।३) इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते, नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने, भोग्यव्यतिरिक्ते वा

टिप्प०-१ नहीति । ‘अक्ताः शर्करा उपदधाती’त्यत्र ‘तेजो वै घृतं’ इति शेषाभिः पीयवदत्रापि अदृश्यत्वादेः शेषाभिर्णयः । २ येन ज्ञानेनाक्षरं प्रकृतं भूतयोनिं पुरुषं सत्यं वेद ।

भोक्तरि । अपि च 'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठ-  
पुत्राय प्राह' (मुण्ड० १।१।१) इति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य  
परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयन्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं  
दर्शयति । सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे  
बाधिता स्यात् । अपरगर्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्य-  
स्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै । 'ध्रुवा ह्येते अट्टा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं  
येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽमिनन्दन्ति भूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति'  
(मुण्ड० १।२।७) इत्येवमादिनिन्दावचनात् । निन्दित्वा चापरां विद्यां  
ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति—'पैरीक्ष्य लोकान्कर्मचिता-  
न्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे-  
त्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' (मुण्ड० १।२।१२) इति । यत्तुक्तम्—  
अचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेन भूत-  
योनिना भवितव्यमिति,—तदयुक्तम् ; नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्त-  
साम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो  
दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते ।  
तस्माददृश्यत्वाद्विशुण्को भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥ २१ ॥

**विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥**

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोर्निर्नेतरौ—शारीरः प्रधानं वा ।  
कस्मात् ? विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं  
शारीराद्विलक्षणत्वेन—'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।  
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुण्ड० २।१।२) इति । नह्येतद्विव्यत्वादिविशेषण-  
मविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्मान्स्वात्मनि कल्पयतः  
शारीरस्योपपद्यते । तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधा-

टिप्प०-१ सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा समाप्तिर्यस्याम् । २ ध्रुवन्ते गच्छन्ति अस्थायिन  
इति ध्रुवाः । अष्टादशेति षोडशर्लिजः यजमानः पत्नी चैत्यष्टादश । येषूक्तं अवरमनित्यं  
कर्म यज्ञः । अपियन्ति प्राप्नुवन्ति । ३ प्रत्यक्षादिना कर्मसाध्यालोकाननित्यतया ज्ञात्वा  
निर्वेदं वैराग्यं गच्छेत् । कृतः १ कृतेन कर्मणा अकृतो मोक्षो नास्ति ।

नादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति—‘अक्षरात्परतः परः’ इति । अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारस्तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं नाम किंचित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्माद्देव्यदेश उच्यते । किं तर्हि ? यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत, परिकल्प्यताम् । तस्माद्देव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥

कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः—

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च ‘अक्षरात्परतः परः’ इत्यस्यानन्तरम् ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः—‘अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा’ (मुण्ड० २।१।४ । इति ) तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं; सर्वविकारकारणत्वात् । न शारीरस्य तैनुमहिम्नः । नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः संभवति; सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात् । तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते । कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते ? प्रकरणात्, ‘एषः’ इति च प्रकृतानुकर्षणात् । भूतयोनिं हि प्रकृत्य ‘एतस्माज्जायते प्राणः’, ‘एष सर्वभूतान्तरात्मा’ इति वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्यैतस्मादधीष्वैष वेदवेदाङ्गपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति, तद्वत् । कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं संभवति ? सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते, नतु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः । ‘अहमन्नमहमन्नादः’ (तै०

टिप्प०-१ अश्रोति व्याप्नोति स्वविकारजातमित्यक्षरम् । अव्याकृतमव्यक्तम् । नामरूपयोर्बीजमीश्वरस्तस्य शक्तिरूपम् । २ अग्निर्द्युलोकः, विवृता वेदाः वाक्, पद्भ्यां पादौ । ३ तनुमहिम्नोऽल्पशक्तेः ।



(३१०।६) इत्यादिवत् । अन्ये पुनर्मन्यन्ते—नायं भूतयोने रूपोप-  
न्यासः; जायमानत्वेनोपन्यासात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रि-  
याणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति हि पूर्वत्र  
प्राणादि पृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्रापि च  
'तस्मादग्निः समिधो यश्च सूर्यः' इत्येवमादि 'अतश्च सर्वा औषधयो  
रसाश्च' इत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति । इहैव कथमकस्माद-  
न्तराले भूतयोने रूपमुपन्यसेत् ? सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योप-  
देक्ष्यति—'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' (मुण्ड० २।१।१०) इत्यादिना । श्रुति-  
स्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे—  
'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार  
पृथिवीं द्यामुतेमां कस्यै देवाय हविषा विधेम' (ऋ० सं० १०।१२।११)  
इति । समवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः । तथा 'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष  
उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तते' इति च । विकार-  
पुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति; प्राणात्मना सर्वभूतानामध्या-  
त्ममवस्थानात् । अस्मिन्पक्षे 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' इत्यादिसर्वरूपो-  
पन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥

(७ वैश्वानराधिकरणम् । सू० २४-३२)

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति, 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्वेषि  
तमेव नो ब्रूहि' (छा० ५।१।११, ६) इति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाश-  
धारिपृथिवीनां सुतेजस्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वानरं  
प्रत्येषां मूर्धादिभावमुपदिश्यान्नायते—'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभि-

टिप्प०-१ यश्च सूर्यो द्युलोकाग्रेः समिध इव भासकः । २ हिरण्यगर्भः अग्रे  
समवर्तत । जातः सन् भूतग्रामत्यैकः पतिर्बभूवेति शेषः । कस्यै ? प्रजापतये । विधेम  
परिचरेम । ३ को न इति । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्रजनकबुडिलाः समेत्येतत् मीमांसां  
ब्रह्मकुः केकयराजं गत्वा । अध्येषि स्मरति । ४ अभि अभिमुख्येनापरोक्षतया विश्वं  
मिमीते जानातीत्यभिविमानस्तम् ।

विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वाम्-  
 त्मस्वन्नमति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य सूर्ध्वं सुतेजाश्चक्षुर्वि-  
 श्वरूपः प्राणः पृथग्वत्मात्मा 'संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव  
 पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनं  
 आस्यमाहवनीयः' (छा० ५।१।८।२) इत्यादि । तत्र संशयः—किं वैश्वा-  
 नरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यते, उत भूताग्निः, अथ तदभिमानिनी देवता,  
 अथवा शरीरः, आहोस्वित् परमेश्वर इति । किं पुनरत्र संशयकारणम् ?  
 वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च  
 शरीरपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं, कस्य वा हानिमिति भवति  
 संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? जाठरोऽग्निरिति । कुतः ? तत्र हि विशेषेण  
 कचित्प्रयोगो दृश्यते—'अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं  
 पच्यते यदिदमद्यते' (बृह० ५।९) इत्यादौ । अग्निमात्रं वा स्यात्;  
 सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात्; 'विश्वेष्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं  
 केतुमहामकृण्वन्' (ऋ० सं० १०।८।१२) इत्यादौ । अग्निशरीरा वा  
 देवता स्यात्; तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् । 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा  
 हि कं भुवनानामग्निश्रीः' (ऋ० सं० १।९।८।१) इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देव-  
 तायामैश्वर्याद्युपेतायां संभवात् । अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमे  
 च 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन  
 च वैश्वानरशब्दः परिणेतव्य इत्युच्यते, तथापि शरीर आत्मा स्यात्;  
 तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसंनिकर्षात् । प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य  
 तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने संभवात् । तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते  
 तत इदमुच्यते—वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हतीति । कुतः ? साधारण-  
 शब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । यद्यप्ये-  
 तावुभावप्यात्म-वैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरशब्दस्तु त्रयस्य

टिप्प०—१ संदेहो देहस्य मध्यभागः । रयिर्धनम् । २ विश्वस्यै भुवनाय वैश्वानर-  
 मग्निमह्नां केतुं चिह्नं सूर्यमकृण्वन्देवाः । तदुदये दिनव्यवहारात् । ३ वैश्वानरस्य देवस्य  
 सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । तस्यास्मद्विषया सुमतिर्भवत्वित्यर्थः ।

साधारणः, आत्मशब्दश्च द्वयस्य, तथापि विशेषो दृश्यते, येन परमेश्वर-  
परत्वं तयोरभ्युपगम्यते, तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्व सुते-  
जाः' इत्यादि । अत्र हि परमेश्वर एव द्युमूर्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः  
प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते; कारणत्वात् । कारणस्य हि  
सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वादयुलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते ।  
'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति' इति च सर्वलोकाद्या-  
श्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे संभवति । 'एवं हाऽस्य सर्वे पा-  
प्मानः प्रदूयन्ते' ( छा० ५।२४।३ ) इति च तद्विदः सर्वपाप्मप्रदाहश्रवणम् ।  
'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमेतानि  
लिङ्गानि परमेश्वरमेवावगमयन्ति । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

**स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥**

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मू-  
र्ध्वेतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते—'यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्ध्वा खं नाभि-  
श्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ॥' इति ।  
एतत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमे-  
श्वरपरत्वेऽनुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः ।  
यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि  
स्तुतिरियं 'तस्मै लोकात्मने नमः' इति । स्तुतिरियमपि नासति  
मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण संभवति । 'द्यां मूर्धानं यस्य  
विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि  
पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥' इत्येवंजातीयका  
च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

**शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युप-  
देशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥**

अत्राह—न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः ? शब्दादि-  
भ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति;

टिप्प०—१ अवस्थान्तरमध्यात्ममधिदैवमित्येवंरूपम् । २ यथात्रौ निक्षिप्तमिषीकातुलं  
दद्याते एवं हास्य निदुषः ।

अर्थान्तरे रूढत्वात् । तथाऽग्निशब्दः 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरः' इति ।  
आदिशब्दात् 'हृदयं गार्हपत्यः' (छा० ५।१८।२) इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनम् ।  
'तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्' (छा० ५।१०।१) इत्यादिना च प्राणा-  
हुत्यधिकरणतासंकीर्तनम् । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः ।  
तथाऽन्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते—'पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । तच्च  
जाठरे संभवति । यदप्युक्तं—मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषात्कारणात्पर-  
मात्मा वैश्वानर इति,—अत्र ब्रूमः—कुतो ह्येष निर्णयः? यदुभयथापि  
विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठर-  
विषय इति । अथवा भूतान्तेरन्तर्बहिःश्रावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भवि-  
ष्यति । तस्यापि हि तुलोकादिसंबन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते—'यो  
भानुना पृथिवीं द्यामुत्तेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम्' (ऋ० सं० १०।  
८।३) इत्यादौ । अथवा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद्वुलोकाद्य-  
वयवत्वं भविष्यति । तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति । अत्रोच्यते—न  
तथादृष्ट्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्या-  
ख्यानं युक्तम् । कुतः? तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात् । परमे-  
श्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते, 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत'  
(छा० ३।१८।१) इत्यादिवत् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर  
इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते, 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' (छा० ३।१४।  
२) इत्यादिवत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत, केवल एव जाठरोऽ-  
ग्निर्विवक्ष्येत, ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासंभव एव स्यात् ।  
यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते,  
तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत, पुरुषेऽ-  
न्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान्न तु पुरुषत्वम् । पुरुषमपि चैनमधीयते

टिप्प०—१ भक्तमज्ञं होमीयं होमसाधनं तेन प्राणाग्निहोत्रं कार्यमित्यर्थः । २ इमां  
पृथिवीमुत द्यामपि द्यावापृथिव्यावेव रोदसी यो भानुरूपेणाततान व्याप्तवान् । अन्तरिक्षं  
च तयोर्मध्यमाततान स देवो तुलोकाद्यवयवो ज्येष्ठ इत्यर्थः ।

वाजसनेयिनः—‘स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद’ (श० ब्रा० १०।६।१।११) इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते । ये तु ‘पुरुषविधमपि चैनमधीयते’ इति सूत्रावयवं पठन्ति, तेषामेषोऽर्थः—केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न पुरुषविधत्वम् । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—‘पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद’ इति । पुरुषविधत्वं च प्रकरणाद्यदधिदैवतं शुमूर्धत्वादि पृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि चुबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं तत्परिगृह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत्पुनरुक्तं भूताग्रेरपि मन्त्रवर्णे ब्रुलोकादिसंबन्धदर्शनान्मूर्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति, तच्छारीराया देवताया वैश्वर्ययोगादिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः । तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः । नहि भूताग्नैरौण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य शुमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते; विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासंभवात् । तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न शुमूर्धत्वादिकल्पना संभवति । अकारणत्वात्परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च । आत्मशब्दासंभवश्च सर्वेष्वेव पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन, इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शाब्दादीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति । अत्रोच्यते—अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते । नहीह पुरुषविधं ‘पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं

वेद' इति जाठराभ्यभिप्रायेणेदमुच्यते; तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च ।  
कथं तर्हि ? यत्प्रकृतं मूर्धादिचुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं  
तदभिप्रायेणेदमुच्यते—'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति ।  
यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् । अथवा यः प्रकृतः पर-  
मात्माऽध्यात्ममधिदैवतं च पुरुषविधत्वोपाधिस्तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं  
तदभिप्रायेणेदमुच्यते—'पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । निश्चिते च  
पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचि-  
द्योगेन वर्तिष्यते । विश्वश्चायं नरश्चेति, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा  
नरा अस्तेति विश्वानरः परमात्मा; सर्वात्मत्वात् । विश्वानर एव  
वैश्वानरः । तद्वितोऽनन्यार्थः, राक्षसवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्नि-  
णीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्हपत्यादिक-  
ल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥२८॥  
कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरूपपद्यत इति तां  
व्याख्यानुसारभते—

**अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥**

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् ।  
अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते ।  
प्रदेशेषु वा हृदयादिषूपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः  
परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरूपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो  
मन्यते ॥ २९ ॥

**अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥**

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्यते तेन प्रादेशमात्र इत्यु-  
च्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते, तद्वत् । यद्यपि च यवेषु

टिप्प०-१ अन्तःप्रतिष्ठितत्वं माध्यस्थ्यं साक्षिलमित्यर्थः । २ अत्र 'नरे संज्ञाया'मिति  
पूर्वपदस्य वीर्धलम् । ३ अनन्यार्थत्वं प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थशून्यत्वम् । ४ अतिक्रान्ता मात्राः  
परिमाणं यस्य तस्येति यावत् । ५ प्रदेशेषु वा मीयत इति प्रादेशमात्रः । ६ प्रादेशेन  
मनसा मीयत इति वा ।

स्वगतमेव परिमाणं प्रत्यसंबन्धाद्भज्यते । नचेह परमेश्वरगतं किञ्चित्परिमाणमस्ति यद्धृदयसंबन्धाद्भज्यते । तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथाकथंचिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वायमप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

**संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥**

संपत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः ? तथा हि—समा-  
नप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं शुभ्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वा-  
नरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चुबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु संपादयत्प्रा-  
देशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति—‘प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुवि-  
दिता अभिसंपन्नास्तथा तु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभि-  
संपादयिष्यामीति । स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वा-  
नर इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके  
उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्घर्मात्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुपदि-  
शन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै  
रयिवैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति’ ।  
चुबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा  
समाग्रायत आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः । छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्व-  
गुणा समाग्रायत आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः । तथापि नैतावता विशे-  
षेण किञ्चिद्धीयते; प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च ।  
संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

**आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥**

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्धचुबुकान्तराले जाबालाः—‘य  
एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविर्मुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः  
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का

टिप्प०—१ प्रयुक्तायास्तदर्थे वर्तमानायाः । २ अविमुक्ते अविद्योपाधिकल्पितावच्छेदे  
जीवात्मनि भेदकल्पनया प्रतिष्ठित उपास्यः ।



वै वरणा का च नासीति' (जाबाल. १) तत्र चेमामेव नासिकां या सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयतीति सा वरणा, सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासीति वरणा नासीति निरुच्य । पुनरप्या-  
मनन्ति—'कृतमञ्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्ग्राणस्य च यः संधिः स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति' (जाबाल. १) तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिर्विमीयत इत्यभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिवि-  
मिमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः । तस्मात्परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये  
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

### प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

[ अत्रास्पष्टब्रह्मलिङ्गानां प्रायो ज्ञेयब्रह्मविषयाणां विचारः । एवं पादत्रयेणापि  
वाक्यविचारः ]

( १ द्युभ्वाद्यधिकरणम् । सू० १-७ )

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते—'यस्मिन्मयौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथा मृतस्यैष सेतुः' (मुण्ड० २।२।५) इति अत्र यदेतद्द्व्युभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिद्वगम्यते, तत्किं परं ब्रह्म स्यात्, आहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्यते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम् । कस्मात् ? 'अमृतस्यैष सेतुः' इति श्रवणात् । पौरवान्हि लोके सेतुः प्रख्यातः । नच परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुं, 'अनन्तमपारम्' (बृह० २।४।१२) इति श्रवणात् । अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं

टिप्प०-१ वरणा भूः । २ विमीयते ज्ञायते । ३ अभिविमिमीते निर्मिमीते ।  
४ अमृतस्येति श्रवणात् सेतुरिति श्रवणादिति योजना । ५ सेतुरिति श्रवणादिति  
व्याचष्टे-पारवान् हीति ।

परिग्रहीतव्यं; तस्य कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः । श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः  
 स्यात्, 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः  
 परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति' (बृह० ३।७।२)  
 इति वायोरपि विधारणत्वश्रवणात् । शारीरो वा स्यात् । तस्यापि  
 भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह—  
 'द्युभ्वा-  
 द्वायतनमिति । द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ, द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि ।  
 यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदो-  
 तत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः ? स्वशब्दात्,  
 आत्मशब्दादित्यर्थः । आत्मशब्दो हीह भवति—'तमेवैकं जानथ  
 आत्मानम्' इति । आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते,  
 नार्थान्तरपरिग्रहे । कचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते—  
 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' (छा०  
 ६।८।४) इति । स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्ठाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते—  
 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' इति । 'ब्रह्मैवेदममृतं  
 पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण' (मुण्ड० २।२।११) इति च ।  
 तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् । सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकर-  
 ण्यात् । यथानेकात्मको वृक्षः शाखा स्कन्धो मूलं चेत्येवं नानारसो  
 विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवति, तां निवर्तयितुं सावधारणमाह—  
 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति । एतदुक्तं भवति—न कार्यप्रपञ्चवि-  
 शिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः । किं तर्हि ? अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्याया  
 प्रविलापयन्तस्त्वमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानथैकरसमिति । यथा  
 यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तदानयेत्युक्त आसनमेवानयति न देवदत्तम्, तद्व-  
 द्वायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारानृताभि-  
 सन्धस्य चापवादः श्रूयते—'भूतोः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव  
 पश्यति' (का० २।४।११) इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्च-

टिप्प०-१ संदृब्धानि=संप्रथितानि । २ सामानाधिकरण्यात् विचित्र आत्मेति  
 संबन्धः । ३ विकारेऽनृते कल्पिते अभिसन्धोऽभिमानो यस्य ।

विलापनार्थं, नानेकरसताप्रतिपादनार्थम् । 'स यथा सैन्यवचनोऽनन्त-  
रोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः  
प्रज्ञानघन एव' (बृह० ४।५।१३) इत्येकरसताश्रवणात् । तस्मादयुभवा-  
द्यायतनं परं ब्रह्म । यत्तूक्तं,—सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणो-  
ऽर्थान्तरेण युभवाद्यायतनेन भवितव्यमिति । अत्रोच्यते,—विधारण-  
त्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते, न पारवत्त्वादि । नहि मृदारुमयो लोके  
सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृदारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतुशब्दार्थोऽपि  
विधारणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि; षिवो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्यु-  
त्पत्तेः । अपर आह—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति यदेतत्संकी-  
र्तितमात्मज्ञानं, यच्चैतत् 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' इति वाग्विमोचनं,  
तदत्रामृतत्वसाधनत्वात् 'अमृतस्येव सेतुः' इति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते, न  
तु युभवाद्यायतनम् । तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण युभवाद्याय-  
तनेन भाव्यमित्येतदयुक्तम् ॥ १ ॥

### मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म युभवाद्यायतनम् । यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य व्यप-  
दिश्यमाना दृश्यते । मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम् । देहादिष्वनात्मस्वह-  
मस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ द्वेषस्तदुच्छेद-  
दर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः ।  
तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति युभवाद्यायतनं  
प्रकृत्य व्यपदेशो भवति । कथम्? 'भिक्षते हृदयग्रन्थिश्लिचन्ते  
सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मुण्ड० ३।२।८)  
इत्युक्त्वा ब्रवीति—'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति  
दिव्यम्' (मुण्ड० ३।२।८) इति । ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं  
शास्त्रे—'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ  
मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' (बृह० ४।४।७) इत्येवमादौ ।  
प्रधानादीनां तु न कचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति प्रसिद्धम् । अपि च 'तमे-

वैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः' इति वाग्वि-  
मोक्तपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह शुभ्वाद्यायतनस्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो  
दृष्टम्—'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्ब्रह्म-  
व्यवदान्वाचो विग्लापनं हि तत्' । (बृह० ४।४।२१) इति । तस्मादपि  
शुभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

**नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥**

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको  
हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानिकं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधान-  
मिह शुभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । कस्मात् ? अतच्छब्दात् । तस्या-  
चेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दः, न तच्छब्दोऽतच्छब्दः ।  
न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येनाचेतनं  
प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्येत । तद्विपरीतस्य चेतनस्य  
प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति—'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुण्ड० १।१।९) इत्यादिः ।  
अत एव न वायुरपीह शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥ ३ ॥

**प्राणभृच्च ॥ ४ ॥**

यदपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति तथा-  
प्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राण-  
भृदपि न शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः । नचोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः  
प्राणभृतो शुभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक्संभवति । पृथग्योगकरणमुत्त-  
रार्थम् ॥ ४ ॥

कुतश्च न प्राणभृदशुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

**भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥**

भेदव्यपदेशश्चेह भवति—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति ज्ञेय-  
ज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता, परिशेषादात्मशब्दवाच्यं  
ब्रह्म ज्ञेयं शुभ्वाद्यायतनमिति गम्यते, न प्राणभृत् ॥ ५ ॥

कुतश्च न प्राणभृद्बुद्ध्याद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणं चेदं परमात्मनः; 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (सु० १।१।३) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यान्न केवले प्राणभृति ॥ ६ ॥

कुतश्च न प्राणभृद्बुद्ध्याद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

बुद्ध्याद्यायतनं च प्रकृत्य 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' (सु० ३।१।१) इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति कर्मफलाशनम्, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यौदासीन्येनावस्थानं च । ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेश्वरो बुद्ध्याद्यायतनत्वेन विवक्षितस्ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते । अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसंबद्धं स्यात् । ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत । न; तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्याद्यपाधिसंबद्धो लोकेत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्छ्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याकस्मिकं वचनं युक्तम् । 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि' (ब्र० १।२।१।१।३) इत्यत्राप्येतद्वर्णितं 'द्वा सुपर्णा' इत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति । यदापि पैङ्गुपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदापि न विरोधः कश्चित् । कथम् ? प्राणभृद्बुद्धिर्ह घटादिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्बुद्ध्याध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो बुद्ध्याद्यायतनं न भवतीति निषिध्यते । यस्तु सर्वशरीरेषूपपाधिभिर्विनोपलक्ष्यते, परमात्मैव स भवति । यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति, तद्वत् प्राणभृतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो

नोपपद्यते । तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव बुभ्वाद्यायतनत्वप्रति-  
षेधः । तस्मात्परमेव ब्रह्म बुभ्वाद्यायतनम् । तदेतत् 'अदृश्यत्वादि-  
गुणको धर्मोक्तेः' (ब० १।२।१।६) इत्यनेनैव सिद्धम् । तस्यैव हि  
भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितम् 'यस्मिन्वाः पृथिवी चान्तरिक्षम्'  
इति । प्रपञ्चार्थं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥ ७ ॥

( २ भूमाधिकरणम् । सू० ८-९ )

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति—'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं  
भगवो विजिज्ञास इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-  
जानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्'  
(छा० ७।२३, २४) इत्यादि । तत्र संशयः—किं प्राणो भूमा  
स्यात्, आहोस्वित्परमात्मेति । कुतः संशयः ? भूमेति तावद्बहुत्वमभिधी-  
यते; 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (पा० ६।४।१५८) इति भूमशब्दस्य  
भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् । किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषा-  
काङ्क्षायां 'प्राणो वा आशाया भूयान्' (छा० ७।१।१) इति संनिधा-  
नात्प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति  
शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान्शोकस्य पारं  
तारयतु' (छा० ७।१।३) इति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भूमेत्यपि  
प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं, कस्य वा हानमिति भवति  
संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? प्राणो भूमेति । कस्मात् ? भूयःप्रश्नप्रति-  
वचनपरम्पराऽदर्शनात् । यथा हि 'अस्ति भगवो नाम्नो भूयः' इति,  
'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति । तथा 'अस्ति भगवो वाचो भूयः' इति,  
'मनो वाव वाचो भूयः' इति च नामादिभ्यो ह्य प्राणाद्भूयःप्रश्नप्रति-  
वचनप्रवाहः प्रवृत्तः । नैवं प्राणात्परं भूयःप्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते—अस्ति  
भगवः प्राणाद्भूय इति, अदो वाव प्राणाद्भूय इति । प्राणमेव तु नामादिभ्य

आशान्तेभ्यो भूयांसं 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्यादिना सप्रपञ्च-  
मुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम्—'अतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूया-  
न्नापहुवीत' इत्यभ्यनुज्ञाय 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति'  
इति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया  
भूमानभवतारयन्प्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते । कथं पुनः प्राणे  
भूमनि व्याख्यायमाने 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं  
व्याख्यायेतेति ? उच्यते,—सुषुप्त्यवस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्य-  
वहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति प्राणस्यापि 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतल्लक्षणम् ।  
तथा च श्रुतिः 'न शृणोति न पश्यति' इत्यादिना सर्वकरणव्यापारग्रत्यः  
स्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा 'प्राणाग्रय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति' (प्र० ४।  
२।३) इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राण-  
प्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतम्—'यो वै भूमा  
तत्सुखम्' (छा० ७।२३) इति, तदप्यविरुद्धम्; 'अत्रैष देवः स्वप्नात्  
पश्यत्यथ यदेतस्मिन्शरीरे सुखं भवति' (प्र० ४।६) इति सुषुप्त्यवस्था-  
यामेव सुखश्रवणात् । यच्च 'यो वै भूमा तदमृतम्' (छा० ७।२।११)  
इति, तदपि प्राणस्याविरुद्धं; 'प्राणो वा अमृतम्' (कौ० ३।२) इति श्रुतेः ।  
कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यात्मविवि-  
दिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्यते ? प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति ब्रूमः ।  
तथा हि—'प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण  
आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः' (छा० ७।१।१।१) इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति ।  
'यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितम्' इति च  
सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च संभवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता  
प्राणस्य । तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम् । तत इदमुच्यते,—परमात्मैवेह  
भूमा भवितुमर्हति, न प्राणः । कस्मात् ? संप्रसादादध्युपदेशात् ।



संप्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते; सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात् ।  
 बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात्, तस्यां च संप्रसादा-  
 वस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र संप्रसादोऽभिप्रेयते । प्राणादूर्ध्वं  
 भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राण एव चेद्भूमा स्यात्स एव तस्मादूर्ध्व-  
 मुपदिश्येतेत्यश्लिष्टमेवैतत्स्यात् । नहि नामैव नाम्नो भूय इति नाम्न  
 ऊर्ध्वमुपदिष्टम् । किं तर्हि ? नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्यम्—  
 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति । तथा वागादिभ्योऽप्या प्राणादर्थान्तरमेव  
 तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टम्, तद्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तर-  
 भूतो भवितुमर्हति । नन्विह नास्ति प्रश्नः,—'अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः'  
 इति, नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति, कथं प्राणादधि भूमोप-  
 दिश्यत इत्युच्यते ? प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकुप्यमाणं  
 पश्यामः—'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति । तस्मान्नास्ति  
 प्राणादध्युपदेश इति । अत्रोच्यते,—न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यै-  
 तदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं; विशेषवादात् 'यः सत्येनातिवदति' इति ।  
 ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति । कथम् ? यथैषो-  
 म्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं, केन तर्हि ?  
 अग्निहोत्रेणैव, तत्सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते । तथा 'एष तु  
 वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इत्युक्ते, न सत्यवदनेनातिवादित्वम् ।  
 केन तर्हि ? प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव । सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो  
 विवक्ष्यत इति । नेति ब्रूमः; श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात् । श्रुत्या ह्यत्र सत्य-  
 वदनेनातिवादित्वं प्रतीयते—'यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदति' इति ।  
 नाम्न प्राणविज्ञानस्य संकीर्तनमस्ति । प्रकरणात् प्राणविज्ञानं संबध्येत ।  
 तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुल्यशब्दो  
 न संगच्छेत 'एष तु वा अतिवदति' इति । 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासित-

व्यम्' (छा० ७।१६) इति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते, तादृगेतद्रूपव्यम् । नच प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति; प्रकृतसंबन्धासंभवकारित्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति । यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तत् 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति । तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते; परमार्थरूपत्वात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नारदाय 'सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि' इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति । तत्र यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातम्, तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते । तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति । एवं चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते । नहि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति । नचान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति; 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५) इति श्रुत्यन्तरात् । 'तं मा भगवान्शोकस्य पारं तारयतु' (छा० ७।१।३) इति चोपक्रम्योपसंहरति—'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः' (छा० ७।२।६।२) इति । तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायस्ततोच्येत । 'आत्मतः प्राणः' (छा० ७।२।६।१) इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमा तु प्राण एवेति चेत्,—न; 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिभि' (छा० ७।२।४।१) इत्यादिना भूम्न एवा प्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

## धर्मापपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति । परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः; 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृ० ४।५।१५) इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षयोक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया; परमात्मप्रकरणात् । यदपि तस्यामवस्थाय सुखमुक्तं, तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत आह— 'एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (बृ० ४।३।३२) इति । इहापि 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम्' इति साम्यसुखनिराकरणेन ब्राह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति । 'यो वै भूमा तदमृतम्' इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति । विकाराणाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात्, 'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ० ३।४।२) इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते, नान्यत्र । तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

## ( ३ अक्षराधिकरणम् । सू० १०-१२ )

## अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु' (बृ० ३।८।७, ८) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः—किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते, किंवा परमेश्वर इति । 'तैत्राक्षरसमाम्नाय' इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णं प्रसिद्धत्वात्, प्रसिद्धातिक्रमस्य चायुक्तत्वात्, 'ॐकार एवेदं सर्वम्' (छा० २।२।३।३)

टिप्प०-१ उक्तो न शृणोतीत्यादिना । २ आमयेन दुःखेन सहितं सामयम् । ३ आर्तं नश्वरम् । ४ 'हृदियोगमपहरति' इति न्यायेनाह—प्रसिद्धीति ।

इत्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात्,  
वर्ण एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्त उच्यते—पर एवात्माऽक्षरशब्द-  
वाच्यः । कस्मात् ? अम्बरान्तधृतेः,—पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकार-  
जातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तविकारजातस्य कालत्रय-  
विभक्तस्य 'आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' इत्याकाशे प्रतिष्ठित-  
त्वमुक्त्वा 'कस्मिन्न खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यनेन प्रश्नेनेद-  
मक्षरमवतारितम् । तथा चोपसंहृतम्—'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्य-  
काश ओतश्च प्रोतश्च' इति । न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र  
संभवति । यदपि 'ॐकार एवेदं सर्वम्' इति, तदपि ब्रह्मप्रतिपत्ति-  
साधनत्वास्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्षरत्यश्रुते चेति नित्यत्वव्यापित्वा-  
भ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म ॥ १० ॥

स्यादेतत्,—कार्यस्य चेत्कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते,  
प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते । कथमम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्ति-  
रिति ?

अत उत्तरं पठति—

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म । कस्मात् ? प्रशासनात् ।  
प्रशासनं हीह श्रूयते—'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्यो-  
च्चन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' (बृ० ३।८।९) इत्यादि । प्रशासनं च  
परमेश्वरं कर्म । नाचेतनस्य प्रधानस्य प्रशासनं भवति । न ह्यचेत-  
नानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यम् । तस्यैवाम्ब-  
रान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभावव्यावृत्तिरिति ?  
अन्यस्य भावोऽन्यभावः, तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं  
भवति—यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते तद्भावादिदमम्बरा-  
न्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः—'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्ट-

श्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु' (बृ० ३।८।११) इति । तत्रादृष्ट-  
त्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न संभवति;  
अचेतनत्वात् । तथा 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्य-  
दतोऽस्ति मन्त्र नान्यदतोऽस्ति विज्ञातु' इत्यात्मभेदप्रतिषेधात् न  
शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम्; 'अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः'  
(बृ० ३।८।८) इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । नहि निरुपाधिकः  
शारीरो नाम भवति । तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥

(४ ईक्षतिकर्मव्यपदेशाधिकरणम् । सू० १३)

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवाय-  
तनेनैकतरमन्वेति' इति प्रकृत्य श्रूयते—'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्ये-  
तेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत' (प्र० ५।२,५) इति । किम-  
स्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिधायतव्यमुपदिश्यते आहोस्विदपरमिति । एते-  
नैवायतनेन परमपरं वैकतरमन्वेतीति प्रकृत्वात्संशयः । तत्रापरमिदं  
ब्रह्मेति ग्राह्यम् । कस्मात् ? 'स तेजसि सूर्ये संपन्नः', 'स सामभिरुन्नी-  
यते ब्रह्मलोकम्' इति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् ।  
नहि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमश्रुवीतेति युक्तम्; सर्वगतत्वात्परस्य  
ब्रह्मणः । नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते । नैष  
दोषः; पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः । इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—  
परमेव ब्रह्मेहाभिधायतव्यमुपदिश्यते । कस्मात् ? ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् ।  
ईक्षतिर्दर्शनम् । दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म । ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभि-  
धायतव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति—'स एतस्माज्जीव-  
चनात्परात्परं पुरिश्चयं पुरुषमीक्षते' इति । तत्राभिधायतेरतथाभूतमपि  
वस्तु कर्म भवति; मनोरथकल्पितस्याप्यभिधायतिकर्मत्वात् ।

टिप्प०-१ परं निर्विशेषम्, अपरं कार्यम्, आयतनेन, प्राप्तिसाधनेन अन्वेति  
प्राप्नोति । २ अपरं ब्रह्म हिरण्यगर्भः । ३ पिण्डः स्थूलो विराट् तदपेक्षया सूत्रस्य  
परत्वमिति समाख्यर्थः । ४ व्याप्यं विषयः ।

ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्य-  
ग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह  
परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते । नन्वभिज्ञाने परः  
पुरुष उक्तः, ईक्षणे तु परात्परः, कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति ?  
अत्रोच्यते,—परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ । नचात्र जीवघन-  
शब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, येन तस्मात्परा-  
त्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् । कस्तर्हि ? जीवघन इति ।  
उच्यते,—घनो मूर्तिः । जीवलक्षणो घनो जीवघनः । सैन्धवखिल्यवद्यः  
परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः  
सोऽत्र जीवघन इति । अपर आह—‘स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्’  
इत्यतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र  
जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणा-  
त्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको  
जीवघनः । तस्मात्परो यः परमात्मेक्षणकर्मभूतः स एवाभिध्यानेऽपि  
कर्मभूत इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह  
एवावकल्पते । परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति, यस्मात्परं किञ्चिदन्य-  
न्नास्ति; ‘पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः’ इति च श्रुत्य-  
न्तरात् । ‘परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः’ इति च विभज्य, अनन्तरमो-  
कारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन्परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति ।  
‘यथा पैदोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुच्यते’  
इति पाप्मविनिर्मोक्तफलवचनं परमात्मानमिहामिध्यातव्यं सूचयति ।  
अथ यदुक्तं—परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नफलं शुज्यत इति,  
अत्रोच्यते,—त्रिमात्रेणोकारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं  
ब्रह्मलोकप्राप्तिः, क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्राय-  
मेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥ १३ ॥

( ५ दहराधिकरणम् । सू० १४-२१ )

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

‘अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं चेश्वरं दहरोऽस्मिन्नन्तरा-  
काशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाचं विजिज्ञासितव्यम्’ ( छा० ८।१।१ )  
इत्यादिवाक्यं समाम्नायते । तत्र योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर  
आकाशः श्रुतः स किं भूताकाशः, अथवा विज्ञानात्मा, अथवा परमा-  
त्मेति संशय्यते । कुतः संशयः ? आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम् । आकाश-  
शब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिन् प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किं भूता-  
काश एव दहरः स्यात्, किंवा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति—किं  
जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरम्, अथवा परस्यैव ब्रह्मणः  
पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वाऽन्यतरस्य पुरस्वामिनो दह-  
राकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश  
एव च दहरशब्द इति प्राप्तम् । तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वम् ।  
‘यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः’ इति च बाह्या-  
भ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावः, यावापृथिव्यादि च तस्मि-  
न्नन्तः समाहितम्; अवकाशात्मनाकाशस्यैकत्वात्, अथवा जीवो दहर  
इति प्राप्तम्; ब्रह्मपुरशब्दात् । जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमि-  
त्युच्यते; तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात् । भैक्ष्या च तस्य ब्रह्मशब्द-  
वाच्यत्वम् । नहि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः संबन्धोऽस्ति ।  
तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं, यथा राज्ञः । मनउपाधिकश्च  
जीवः, मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयेऽन्तरव-  
स्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैव आराग्नोपमितत्वादवकल्पते । आका-  
शोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति । न चात्र दहरस्याका-  
शस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते । ‘तस्मिन्यदन्तः’ इति पर-

— टिप्प०-१ ब्रह्मपुरं शरीरं, दहरं सूक्ष्मं, पुण्डरीकं तदाकारत्वात्प्रकृतं हृदयमेव । तत्र  
परस्य संनिधेर्वैश्वशब्दः । २ भक्त्या चैतन्यगुणयोगेन ।



विशेषणत्वेनोपादानादिति । अत उत्तरं ब्रूमः—परमेश्वर एवात्र दहरा-  
काशो भवितुमर्हति, न भूताकाशो जीवो वा । कस्मात् ? उत्तरेभ्यो  
वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः । तथाहि—अन्वेष्टव्यतयाभिहितस्य दहरस्या-  
काशस्य ‘तं चेद्भूयुः’ इत्युपक्रम्य ‘किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव  
विजिज्ञासितव्यम्’ इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति—‘स  
ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्वावा-  
पृथिवी अन्तरेव समाहिते’ (छा० ८।१।३) इत्यादि । तत्र पुण्डरीक-  
दहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वं निवर्तयन्भू-  
ताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दो भूता-  
काशे रूढः, तथापि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निवर्तिता  
भवति । नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानो-  
पमेयभावः संभवतीत्युक्तम् । नैवं संभवति, अगतिका हीयं गतिः,  
यत्काल्पनिकभेदाश्रयणम् । अपि च कल्पयित्वापि भेदमुपमानोपमेयभावं  
वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुप-  
पद्येत । ननु परमेश्वरस्यापि ‘ज्यायानाकाशात्’ (शत० ब्रा० १०।६।३।२)  
इति श्रुत्यन्तरात्रैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते । नैष दोषः ; पुण्डरीकवेष्टन-  
प्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वम् । उभय-  
प्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत । नच कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टित आका-  
शैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाधानमुपपद्यते । ‘एष आत्माऽप-  
हृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-  
संकल्पः’ इति चात्मत्वापहृतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे संभ-  
वन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति, तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवा-  
शङ्कापि निवर्तिता भवति । न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराप्रोपमितस्य जीवस्य  
पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम् । ब्रह्माभेदविवक्षया  
जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति चेत्,—यदात्मतया जीवस्य

सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत, तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यता-  
मिति युक्तम् । यदप्युक्तं—ब्रह्मपुरमिति जीवेन परस्योपलक्षितत्वाद्वाह्य इव  
जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्विति । अत्र ब्रूमः—परस्यै-  
वेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते; ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्य-  
त्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संबन्धः; उपलब्ध्यभिष्टानत्वात् । ‘स  
एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते’ (प्र० ५।५) ‘स वा अयं  
पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः’ (बृ० २।५।१८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा,—  
जीवपुर एवास्मिन्ब्रह्म संनिहितमुपलक्ष्यते । यथा शालग्रामे विष्णुः  
संनिहित इति, तद्वत् । ‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र  
पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ (छा० ८।१।६) इति च कर्मणामन्तवत्फल-  
त्वमुक्त्वा ‘अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु  
लोकेषु कामचारो भवति’ इति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन्  
परमात्मत्वमस्य सूचयति । यदप्येतदुक्तं,—न दहराकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं  
विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं; परविशेषणत्वेनोपादानादिति, अत्र ब्रूमः—  
यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात्, ‘यावान्वा अयमाकाशस्तावा-  
नेषोऽन्तर्हृदय आकाशः’ इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत ।  
नन्वेतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव प्रदर्श्यते । ‘तं चेद्भूयुर्यदि-  
दमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं  
तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्’ इत्याक्षिप्य  
परिहारावसर आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्व-  
दर्शनात् । नैतदेवम्; एवं हि सति यदन्तःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि  
तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात्, तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत ।  
‘अस्मिन्कामाः समाहिताः’, ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा’ इति हि प्रकृतं  
द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य ‘अथ य इहात्मानमनुविद्य  
ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्’ इति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानं कामा-

टिप्प०—१ पूर्णं शरीरेषु, पुरि हृदये वा शेते इति पुरुषः । २ अनुविद्य ध्यानेना-  
नुभूय । ३ समाहिताः प्रतिष्ठिताः ।

धारमाश्रितांश्च कामान्विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति । तस्माद्वाक्योप-  
क्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः  
पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो  
हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

**गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥**

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवोत्तरे हेतव  
इदानीं प्रपञ्चयन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरः, यस्माद्दहरवाक्यशेषे  
परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः—‘इमाः सर्वाः प्रजा  
अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’ (छा० ८।१।२) इति । तत्र  
प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां  
जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यहरहर्जीवानां  
सुपुत्रावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे—‘सता सोम्य तदा  
संपन्नो भवति’ (छा० ६।८।१) इत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं  
सुपुत्रमाचक्षते—‘ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गतः’ इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि  
प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशशङ्कां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य  
गमयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् । गमयेद्यदि  
ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत, सामानाधिकरण्यवृत्त्या  
तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति ।  
एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्य-  
वृत्तिपरिमदे लिङ्गम् । न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं  
गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

**धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥**

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः । कथम् ? ‘दहरोऽस्मिन्नन्तरा-  
काशः’ इति हि प्रकृत्याकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा  
तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमे-  
वानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति—‘अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां

लोकानामसंभेदाय' (छा० ८।४।१) इति । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्द-  
सामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते; क्तिचः कर्तरि स्मरणात् । यथोदक-  
संतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदाय, एवमयमात्मै-  
षामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता  
सेतुरसंभेदायासंकरायेति । एवमिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं महि-  
मानं दर्शयति । अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते  
'एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः'  
इत्यादेः । तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते—'एष सर्वेश्वर  
एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसंभेदाय'  
इति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ १६ ॥

### प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्युच्यते । यत्कारण-  
माकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्व-  
हिता' (छा० ८।१।४), 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव  
समुत्पद्यन्ते' (छा० १।१।१) इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न  
कचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाश-  
शब्दप्रसिद्धादुपमानोपमेयभावाद्यसंभवान्न ग्रहीतव्य इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

### इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि  
जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः—अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्स-  
मुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति  
होवाच' (छा० ८।३।४) इति । अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे  
सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वात्तदवस्थावन्तं जीवं शक्तोत्सुपस्थापयितुं नार्थान्त-

टिप्प०-१ आ समन्तात् काशते वीप्यत इत्याकाशः—स्वयंज्योतिरीश्वरः । २ सु सम्य-  
कप्रसीदत्यासिजीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं कालुष्यं जहातीति सुषुप्तिः, संप्रसादो जीव  
स्यामेदः । ३ 'संप्रसादे रत्ना चरित्वा' इति बृहदारण्यकस्य श्रुत्यन्तरम् ।

रम् । तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति । यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं, तद्वत् । यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारात् 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात् 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इत्यत्र स एव जीव उच्यत इति चेत्,— नैतदेवं स्यात्; कस्मात्? असंभवात् । नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानां सन्नाकाशेनोपमीयेत । नचोपाधिधर्मानभिमान्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः संभवन्ति । प्रपञ्चितं चैतत्प्रथमसूत्रे । अतिरेकाशङ्कापरिहारायात्र तु पुनरुपन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्ठात् 'अन्यार्थश्च परामर्शः' (ब्र० १।३।२०) इति ॥ १८ ॥

### उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता साऽसंभवान्निराकृता । अथेदानीं मृतस्वेवामृतसेकात्पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते—उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मा' (छा० ८।७।४) इति श्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति । 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' (छा० ८।९।३) इति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा' (छा० ८।१०।१) इति 'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मा' (छा० ८।११।१) इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयति—'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इति । नाहं खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानी

टिप्प०—१ उपाधिधर्माः पाप्मादयः । २ उत्तराच्चेत्यधिकाशङ्कानिरासार्थम् । ३ महीयमानो वासनाभयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्नपर्याये, तद्यत्रेति सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्याचष्ट इत्यन्वयः । ४ अहेति निपातः खेदे । खिद्यमानो हीन्द्रः प्रोवाच अयं पुमानयं सुप्तः पुमानयमस्म्यहमित्येवं नात्मानमस्यामवस्थायां जानाति एवं स्वापे दोषं दृष्ट्वा पुनरुपससादेति भावः ।

भूतानि' ( छा० ८।११।१, २ ) इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य  
 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्' इति चोप-  
 क्रम्य, शरीरसंबन्धनिन्दापूर्वकं 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं  
 ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति जीवमेव  
 शरीरात्समुत्थितमुत्तमपुरुषं दर्शयति । तस्मादस्ति संभवो जीवे पारमे-  
 श्वराणां धर्माणाम् । अतः 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति जीव एवोक्त  
 इति एतच्छ्रद्धान्नात्, तं प्रति ब्रूयात्—'आविर्भूतस्वरूपस्तु' इति ।  
 तुल्यवदः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशङ्का  
 संभवतीत्यर्थः । कस्मात् ? यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो विचक्ष्यते ।  
 आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः । भूतपूर्वगत्या जीववचनम् ।  
 एतदुक्तं भवति—'य एषोऽक्षिणि' इत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदे-  
 शरावब्राह्मणेनैनं शरीरात्मताया व्युत्थाप्य 'एतं त्वेव ते' इति पुनःपुनस्त-  
 मेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण 'परं ज्योतिरुपसंपद्य  
 स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रू-  
 पतयैनं जीवं व्याचष्टे, न जैवेन रूपेण । यत्तत्परं ज्योतिरुपसंपत्तव्यं श्रुतं  
 तत्परं ब्रह्म । तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं, तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं  
 स्वरूपं 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्रेभ्यः, नेतरदुपाधिकल्पितम् । यावदेव  
 हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निवर्तयन्कूटस्थनित्यदृक्स्व-  
 रूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मिति न प्रतिपद्यते, तावज्जीवस्य जीवत्वम् । यदा  
 तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते, नासि त्वं  
 देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातः, नासि संसारी, किं तर्हि ? तद्यत्सत्यं स आत्मा  
 चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति, तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रति-  
 बुध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा  
 भवति, 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' ( मुण्ड० ३।२।९ )

टिप्प०-१ एतस्मात्प्रकृतादात्मनोऽन्यत्र अन्यत् । २ उदशरावेति उदकपूर्णे शरावे  
 प्रतिबिम्बात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्याज्ञातं यत्तन्मह्यं वाच्यमित्युक्तः श्रुत्यर्थः । ३ व्युत्थाप्य=  
 विचार्य इति न्या० नि० । ४ अभिनिष्पद्यत इत्यत्र एतदुक्तं भवतीति संबन्धः ।

१ पाठा०—'शरीरात्मतया' ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः । तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरीरात्समु-  
त्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्प-  
द्यत इति संभवति कूटस्थनित्यस्य ? सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसंपर्कादभि-  
भूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तार्साधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्य-  
मानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूत-  
प्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न तु  
तथात्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः संभवत्यसंसर्गित्वाद्योन्न  
इव, दृष्टविरोधाच्च । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपम् ।  
तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो  
हि जीवः पश्यन्शृण्वन्मन्वानो विजानन्व्यवहरति; अन्यथा व्यवहारानु-  
पपत्तेः । तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत, प्राक्समुत्थानाद्दृष्टो व्यव-  
हारो विरुध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं, किमात्मिका  
वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति ? अत्रोच्यते,—प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः  
शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि-  
ज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छयं शौक्ल्यं च स्वरूपं  
प्राग्विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति । प्रमाणजनित-  
विवेकग्रहणानु पराचीनः स्फटिकः स्वाच्छयेन शौक्ल्येन च स्वेन रूपे-  
णाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सन् । तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव  
सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात्समुत्थानम्, विवेकविज्ञानफलं  
स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रे-  
णैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च, मन्त्रवर्णात् 'अशरीरं शरीरेषु' ( का०  
१।२।२२ ) इति, 'शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' ( गी० १३।  
३१ ) इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात् । तस्माद्विवेकवि-  
ज्ञानाभावादानाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते ।

टिप्पण-१ द्रव्यान्तरं नाम पार्थिवं रजः । २ स्वर्णसुवर्णमास्त्ररत्नादिः असाधारणो  
विशेषः । ३ अभिभावकः सौरालोकस्तादियोगे । ४ वेदना दर्पशोकादयः । ५ विवेकविज्ञानं  
संपदार्थशोधनं ।



नत्वन्थादशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य संभवतः स्वरूपत्वादेव । एवं  
 मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः; व्योमवदसङ्ग-  
 त्वाविशेषात् । कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् ? यतो 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो  
 दृश्यते' इत्युपदिश्य 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युपदिशति । योऽक्षिणि  
 प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत्स्यात्,  
 ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिच्छायात्माऽय-  
 मक्षिलक्षितो निर्दिश्यते; प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि  
 पर्याये 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति' इति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टाद-  
 क्षिपुरुषाद्द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः; 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्यु-  
 पक्रमात् । किंचाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं, नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव  
 प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे; द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति 'य एवाहं स्वप्नम-  
 द्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामि' इति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये 'नहि  
 स्वप्नयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि' इति  
 सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति, न विज्ञातारं प्रतिषेधति ।  
 यत्तु तत्र 'विनाशमेवापीतो भवति' इति तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभि-  
 प्रायमेव न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम्; 'नहि विज्ञातृविज्ञातेर्विपरिलोपो  
 विद्यतेऽविनाशित्वात्' (बृ० ४।३।३०) इति श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि  
 पर्याये 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्' इत्युप-  
 क्रम्य 'मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीरम्' इत्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधि-  
 संबन्धप्रत्याख्यानान्न संप्रसादशब्दोदितं जीवं 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते'  
 इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं  
 दर्शयति । केचित्तु—परमात्मविवक्षायां 'एतं त्वेव ते' इति जीवाकर्षण-  
 मन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहृतपाप्मत्वादिगुण-  
 कमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति—कल्पयन्ति । तेषामेतमिति

टिप्प०—१ अन्यादृशौ सखौ । २ अंशादिशून्यत्वमसङ्गत्वम् । ३ अयं सुषुप्तः, संप्रति  
 सुषुप्तौ, अहं आत्मानं अहंकारास्पदमात्मानं न जानाति । ४ नहीति आत्मनः स्वभावभू-  
 तविज्ञानेनान्यथाभावो योग्यत्वादित्यर्थः ।

संनिहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत । भूयःश्रुतिश्चोपरुष्येत,  
पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात् । 'एतं त्वेव ते'  
इति च प्रतिज्ञाय प्राक्चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः  
प्रतारकत्वं प्रसज्येत । तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं  
रूपं कर्तृभोक्तरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विप-  
रीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपद्यते,  
सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन् । अपरे तु यादिनः पारमार्थिकमेव जैवं  
रूपमिति मन्यन्तेऽस्मदीयाश्च केचित् । तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्श-  
नप्रतिपक्षभूतानां प्रतिबोधायेदं शारीरकमारब्धम् । एक एव परमेश्वरः  
कूटस्थनिलो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते  
नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य  
प्रतिषेधति सूत्रकारः—'नासंभवात्' (ब० १।३।१८) इत्यादिना ।  
तत्रायमभिप्रायः—नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनिले एकस्मिन्नसङ्गे  
परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितम् ।  
तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वैक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति पर-  
मात्मनो जीवादन्त्यत्वं द्रढयति । जीवस्य तु न परस्मादन्त्यत्वं  
प्रतिपिपादयिषति किं त्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् ।  
एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न  
विरुध्यन्त इति मन्यते । प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति—  
'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (ब० १।१।३०) इत्यादिना । वर्णितश्चा-  
स्माभिर्विद्वद्विद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

### अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः—'अथ य एष  
संप्रसादः' (छा० ८।३।४) इत्यादिः, स दहरे परमेश्वरे व्याख्याय-

टिप्प०—१ विलयनेन=शोधनेन । २ विद्यया=महावाक्येन । ३ वाक्यानि तत्त्वमस्या-  
दीनि जीवब्रह्मणोश्चेतन्याविशेषात्तदाकारेणाकारान्तरेण वा । भेदायोगो न्यायः ।  
नेह नानेत्यादयो द्वैतवादप्रतिषेधाः । ४ जीवपरामर्शः अन्यार्थो नाम ब्रह्मभेदप्रति-  
पादनार्थ इति व्याख्यायमाने इति भावः ।

माने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीति । अत आह—अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी । किं तर्हि ? परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी । कथम् ? संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नाच्चाङ्गीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्य विशेषविज्ञानत्वं च परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । यदस्योपसंपत्तव्यं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

**अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥**

यदप्युक्तम्,—‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’ इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वारागोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति, तस्य परिहारो वक्तव्यः । उक्तो ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति ‘अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च’ (ब्र० १।२।७) इत्यत्र । स एवेह परिहारोऽनुसंधातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया ‘यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः’ इति ॥ २१ ॥

**( ६ अनुकृत्यधिकरणम् । सू० २२-२३ )**

**अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥**

‘न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (सू० २।२।१०) इति समामनन्ति । यत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम् । कुतः ? तेजोधातु-

टिप्प०—१. न च—‘स एष संप्रदाय’ इत्युत्तरवाक्यस्य ‘संप्रसादशब्देन जीवप्रतिपादनात् ‘दहराकाश’शब्देनापि जीव एव प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । आविर्भूतस्वरूपमुक्तजीवप्रतिपादनात् । २. तत्र तारकान्तराणि चन्द्रादि च न भाति तं न भासयतीति यावत् ।

नामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् । तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि  
तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासते इति प्रसिद्धम् ।  
तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते, सोऽपि  
तेजःस्वभाव एव कश्चिदित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभावक  
एवोपपद्यते; समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात्, गच्छन्तमनुगच्छती-  
तिवत् । तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—प्राज्ञ एवात्मा  
भवितुमर्हति । कस्मात् ? अनुकृतेः । अनुकरणमनुकृतिः । यदेतत् 'तमेव  
भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्यनुभानं, तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । 'भारूपः  
सत्यसंकल्पः' (छा० ३।१।४।२) इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति ।  
न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजो-  
धातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं त्रत्यपेक्षास्ति, यं भान्तमनुभायुः ।  
नहि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्युक्तं,—समानस्वभावकेष्वनुकारो  
दृश्यते इति । नायमेकान्तो नियमः, भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो  
दृश्यते । यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽदृश्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति, भौमं वा  
रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति । 'अनुकृतेः' इत्यनुभानमसूचत् । 'तस्य  
च' इति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । 'तस्य भासा सर्वमिदं  
विभाति' इति, तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं  
गमयति । 'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (वृ० ४।४।१६)  
इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति; तेजोन्तरेण सूर्यादितेजो विभातीत्य-  
प्रसिद्धं विरुद्धं च; तेजोन्तरेण तेजोन्तरस्य प्रतिघातात् । अथवा,—न  
सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते । किं तर्हि ?  
'सर्वमिदम्' इत्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य  
याऽभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता । यथा सूर्यादिज्योतिः-  
सत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । 'न तत्र सूर्यो भाति'  
इति च 'तत्र' शब्दमाहरन्प्रकृतग्रहणं दर्शयति । प्रकृतं च ब्रह्म 'यस्मिन्मयौः  
पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्' (मु० २।२।५) इत्यादिना । अनन्तरं च

‘हिरण्ये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योति-  
स्तद्यदात्मविदो विदुः’ इति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितम्—  
‘न तत्र सूर्यो भाति’ इति । यदप्युक्तं,—सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषे-  
धस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषामिति । तत्र तु स एवं  
तेजोधातुरन्यो न संभवतीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधो-  
ऽवकल्पते । यतः—यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म  
तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते, स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन सूर्यादय-  
स्तस्मिन्भायुः । ब्रह्म ह्यन्यद्व्यनक्ति, नतु ब्रह्मान्येन व्यज्यते; ‘आत्मनैवायं  
ज्योतिषाऽऽस्ते’ (बृ० ४।३।६), ‘अगृह्यो नहि गृह्यते’ (बृ० ४।२।४)  
इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदप्रपत्वं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु—‘न तद्भा-  
सयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्रूपा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं  
मम’ (गी० १५।६) इति, ‘यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।  
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्’ (गी० १५।१३) इति  
च ॥ २३ ॥

(७ प्रमिताधिकरणम् । सू० २४-२५)

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति’ इति श्रूयते । तथा  
‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य  
स उ श्व एतद्वै तत्’ (का० २।४।१३) इति च । तत्र योऽयमङ्गुष्ठमात्रः  
पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा, किंवा परमात्मेति संशयः । तत्र  
परिमाणोपदेशात्तावद्विज्ञानात्मेति प्राप्तम् । न ह्यनन्तायामविस्तारस्य पर-  
मात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणमुपपद्यते । विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात्संभवति

टिप्प०-१ विरजं आगन्तुकमलशून्यम् । शुभ्रं नैसर्गिकमलशून्यम् । २ इयं स्मृतिरपि  
सूर्यचन्द्राद्यप्रकाश्यत्वं परमात्मनः प्रतिपादयति । ३ आत्मनि देहे मध्ये हृदयसङ्घाती-  
त्यर्थः । ४ भूतभव्यग्रहणं भवतोऽपि प्रदर्शनार्थम् । ५ कालत्रयनियन्तेत्यर्थः ।

कयाचित्कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम् । स्मृतेश्च — ‘अथ सत्यवतः कायात्पाश-  
बद्धं वंशं गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥’ (म० भा०  
३।२९७।१७ इति । नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कट्टं शक्यः । तेन  
तत्र संसार्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः, स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—परमा-  
त्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात् ? शब्दात्,  
‘ईशानो भूतभव्यस्य’ इति । नह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरङ्कुशमी-  
शिता । ‘एतद्वै तत्’ इति च प्रकृतं पृष्ठमिहानुसंदधाति । एतद्वै तद्यत्पृष्ठं  
ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्ठं चेह ब्रह्म ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।  
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद्’ (का० १।२।१४) इति  
शब्दादेवेति, अभिधानश्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽयं गम्यत इत्यर्थः ॥२४॥

कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः—

**हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥**

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिद-  
मुच्यते । आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरेत्तिमात्रत्वम् । नह्यङ्गसाऽतिमात्रस्य  
परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणम-  
र्हतीशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनव-  
स्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते—मनु-  
ष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति,  
शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति वर्णितमेतदधिकार-  
लक्षणे (जै० ६।१) । मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः । औचित्येन  
नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम् । अतो मनुष्याधिकारत्वा-  
च्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः । यद-  
प्युक्तं,—परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति,  
तत्प्रत्युच्यते—‘स आत्मा तत्त्वमसि’ इत्यादिवत्संसारिण एव सतो-

टिप्प०-१ कयाचिदिति हृदयकमलकोशस्य जीवोपलब्धिस्थानस्याङ्गुष्ठमात्रतपेत्यर्थः ।

२ सकनिष्ठः करोऽरतिः । ३ अत्र मनुष्यशब्दस्यैवार्णिकपरः । ४ ‘श्रोत्रे यज्ञेऽनवकृतः’  
इति पर्युदासात्, ‘उपनयित, तमध्यापयित’ इति श्रद्धाधिकारवारणम् ।

ऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, कचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा, कचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते, नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एवमेवार्थं परेण स्फुटीकरिष्यति—‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्चादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतम्’ ( का० २।६।१७ ) इति ॥ २५ ॥

( ८ देवताधिकरणम् । सू० २६-३३ )

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेनेदमुच्यते । वाढम्, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रम्; नतु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति । तेषां मनुष्याणामुपरिष्ठाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते । कस्मात् ? संभवात् । संभवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति; मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । नच तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येत; उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् । तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति—‘एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास’ ( छा० ८।१।१३ ), ‘श्रुग्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्म’ ( तै० ३।१ ) इत्यादि । यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम्—‘न देवानां देवतान्तराभावात्’ ( जै. ६।१।६ ) इति, ‘न ऋषीणामार्षेयान्तराभावात्’

टिप्प०-१ शरीरात्स्थूलात्सूक्ष्माच्च तं जीवं प्रवृहेत् पृथकुर्यात् । धैर्येण क्षमादिनेति यावत् । २ देवानां कर्मसु नाधिकारः, देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावादिति प्रथमसूत्रार्थः । ऋषीणामपि न, ऋष्यन्तराभावादभियुक्तो कर्मण्यशक्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः ।



(जे० ६।१।७) इति । न तद्विद्यास्वस्ति । न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधि-  
क्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित्कृत्यमस्ति । नच भृग्वादीनां भृग्वादि-  
सगोत्रतया । तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते ? देवाद्य-  
धिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥ २६ ॥

**विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥**

स्यादेतत्,—यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो  
वर्ण्येत । विग्रहवत्त्वाहत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्मा-  
ङ्गभावोऽभ्युपगम्येत । तदा च विरोधः कर्मणि स्यात् । नहीन्द्रादीनां  
स्वरूपसंनिधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते । नच संभवति; बहुषु यागेषु युग-  
पदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसंनिधानतानुपपत्तेरिति चेत्,—नायमस्ति विरोधः ।  
कस्मात् ? अनेकप्रतिपत्तेः । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूप-  
प्रतिपत्तिः संभवति । कथमेतदवगम्यते ? दर्शनात् । तथा हि—  
'कति देवाः' इत्युपक्रम्य 'त्रयश्च ग्री च शता त्रयश्च ग्री च सहस्रा'  
इति निरुच्य 'कतमे ते' इत्यस्यां पृच्छायाम् 'महिमान एवैषामेते त्रय-  
स्त्रिंशच्चेव देवाः' (बृ० ३।९।१,२) इति निर्ण्वती श्रुतिरेकैकस्य  
देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्य-  
न्तर्भावक्रमेण 'कतम एको देव इति प्राणः' इति प्राणैकरूपतां देवानां  
दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि—  
'आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ ॥ योगी कुर्याद्विलं प्राप्य तैश्च  
सर्वैर्महीं चरेत् ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ॥ संक्षिपेच्च  
मुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥' इत्येवंजातीयका प्राप्ताणिमौलैश्चर्याणां  
योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति । किमु वक्तव्यमाजान-

टिप्प०—१ तत् असामर्थ्यरूपं कारणम् । २ दर्शनात् श्रुतिप्रामाण्यात् । ३ वैश्वदेवस्य  
हि निविदि कति देवा इत्युपक्रम्य शाकल्याय याज्ञवल्क्येन त्रयश्चेत्युत्तरम् ।  
निविद्याम शस्यमानदेवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि । ४ बलं योगसिद्धिम् । ५ 'अणिमा  
महिमा चैव गरिमा प्राप्तिरिच्छिता । प्राकाम्यं च वशिलं च यत्र कामावसायिता ॥' इत्य-  
णिमाद्याः । ६ आजानसिद्धानां=जन्मनैव प्राप्तातिशयानाम् ।

सिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवान्नैकैका देवता बहुभी रूपै-  
रात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छतीति । परैश्च न  
दृश्यतेऽन्तर्धानादिक्रियायोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्या-  
परा व्याख्या—विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्ति-  
र्दृश्यते । कचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति, यथा  
बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । कचिच्चैकोऽपि विग्रहवा-  
ननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति, यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो  
युगपन्नमस्क्रियते । तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीम-  
प्येका देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्र-  
हवत्त्वेऽपि देवतानां न किञ्चित्कर्मणि विरुध्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः  
प्रसज्जि । शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत । कथम् ? औत्पत्तिकं हि शब्द-  
स्यार्थेन संबन्धमाश्रित्य 'अनपेक्षत्वात्' इति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापि-  
तम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युग-  
पदनेककर्मसंबन्धीनि हवींषि भुञ्जीत, तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्ज-  
ननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये संबन्धे प्रतीय-  
माने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत्,—  
नायमप्यस्ति विरोधः । कस्मात् ? अतः प्रभवात् । अत एव हि वैदिका-  
च्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति । ननु 'जन्माद्यस्य यतः' (बृ० १।१।२)  
इत्यत्र ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं, कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ?  
अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः, कथमेतावता  
विरोधः शब्दे परिहृतः, ? यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा भरत  
इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् । तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां

टिप्प०—१ औत्पत्तिकं स्वाभाविकम् । २ वसुलादिजातिवाचकाच्छब्दात्तजातीयां  
विकीर्षितां व्याप्तिं बुद्ध्यावालिख्य तस्याः प्रभवनं, तदिदं तत्प्रभवत्वम् ।

वैदिकानां वस्त्रादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते ? प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियत इति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेत्,—न; गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वदर्शनात् । न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते, नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां संबन्धः, न व्यक्तिभिः; व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषूपपद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्त्रादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः । स्थानविशेषसंबन्धनिमित्ताग्नेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो यस्तत्तत्स्थानमधिरोहति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इति न दोषो भवति । न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते । कथं तर्हि ? स्थिते वाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसंबन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिः । ‘अतः प्रभवः’ इत्युच्यते, कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति ? प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः; प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः; प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वा सृष्टिं दर्शयतः । ‘एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृजमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशच इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः’ इति श्रुतिः । तथाऽन्यत्रापि ‘स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्’ (वृ० १।२।४) इत्यादिना तत्र तत्र

टिप्प०—१ आकृतीनां=जातीनाम् । २ ‘एते असृजमिन्दवस्तिरःपवित्रमाशवः । विश्वान्यभिसौभगा’ इति । एतन्मन्त्रस्थः पदैः स्मृत्या ब्रह्मा देवादीनसृजत । तत्र संनिहितवाचकैतच्छब्दो देवानां करणेष्वनुग्राहकत्वेन संनिहितानां स्मारकः असृक् । रुधिरं तत्स्थानदेहरमणान्मनुष्याणामसृजशब्दस्मारकः । चन्द्रस्थानां पितृणामिन्दुशब्दः स्मारकः । पवित्रं सोमं खान्तस्तिरस्कुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः स्मारकः । ऋचोऽश्रुवतां स्तोत्राणामाशुशब्दः स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विद्यतां शस्त्राणां विश्वशब्दः ।

शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते । स्मृतिरपि—‘अनादिनिधना नित्या वागु-  
त्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥’  
इति । उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्सको द्रष्टव्यः; अनादिनि-  
धनाया अन्यादृशस्रोत्सर्गस्यासंभवात् । तथा ‘नाम रूपं च भूतानां  
कर्मणां च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥’  
(मनु० १।२१) इति । ‘सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।  
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥’ इति च । अपिच  
चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठंस्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुति-  
ष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं  
वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः, पश्चात्तदनुगतानर्थान्ससर्जति  
गम्यते । तथा च श्रुतिः—‘स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत’  
(तै० ब्रा० १।१।४।२) इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि  
प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकान्सृष्टान्दर्शयति । किमात्मकं पुनः शब्दम-  
भिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते? स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्न-  
प्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् ।  
उत्पन्नध्वंसितश्च वर्णाः; प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् ।  
तथा हि—अदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो  
निर्धार्यते—देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इति । न चायं वर्णविष-  
योऽन्यथात्वप्रत्ययो सिध्याज्ञानं; बाधकप्रत्ययाभावात् । नच वर्णेभ्योऽर्था-  
वगतिर्युक्ता । न होक्कैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत्; व्यभिचारात् । नच वर्ण-  
समुदायप्रत्ययोऽस्ति, क्रमवत्त्वाद्दर्शानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कार-  
सहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यमुच्येत । तत्र । संबन्धग्रहणा-  
पेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत्, धूमादिवत् । नच पूर्व-

टिप्प०—१ संप्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनम् । २ संस्था अवस्थाः । ३ वर्णरूपं  
तदतिरिक्तस्फोटरूपं वेति किंशब्दार्थः । ४ स्फुटते वर्णैर्व्यज्यत इति स्फोटो वर्णाभि-  
व्यञ्जोऽर्थस्तस्य व्यञ्जको गवादिशब्दो नित्यस्तमभिप्रेत्येदमुच्यत इति पूर्वोक्तान्वयः ।  
५ व्यभिचारादेकस्याद्दर्शानां वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रतीत्यदर्शनाच्चेत्यर्थः ।

पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्यवर्णस्य प्रतीतिरस्ति; अप्रत्यक्षत्वा-  
त्संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याय-  
यिष्यतीति चेत्,—न; संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात् ।  
तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स 'चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्यवर्ण-  
प्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभासते ।  
न चायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः; वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्यय-  
विषयत्वानुपपत्तेः । तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वम्;  
भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात्स्फोटरूपादभिधाय-  
कात्क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति । 'वर्णा एव तु  
न शब्दः' इति भगवानुपवर्षः । ननूत्पन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं, तन्न; त  
एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेत्,—न;  
प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्त-  
मिति चेत्,—न; व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवा-  
दिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्य-  
भिज्ञानं स्यात्, नत्वेतदस्ति; वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभि-  
ज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिर्न तु द्वौ गोशब्दा-  
विति । ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्त-  
यज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम् । अत्राभिधी-  
यते,—सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने 'संयोगविभागाभि-  
व्यङ्ग्यत्वाद्गणानामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः  
प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञान-  
सिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः । तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय

टिप्प०—१ एकैकेति यथा रत्नतत्त्वं बहुभिश्चाष्टुषप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवादिप-  
दस्फोटो गकाराद्येकैकवर्णकृतप्रत्ययैः स्फोटविषयैराहिताः संस्कारा बीजं यस्मिन् चित्ते  
तस्मिन् अन्यवर्णकृतप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्यः संस्कारो यस्मिन्तस्मिन्प्रत्ययिनि  
चित्ते एकं गौरिति पदमिति प्रत्ययः प्रत्यक्षस्तद्विषयतया स्पष्टमवभासत इत्यर्थः ।  
२ वपनानन्तरं त एवेमे केशा इति धीर्भ्रान्तिरिति युक्तम्, भेदधीविरोधात् । ३ तात्वादि-  
देशैः कोष्ठस्थवायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां व्यङ्ग्यत्वाद्गणेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः ।

इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः  
स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पनालाघवम् । एष एव च  
वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम् । कथं ह्येक-  
स्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सङ्गकारो युगपदनेकरूपः स्यात् ?  
उदात्तश्चातुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्चेति । अथवा,—  
ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः पुनरयं ध्वनिर्नाम ?  
यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति ।  
प्रत्यासीदतश्च पटुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयति । तन्निबन्धनाश्चोदा-  
त्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः; वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभि-  
ज्ञायमानत्वात् । एवं च सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति ।  
इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात्संयोगविभागकृता  
उदात्तादिविशेषाः कल्पेरन् । संयोगविभागानां चाग्र्यक्षत्वान्न तदाश्रया  
विशेषा वर्णेष्वध्यवसातुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैत उदात्ता-  
दिप्रत्ययाः स्युः । अपि च नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्य-  
भिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य  
भेदो भवितुमर्हति । नहि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णे-  
भ्यश्चार्थप्रतीतेः संभवात्स्फोटकल्पनाऽनर्थिका । न कल्पयाम्यहं स्फोटम्,  
प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि; एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ  
श्रुतिरिति प्रत्यवभासनादिति चेत्,—न; अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात् ।  
एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया,  
नार्थान्तरविषया । कथमेतद्वगम्यते ? यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो  
वर्णा अनुवर्तन्ते, नतु दकारादयः । यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं  
स्फोटो विषयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्याव-

- दिप्प०—१ योऽवतरति स ध्वनिरिति शेषः । वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः ।  
२ प्रत्युच्चारणं वर्णा अनुवर्तन्ते ध्वनिर्व्यावर्तत इति भेदः । ३ अप्रत्यक्षत्वं अश्रावणत्वम् ।  
४ यथा खण्डमुण्डादिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिज्ञं शीलं तथा ध्वनिषु वर्णा अभिज्ञा एवेत्यर्थः ।  
५ उदात्तादिध्वनिस्तद्भेदेन हेतुना वर्णानामपीति योजना ।

तेरन्; नतु तथास्ति । तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः । नन्वने-  
कत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं,—तत्प्रतिव्रूमः—संभवत्य-  
नेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वम्; पङ्क्तिर्वनं सेना शतं सहस्रमित्यादिदर्श-  
नात् । या तु गौरिलेकोऽयं शब्द इति बुद्धिः, सा बहुष्वेव वर्णेष्वेका-  
र्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिवुद्धिवद्देव । अत्राह—यदि  
वर्णा एव सामस्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युस्ततो जारा  
राजा कपिः पिक इत्यादिपु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् । त एव हि  
वर्णा इतरत्र चेतत्र च प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदामः—सत्यपि  
समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धि-  
मारोहन्ति; एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति । तत्र  
वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते ।  
वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसंबन्धाः सन्तः  
स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा  
एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवा-  
दिनो लघीयसी कल्पना; स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च,  
वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति  
गरीयसी कल्पना स्यात्, अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये वर्णाः स्युः,  
तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगन्तव्य-  
त्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु संचारयि-  
तव्या । ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्य-  
विरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्ति-  
प्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य 'अतः प्रभवात्' इति परि-

टिप्प०-१ अर्थावच्छेदोऽर्थनिश्चयः । २ प्रत्यवमर्शः स्मृतिः । ३ व्युत्पत्तिदशा  
वृद्धव्यवहारः । ४ क्रमादित्यादिशब्देन संख्या गृह्यते । स्वस्वव्यवहारो मध्यमवृद्धस्य प्रवृ-  
त्त्यवस्था । तादृशत्वं व्युत्पत्तिदशादृष्टक्रमाद्यनुगृहीतत्वम् । ५ दृष्टं वर्णानामर्थबोधकत्वं  
अदृष्टः स्फोटः ।



ह्येदानीं तदेव वेदनित्यत्वं स्थितं द्रढयति—अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्देदशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथा च मन्त्रवर्णः—‘यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्’ (ऋ० सं० १०।७।१३) इति स्थितामेव वाचमनुविज्ञां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति—‘युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा’ इति ॥ २९ ॥

**समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ३०**

अथापि स्यात्,—यदि पञ्चादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि संतलैवोत्पद्येरन्निरुध्येरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयार्भिधातृव्यवहाराविच्छेदात्संबन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत । यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते, प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति, तदा कथमविरोध इति ? तत्रेदमभिधीयते—समाननामरूपत्वादिति । तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वम्—‘उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च’ (ब्र० २।१। ३६) इति । अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः, एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यम् । स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयते—‘यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते

टिप्प०—१ यज्ञेन पूर्वमुक्ततेन कर्मणा वाचो वेदस्य पदवीयं मार्गयोग्यतां ग्रहणयोग्यतां आयन्नाप्तवन्तः, ततस्तां वाचमृषिषु प्रविष्टां विद्यमानां अन्वविन्दन्ननुलब्धवन्तो याज्ञिका इति यावत् । २ अनुविज्ञामुपलब्धाम् । ३ पूर्वमवान्तरकल्पादौ । ४ अभिधातृशब्देनाध्यापकाप्येतारावुक्तौ । ५ तदापि महाप्रलयमहासर्गाङ्गीकारेऽपीति यावत् । ६ यदेत्युपक्रमादथशब्दः तदेत्यर्थः । प्राणः परमात्मा तत्र जीव एकीभवति एनं प्राणं स जीवः तदैतीति शेषः ।

यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरेवमेवैतस्मादात्मनः  
सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः  
(कौ० ३।३) इति । स्यादेतत्,—स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात्स्वयं  
च सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसंधानसंभवादविरुद्धम् । महाप्रलये  
तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसं-  
धानमशक्यत्वाद्वैषम्यमिति । नैव दोषः; सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि  
महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारा-  
नुसंधानोपपत्तेः । यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसं-  
धाना दृश्यन्त इति, तथापि न प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । यथा हि  
प्राणिस्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेण  
परेण भूयान्भवन्द्दृश्यते, तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्व-  
र्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वस-  
कृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुम् । ततश्चातीतकल्पानुष्ठित-  
प्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां  
परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तिः ।  
तथा च श्रुतिः—‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति  
तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये’ (थे०  
६।१८) इति । स्मरन्ति च शौनकादयः ‘मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्ऋषिभि-  
र्दाशैतय्यो दृष्टाः’ इति । प्रतिवेदं चैवमेव काण्डपर्यादयः स्मर्यन्ते ।  
श्रुतिरप्युपिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति—‘यो ह वा अविदि-  
त्तार्थेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं

दिश्य०-१ तस्मात् प्राणात्मनः, आयतनं गोलकम् । २ इतिशब्दो यद्यपीत्यनेन  
संबध्यते । ३ ‘हिरण्यगर्भः समवर्तते’त्यादयः श्रुतिवादाः, ‘ज्ञानमप्रतिमं यस्ये’त्यादयः  
स्मृतिवादाः । ४ ग्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति । ५ ऋग्वेदो  
दशमण्डलात्मकः सण्डलानां दशतयमप्राप्तीति तत्र भवा ऋचो दशतय्यः । ६ अर्थेय  
ऋषियोगः, छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियोगः एतान्यविदितानि  
यस्मिन्मन्त्रे, स्थाणुं स्थावरं, गर्तं नरकम् ।

वच्छेति गतं वा प्रतिपद्यते' (सर्वाहु० परि०) इत्युपक्रम्य 'तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्' इति । प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते । दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिपिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतः, न विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते । स्मृतिश्च भवति—'तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे । तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मावृतानृते । तद्भावित्वाः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥' इति । प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते । शक्तिमूलमेव च प्रभवति; इतरथाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः शक्तयः शक्त्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां, देवतिर्यङ्गानुष्यलक्षणाणां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां, वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसंबन्धनियतत्ववत्प्रत्येतव्यम् । न हीन्द्रियविषयसंबन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानक्षमत्वाच्चेत्प्राणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गविशेषाः प्रादुर्भवन्ति । समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्राप्ताप्यादिविरोधः । समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः—'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः' (ऋ० सं० १०।१९०।३) इति । यथा पूर्वस्मिन्कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृति जगत्कृत् तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा 'अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवानां स्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्' (तै० ब्रा०

टिप्प०—१ तेषां प्राणिनां मध्ये । तान्येव तज्जातीयान्येव । २ षष्ठेन्द्रियं मनः 'मनः षष्ठानीन्द्रियाणी'ति स्मृतैः । ३ चक्षत्रबहुलाद्बहुवचनम्, कृत्तिकादेवायाग्नये, अष्टसु कपालेषु पचनीयं हविर्निस्तवान् ।

३।१।४।१) इति नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपद्यस्मै वाऽग्नये निरवप-  
त्तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवंजातीयका श्रुतिरिहोदाहृतव्या ।  
स्मृतिरपि—‘ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्वर्यन्ते  
प्रसूतानां तान्येवैभ्यो दद्यात्यजः ॥ यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि  
पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ यथाभिमानि-  
नोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह । देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥’  
इत्येवंजातीयका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

**मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥**

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्प-  
र्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् ?  
मध्वादिष्वसंभवात् । ब्रह्मविद्यायामधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशे-  
षान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्येत । न चैवं संभवति । कथम् ?  
‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ (छ० ३।१।१) इत्यत्र मनुष्या आदित्यं  
मध्वध्यासेनोपासीरन् । देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेष्ववादित्यः  
कमन्यमादित्यमुपासीत ? पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्य-  
मृतान्युपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः  
क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य ‘स य एतदेवममृतं वेद वसूना-  
मेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यति’ इत्यादिना वस्वाद्यु-  
पजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वस्वाद-  
यस्तु कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः ? कं वाऽन्यं वस्वादि-

दिष्ट०-१ देवेन्द्रिति विषयसप्तमी । शर्वर्यन्ते=प्रलयान्ते । ऋतुलिङ्गानि  
नवपल्लवादीनि । पर्यये=चरीयन्त्रवदावृत्तौ । २ भावाः=पदार्थाः । ३ ‘असौ वा आदित्यो  
देवमधु’ इत्यादिश्रुतौ मध्वादिषु आदित्यमण्डलप्राप्तिफलकेषु मधुविद्यादिषु देवानामधि-  
कारासंभवाद्ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारं जैमिनिर्मन्यत इति भावः । ४ पक्षेति चतुर्वेदोक्त-  
कर्माणि प्रणवश्चेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सोमाज्यादिद्रव्याणि हुतानि रोहितादीनि  
लोहितं, शुक्लं कृष्णं, परं कृष्णं, मध्ये क्षोभत इव, इत्युक्तानि पञ्च रोहितादीन्यमृतानि  
तत्तन्मन्त्रभागेः प्रागाद्यूर्ध्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मिनाबीभिर्मध्वूपस्थितच्छिद्ररू-  
पाभिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्तेजइन्द्रियवीर्याजात्मना परिणतानि पञ्च दिक्षु  
स्थितैर्वस्वादिभिरुपजीव्यानीति ध्यायन्तो वस्वादिप्राप्तिरुक्तैत्यर्थः ।

महिमानं प्रेप्सेयुः ? तथा अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः' (छ० ३।१।२), 'वायुर्वाच संवर्गः' (छ० ४।३।१) 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छ० ३।१।१) इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः संभवति । तथा 'इमावेव गोतमभरद्वाजा वयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः' (वृ० २।२।४) इत्यादिष्वव्युषिसंबन्धेषूप्रासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः संभवति ॥ ३१ ॥

कुतश्च देवादीनामनधिकारः—

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं चस्थानमहोरात्राभ्यां बन्ध्रमज्जगदवभासयति, तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । लोकप्रसिद्धे-  
र्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतन-  
तयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते; मृदादिवदचेतनत्वावगमात् ।  
एतेनाभ्यादयो व्याख्याताः । स्यादेतत्,—मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलो-  
केभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति, नेत्युच्यते; नहि  
तावलोको नाम किञ्चित्स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति । प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यवि-  
चारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध्यन्तर्धो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते ।  
न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इतिहासपुराणमपि पौरुषे-  
यत्वात्प्रमाणान्तरं मूलमाकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वा-  
त्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं  
प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधा-  
नार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्मादभावो देवादीना-  
मधिकारस्य ॥ ३२ ॥

टिप्प०—१ नक्षत्रमण्डलेष्वेव लोके इन्द्रादिवत्प्रयोगात् मण्डलानामचेतनत्वाच्च  
नाधिकार इति भावः । २ 'वज्रहस्तः पुरंदरः' इत्यादयो मन्त्राः, 'सोऽरोक्षीत्' इत्याद-  
योऽर्थवादाः, 'इष्टान्भोगान्हि वो देवा' इत्यादीतिहासपुराणानि, लोकेऽपि यमं  
दण्डहस्तं, इन्द्रं वज्रहस्तं लिखन्तीति विग्रहादिपञ्चकसद्भावादनधिकारदोषो नास्तीत्यर्थः ।  
'विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यं च प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येतत्पञ्चकं विग्रहादिकम् ॥' इति ।

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसंभवोऽधिकारस्य; तथाप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां संभवः । अर्थस्त्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य । न च कचिदसंभव इत्येतावता यत्र संभवस्तत्राप्यधिकारोऽपोचेत । मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः संभवति । तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्याधिकारस्य सूचकम्—‘तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्’ (वृ० १।४।१०) इति । ‘ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामान्’ इति । ‘इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम्’ (छा० ८।७।२) इत्यादि च । स्मार्तमपि गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि । यदप्युक्तं—ज्योतिषि भावाच्चेति । अत्र ब्रूमः—ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति; मन्त्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात् । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगादेवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं, यथेष्टं च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् । तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे—‘मेधातिथेर्मपेति । ‘मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहार’ (पञ्चिंश० ब्रा० १।१) इति । स्मर्यते च—‘आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह’ इति । मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते; ‘मृदब्रवीदापोऽब्रुचन्’ इत्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरदित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते । चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम् । यदप्युक्तं—मन्त्रार्थवादयोरन्यायार्थत्वाच्च देवताविग्रहादिप्रकाश-

टिप्प०—१ मध्मविद्यादिष्वधिकाराभावेऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारं बादरायणो मन्यते, अस्ति हि मण्डलाभिमानिनी मण्डलातिरिक्ता विग्रहवती नानादेवता, पुराणेषु प्रतिपाद्यत इत्याशयः । २ यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न संभवति ततो न चापोद्येत्यन्वयः । ३ तद्ब्रह्म यो देवानां मध्ये प्रत्यक्त्वेनावुच्यते । ४ आदिग्रहणेनेतिहासपुराणधर्मकाङ्क्षाणि शृङ्खन्ते ।

नसामर्थ्यमिति । अत्र ब्रूमः—प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं,  
नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा । तथाहान्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं  
वृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते । अत्राह—विषम उपन्यासः । तत्र हि  
वृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति, येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते । अत्र पुन-  
र्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृ-  
त्तिः शक्याऽध्यवसातुम् । नहि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य  
पृथक्प्रत्यायकत्वमस्ति; यथा ‘न सुरां पिबेत्’ इति नञ्बन्ति वाक्ये पद-  
त्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते, न पुनः सुरां पिबेदिति  
पदद्वयसंबन्धात्सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते,—विषम उपन्यासः ।  
युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम् ।  
विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रति-  
पद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन कामं विधेः स्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते । यथा हि—  
‘वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः’ इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादि-  
पदानां विधिना संबन्धः, नैवं ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भाग-  
धेयेनोपधावति स एवैनं भूर्तिं गमयति’ इत्येषामर्थवादगतानां पदानाम् ।  
न हि भवति वायुर्वा आलभेतेति क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि ।  
वायुस्वभावसंकीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्यैवंविशिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति  
विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र सोऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति,  
तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन ।  
यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यात्,  
आहोस्वित्प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानवाद इति प्रतीतिशरणौर्विद्यमानवाद  
आश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च विधिभिदे-  
वेन्द्रादिदेवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । न हि  
स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते । नच चेतस्यनारूढायै  
तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । श्रावयति च—‘यस्यै देवतायै  
हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वपदृकरिष्यन्’ ( ऐ० ब्रा० ३।८।१ ) इति । नच शब्द-  
मात्रमर्थस्वरूपं संभवति; शब्दार्थयोर्भेदात् । तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयो-



रिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देवताविग्रहादि साधयितुम् । प्रत्यक्षादिमूलमपि संभवति । भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षम् । तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानींतनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति, स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् । ततश्च राजसूयादिचोदनोपरुन्ध्यात् । इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत । ततश्च व्यवस्थाविधायि शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति श्लिष्यते । अपि च स्मरन्ति—‘स्वाध्यायादिष्ट-देवतासंप्रयोगः’ (यो० सू० २।४४) इत्यादि । योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिकलः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति—‘पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्’ (श्वे० २।१२) इति । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात्समूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति संभवे निरालम्बनाऽध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चार्थित्वादिसंभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥ ३३ ॥

(९ अपशूद्राधिकरणम् । सू० ३४—३८)

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येता-

टिप्प०—१ श्लिष्यते=युज्यते । २ मन्त्रजपादेवतासंनिध्यं तत्संभाषणं चेति सूत्रार्थः । ३ अस्य-जानश्रुतेः तदनादरश्रवणात्-तेषां=हंसानां अनादरवचनश्रवणात् शुपुत्पन्नैति भावः । तदाद्रवणात्-तथा शुचा रैकसमीपं प्रत्यागमनात् सूच्यते शूद्राण्येन जानश्रुतिः प्रतिपाद्यते इत्याशयः ।

माशङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः  
 स्यादिति तावत्प्राप्तम्; अर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात्, 'तस्माच्छूद्रो  
 यज्ञेऽनवकृप्तः' (तै० सं० ७।१।१।६) इतिवत् 'शूद्रो विद्यायामनव-  
 कृप्तः' इति च निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानभित्वं,  
 न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिङ्गम् । न ह्याहवनीयादिरहितेन  
 विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकम् ।  
 संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति—  
 'अहं हारेत्वा शूद्रं तवैव सह गोभिरस्तु' (छा० ४।२।३) इति ।  
 विदुरप्रभृतयश्च शूद्राद्योनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते ।  
 तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्त्विति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—न शूद्रस्याधि-  
 कारः; वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्व-  
 धिक्रियते । नच शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति; उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययन-  
 स्य । उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यच्चार्थित्वं न तदसति  
 सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधि-  
 कारकारणं भवति; शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात्,  
 शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चैदं  
 'शूद्रो यज्ञेऽनवकृप्तः' इति, तन्न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवकृप्तत्वं  
 द्योतयति; न्यायस्य साधारणत्वात् । यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं  
 लिङ्गं मन्यसे, न तदलिङ्गं; न्यायाभावात् । न्यायोक्ते हि लिङ्गदर्शनं  
 द्योतकं भवति । न चात्र न्यायोऽस्ति । कामं चायं शूद्रशब्दः संवर्ग-  
 विद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात्, तद्विषयत्वात्, न सर्वासु विद्यासु ।  
 अर्थवादस्यत्वात् न कचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते । शक्यते चायं  
 शूद्रशब्दोऽधिकृतविषयो योजयितुम् । कथमित्युच्यते ? 'कैम्बर एनमे-

टिप्पणं—१ अनवकृप्तोऽसमर्थः । तस्मादनभित्वात् । २ अहेति निपातः खेदार्थः ।  
 हारेण निष्केण इत्या गन्ता रथो हारेत्वा सच गोभिः सह हे शूद्र, तवैवास्तु किमल्पे-  
 नानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः । ३ यज्ञेत्युपलक्षणं विद्यायामनवकृप्त इत्यस्य ।  
 ४ 'निषादस्यपतिं याजयेत्' इति निषादस्यपतिश्चोद्यते, न शूद्रः संवर्गविद्यायाम् ।  
 ५ कं उ अरे इति पदच्छेदः । उ शब्दोऽप्यर्थः । युग्वा गच्छी शकदी तथा सह स्थितं  
 रैकमिवैतद्वचनमात्य ।

तत्सन्तं सयुगवानमिव 'रैकमात्थ' (छा० ४।१।३) इत्यस्माद्वंसवा-  
क्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पदे, तामृषी  
रैकः शूद्रशब्देनानेन सूचयावभूवात्मनः परोक्षज्ञताख्यापनायेति गम्यते;  
जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति ?  
उच्यते—तदाद्रवणात् । शुचमभिदुद्राव, शुचा वाऽभिदुद्रुवे, शुचा वा  
रैकमभिदुद्रावेति शूद्रः; अवयवार्थसंभवाद्ब्रह्मर्थस्य चासंभवात् । दृश्यते  
चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

**क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥**

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रि-  
यत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहाराल्लिङ्गाद-  
भ्यते । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः  
संकीर्त्यते—'अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं  
परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे' (छा० ४।३।५) इति । चैत्र-  
रथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यम् । कापेययोगो हि  
चित्ररथस्यावगतः 'एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्' (ताण्ड्यब्रा०  
२०।१३।५) इति । समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका  
भवन्ति । 'तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत' इति च क्षत्रपतित्वा-  
वगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम् । तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह  
समानायां विद्यायां संकीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समाना-  
नामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षेत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च  
जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः । अतो न शूद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

**संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥**

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः, यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः  
परामृश्यन्ते—'तं होपनिन्ये' (श० ब्रा० १।१।५।३।१३) । 'अधीहि

टिप्प०—१ संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवादारम्भार्थो 'अथ'शब्दः । 'ह'शब्दो वृत्तान्ता-  
वद्योती । शुनकपुत्रं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणामकम् । २ उत्तरवाक्ये चैत्ररथा-  
ख्यक्षत्रियेण सहपाठात् श्रुतेरपि क्षत्रियत्वनिश्चयादिति तात्पर्यम् । ३ अधीहि उप-  
दिशेति यावत् ।

भगव इति होपससाद' (छा० ७।१।१) 'ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः' (प्र० १।१) इति च । 'तान्हानुपनीयैव' (छा० ५।१।१।७) इत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति । शूद्रस्य संस्काराभावोऽभिलप्यते, 'शूद्रश्चतुर्थो वर्णं एकजातिः' (मनु० १०।४) इत्येकजातित्वस्मरणात् । 'न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति' (मनु० १०।१२।६) इत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रवृत्ते; 'नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः' (छा० ४।४।५) इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति । वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावत् 'अथास्य वेदमुपशृण्व-तस्तेपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्' इति । 'पद्यु ह वा एतच्छ्रुतज्ञानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' इति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधः । यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति, स कथमश्रुतमधीयीत ? भवति च वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चार्थार्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति — 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इति, 'द्विजातीना-

टिप्प०-१ ब्रह्मपरा वेदपारगाः । परं निर्गुणं ब्रह्म । उपसन्ना उपागताः । २ अनुपनीयैवेति हीनवर्णेनोत्तमवर्णा अनुपनीयैवोपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः । ३ एकजातिरनुपनीतः । ४ नाहं गोत्रं वेद्मि न माता वेति परंतु तयोक्तं 'उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्यकामो जाबालोऽसीति ब्रूही'त्यनेन सत्यवचनेन । ५ त्रपुजतुभ्यां संतापयताभ्यां सीसलाक्षाभ्याम् । ६ पद्यु पादयुक्तम् । संचारसमर्थमिति यावत् । ७ मतिर्वैदार्थज्ञानम् ।

मध्ययनमिष्या दानम्' इति च । येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुर-  
धर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेधुं;  
ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्' इति चेतिहासपुराणा-  
धिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः  
शूद्राणामिति स्थितम् ॥ ३८ ॥

( १० कम्पनाधिकरणम् । सू० ३९ )

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । प्रकृतामेवेदानीं वाक्यार्थ-  
विचारणां प्रवर्तयिष्यामः । 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।  
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' ( का० २।६।२ ) इति ।  
एतद्वाक्यं 'एज कम्पने' इति धात्वर्थानुगमालक्षितम् । अस्मिन्वाक्ये  
सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पन्दते, महच्च किंचिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतं,  
तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः, किं तद्भयानकं  
वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत्प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः  
प्राण इति । प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्यात् । वायोश्चेदं माहात्म्यं संकी-  
र्त्यते । कथम् ? सर्वमिदं जगत्पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठाप्यै-  
जति । वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यम्यते । वायौ हि पर्जन्य-  
भावेन विवर्तमाने विशुत्स्तनयितुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त इत्याचक्षते ।  
वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वम् । तथा हि श्रुत्यन्तरम्—'वायुरेव व्यष्टिर्वा-  
युः समष्टिरप्य पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद' इति । तस्माद्वायुरयमिह प्रति-  
पत्तव्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम् । कुतः ? पूर्वो-  
त्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभा-  
महे । इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि ? पूर्वञ्च  
तावत् 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे  
तदु नात्येति कश्चन' ( का० २।६।१ ) इति ब्रह्म निर्दिष्टं, तदेवेहापि,  
संनिधानात्, जगत्सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्नि-

टिप्प०—१ वाक्येऽस्मिन् प्राणशब्देन ब्रह्मोच्यते, न प्राणवायुः; सर्वप्रपञ्चस्य ब्रह्मा-  
ज्ञया कम्पनादिति भावः ।

दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, 'प्राणस्य प्राणम्' (वृ० ४।४।१८) इति दर्शनात् । एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य । तथा चोक्तम्—'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' (का० २।५।५) इति । उत्तरत्रापि 'भयादस्याभिस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' (का० २।६।३) इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः । सवायुकस्य जगतो भय-हेतुत्वाभिधानात् । तदेवेहापि संनिधानात् 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽप्ययं भय-हेतुत्वसामान्यात्प्रयुक्तः । यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तत एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो विभ्यन्निजमेन स्वव्यापारे प्रवर्तत इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्—'भीषाऽस्माद्वातः पचते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादिन्दि-श्रेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चमः' (तै० ८।१) इति । अमृतत्वफल-श्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञानाद्ध्यमृतत्वप्राप्तिः । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५) इति मन्त्रवर्णात् । यत्तु वायुविज्ञानात्कचिदमृतत्वमभिहितं, तदापेक्षिकम् । तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय 'अतोऽन्यदार्तम्' (वृ० ३।४) इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः; 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद' (का० १।२।१४) इति परमात्मनः पृष्टत्वात् ॥ ३९ ॥

टिप्प०—१ भीषा भीत्या । अस्माद्ब्रह्मणो निमित्तादिति यावत् । पचानां ग्रहणं ब्रह्मा-दिस्तम्बान्तराचराचरोपलक्षणार्थम् । २ 'अपपुनर्मृत्युं जयति' इति श्रुत्या ह्यपमृत्योर्विजय उक्तो न तु परममृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वम् ।

( ११ ज्योतिरधिकरणम् । सू० ४० )

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

‘एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ (छा० ८।१२।३) इति श्रूयते । तत्र संशय्यते— किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयतमोपहं तेजः, किंवा परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् ? प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति । कुतः ? तत्र ज्योतिः-शब्दस्य रूढत्वात् । ‘ज्योतिश्चरणाभिधानात्’ (ब्र० सू० १।१।२४) इत्यत्र हि प्रकरणाज्ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते । न चेह तद्वर्तिकचित्स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा च नाडीखण्डे—‘अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते’ (छा० ८।१।५) इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता । तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्द-मिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् ? दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते, ‘य आत्माऽप-हृतपाप्मा’ (छा० ८।७।१) इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकर-णादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् । ‘एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि’ (छा० ८।१।३) इति चानुसंधानात् । ‘अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ (छा० ८।१२।१) इति चाशरीरतायै ज्योतिःसंपत्तेरस्याभिधानात्, ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः, ‘परं ज्योतिः’, ‘स उत्तमः पुरुषः’ (छा० ८।१२।३) इति च विशेषणात् । यत्तुक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षो गत्यु-त्क्रान्तिसंबन्धात् । न ह्यात्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥

विष्णु०-१ ‘अथ या एता हृदयस्य नाड्यः’ इत्यादि नाडीखण्डः । तत्रादित्यप्रहानु-रोधेन मुमुक्षोस्तप्राप्तिरभिहितेति संबन्धः ।



( १२ अर्थान्तरत्वव्यपदेशाधिकरणम् । सू० ४१ )

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

‘आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा’ (छा० ८।१।१) इति श्रूयते । तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म, किंवा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः; आकाशशब्दस्य तस्मिन्सूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात्, स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणादिति । एवं प्राप्त इदमुच्यते—परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् ? अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । ‘ते यदन्तरा तद्ब्रह्म’ इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति । न च ब्रह्मणोऽन्यत्रा नामरूपाभ्यामर्थान्तरं संभवति; सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् । नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति; ‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ (छा० ६।३।२) इत्यादिब्रह्मकर्तृकत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोदत्वमस्ति । बाढमस्ति । अभेदस्त्विह विवक्षितः । नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति । ‘तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा’ (छा० ८।१।४) इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । ‘आकाशस्तद्विज्ञात्’ (ब्र० १।१।२२) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥

( १३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् । सू० ४२-४३ )

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके ‘कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः’ (बृ० ४।३।७) इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत्किं संसारिस्वरूपमात्रान्वा-

टिप्प०-१ नामरूपे शब्दार्थौ तदन्तःपातिनस्तद्विचलं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः । २ विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः । प्राणेष्विति सप्तमी व्यतिरेकार्था । प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । ३ सुषुप्त्यवस्थायामुत्क्रान्त्यवस्थायां च जीवब्रह्माभेदस्य द्विवारं प्रतिपादितत्वादिति भावः ।

ख्यानपरं वाक्यम्, उतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति । कुतः ? उपक्रमोपसंहाराभ्याम् । उपक्रमे 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति शरीरलिङ्गात् । उपसंहारे च 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ० ४।४।२२) इति तदपरित्यागात्, मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शरीरमात्रान्वाख्यानपरम् । कस्मात् ? सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शरीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावत् 'अयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' (बृ० ४।३।२१) इति शरीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शरीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् । बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसंभवात् । प्राज्ञः परमेश्वरः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् । तथोत्क्रान्तावपि 'अयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाकूट उत्सर्जयति' (बृ० ४।३।३५) इति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्रापि शरीरो जीवः स्यात् ; शरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः । तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शरीरलिङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति । अत्र ब्रूमः—उपक्रमे तावत् 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं किं तर्हि ? अनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति । यतो 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति—'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते, स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं

प्रतिष्ठेत । यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षति, किं तर्हि ? अवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च । कथमेतदवगम्यते ? यत् 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि' इति पदे पदे पृच्छति । यच्च 'अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुद्गलः' (बृ० ४।३।१४, १५) इति पदे पदे प्रतिवक्ति । 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान्शोकान्ब्रूदयस्य भवति' (बृ० ४।३।२२) इति च । तस्मादसंसारिस्वरूप-प्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

**पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥**

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् । यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः संसारि-स्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । 'सर्वस्य वैशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः' इत्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनपराः । 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्' इत्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाः । तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ ४३ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

**प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।**

[ अत्र प्रधानविषयत्वेन संदिह्यमानानामव्यक्ताजादिपदानां चिन्तनम् । ]

( १ आनुमानिकाधिकरणम् । सू० १-७ )

**आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृही-  
तेर्दर्शयति च ॥ १ ॥**

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्—'जन्माद्यस्य यतः' (बृ० १।१।२) इति । तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य

टिप्प०-१ अवतीति यस्मात्प्रतिवक्ति तस्मादवगम्यत इति योजना । तेनावस्था-धर्मेणानन्वागतोऽस्तृष्टो भवति असंखात् । २ अत ऊर्ध्वं कामादिविवेकानन्तरम् । ३ वैशी स्वतन्त्रः । ईशानो नियमनशक्तिमान् ।

तदशब्दत्वेन निराकृतम्—‘ईक्षतेनाशब्दम्’ (ब्र० १।१।५) इति ।  
 गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न  
 प्रधानकारणवादं प्रतीतिं प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदं त्विदानीमवशिष्ट-  
 माशङ्क्यते—यदुक्तं, प्रधानस्याशब्दत्वं—तदसिद्धम्, कासुचिच्छाखासु  
 प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः प्रधानस्य कार-  
 णत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति  
 प्रसज्यते; तथावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञं  
 ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत् । अतस्तेषामन्य-  
 परत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्तते । आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपित-  
 मपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते—  
 ‘महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः’ (१।३।११) इति । तत्र य  
 एव यन्नामानो यत्क्रमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह  
 प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः, शब्दादिहीनत्वाच्च न  
 व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात्, स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते ।  
 तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेव च जगतः कारणं श्रुति-  
 स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्,—नैतदेवम्; न ह्येतत्काठकं वाक्यं  
 स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् । न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं  
 स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यत्रा-  
 व्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते । स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगि-  
 कत्वादन्त्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे सुदुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते । न चायं कस्मिंश्चिद्दृढः ।  
 या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न  
 वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । न च क्रममात्रसामान्यात्समानार्थ-

टिप्प०—१ प्रधानस्य=वैदिकशब्दशून्यत्वेन । २ अवशिष्टमनाशङ्कितमनिराकृतं च ।  
 ३ प्रतीत्या प्रधानार्पकत्वेऽपि वस्तुतो नेति वक्तुमाभासपदम् । ४ अपिशब्दादेकशब्दाच्च  
 ब्रह्माङ्गीकारेण पूर्वपक्षो विचारश्चायं काचित्क इति सूचितम् । ५ स्मार्तक्रमरूढिभ्यामव्य-  
 क्तशब्दः प्रधानपरः । ६ ‘अजामेकां’ इत्याद्या श्रुतिः । ‘हेतुः प्रकृतिरुच्यत’ इत्याद्या स्मृतिः ।  
 ‘यदल्पं तज्जडप्रकृतिकं’ इति न्यायः । ततो ब्रह्मैव जगत्कारणमिति मतक्षतिरिति भावः ।

प्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमि-  
त्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं  
प्रतीयते; शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्त-  
मव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । कुतः ? प्रकरणात्परिशेषाच्च । तथा ह्यनन्तरा-  
तीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककृतिं दर्शयति—‘आ-  
त्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः  
प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रिय-  
मनोयुक्तं भोक्त्याहुर्मनीषिणः ॥’ (का० १।३।३, ४) इति । तैश्चेन्द्रिया-  
दिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः  
परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं  
पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां, तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन  
परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति—‘इन्द्रियेभ्यः  
परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा  
महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं  
किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥’ (का० १।३।१०, ११) इति । तत्र य  
एवेन्द्रियादयः पूर्वस्थां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह  
परिगृह्यन्ते प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्ता-  
वत्पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव । अर्था ये शब्दादयो विषया इन्द्रिय-  
हयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम्; ‘इन्द्रियाणां ग्रहत्वं  
विषयाणामतिग्रहत्वम्’ (बृ० ३।२) इति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च  
मनसः परत्वं; मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा  
बुद्धिः । बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । ‘बुद्धेरात्मा महा-  
न्यैरः’, यः स ‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ इति रथित्वेनोपक्षिप्तः । कुतः ?

टिप्प०—१ रूपककृतिः सादृश्यकल्पना । २ प्रग्रहोऽन्तराधानः । ३ तेषु ह्येषु । गोच-  
रान् मार्गान् । आत्मा देहः । ४ गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि; तेभ्यः  
श्रेष्ठा अतिग्रहा विषयाः । ५ परत्वं श्रेष्ठ्याभिप्रायं नखान्तरत्वेनेति भावः । बुद्धेः परः  
प्रत्यभिज्ञायत इति शेषः ।

आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य  
स्वामित्वादुपपन्नम् । अथवा,—‘मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः ख्याति-  
रीश्वरः । ब्रह्मा संविच्चित्तिश्चैव स्मृतिश्च परिपश्यते ॥’ इति स्मृतेः, ‘यो  
ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै’ (वे० ६।१८) इति  
च श्रुतेः, या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा  
प्रतिष्ठा । सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता  
सती हिरुंगिहोपदिश्यते; तस्या अप्यस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वो-  
पपत्तेः । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन  
आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम्; परमार्थतः परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् ।  
तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते । इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परम-  
पदविदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्यक्तशब्देन परि-  
शिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धि-  
विषयवेदेनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्प-  
नया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता ।  
तथा च ‘एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया  
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥’ (का० १।३।१२) इति वैष्णवस्य  
परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति—‘यच्छेद्वा-  
ङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छे-  
त्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥’ (का० १।३।१३) इति । एतदुक्तं भवति—  
वाचं मनसि संयच्छेत् वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणा-  
वतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दो-  
दितायां बुद्ध्यावध्यवसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्या-  
त्मनि भोक्तव्यार्थायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् । महान्तं  
त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां

प्रतिष्ठापयेदिति च । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदहत्त्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते—कथमव्यक्तशब्दाहत्वं शरीरस्य ? यावता स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दाहमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते—सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते; सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहत्त्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमहति, तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमहति । प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः । यथा 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' (ऋ० सं० १।४६।४) इति । श्रुतिश्च—तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।७) इतीदमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह—यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दाहमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दाहत्वं प्रतिज्ञायेत, स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एव सत्यापद्येत । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति । अत्रोच्यते,—यदि वयं स्वतन्त्रां, कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम, प्रसज्येम तदा प्रधानकारणवादम् । परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते, न स्वतन्त्रा । सा चावस्थाभ्युपगन्तव्या । अर्थवती हि सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिद्ध्यति; शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः । कुतः ? विद्यया तस्या

टिप्प०—१ सूक्ष्मं हि लिङ्गशरीरमव्यक्तशब्देनोच्यते । कस्मात् ? तदहत्त्वात्—नाम लिङ्गशरीरस्याव्यक्तशब्दविषयत्वादित्याशयः । २ प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात्प्रकृतेरव्यक्तत्वं विकारे उपचर्यते । ३ गोभिर्गोविकारैः पयोभिः मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यात् । ४ तत् इति तर्हि प्रागवस्थायां तदं जगदव्याकृतं अव्यक्तमासीत् । ५ तर्हि तदा ।



बीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या  
परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिः, यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः  
शेरते संसारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं कचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम्—  
'एतस्मिन्नु स्वरूपक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' (बृ० ३।८।११) इति  
श्रुतेः । कचिदक्षरशब्दोदितम्; 'अक्षरात्परतः परः' (मु० ३।१।१२)  
इति श्रुतेः । कचिन्मायेति सूचितम्; 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं  
तु महेश्वरम्' (श्वे० ४।१०) इति मन्त्रवर्णात् । अव्यक्ता हि सा माया;  
तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् । तदिदं 'महत्तः परमव्यक्तम्' इत्युक्तम्;  
अव्यक्तप्रभवत्वान्महत्तः, यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु  
जीवो महान्, तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य 'महत्तः परमव्यक्तम्'  
इत्युक्तम् । अविद्या ह्यव्यक्तम् । अविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य सर्वः संव्यवहारः  
संततो वर्तते । महत्तः परत्वमभेदोपचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते ।  
सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचाराद-  
व्यक्तशब्देन ग्रहणम्; इन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च  
शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति—द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च ।  
स्थूलं यदिदमुपलभ्यते । सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते—'तदन्तरप्रतिपत्तौ  
रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्' (बृ० ३।१।११) इति । तच्चोभयमपि  
शरीरमविशेषात्पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितम् । इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन  
परिगृह्यते; सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्ष-  
व्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम् । यथार्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रि-  
येभ्यः परत्वमर्थानामिति । तैस्त्वेतद्व्यक्तव्यम्,—अविशेषेण शरीरद्वयस्य  
पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः

टिप्प०—१ मायामयी प्रसिद्धमायोपमिता । २ बुद्ध्याद्युपाधिभेदाजीवा इति ब्रह्मक्तिः ।  
३ अनवच्छिन्नत्वादाकाशलं, तत्त्वज्ञानं विनाऽनिवृत्तक्षरत्वं, विवित्रकार्यत्वान्मायात्व-  
मिति भेदः । ४ तत् अव्यक्तम् । ५ गोबलीवर्दपदवदेतद्व्यव्यम् ।

कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते, न पुनः स्थूलमपीति ।  
 आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामः, नाम्नातं पर्यनुयोक्तुम् । आम्नातं  
 चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति, नेतरत्; व्यक्तत्वात्तस्येति  
 चेत्,—न; एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः । न हीमे पूर्वोत्तरे  
 आम्नाते एकवाक्यतामनापद्य कंचिदर्थं प्रतिपादयतः; प्रकृतहानाप्रकृत-  
 क्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति । तत्रावि-  
 शिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं संबन्धेऽनभ्युपगम्यमान  
 एकवाक्यतैव बाधिता भवति, कुत आम्नातस्यार्थप्रतिपत्तिः ? न चैवं  
 मन्तव्यम्,—दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु ह्रष्टवी-  
 भत्सतया सुशोधत्वादग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते ।  
 न ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति । अनन्तरनिर्दिष्टत्वात् किं  
 तद्विष्णोः परमं पदमितीदमिह विवक्ष्यते । तथा हीदमस्मात्परमिदमस्मा-  
 त्परमित्युक्त्वा 'पुरुषान्न परं किञ्चित्' इत्याह । सर्वथापि त्वानुमानिक-  
 निराकरणोपपत्तेस्तथा नामास्तु, न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति  
 वदद्भिः । न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातु-  
 मिति । कचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेद-  
 मिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दः । नेहाव्यक्तं ज्ञात-  
 व्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न चानुपदिष्टपदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति  
 शक्यं प्रतिपत्तुम् । तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकं  
 तु रथरूपककृत्शरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमय-  
 मुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥ ४ ॥

टिप्पण-१ एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकाङ्क्ष्यैकस्यां बुद्धावाकृतत्वमेकवाक्यता ।  
 २ ग्राह्यत्वाकाङ्क्ष्यैकवाक्यता । ३ दृष्टा बीभत्सा घृणा यस्मिन् तस्य भावस्तत्ता तये-  
 त्यर्थः । ४ सर्वथा स्थूलसूक्ष्मयोरन्यतरग्रहेऽपीति यावत् । ५ ज्ञेयत्वस्य अवचनं नाम  
 अनुक्तिः, अत एव नात्र प्रधानमव्यक्तशब्देन वाच्यमित्याशयः ।

**वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥**

अत्राह सांख्यः—‘ज्ञेयत्वावचनात्’ इत्यसिद्धम्, कथम् ? श्रूयते ह्यन्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम्—‘अशब्दमस्पर्श-  
मरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं  
ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥’ (का० २।३।१५) इति । अत्र हि  
यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं, तादृशमेव  
निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं; तस्मात्प्रधानमेवेदं, तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति ।  
अत्र ब्रूमः—नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् । प्राज्ञो हीह पर-  
मात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः ? प्रकरणात् । प्राज्ञस्य  
हि प्रकरणं विततं वर्तते; ‘पुरुषात्र परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः’  
इत्यादिनिर्देशात्, ‘एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते’ इति च  
दुर्ज्ञातत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षात् । ‘यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः’ इति  
च तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात्, मृत्युमुखप्रमोक्षणफल-  
त्वाच्च । नहि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यै-  
रिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः ।  
सर्वेषु वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलष्यते । तस्मात्  
प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

**त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥**

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामेव  
पदार्थानामभिजीवपरमात्मनामस्मिन्प्रत्ये कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्या-  
द्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । तद्विषय एव च प्रश्नः । नातोऽन्यस्य प्रश्न  
उपन्यासो वाऽस्ति । तत्र तावत् ‘स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि  
तं श्रद्धधानाय मह्यम्’ (का० १।१।१३) इत्यग्निविषयः प्रश्नः । ‘येयं

टिप्प०—१ वचनमिदं प्रधानस्य ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न; प्राज्ञः=परमात्मा, स एवो-  
च्यतेऽस्मिन्वचने, ब्रह्मविषयकप्रकरणादित्याशयः । २ मृत्युना नविकेतसं प्रति जीन्वरा-  
न्वृणीष्वेत्युक्तेस्त्रयाणामेव प्रश्नो नविकेतसा कृतः । उपन्यासश्च मृत्युना कृतः ।  
३ हे मृत्यो, स मह्यं दत्तवरस्त्वं स्वर्गहेतुमग्निमध्येषि स्मरसि ।

प्रेते' विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनु-  
 शिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥' (का० १।१।२०) इति जीव-  
 विषयः प्रश्नः । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र  
 भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥' (का० १।१।१४) इति परमात्म-  
 विषयः । प्रतिवचनमपि 'लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका  
 यावतीर्वा यथा वा ।' (का० १।१।१५) इत्यग्निविषयम् । 'हन्त त इदं  
 प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति  
 गौतम ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति  
 यथाकर्म यथाश्रुतम्' (का० २।५।६, ७) इति । व्यवहितं जीवविषयम् ।  
 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (का० १।२।१८) इत्यादिबहुप्रपञ्चं  
 परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति; अपृष्टत्वाच्चानुपन्यस-  
 नीयत्वं तस्येति । अत्राह—योऽयमात्मविषयः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा  
 मनुष्येऽस्तीति, किं स एवायम् 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति पुन-  
 रनुकृष्यते, किंवा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति । किंचातः  
 स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृष्यत इति यद्युच्येत, द्वयोरात्मविषययोः प्रश्न-  
 योरेकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं  
 त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्येत,  
 ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यति-  
 रेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति । अत्रोच्यते,—नैवं  
 वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामः; वाक्योपक्रमसाम-  
 र्थ्यात् । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा-  
 समाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय  
 श्रीन्वरान्प्रददौ । नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं  
 वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम्, 'येयं प्रेते' इति 'वराणा-

टिप्प०—१ प्रेते मृते । देहादन्योऽस्ति न वेति संशयः, अस्ति अत एतदात्मतत्त्वम-  
 संदिग्धं जानीयामित्यर्थः । २ श्रुतमुपासनम् । ३ वरप्रदानमुपक्रमो यस्याः सा ।  
 ४ प्रहिताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय ।

मेष वरस्तृतीयः' (का० १।१।२०) इति लिङ्गात् । तत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत, ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्न-कल्पनाद्वाक्यं बाध्येत । ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति । पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः; येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति-नास्तीति-विचिकित्साभिधानात् । जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्न-मर्हति । प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति । प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते; पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीत-वस्तुविषयत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदः । न पूर्वस्यैवोत्तर-त्रातुकर्षणमिति चेत्,—न; जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात् । भवेत्प्रष्टव्य-भेदात्प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात् । न त्वन्यत्वमस्ति । तत्त्वम-सीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह च 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति जन्ममरणप्रतिपेधेन प्रतिपाद्यमानं शरीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे प्रतिपेधो भौगी भवति । प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शच्छारीरस्य भवति, न परमेश्वरस्य । तथा—'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥' (का० २।४।४) इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति । प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः । तथाऽग्रे—'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥' (का० २।४।१०) इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपचदति । तथा जीवविषयस्यास्तित्व-नास्तित्वप्रश्नस्थानन्तरम् 'अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व' इत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल, तदैव मृत्युरभ्यु-दयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च 'विद्यामी-

टिप्प०—१ गोचरत्वादाश्रयत्वात् । २ भौगी युक्तः । ३ अन्तोऽवस्था । येन साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमात्मानमिति संबन्धः । ४ इह देहे यच्चैतन्न्यं तदेवामुत्र सूर्यादी ।

प्तिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त' ( का० १।-२।४ ) इति प्रशस्य प्रशमपि तदीयं प्रशंसन्यदुवाच—'तं' दुर्दर्शं गूढ-  
मनु प्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा  
धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥' ( का० १।२।१२ ) इति, तेनापि  
जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते । यत्प्रश्रानिमित्तां  
च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेताः, यदि तं विहाय  
प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्रमुपक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसा-  
रिता स्यात् । तस्मात् 'येयं प्रेते' इत्यस्यैव प्रश्रस्यैतदनुकर्षणम् 'अन्यत्र  
धर्मात्' इति । यत्तु प्रश्रच्छायावैलक्षण्यमुक्तं, तददूषणम्; तदीयस्यैव  
विशेषस्य पुनः पृच्छयमानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनो-  
ऽस्तित्वं पृष्टम्, उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छयत इति, यावद्भ्रविद्या  
न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । तन्नि-  
वृत्तौ तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याग्यते । न चाविद्यावत्त्वे  
तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा कश्चित्संतमसे पतितां  
कांचिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते, तं चापरो ब्रूयान्मा  
भैषीर्नायमही रज्जुरेवेति । स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं  
पलायनं च । न त्वहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः  
स्यात् । तथैवैतदपि द्रष्टव्यम् । ततश्च 'न जायते म्रियते वा' इत्येवमा-  
द्यपि भवत्यस्तित्वप्रश्रस्य प्रतिवचनम् । सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञ-  
भेदापेक्षया योजयितव्यम् । एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्रस्य प्रायणा-  
वस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात्कर्तृत्वादिसंसारस्वभावा-  
नपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते । उत्तरस्य तु धर्मा-  
द्यत्ययसंकीर्तनात्प्राज्ञविषयत्वमिति । ततश्च युक्ताऽग्निजीवपरमात्मकल्पना ।  
प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति  
वैषम्यम् ॥ ६ ॥

टिप्प०—१ श्रुत्या ज्ञानया, 'स त्वमग्निः', 'येयं प्रेते विचिकित्सा' इत्यादिश्रुतिभिश्च  
परमात्माग्निजीवानां उपन्यासः—प्रतिवचनं एवं प्रश्रश्च पठ्यते, न प्रधानस्येत्याशयः ।  
२ यस्मिन् प्रश्नो यत्प्रश्रसं विहायेत्यर्थः । २ विशेषोक्तिसमाप्तौ 'इविति'शब्दः ।

### महद्ब्रह्म ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते । 'बुद्धेरात्मा महान्परः' (का० १।३।१०), 'महान्तं विभुमात्मानम्' (का० १।२।२२), 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' (वे० ३।८) इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः । तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नात्मानुमानिकस्य शब्दवत्त्वम् ॥ ७ ॥

( २ चमसाधिकरणम् । सू० ८-१० )

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवाद्यशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह । कस्मात् ? मन्त्रवर्णात्—'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' (वे० ४।५) इति । अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते । लोहितं रजः; रज्जनात्मकत्वात् । शुक्लं सत्त्वं; प्रकाशात्मकत्वात् । कृष्णं तमः; आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्यावस्थाऽव्यवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति । न जायत इति चाजा स्यात्; 'मूलप्रकृतिरविकृतिः' इत्यभ्युपगमात् । नन्वजाशब्दश्चागायां रूढः । बाढम्, सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या; विद्याप्रकरणात् । सा च बह्वीः प्रजासैर्गुण्यान्विता जनयति । तां प्रकृतिमज एकः पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वाऽनुशेते । तामेवाविद्ययाऽऽत्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । अन्यः पुनरजः पुरुष उत्पन्नविवेकज्ञानो

टिप्प०-१ अजामेका—न जायत इत्यजा तां मूलप्रकृतिं, लोहितशुक्लकृष्णां रजःसत्त्वतमोगुणां सरूपां त्रिगुणादिभिरुपाः प्रजा जनयन्ती एकोऽजो जीवस्तं शब्दादिविषयरूपता-प्रजां जुषमाणः सज्जनुशेते निरन्तरं मुह्यति । जीवेन भुक्तो भोगो यस्या यस्यां वा तां जीवेन भुज्यमानामन्यः परमात्मा जहाति नास्यामासक्तिं करोति । २ अवयवाः प्रधानस्य रजआदयस्तेषां धर्मा रजकत्वादयस्तैः । ३ प्रजायन्त इति प्रजा महदादयः । त्रैगुण्यं सुखदुःखमोहाः । ४ अत्रात्मलं तादात्म्यम् ।



विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं मुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति ।  
मुच्यत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामिति ।  
एवं प्राप्ते ब्रूमः—नानेन मन्त्रेण श्रुतिमन्त्रं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयि-  
तुम् । न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते;  
सर्वत्रापि यथा कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः सांख्यवाद  
एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् । चमसवत् । यथा हि  
'अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' (बृ० २।२।३) इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं  
नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुम् । सर्वत्रापि यथा-  
कथंचिदर्वाग्विलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमिहाप्यविशेषः 'अजामेकाम्'  
इत्यस्य मन्त्रस्य । नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाऽभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुम् ॥८

तत्र तु 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इति वाक्यशेषाच्च-  
मसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति । इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येति ? अत्र ब्रूमः—

**ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥**

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोवन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूत-  
ग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भूतत्रय-  
लक्षणैवेयमजा विज्ञेया, न गुणत्रयलक्षणा । कस्मात् ? तथा हेके शास्त्रि-  
नस्तेजोवन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमान्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामन-  
न्ति—'यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुण्डं तदन्नस्य'  
इति; तान्येवेह तेजोवन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते रोहितादिशब्दसामान्यात् ।  
रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्वाक्यत्वाच्च गुणविषय-  
त्वस्य । असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते । तथेहापि  
'ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किंकारणं ब्रह्म' (श्वे० १।१) इत्युपक्रम्य 'ते'  
ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' (श्वे० १।३)  
इति पारमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात् ।

टिप्प०—१ शब्दाद्युपलब्धिभोगः । गुणपुरुषान्यताधीरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गः ।  
२ यथास्मिन् वचने चमसशब्दस्य संदिग्धार्थकत्वं तथैव 'अजामेकाम्' इति वचनं न  
प्रधाननिश्चायकमिति भावः । ३ शास्त्रिनश्छन्दोगाः । ४ ते ब्रह्मवादिनोऽनया रीत्या  
विमृश्य ध्यानयोगेनानुगताः परमात्मानमनु प्रविष्टाः ।

वाक्यशेषेऽपि 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः' (श्वे० ४।१०, ११) इति च तस्या एवावगमाम्न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणान्नायत इति शक्यते वक्तुम् । प्रकरणान्तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणान्नायत इत्युच्यते । तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥ ९ ॥

कथं पुनस्तेजोवन्नात्मना त्रैरूप्येण त्रिरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते ? यावता न तावत्तेजोवन्नेवजाकृतिरस्ति । नच तेजोवन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीति । अत उत्तरं पठति—

**कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥**

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दः । नापि यौगिकः । किं तर्हि ? कल्पनोपदेशोऽयम् । अजारूपककृत्स्निस्तेजोवन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यते । यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा लोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुवर्करा सरूपवर्करा च, तां च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत, कश्चिच्चैनां मुक्तभोगां जह्यात्, एवमियमपि तेजोवन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपमुच्यते, विदुषा च परित्यज्यत इति । न चेदमाशङ्कितव्यम्—एकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीत्यतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा, किंतु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वेषा । प्रसिद्धं तु भेदमनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते । भेदस्तुपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः; 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत्, यथा आदित्यस्यामधुनो मधुत्वम् (ज० ३।१), वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वम् (श्रु० ५।८), द्युलोकादीनां चानग्रीनामग्नित्वम् (बृ०

दिप्प०-१ अविद्याशक्तिर्योनिः सा च प्रतिजीवं नानेत्युक्तमतो बीप्सोपपन्ना ।  
२ बहुवर्करा बहुशाखा । वर्करो बालपशुः ।

८।२।९ ) इत्येवंजातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः । तस्मादविरोधस्तेजोवन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥ १० ॥

( ३ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् । सू० ११-१३ )

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरन्यस्मान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते । 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मापृतोऽमृतम्' ( बृ० ४।४।१७ ) इति । अस्मिन्मन्त्रे पञ्च पञ्चजना इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते; पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् । त एते पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते । तथा पञ्चविंशतिसंख्यया यावन्तः संख्येया आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते—'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' ( सांख्यका० ३ ) इति । तथा श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् । ततो ब्रूमः,—न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् ? नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि । नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तराले पराः पञ्च पञ्चसंख्या निविशेरन् । न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते, यथा 'पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः' इति द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति,

टिप्प०-१ मूलप्रकृतिरविकृतिः अन्यस्य कस्यचिद्विकारो न । महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः । महानहंकारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहंकारोऽपि तामसस्तन्मात्राणां प्रकृतिः । सात्त्विकादयस्त्वेकादशेन्द्रियाणां तन्मात्राण्याकाशादीनां स्थूलानां प्रकृतयः । पञ्चभूतान्येकादशेन्द्रियाणि षोडशको गणो विकार एव । पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतिर्वेऽपि तत्त्वान्तराप्रकृतिलाद्विकृतय एव । पुरुषस्तु कौटस्थ्यात्प्रकृतिविकृति-त्वाविरहीत्यर्थः ।

तद्वदिति । तदपि नोपपद्यते; अयमेवासिन्पक्षे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया  
स्यात् । परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति;  
पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च 'पञ्चानां त्वा  
पञ्चजनानाम्' (तै० १।६।२।२) इत्येकपदैकस्वर्यैकविभक्तिकत्वाव-  
गमात् । समस्तत्वाच्च न वीप्सा 'पञ्च पञ्च' इति । न च पञ्चकद्वयहग्रहणं  
पञ्च पञ्चेति । न च पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्यया परया विशेषणं  
पञ्च पञ्चका इति; उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् । नन्वापञ्च-  
पञ्चसंख्याका जना एव पुनः पञ्चसंख्यया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिः  
प्रत्येक्ष्यन्ते । यथा पञ्च पञ्चपूल्य इति पञ्चविंशतिपूलाः प्रतीयन्ते,  
तद्वत् । नेति ब्रूमः; युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वा-  
त्कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्च पञ्चपूल्य इति विशेषणम्, इह तु  
पञ्च जना इत्यादित एव 'भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकाङ्क्षायां न  
पञ्च पञ्चजना इति विशेषणं भवेत् । भवदपीदं विशेषणं पञ्चसंख्याया  
एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः । तस्मात्पञ्च पञ्चजना इति न पञ्च-  
विंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् ।  
अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यायाः । आत्मा  
तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः; यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य  
'तमेव मन्य आत्मानम्' इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च चेतनः  
पुरुषः । स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं  
च युज्यते । अर्थान्तरपरिग्रहे च तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः  
प्रसज्येत । तथा 'आकाशश्च प्रतिष्ठितः' इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशता-  
वन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणम् ।  
कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः  
प्रतीयेत? जनशब्दस्य तत्त्वैष्वरूढत्वात् । अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि संख्यो-  
पपत्तेः । कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति? उच्यते,—'द्विकसंख्ये  
संज्ञायाम्' (पा० सू० २।१।५०) इति विशेषणस्मरणात्संज्ञायामेव

टिप्प०—१ भेदो विशेषणम् । २ अतिरेक आधिक्यम् । ३ उक्तदोषः  
संख्याधिक्यम् ।

पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः । ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण । ते कतीयस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते । पञ्चजना नाम ये कैचित्ते च पञ्चैवेत्यर्थः । सप्तर्षयः सप्तेति यथा ॥ ११ ॥

के पुनस्ते पञ्चजना नामेति ? तदुच्यते,—

**प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥**

‘यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः’ इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः—‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः’ इति । तेऽत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात्पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः ? तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः ? समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति । जनसंबन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः—‘ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः’ ( छा० ३।१३।६ ) इत्यत्र । ‘प्राणो ह पिता प्राणो ह माता’ ( छा० ७।१५।१ ) इत्यादि च ब्राह्मणम् । समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धम् । कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याऽऽश्रयितुम् ? शक्योद्भिदादिवदित्याह—प्रसिद्धार्थसंनिधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात्तद्विषयो नियम्यते, यथा ‘उद्भिदा यजेत’, ‘यूपं छिनत्ति’, ‘वेदिं करोति’ इति । तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते । कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना व्याख्याताः । अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः । कचिच्च ‘यत्पाञ्चजन्यया विशा’ ( ऋ० सं० ८।५।१७ ) इति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते । तत्परिग्रहेऽपीह न

टिप्प०—१ उत्तशब्दोऽप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिणमात्मानं विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । २ जनवाचकः शब्दो जनशब्दः । पञ्चजनशब्द इति यावत् । ३ श्रद्धायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः ।

अधि. ४ । सू. १४ ] प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

१६१

कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवं-  
परतया 'प्राणादयो वाक्यशेषात्' इति जगाद ॥ १२ ॥

भवेयुस्तावत्प्राणादयः पञ्चजना माध्यंदिनानाम्, येऽन्नं प्राणादिष्वाम-  
नन्ति । काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुर्येऽन्नं प्राणादिषु  
नामनन्तीति ? अत उत्तरं पठति,—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पूर्येत । तेऽपि  
हि 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणा-  
यैव ज्योतिरधीयते—'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । कथं पुनरुभये-  
षामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्नगतया पञ्चसंख्यया  
केषांचिद्गृह्यते केषांचिन्नेति ? अपेक्षाभेदादित्याह । माध्यंदिनानां हि  
समानमन्नपठितप्राणादिपञ्चजनलाभाज्जस्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिष्य-  
पेक्षा भवति । तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा । अपेक्षाभेदाच्च समा-  
नेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो<sup>१</sup> ग्रहणाग्रहणे । यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदा-  
त्षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे, तद्वत् । तदेवं न तावच्छ्रुतिप्रसिद्धिः काचि-  
त्प्रधानविषयास्ति । स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते ॥ १३ ॥

( ४ कारणत्वाधिकरणम् । सू० १४-१५ )

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणम् । प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गतिसा-  
मान्यं वेदान्तवाक्यानाम् । प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वम् । तत्रेदम-  
परमाशङ्क्यते—न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं  
वेदांतवाक्यानां प्रतिपत्तुं शक्यम् । कस्मात् ? विगानदर्शनात् ।  
प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरुपलभ्यते; क्रमादिवैचित्र्यात् । तथा हि—  
कचित् 'आत्मन आकाशः संभूतः' ( तै० ३।१ ) इत्याकाशादिका

टिप्प०—१ काण्वादीनामन्नशब्देऽसति ज्योतिषा सह पञ्चप्राणा ग्राह्या इति सूत्रार्थः ।  
२ अत्र षोडशीग्रहणाग्रहणवद्वाक्यभेदाज्ज्योतिषो विकल्पः । ३ आदिग्रहणादकमोऽपि  
गृह्यते ।

सृष्टिरात्रायते । कचित्तेजआदिका—‘तत्तैजोऽसृजत’ (छा० ६।२।३)  
 इति । कचित्प्राणादिका—‘स प्राणमसृजत प्राणाच्छूडाम्’ (प्र० ६।४)  
 इति । कचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिरात्रायते—‘स इमँल्लोकान-  
 सृजत । अम्भो मरीचीर्मरमापः’ (ऐ० उ० ४।१।२) इति । तथा  
 कचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते—‘असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै  
 सद्जायत’ (तै० २।७) इति । ‘असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासी-  
 त्तत्समभवत्’ (छा० ३।१।१।१) इति च । कचिदसद्वादनिराकरणेन  
 सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते—‘तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्’  
 इत्युपक्रम्य ‘कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जा-  
 येतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्’ (छा० ६।२।१,२) इति । कचित्  
 स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते—‘तद्वेदं तर्ह्यव्याकृत-  
 मासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते’ (बृ० १।४।७) इति । एवमने-  
 कथा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां  
 जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या । स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणा-  
 न्तरपरिग्रहो न्याय्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्य-  
 मानेष्वकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न सृष्टिः किञ्चिद्विगानमस्ति ।  
 कुतः ? यथाव्यपदिष्टोक्तेः । यथाभूतो हेकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः  
 सर्वात्मैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टस्तथाभूत एव वेदान्तान्तरे-  
 ष्वपि व्यपदिश्यते । तद्यथा—‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तै० २।१) इति ।  
 अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं  
 ब्रह्म न्यरूपयत्, अपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् । तद्विषयेणैव परेणा-  
 त्मशब्देन शरीरादिकोशपरंपरया चान्तरनुप्रवेशनेन सर्वेषामन्तः प्रत्य-  
 गात्मानं निरधारयत् । ‘बहु स्यां प्रजायेय’ (तै० २।६) इति चात्म-  
 विषयेण बहुभवतानुशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां सृष्टुरभेद-

टिप्प०-१ अस्मद्यशरीरप्रचुरस्वर्गलोकोऽम्भःशब्दार्थः । सूर्यरश्मिव्याप्तोऽन्तरिक्षलोको  
 मरीचयः । मरो मरणधर्मा मर्त्यः । अब्बहुलाः पाताललोक आप इति श्रुत्यर्थः ।  
 २ प्रक्रिया सृष्टिः । ३ तत् तत्र कारणे । एकं बाह्याः । ४ तद्विषयेण ब्रह्मविषयेण ।



मभाषत । तथा 'इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' (तै० २।६) इति  
समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक्सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे । तदत्र यल्ल-  
क्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं, तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते—'सदेव  
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्', 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ।  
तत्तेजोऽसृजत' (छ० ६।२।१,२) इति । तथा 'आत्मा वा इद-  
मेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन सिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजै'  
(ऐ० उ० ४।१।१,२) इति च; एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरू-  
पणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयं  
तु विगानं दृश्यते—कचिदाकाशादिका सृष्टिः कचित्तेजआदिकेलेवंजा-  
तीयकम् । नच कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्ते-  
ष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुम्;  
अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयमपि विगानं 'न  
वियदश्रुतेः' (ब्र० सू० २।३।१) इत्यारभ्य । भवेदपि कार्यस्य विगीत-  
त्वमप्रतिपाद्यत्वात् । न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः ।  
नहि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा । न च कल्पयितुं  
शक्यते; उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेक-  
वाक्यताया गम्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रति-  
पत्त्यर्थताम्—'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य  
शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ'  
(छ० ६।८।४) इति । मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं  
वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते । तथाच संप्रदायविदो  
वदन्ति—'मृलोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा । उपायः  
सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥' (माण्ड० ३।१५) इति ।  
ब्रह्मप्रतिपत्तिप्रतिबद्धं तु फलं श्रूयते—'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै०

टिप्प०—१ सिषत् सस्यापारम् । २ अविद्वदार्थकत्वात् । ३ शुङ्गेन कार्येण ।  
४ अत्रान्यथान्येति वीप्सा द्रष्टव्या । अवताराय ब्रह्मबीजन्मने । अतस्तदन्यथालेऽपि  
ब्रह्मणि न भेदः । हेये विगानं न ।

२।१), 'तरति शोकमात्मवित्' (छा० ७।१।३) 'तमेव विदित्वाऽति-  
मृत्युमेति' (श्वे० ३।८) इति । प्रत्यक्षावगमं चेदं फलम् । 'तत्त्वमसि'  
इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥ १४ ॥

यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितम्—'असद्वा इदमग्र आसीत्'  
इत्यादि, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते,—

### समाकर्षात् ॥ १५ ॥

'असद्वा इदमग्र आसीत्' (तै० २।७) इति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन  
श्राव्यते । यतः 'असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति  
चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः' इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मा-  
न्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य 'सोऽकामयत' इति तमेव  
प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा 'तत्सत्यमित्याचक्षते'  
इति चोपसंहृत्य 'तदप्येष श्लोको भवति' इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोक-  
मिममुदाहरति—'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति । यदि त्वसन्निरात्मक-  
मस्मिच्छ्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसंबद्धं वाक्य-  
मापद्येत । तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध  
इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्यु-  
पचर्यते । एषैव 'असदेवेदमग्र आसीत्' (छा० ३।१९।१) इत्यत्रापि  
योजना; 'तत्सदासीत्' इति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि  
'तत्सदासीत्' इति किं समाकृष्येत ? 'तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्'  
(छा० ६।२।१) इत्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः;  
क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासंभवात् । तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीत-  
सत्पक्षदाढ्यायैवायं भन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास  
इति द्रष्टव्यम् । 'तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।७) इत्य-  
त्रापि न निरर्थ्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते, 'स एष इह प्रविष्ट  
आ नखाग्नेभ्यः' इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् ।

निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत ? चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते । अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्—‘पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनः’ इति । अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्साध्यक्षं व्याक्रियत एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते; दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः । श्रुत्यन्तरमपि ‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ (छा० ६।३।२) इति साध्य-क्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति । व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे व्याकर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि । यद्वा,—कर्मण्येवैष लकारो-ऽर्थाक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा गम्यते ग्राम इति ॥ १५ ॥

(५ बालाक्यधिकरणम् । सू० १६-१८)

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते—‘यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः’ (कौ० ब्रा० ४।१९) इति । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राणः, उत परमात्मेति विशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? प्राण इति । कुतः ? ‘यस्य वैतत्कर्म’ इति श्रवणात्, परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे च ‘अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ इति प्राणशब्ददर्शनात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात् । ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना ‘आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुषः’ इत्येव-मादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता; प्राणावस्थाविशेष-त्वादादित्यादिदेवतात्मनाम्—‘कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म स्यदित्याचक्षते’ (वृ० ३।९।९) इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः ।

टिप्प०-१ चक्षुर्दृष्टा, श्रोत्रं श्रोता, मनो मन्तेत्युच्यते । २ अद्यत्वे इदानीम् । ३ अय-मेतच्छब्दो जगद्वाचकः, जगत्कारणत्वेनास्यां श्रुतौ ब्रह्मैव प्रतिपाद्यते, ननु प्रजापतिरिति । एतज्जगद्यस्य कर्म । क्रियत इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः । ४ स प्राणः । सत्यं परोक्षम् ।

जीवो वाऽयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते । तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम्—‘यस्य वैतत्कर्म’ इति । सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरण-  
भूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते । वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते ।  
यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति  
बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्रयामन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनाम-  
भोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं  
प्रतिबोधयति । तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते—‘तद्यथा श्रेष्ठी  
स्वैर्मुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्मुङ्क्ते एवमे-  
वैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति’ (कौ० ब्रा० ४।२०) इति । प्राणभृत्त्वाच्च  
जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम् । तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो  
न परमेश्वरः; तल्लिङ्गानवगमादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—परमेश्वर एवायमे-  
तेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् । कस्मात् ? उपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि बालाकि-  
रजातशत्रुणा सह ‘ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इति संवदितुमुपचक्रमे । स च कति-  
चिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव ।  
तमजातशत्रुः ‘शृषा वै खलु मा संवदिष्टा ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इत्यमुख्य-  
ब्रह्मवादितायाऽपोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप । यदि सोऽप्यमु-  
ख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यात्, उपक्रमो बाध्येत । तस्मात्परमेश्वर एवायं  
भवितुमर्हति । कर्तृत्वं चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्ये-  
णावकल्पते । ‘यस्य वैतत्कर्म’ इत्यपि नायं परिस्पन्दलक्षणस्य धर्मा-  
धर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः; तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात्,  
असंशब्दितत्वाच्च । नापि पुरुषाणामयं निर्देशः; एतेषां पुरुषाणां  
कर्तृत्वेव तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च; नापि पुरुषविषयस्य  
करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वाऽयं निर्देशः; कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात् ।  
पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसंनिहितं जगत् सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते । क्रियत  
इति च तदेव जगत्कर्म । तन्न जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितं च । सत्यमे-  
तत् । तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन संनिधानेन संनि-

टिप्प०—१ यत्कारणं यस्माज्जीवं बोधयति तस्मादस्ति सुतोत्थापनं जीवलिङ्गमिति  
श्रीजना ।

हितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते, न विशिष्टस्य कस्यचित् । विशेष-  
संनिधानाभावात् । पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषो-  
पादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति,—य  
एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता, किमनेन विशेषेण, यस्य  
कृत्स्नमेव जगदविशेषितं कर्मेति । चाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्व-  
व्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमतः पुरुषाः कीर्तितास्तेपा-  
सब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानम् । एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन  
सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते । परमेश्वरश्च  
सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥ १६ ॥

**जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥**

अथ यदुक्तं—वाक्यशेषगताजीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवा-  
न्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रो-  
च्यते,—परिहृतं चैतत् 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्' (ब्र०  
सू० १।१।२१) इत्यत्र । त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत—जीवो-  
पासनं, मुख्यप्राणोपासनं, ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतन्न्याय्यम् । उपक्र-  
मोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य  
तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्म-  
विषयत्वं दृश्यते—'सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठ्यं  
स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद' इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्य-  
निर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत । न निर्णीयते; 'यस्य वैतत्कर्म' इत्यस्य  
ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात् । तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का  
पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः—'प्राणबन्धनं  
हि सोम्य मनः' (छा० ६।८।२) इत्यत्र । जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहार-  
योर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥ १७ ॥

टिप्प०—१ ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकश्चेत्युक्ते सामान्यविशेषाभ्यां संनिहितसर्व-  
ब्राह्मणवत् । २ श्रेष्ठ्यं गुणाधिक्यम्, आधिपत्यं नियन्त्रित्वम्, स्वाराज्यमनियम्यत्वमिति  
भेदः ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यम्—जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्ब्रह्मप्रधानं वेति । यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनि-  
राचार्यो मन्यते । कस्मात् ? प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्नस्तावत्सुप्तपुरुष-  
प्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्त-  
विषयो दृश्यते—‘कैष एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क वा एतद्भूत्कुत  
एतदागात्’ ( कौ० ब्रा० ४।१९ ) इति । प्रतिवचनमपि ‘यदा सुप्तः स्वप्नं  
न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ इत्यादि ‘एतस्मादात्मनः  
प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः’  
( कौ० ब्रा० ४।२० ) इति च । सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां  
गच्छति । परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा ।  
तस्माद्यत्रास्य जीवस्य ‘निःसंबोधतास्वच्छतारूपः—स्वाप उपाधिजनित-  
विशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं, यतस्तद्भ्रंशरूपमागमनं, सोऽत्र परमात्मा  
वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते । अपि चैवमेकै शखिनो वाजसने-  
यिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमा-  
न्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति—‘य एष विज्ञानमयः पुरुषः  
कैष तदाभूत्कुत एतदागात्’ ( वृ० २।१।१६ ) इति प्रश्ने । प्रतिवचनेऽपि  
‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्ज्ञेते’ इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि  
प्रयुक्तः ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’ ( छा० ८।१।१ ) इत्यत्र । ‘सर्वं एत  
आत्मनो व्युच्चरन्ति’ इति चोपाधिमतमात्मानमन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः  
परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि  
सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥

( ६ वाक्यान्वयाधिकरणम् । सू० १९—२२ )

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते—‘न वा अरे पत्युः कामाय—’

टिप्प०—१. निःसंबोधता विशेषधीशून्यता । स्वच्छता विशेषमलशून्यत्वम् ।

इत्युपक्रम्य 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मया विज्ञाने-  
नेदं सर्वं विदितम्' (वृ० ४।५।६) इति, तत्रैतद्विचिकित्सते—किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यत आहोस्वित्परमात्मेति ।  
कुतः पुनरेषा विचिकित्सा ? प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमाद्वि-  
ज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति । तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्पर-  
मात्मोपदेश इति । किं तावत्प्राप्तम् ? विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात् ?  
उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जग-  
दात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यान-  
न्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात् ?  
मध्येऽपि 'इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानवन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समु-  
त्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति प्रकृतस्यैव महतो  
भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञाना-  
त्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति । तथा 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्'  
इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति ।  
तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्यौपचा-  
रिकं द्रष्टव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—परमात्मोपदेश एवायम् ।  
कस्मात् ? वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं  
प्रति अन्वितावयवं लक्ष्यते । कथमिति, तदुपपाद्यते—'अमृतत्वस्य  
तु नाशास्ति वित्तेन' इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य 'येनाहं नामृता स्यां  
किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि' इत्यमृतत्वमाशा-  
सानाया मैत्रेय्या याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमिदमुपदिशति । न  
चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तथा

टिप्प०—१ इदं प्रत्यक् । महदपरिच्छिन्नम् । भूतं सत्यम् । अनन्तं नित्यम् । अपारं  
सर्वगतं चिदेकरसम् । २ विज्ञातारं विज्ञानकर्तारम् । ३ न वित्तेन तत्साध्येन  
कर्मण्यर्थः । ४ 'नान्यः पन्था', 'न कर्मणा' इत्यादयः श्रुतिवादाः । 'ज्ञानादेव तु  
कैवल्यं' इत्यादयः स्मृतिवादाः ।



चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्य-  
भवकल्पते । नचैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्मविज्ञा-  
नेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति—‘ब्रह्म तं  
परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद’ इत्यादिना । यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं  
जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं  
तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोद्य ‘इदं  
सर्वं यदयमात्मा’ इति सर्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति ।  
तुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च (बृ० ४।५।८) तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति । ‘अस्य  
महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः’ (बृ० ४।५।११) इत्यादिना च  
प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं  
गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि (बृ० ४।५।१२) सविषयस्य  
सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञान-  
घनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति । तस्मात्परमात्मन एवायं  
दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥ १९ ॥

यत्पुनरुक्तं—प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश  
इति, अत्र ब्रूमः,—

**प्रतिज्ञासिद्धेल्लिङ्गमाहमरथ्यः ॥ २० ॥**

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा ‘आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’, ‘इदं  
सर्वं यदयमात्मा’ इति च । तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं  
यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनम् । यदि हि विज्ञानात्मा पर-  
मात्मनोऽन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येक-  
विज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत । तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञा-  
नात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याहमरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

**उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौढुलोमिः ॥ २१ ॥**

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसंपर्कात्कलुषीभूतस्य

टिप्प०—१ पराकरोति श्रेयोमार्गाङ्गशयति । २ ऋग्वेदादिकं नाम, इष्टं हुतमिति  
कर्म, अयं च लोक इति रूपम् । ३ प्रक्रिया प्रकरणम् ।

ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुति-  
श्रैवं भवति—‘एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसं-  
पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ (छा० ८।१२।३) इति । कचिच्च  
जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति—‘यथा नद्यः स्यन्द-  
मानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्वि-  
मुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ (मुण्ड० ३।२।८) इति । यथा  
लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्त्येवं जीवोऽपि  
स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि तत्रार्थः प्रतीयते  
दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥ २१ ॥

### अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदम-  
भेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथाच ब्राह्मणम्—  
‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ (छा० ६।१।२)  
इत्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति । मन्त्रवर्णश्च—  
‘सर्वाणि रूपाणि विचित्रा धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते’  
(तै० आ० ३।१२।७) इत्येवंजातीयकः । न च तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य  
पृथक्सृष्टिः श्रुता, येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् ।  
काशकृत्स्नस्याचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् ।  
आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं, तथापि प्रति-  
ज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति  
गम्यते । औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते ।  
तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते; प्रतिपिपादयिपितार्थानु-  
सारान् ‘तत्त्वमसि’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्व-

टिप्प०—१ समुत्थानमुत्क्रान्तिः । २ धीरः सर्वज्ञः । रूपाणि चराचराणि शरीराणि ।  
विचित्रा निर्माय । तेषां नामानि कृत्वा तत्रानुप्रविश्य । अभिवदन् अभिवदनादि कुर्वन् ।

मवकल्पते । विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृति-  
संबन्धे प्रलयप्रसङ्गाच्च तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत । अतश्च स्वाश्रयस्य  
नामरूपस्यासंभवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते । अत एवोत्पत्ति-  
रपि जीवस्य कचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव  
वेदितव्या । यदप्युक्तं—प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समु-  
त्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति,  
तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या । ‘प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः’ ।  
इदमत्र प्रतिज्ञातम्—‘आत्मनि विदिते सर्वं विदितं भवति’ इदं सर्वं  
यद्यमात्मा’ (बृह० २।४।६) इति च । उपपादितं च, सर्वस्य नाम-  
रूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यका-  
रणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् । तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्ये-  
तल्लिङ्गं यन्महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन  
कथितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते । अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्व-  
विज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति । ‘उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः’ ।  
उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्संप्रसन्नस्य परेणात्म-  
नैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । ‘अवस्थि-  
तेरिति काशकृत्स्नः’ । अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनाव-  
स्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । ननु-  
च्छेदाभिधानमेतत् ‘एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवामुविनश्यति न  
प्रेत्य संज्ञास्ति’ (बृह० २।४।१२) इति, कथमेतदभेदाभिधानम् ? नैष  
दोषः, विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं, नात्मोच्छेदा-  
भिप्रायम् । ‘अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ति’ इति पर्यनुयुज्य  
स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात्—‘न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्य-  
विनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छेत्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति’ इति ।  
एतदुक्तं भवति—कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानधन आत्मा नास्योच्छेद-  
प्रसङ्गोऽस्ति । मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो

विद्यया भवति । संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावात्  
 प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति । यदप्युक्तम्—‘विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’  
 इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यमिति, तदपि  
 काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम् । अपि च ‘यत्र हि द्वैतमिव  
 भवति तदितर इतरं पश्यति’ (बृ० २।४।१३) इत्यारभ्याविद्याविषये  
 तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-  
 भूतत्वेन कं पश्येत्’ इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य  
 विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति । पुनश्च विषयाभावेऽपि आत्मानं  
 विजानीयात् इत्याशङ्क्य ‘विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’ इत्याह ।  
 ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः  
 सन्भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन वृत्ता निर्दिष्ट इति गम्यते । दर्शितं  
 तु पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वम् । अतश्च विज्ञानात्मपर-  
 मात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पार-  
 मार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वैर्वेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः । ‘सदेव सोम्ये-  
 दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) ‘आत्मैवेदं सर्वम्’  
 (छा० ७।२।१२) , ‘ब्रह्मैवेदं सर्वम्’ (मुण्ड० २।२।११) , ‘इदं सर्वं यदय-  
 मात्मा’ (बृ० २।४।६) , ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (बृ० ३।७।२३) , ‘नान्य-  
 दतोऽस्ति द्रष्टृ’ (बृ० ६।८।११) इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः । स्मृतिभ्यश्च  
 ‘वासुदेवः सर्वमिति’ (गी० ७।१९) , ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु  
 भारत’ (गी० १३।२) , ‘समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्’ (गी०  
 १३।२७) इत्येवंरूपाभ्यः, भेददर्शनापवादाच्च ‘अन्योऽसावन्योऽहम-  
 स्मीति न स वेद यथा पशुः’ (बृ० १।४।१०) , ‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति  
 य इह नानेव पश्यति’ (बृ० ४।४।१९) इत्येवंजातीयकात् । ‘स वा एष  
 महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म’ (बृ० ४।४।२५) इति चात्मनि  
 सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च सुसुक्ष्मां निरपवादविज्ञाना-  
 नुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षा-  
 निवर्तकमात्मविषयमिष्यते; ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः’ (मुण्ड० ३।२।६)

इति च श्रुतेः । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ईशा० ७) इति च । स्थितब्रह्मलक्षणस्मृतेऽत्र (गी० २।५४) । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात्, क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्माऽयं क्षेत्रज्ञाद्विन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयो निर्वन्धो निरर्थकः । एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति । नहि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम्' (त० २।६) इति कांचिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तम् । न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६) इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात् । ये तु निर्वन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते । कृतकमनित्यं च मोक्षं कल्पयन्ति । न्यायेन च न संगच्छन्त इति ॥ २२ ॥

( ७ प्रकृत्याधिकरणम् । सू० २३-२७ )

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्यः, एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । ब्रह्म च 'जन्माद्यस्य यतः' (ब० १।१।२) इति लक्षितम् । तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतिस्त्वे कुलाल-सुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः,—किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति । कस्मात् ? ईक्षापूर्वकर्तृत्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते—'स ईक्षां चक्रे' (प्र० ६।३) 'स प्राणमसृजत' (प्र० ६।४) इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेणैव कुलालादिषु दृष्टम् । अनेकारकपूर्विका च क्रिया-फलसिद्धिलोके दृष्टा । स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुम् ; ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च । ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव

टिप्प०-१ कांचित् जीवस्थानादन्याम् । २ ये तु आक्षरार्थप्रवृत्तयः । ३ विमर्शः विचिकित्सा ।

केवलं प्रतीयते, तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृ-  
शेनैव भवितव्यम्; कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् । ब्रह्म च नैवं-  
लक्षणमवगम्यते 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवधं निरञ्जनम्'  
(श्वे० ६।१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकार-  
णमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यम् । ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमि-  
त्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकृतिश्चोपादानकारणं  
च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणं च । न केवलं निमित्तकारणमेव ।  
कस्मात् ? प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोप-  
रुध्येते । प्रतिज्ञा तावत्—'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्य-  
मतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' (छा० ६।१।२) इति । तत्र चैकेन विज्ञा-  
तेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते । तच्चोपादान-  
कारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं संभवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य ।  
निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति; लोके तद्वक्षः प्रासादव्यतिरे-  
कदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि—'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं  
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेयेव सत्यम्' इत्युपा-  
दानकारणगोचर एवाभ्यायते । तथा 'एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं  
विज्ञातं स्यात्' 'एकेन नखैर्निकृन्तनेन सर्वं कार्णायसं विज्ञातं स्यात्'  
(छा० ६।१।४, ५, ६) इति च । तथान्यत्रापि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते  
सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मुण्ड० १।१।२) इति प्रतिज्ञा । 'यथा  
पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति' (मुण्ड० १।१।७) इति दृष्टान्तः । तथा  
'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' इति प्रतिज्ञा ।  
'स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान्शब्दाञ्शक्तुयाद्ब्रह्मणाय दुन्दुभेस्तु  
ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः' (वृ० ४।५।६, ८) इति

टिप्प०-१ निष्कलं निरवयवम्, निष्क्रियमचलम्, शान्तमपरिणामि, निरवधं निरस्त-  
समस्तदोषम् । २ लोहं सुवर्णम् । ३ नखनिकृन्तनं कार्णायसकृतनखलवनशखं लोह-  
पिण्डो वा । ४ दुन्दुभ्याघातस्य जनकस्य जन्यतया संबन्धी वाशब्दो विशेषशब्द इत्यर्थः ।

दृष्टान्तः । एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ । यत् इतीयं पञ्चमी—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यत्र ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ (पा० सू० १।४।३०) इति विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या । निमित्तत्वं त्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम् । यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातृनपेक्ष्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् । अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवात्प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् । तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥

कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे ?—

**अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥**

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति ‘सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति’, ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय’ इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते । बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनताभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

**साक्षाच्चोभयान्नानात् ॥ २५ ॥**

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाप्तायेते—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति’ (छा० १।९।१) इति । यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तत्सोपादानं प्रसिद्धम् । यथा ग्रीहियवादीनां पृथिवी । ‘साक्षात्’ इति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ २५ ॥

**आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥**

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम् ‘तदात्मानं स्वयम-



कुरुत' (तै० २।७) इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति । आत्मान-  
मिति कर्मत्वं, स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः  
कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम् ? परिणामादिति  
ब्रूमः । पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमया-  
मासात्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिपू-  
लब्धः । स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्ष्यमपि प्रतीयते ।  
परिणामादिति वा पृथक्सूत्रम् । तस्यैषोऽर्थः—इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म,  
यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाभ्या-  
यते 'सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च' (तै० २।६)  
इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु 'कर्ता-  
रमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम्' (मुण्ड० २।१।३) इति, 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति  
धीराः' (मुण्ड० १।१।६) इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः सम-  
धिगतो लोके—'पृथिवी योनिरोपधिवनस्पतीनाम्' इति । स्त्रीयोनेरप्य-  
स्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् । कचित्स्थानवचनोऽपि  
योनिशब्दो दृष्टः—'योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि' (ऋ० सं० १।१०।४।१)  
इति । वाक्यशेषात्त्वत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते 'यथोर्णनाभिः सृजते  
गृह्यते च' (मु० १।१।७) इत्येवंजातीयकात् । एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः  
प्रसिद्धम् । यत्पुनरिदमुक्तमीक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेभ्येव कुलाला-  
दिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि, तत्प्रत्युच्यते—न लोकवदिह भवि-  
तव्यम् । न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः । शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथा-

टिप्प०—१ सत् प्रत्यक्षं भूतत्रयम्, स्वत् परोक्षं भूतद्वयम्, निरुक्तं वक्तुं शक्यं  
षटादि, अनिरुक्तं वक्तुमशक्यं कपोतरूपादिकम् । २ कर्तारं क्रियाशक्तिमन्तम्, ईशं  
नियन्तारम्, पुरुषं प्रत्यक्षम्, ब्रह्म पूर्णम्, योनिं प्रकृतिम् । ३ हे इन्द्र । ते तव निषदे  
उपवेशनाय योनिः स्थानं मया अकारि कृतम् ।

पाठा०—१ 'विकारात्मनाऽयं'; 'विकारात्मना च'. २ 'तदेवं'. ३ 'वैककर्तृत्वं'.

शब्दमिह भवितव्यम् । शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयती-  
त्यवोचाम । पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥ २७ ॥

( ८ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् । सू० २८ )

एतेन सर्वं व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ ( ब्र० सू० १।१।५ ) इत्यारभ्य प्रधानकारणवादः  
सूत्रैरेव पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानि-  
चिल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन्प्रतिभान्तीति । स च  
कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य । देवलप्रभृति-  
भिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वश्रितः, तेन तत्प्रतिषेधे यत्नोऽतीव  
कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रति-  
पक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः । तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किञ्चिल्लिङ्गमापातेन  
मन्दमतीन्प्रतिभायादिति । अतः प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेनातिदिशति—  
एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि  
प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वा-  
च्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यया-  
परिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरक-

मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायेऽव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्रसमन्व-

याख्याश्रुतयुः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

टिप्प०-१ अणोरणीयानित्यात्मनः सूक्ष्मतया प्रत्यक्षाद्यनोचरत्ववचनात् पतञ्जलशब्दस्य  
परमाण्वाचकत्वासिद्धेरणुः पन्था इति ज्ञानमार्गस्तुतेः ‘असदेवेद’मित्यादेः समाहित-  
त्वान्मृवादिवृष्टान्तानां च प्रतिज्ञानुरोधित्वाद्धानादृष्टान्तस्यापि तदनुरोधेन भाक्तत्वादण्वा-  
दीनां प्रधानवदशब्दत्वाद्ब्रह्मकारणवादशब्दविरोधित्वादुक्तान्यपि वाक्यानि ब्रह्मपराणीति  
ब्रह्मणि कारणे सिद्धो वेदान्तानां समन्वयः इत्याशयः ।

पाठा०-१ ‘प्रतिपादयिष्यामः’.

## द्वितीयोऽध्यायः ।

[ 'द्वितीये अविरोधाख्याध्याये प्रथमपादे सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः

सांख्यादिप्रयुक्तकैश्च वेदान्तसमन्वयविरोधपरिहारः ]

( १ स्मृत्यधिकरणम् । सू० १—२ )

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणम्, मृत्सुवर्णादय इव घटरुचकादीनाम्, उत्पन्नस्य जगतो नियन्तृत्वेन स्थितिकारणं, मायावीच मायायाः । प्रसारितस्य च जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहार-कारणं, अवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य । स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितम् । प्रधानादिकार-णवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः । इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरि-हारः, प्रधानादिवादानां च न्यायाभासोपबृंहितत्वं, प्रतिवेदान्तं च सूत्रादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयो-ऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति—

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्य-

नवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति, तदयुक्तम्; कुतः ? स्मृत्य-नवकाशदोषप्रसङ्गात् । स्मृतिश्च तन्नाख्या परमैर्षिप्रणीता शिष्टपरि-गृहीता, अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, ता एवं सत्यनवकाशाः प्रस-ज्येरन् । तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते । मन्वादस्मृतयस्तावन्नोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति । अस्य वर्णस्यास्मिन्कालेऽनेन विधाने-नोपनयनं, ईदृशश्चाचारः, इत्थं वेदाध्ययनं, इत्थं समावर्तनं, इत्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति । तथा पुरुषार्थाश्च वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधा-

टिप्प०—१ 'द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता । भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्य-विरुद्धता' इति संग्रहश्लोकः । २ परमर्षिः कपिलः । ३ अन्या आसुरिपन्नशिखादिप्रणीताः ।

न्विदधति । नैवं कपिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति । मोक्ष-  
साधनमेव हि सम्यग्दर्शनमविकृत्य ताः प्रणीताः । यदि तत्राप्यनवकाशाः  
स्युरानर्थक्यमेवासां प्रसज्येत । तस्मान्तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्या-  
तव्याः । कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारण-  
मित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते ? भवेद-  
यमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानाम् । परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण  
श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलम्बेरन् ।  
तद्वलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन् । अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्यु-  
र्वहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिलप्रभृतीनां चार्थं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते ।  
श्रुतिश्च भवति—‘ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं  
च पश्येत्’ ( धे० ५।२ ) इति । तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं संभाव-  
यितुम् । तर्कावष्टम्भेन चैतेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति । तस्मादपि स्मृतिबलेन  
वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः । तस्य समाधिः—नान्यस्मृत्यनव-  
काशदोषप्रसङ्गादिति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनैश्वरकारणवाद  
आक्षिप्येत, एवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः  
प्रसज्येरन् । ता उदाहरिष्यामः—‘यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम्’ इति परं ब्रह्म  
प्रकृत्य ‘स ह्यन्तरात्मा भूतामां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते’ इति चोक्तव  
‘तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम’ इत्याह । तथान्यत्रापि ‘अव्यक्तं  
पुरुषे ब्रह्मत्रिगुणे संप्रलीयते’ इत्याह । ‘अतश्च संक्षेपमिमं शृणुष्वं  
नारायणः सर्वमिदं पुराणः । स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले  
च तदन्ति भूयः ॥’ इति पुराणे । भगवद्गीतासु च—‘अहं कृत्स्नस्य  
जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा’ ( भ० गी० ७।६ ) इति । परमात्मानमेव  
च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति—‘तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं  
शाश्वतिकः स नित्यः’ ( ध० सू० १।८।२३।२ ) इति । एवमनेकशः स्मृतिष्व-  
पीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते । स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य

टिप्प०-१ उपचरितं श्रुत्यर्थं प्रतिपद्येरन्नित्यर्थः । २ सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वम् । अवि-  
ज्ञेयत्वं प्रमाणान्तरावगाह्यत्वम् । ३ काया ब्रह्मादयः । शाश्वतिकः कूटस्थः ।

स्मृतिवलेनैवोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोऽयमन्यस्मृत्यन्तवकाशदोषोपन्यासः । दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यम् । विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरपरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणम्, अनपेक्ष्या इतराः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्’ (तै० सू० १।३।३) इति । न चातीन्द्रियानर्थाश्च्युतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं संभावयितुम्; निमित्ताभावात् । शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत्,—न; सिद्धेरपि सापेक्षत्वात् । धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः । स च धर्मश्चोदनालक्षणः । ततश्च पूर्वसिद्धायाश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते । सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वादिसिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यन्निर्णयकारणमस्ति । परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः; कस्यचित्कचित्पक्षपाते सति पुरुषमतिवैश्वरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गात् । तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसाराननुसारविषयविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया । या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तथा श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यम्; कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्, अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रेतपूर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात् । अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् भवति चान्यामनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः—‘यद्वै किं न मनुरवदत्तद्वेषजम्’ (तै० सं० २।२।१०।३) इति । मनुना च ‘सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥’ (१२।९।१) इति सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते । कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते; आत्मभेदाभ्युपगमात् । महाभारतेऽपि च ‘बहवः पुरुषा ब्रह्मब्रुताहो एक एव तु’ इति विचार्य

टिप्प०—१ श्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यं अनपेक्षं हेयम् । हि यतोऽसति विरोधे श्रुत्यमानं भवति । २ प्रत दाहकस्य ।

‘बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम्’ इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्यु-  
दासेन—‘बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं  
विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥’ इत्युपक्रम्य ‘ममान्तरात्मा तव च  
ये चान्ये देहसंस्थिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क-  
चित् ॥ विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः । एकश्चरति भूतेषु  
स्वैरचारी यथासुखम् ॥’ इति सर्वात्मतैव निर्धारिता । श्रुतिश्च सर्वात्म-  
तायां भवति—‘यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को  
मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः’ (ई० ७) इत्येवंविधा । अतश्च  
सिद्धमात्मभेदकल्पनयापि कपिलस्य तच्च वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुवचन-  
विरुद्धं च, न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैवेति । वेदस्य हि निरपेक्षं  
स्वार्थं प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये । पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं वक्तु-  
स्मृतिव्यवहितं चेति विप्रकर्षः । तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाश-  
प्रसङ्गो न दोषः ॥ १ ॥

कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ?—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि मह-  
दादीनि न तानि वेदे लोके बोधलभ्यन्ते । भूतेन्द्रियाणि तावल्लोकवेद-  
प्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुम् । अलोकवेदप्रसिद्धत्वात् महदादीनां षष्ठ्येवे-  
न्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते । यदपि कचित्तत्परमिव श्रवणमवभा-  
सते, तदप्यतत्परं व्याख्यातम् ‘आनुमानिकमप्येकेषाम्’ (ब्र० १।४।१)  
इत्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः ।  
तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः । तर्कावष्टम्भं तु ‘न विलक्षण-  
त्वात्’ (ब्र० २।१।४) इत्यारभ्योन्मथिष्यति ॥ २ ॥

( २ योगप्रत्युत्तयधिकरणम् । सू० ३ )

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन, योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येय-

दिप्प०-१ विश्वे मूर्धानोऽस्यैव सर्वत्र प्रतिबिम्बितत्वात् । एवं विश्वभुजादौ योज्यम् ।

तिदिशति । तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं, महदा-  
दीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्पन्ते । नन्वेवं सति समान-  
न्यायत्वात्पूर्वेणैव तद्वत्तम्, किमर्थं पुनरतिदिश्यते ? अस्ति ह्यत्राभ्यधिका-  
शङ्का । सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः 'श्रोतव्यो मन्तव्यो  
निदिध्यासितव्यः' (बृ० २।४।५) इति । 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरी-  
रम्' (श्वे० २।८) इत्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं  
योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते । लिङ्गानि च वैदिकानि योग-  
विषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते—'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधार-  
णाम्' (का० २।६।१८) इति, 'विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्'  
(का० २।६।१८) इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि 'अथ तत्त्वदर्श-  
नोपायो योगः' इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते । अतः  
संप्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादृष्टकादिस्मृतिवियोगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्य-  
तीति,—इयमप्यधिकाशङ्काऽतिदेशेन निवर्त्यते; अर्थैकदेशसंप्रतिपत्ता-  
वप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्मविष-  
यासु बह्वीषु स्तुतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृतः ।  
सांख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ, शिष्टैश्च परि-  
गृहीतौ, लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ । 'तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं  
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः' (श्वे० ६।१३) इति । निराकरणं तु—  
न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति ।  
श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकत्वविज्ञानादन्यन्निःश्रेयससाधनं वारयति—'तमेव  
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ३।८) इति ।  
द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः । यत्तु दर्शनमुक्तं  
'तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्' इति, वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च  
सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यम् । येन त्वंशेन  
न विरुध्येते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योः साधकाशत्वम् । तद्यथा—  
'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृ० ४।३।१६) इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव



पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरभ्युपगम्यते । तथा च योगैरपि 'अथ परित्राद्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः' ( जावा० ५ ) इत्येवमादि श्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि । तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानाद्योपकुर्वन्तीति चेदुपकुर्वन्तु नाम । तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति—'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' ( तै० ब्रा० ३।१२।९।७ ) 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' ( बृ० ३।९।२६ ) इत्येवमादि-श्रुतिभ्यः ॥ ३ ॥

( ३ विलक्षणत्वाधिकरणम् । सू० ४—१२ )

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः स्मृति-निमित्तः परिहृतः । तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिह्रियते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारित आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः ? ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति । भवेदयमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः, परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्त्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव श्रुतिर्नीयेत । दृष्टसाम्येन चादृष्टमर्थं समर्थयन्ती युक्तिरनुभवस्य संनिवृण्वते । विप्रकृष्यते तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात् । अनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टफलतयेष्यते । श्रुतिरपि—'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादर्तव्यं दर्शयति । अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते 'न विलक्षणत्वादस्य' इति ॥ यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते;

टिप्प०—१ तर्कोऽनुमानमनुप्राप्तं मानम् । उपपत्तिरनुप्राप्तिका युक्तिरिति भेदः ।  
२ अवष्टम्भो दृष्टान्तः । ३ ऐतिह्यमात्रेण परोक्षतयेति यावत् ।

कस्मात् ? विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः । इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगत् ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धं च दृश्यते । ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च श्रूयते । न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः । न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति, शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः । मृदैव तु मृदन्विता विकाराः क्रियन्ते, सुवर्णेन च सुवर्णांन्विताः । तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हतीति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः । ब्रह्मविलक्षणत्वं चास्य जगतोऽशुद्धचेतनत्वदर्शनावगन्तव्यम् । अशुद्धं हि जगत्सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात्स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वाच्च । अचेतनं चेदं जगत् चेतनं प्रति कार्यकारणभावेनोपकरणभावोपगमात् । नहि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति । नहि प्रदीपौ परस्परस्योपकुरुतः । नतु चेतनमपि कार्यकारणं स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरुपकरिष्यति । न; स्वामिभृत्योरप्यचेतनांशस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात् । यो हेकस्य चेतनस्य परिग्रहो बुद्ध्यादिरचेतनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति नतु स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्योपकरोत्यपकरोति वा । निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति सांख्या मन्यन्ते । तस्मादचेतनं कार्यकारणम् । न च काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनप्रविभागो लोके । तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वाच्चेदं जगत्तत्प्रकृतिकम् । योऽपि कश्चिदावक्षीत—श्रुत्वा जगत्चेतनप्रकृतिकतां, तद्गलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमयिष्यामि; प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात् । अविभावनं तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भविष्यति । यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्च्छावस्थासु चैतन्यं न विभाव्यते, एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते । एतस्मादेव च विभाविताविभावितत्वकृताद्विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्यां च कार्यकारणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते । यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपौदनादीनां

टिप्प०—१ सुखदुःखमोहाः सत्त्वरजस्तमांसि । २ उपजनापायवद्धर्मयोगोऽतिशयस्तदभावो निरतिशयत्वम् ।

प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्परस्पररोपकारित्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति । प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति । तेनापि कथंचिच्चेतना-  
चेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत । शुद्धशुद्धित्वलक्षणं तु विलक्ष-  
णत्वं नैव परिह्रियते । न चेतनदपि विलक्षणत्वं परिह्रितुं शक्यत  
इत्याह—तथात्वं च शब्दादिति । अनवगम्यमानमेव हीदं लोके  
समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवल-  
योत्प्रेक्षेत, तच्च शब्देनैव विरुध्यते । यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते ।  
तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव 'विज्ञानं चाविज्ञानं  
च' (तै० २।६) इति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयंश्चेतनाद्ब्रह्मणो  
विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति ॥ ४ ॥

ननु चेतनत्वमपि कचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते ।  
यथा 'मृदब्रवीत्', 'आपोऽब्रुवन्' (शं० प० ब्रा० ६।१।३।२।४) इति,  
'तत्तेज ऐक्षत', 'ता आप ऐक्षन्त' (छा० ६।१।३, ४) इति चैवमाद्या  
भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः । इन्द्रियविषयाणि 'ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे  
विवदमाना ब्रह्म जग्मुः' (बृ० ६।१।७) इति,—'ते ह वाचमूचुस्त्वं न  
उद्गायेति' (बृ० १।३।२) इत्येवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति—

**अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥**

तुशब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु 'मृदब्रवीत्' इत्येवंजातीयकया श्रुत्या  
भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः ।  
मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंबन्धनादिषु  
चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते, न भूतेन्द्रियमात्रम् । कस्मात् ?  
विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतन-  
प्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः । सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत ।  
अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे कारणमात्राशङ्काविनिवृत्तयेऽधिष्ठातृ-  
चेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिष्यन्ति—'एता ह वै देवता अहंश्रेयसे

टिप्प०—१ इतरचेतनाचेतनरूपम् । २ संबन्धनं=विवादः । ३ विशिष्यन्ति वागा-  
दीन्प्राणादीनि शेषः । ४ अहंश्रेयसे=सर्वश्रेष्ठज्ञाय ।

विबद्धमानाः' इति । ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा' (कौपी० उ० २।१४) इति च । अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते । 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' (ऐ० आ० २।४।२।४) इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेऽप्यनुगताः प्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति । प्राणसंवादवाक्यशेषे च 'ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः' (छा० ५।१।७) इति श्रेष्ठत्वनिर्धारणाय प्रजापतिगमनं, तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठ्यप्रतिपत्तिः । 'तस्मै बलिहरणम्' (बृ० ६।१।१३) इति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति । 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेऽप्यनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम् । तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगत् ॥ ५ ॥

विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्ते प्रतिविधत्ते—

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति । नायमेकान्तः । दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः, अचेतनत्वेन च प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनाम् । नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि, अचेतनान्येव च वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति, उच्यते,—एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति, किञ्चिन्नेत्यस्येव विलक्षण्यम् । महान्ध्रायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः; पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिभेदात् । यथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च; अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । अथोच्येत—अस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिविषयः पुरुषादीनां केशनखादिव्यवर्तमानो गोमयादीनां वृश्चिकादिविवति । ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिव्यवर्तमानो

दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता  
 किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयत उत यस्य कस्य-  
 चित् ? अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारो-  
 च्छेदप्रसङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकार इति भवति । द्वितीये  
 चासिद्धत्वम् । दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्त-  
 मान इत्युक्तम् । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः । किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं  
 तद्ब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युदाह्रियेत; समस्तस्य वस्तु-  
 जातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव; चेतनं  
 ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चैत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तुक्तं-  
 परिनिष्पन्नत्वाद्वद्वाणि प्रमाणान्तराणि संभवेयुरिति, तदपि मनोरथ-  
 मात्रम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः; लिङ्गाद्यभावाच्च  
 नानुमानादीनाम् । आगममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् ।  
 तथा च श्रुतिः—‘नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ’  
 ( का० १।२।९ ) इति । ‘को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्’, ‘इयं विसृ-  
 ष्ठीयत आवभूव’ ( ऋ० सं० १।३।०।६ ) इति चैते ऋचौ सिद्धाना-  
 मपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति—  
 ‘अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्’ इति । ‘अव्यक्तोऽय-  
 मचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते’ ( गी० २।२५ ) इति च । ‘न मे विदुः  
 सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः’  
 ( गी० १०।२ ) इति चैवंजातीयका । यदपि श्रवणव्यतिरेकेण मननं  
 विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयतीत्युक्तम् । नानेन मिषेण शुष्क-  
 तर्कस्यात्रात्मलाभः संभवति । श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वे-

टिप्प०-१ एषा वेदान्तशास्त्रजन्या मतिस्तर्केण स्वमत्युद्दमात्रेणापनेया वाधार्हा न ।  
 यद्वा,—तर्केण प्राप्तव्या नेत्यर्थः । किंतु अन्येन निपुणेनाचार्येण प्रोक्तप्रबोधितां सती सुज्ञानाय  
 साक्षात्काराय भवति । हे प्रेष्ठ प्रियतम ! इति नाचिकेतसं प्रति यमसंबोधनम् । २ इयं  
 विसृष्टिराकाशादिसृष्टिः कुतः कस्माज्जाता कस्माच्च स्थितिं प्राप्तेत्यद्धा तत्त्वेन को वेद, न  
 कोऽपि । कः प्रवोचत्, न कोऽपि प्रवक्तुऽभूव ।

नाश्रीयते । स्वप्नान्तबुद्धान्तयोरुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं, संप्रसादे च प्रपञ्चपरिस्वागेन सदात्मना संपत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रभवत्वात्कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः । 'तर्काप्रतिष्ठानात्' (बृ० सू० २।१।११) इति च केवलस्य तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् । परस्मैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते । कथम् ? परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते—'विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवत्' इति । तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते; विलक्षणत्वात्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते । प्रत्युक्तत्वात् विलक्षणत्वस्य यथाश्रुत्यैव चेतनं कारणं ग्रहीतव्यं भवति ॥ ६ ॥

### असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत, असत्तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत । अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत्,—नैष दोषः; प्रतिषेधमात्रत्वात् । प्रतिषेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यमस्ति । न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति । कथम् ? यथैव हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मना सत्, एवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । न हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति; 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' (बृ० २।४।६) इत्यादिश्रवणात् । कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् । नतु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणम्, बाढम्; नतु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वाऽस्ति । तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

### अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राह—यदि स्थौल्यसावयवत्वाच्चेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणमभ्युपगम्येत, तदपीतौ प्रलये प्रतिसंख्यमानं कार्यं कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपप्रसङ्गात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमित्यसमञ्जसमिदमपीपनिषदं दर्शनम् । अपि च समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसम् । अपि च भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम् । अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत, एवमप्यपीतिश्च न संभवति, कारणाव्यतिरिक्तं च कार्यं न संभवतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥ ८ ॥

अत्रोच्यते,—

### न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसमञ्जसमस्ति । यत्तावदभिहितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तददूषणम्; कस्मात् ? दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ता यथा कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतप्राप्तो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति । त्वत्पक्षस्य तु न कश्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति । अपीतिरेव हि न संभवेद्यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत । अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं नतु कारणस्य कार्यात्मत्वं 'आरम्भणशब्दादिभ्यः' (ब्र० सू० २।१।१४) इति



वक्ष्यामः । अत्यल्पं चेदमुच्यते कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति । स्थितावपि समानोऽयं प्रसङ्गः; कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् । ‘इदं सर्वं यद्यमात्मा’ (बृ० २।४।६), ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ (छा० ७।२।५।२), ‘ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्’ (मु० २।२।११), ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ (छा० ३।१।४।१) इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणानन्यत्वं श्राव्यते । तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणां चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तैः कारणं संसृज्यत इति, अपीतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तो यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते; अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति । यथा च स्वप्नदोषः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यत इति; प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वात् । एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते । मायामात्रं ह्येतद्यत्परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्विराचार्यैः—‘अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा’ (गौड० कारि० १।१६) इति । तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग इत्येतदयुक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं—समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इति, अयमप्यदोषः; दृष्टान्तभावादेव । यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्पूर्ववत्पुनः प्रबोधे विभागो भवति, एवमिहापि भविष्यति । श्रुतिश्चात्र भवति—‘इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति, त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति’ (छा० ६।९।३,३) इति । यथा ह्यविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः

टिप्प०—१ सति ब्रह्मणि एकीभूतं न विदुः इत्यज्ञानोक्तिः । इह सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे येन जालादिना विभक्ता भवन्ति तदा पुनस्तत्काले तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः ।

स्वप्रवदव्याहृतः स्थितो दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः; सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठे-  
तेति, सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिपिद्धः । तस्मात्समञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥ ९ ॥

### स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः प्रादुःष्युः । कथमिति ? उच्यते—यत्तावदभिहितं,—विलक्षणत्वान्नदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति, प्रधान-  
प्रकृतिकतायामपि समानमेतत्; शब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्युपगमात् । अतएव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमा-  
त्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणावि-  
भागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसङ्गोऽपि समानः । तथा सृदितसर्वविशेषेषु चिका-  
रेष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्प्र-  
लयात्प्रतिपुरुषं ये नियता भेदाः; न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते;  
कारणाभावात् । विनैव कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभाव-  
साम्यान्मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्भेदा अपीतावविभाग-  
मापद्यन्ते केचिन्नेति चेत्,—ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोती-  
त्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदो-  
षतमेवैषां द्रढयति; अवश्याश्रयितव्यत्वात् ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्ष-  
प्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् । यस्मान्निरा-  
गमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्ति; उत्प्रेक्षाया  
निरङ्कुशत्वात् । तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरै-

रन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते । तैरश्रुत्प्रेक्षिताः सन्तस्ततोऽन्यैराभास्यन्त  
इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यमाश्रयितुम् ; पुरुषमतिवैरूप्यात् । अथ  
कस्यचित्प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्य चान्यस्य वा संमतस्तर्कः प्रतिष्ठित  
इत्याश्रीयेत, एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव ; प्रसिद्धमाहात्म्यानुमतानामपि  
तीर्थकराणां कपिलकणमुक्त्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् । अथो-  
च्येतान्यथा वयमनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । नहि  
प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम् । एतदपि हि तर्काणामप्रति-  
ष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते ; केषाञ्चित्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषा-  
मपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्पनान् । सर्वतर्काप्रतिष्ठायां  
च लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतीतवर्तमानाध्वसम्भ्येन ह्यनागतेऽप्य-  
ध्वनि मुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रति-  
पत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्धारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनि-  
रूपणरूपेण क्रियते । मनुरपि चैवं मन्यते—‘प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं  
च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥’ इति ।  
‘आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं  
वेद नेतरः ॥’ ( १२।१०५, १०६ ) इति च ब्रुवन् । अयमेव तर्कस्या-  
लंकारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम । एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्य-  
स्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । नहि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन  
भवितव्यमिति किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । तस्माज्ज तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति  
चेत्,—एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि कचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्व-  
मुपलक्ष्यते, तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्यो-  
क्षस्तर्कस्य, न हीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरे-  
णोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् । रूपाद्यभावाद्वि नायमर्थः प्रत्यक्षगोचरः, लिङ्गा-  
द्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चाबोचाम । अपि च सम्यग्ज्ञाना-  
न्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः । तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपम् ;

टिप्प०—१ धर्मस्य शुद्धिरधर्माद्वेदनिर्णयः । २ अतिगम्भीरत्वात्मागमातिरेकिमानायोग्य-  
त्वम् । भावयाथात्म्यं कारणगतमद्वितीयत्वम् । मुक्तिनिबन्धनं परमानन्दतत्त्वचिदेकतानत्वम् ।

वस्तुतत्त्वात् । एकरूपेण व्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः । लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते—यथाग्निरुष्ण इति । तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना । तर्कज्ञानानां त्वन्योन्यविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः । यद्वि केनचित्तार्किकेणेदमेव सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपादितं तदपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति प्रसिद्धं लोके; कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं भवेत् ? नच प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतो येन तदीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । नच शक्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन्देशे काले च समाहर्तुं येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्जातिरिति स्यात् । वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यम् । अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् । अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत । अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥ ११ ॥

( ४ शिष्टापरिग्रहादिकरणम् । सू० १२ )

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वाद्भूततरतर्कवलोपेतत्वाद्देवानुसारिमिश्रकैश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात्प्रधानकारणवादं तावद्व्यापाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येषूद्भावितः स परिहृतः । इदानीमण्वादवाद्यव्यापाश्रयेणापि कैश्चिन्मन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्येत, इत्यतः प्रधानमलनिवर्हणन्यायेनातिदिशति । परिगृह्यन्त इति परिग्रहाः, न परिग्रहा अपरिग्रहाः, शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः । एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि

टिप्प०—१ एतेन जडप्रधानकारणवादनिराकरणेन, मन्वादयस्तु शिष्टाः, तैर्न परिगृहीताः ये जडपरमाण्वादिकारणवादिनस्तेऽपि परास्ताः ।

प्रतिषिद्धतया व्याख्याता निराकृता द्रष्टव्याः तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य,  
नात्र पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति । तुल्यमत्रापि परमगम्भीरस्य जगत्का-  
रणस्य तर्कानवगाह्यत्वं, तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वम्, अन्यथानुमानेऽप्यवि-  
मोक्षः, आगमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणम् ॥ १२ ॥

( ५ भोक्त्रापत्यधिकरणम् । सू० १३ )

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्त्वं वलेनैवाक्षिप्यते । यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं  
स्वविषये भवति, तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितु-  
मर्हति; यथा मन्त्रार्थवादौ । तर्कोऽपि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः  
स्यात्; यथा धर्माधर्मयोः । किमतो ग्रहेयम् ? अत इदमयुक्तं यत्प्रमा-  
णान्तरप्रसिद्धार्थवाधनं श्रुतेः । कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या  
बाध्यत इति ? अत्रोच्यते,—प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागो लोके-  
भोक्ता चेतनः शरीरः, भोग्याः शब्दादयो विषया इति । यथा भोक्ता  
देवदत्तो भोज्य ओदन इति । तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत, यदि  
भोक्ता भोग्यभावमापद्येत, भोग्यं वा भोक्तृभावमापद्येत । तयोश्चेतरे-  
तरभावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्प्रसज्येत । न चास्य प्रसि-  
द्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम् । यथा त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो  
दृष्टस्तथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः । तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृ-  
भोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गादयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेत्कश्चि-  
च्चोदयेत्तं प्रति ब्रूयात्—स्याल्लोकवदिति । उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि  
विभागः एवं लोके दृष्टत्वात् । तथा हि—समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि  
तद्विकाराणां फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनामितरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेषा-  
दिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते । न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि  
तद्विकाराणां फेनतरङ्गादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवति । न च तेषामित-  
रेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवति । एवमिहापि—न च

भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, नच परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं भविष्यति । यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः; 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६) इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्त्युपाधिनिमित्तो विभाग आकाशस्येव घटाद्युपाधि-निमित्त इत्यतः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तम् ॥ १३ ॥

( ६ आरम्भणाधिकरणम् । सू० १४-२० )

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकव-दिति परिहारोऽभिहितः, नत्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति; यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म, तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते । कुतः ? आरम्भणशब्दादिभ्यः । आरम्भणशब्दस्ता-वदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते—'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छा० ६।१।१) इति । एतदुक्तं भवति—एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरा-बोदश्चनादिकं मृदात्मकत्वादिशेषाद्विज्ञातं भवेत् । यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्—वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते—विकारो घटः शराव-जदश्चनं चेति । नतु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति । नामधेय-मात्रं हेतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः । तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दाद्दृष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्या-भाव इति गम्यते । पुनश्च तेजोबभूवनां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोऽब्रह्मका-र्याणां तेजोऽब्रह्मव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति—'अपागादग्नैरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' (छा० ६।४।१) इत्या-

दिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७), 'इदं सर्वं यद्व्य-  
मात्मा' (वृ० २।४।६), 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' (मु० २।२।११),  
'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा० ७।२।५।२), 'नेह नानास्ति किञ्चन' (वृ०  
४।४।१९) इत्येवमाद्यध्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् ।  
न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते । तस्माद्यथा घटकरकाद्याका-  
शानां महाकाशानन्यत्वं, यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामूपरादिभ्योऽन-  
न्यत्वं, दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेणानुपाख्यत्वात्, एवमस्य भोग्यभोक्तादिप्र-  
पञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम् । नन्वनेकात्मकं ब्रह्म,  
यथा वृक्षोऽनेकशाख एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म । अत एकत्वं नानात्वं  
चोभयमपि सत्यमेव । यथा वृक्ष इत्येकत्वं, शाखा इति नानात्वम् । यथा च  
समुद्रात्मनैकत्वं, फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वम् । यथा च मृदात्मनैकत्वं, च-  
टशराद्यात्मना नानात्वम् । तत्रैकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति,  
नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति ।  
एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । नैवं स्यात्; 'मृत्ति-  
केलेव सत्यम्' इति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणान्, वाचार-  
म्भणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात्, दार्ष्टान्तिकेऽपि 'ऐत-  
दात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्' इति च परमकारणसौवैकस्य सत्यत्वावधार-  
णात्, 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोप-  
देशात् । स्वयं प्रसिद्धं हेतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते, न यन्नान्तर-  
प्रसाध्यम् । अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य  
शारीरात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते, रज्ज्वादिवुद्धय इव सर्पादिवुद्धीनाम् ।  
बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बा-  
धितो भवति, यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्पयेत् । दर्शयति  
च—'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (वृ० ४।५।१५)

टिप्प०-१ दृष्टं प्रातीतिकं नष्टमनित्यं यत्स्वरूपं तद्रूपेणानुपाख्यत्वात्सत्तासृष्टिश्चन्यत्वा-  
दनन्यत्वमिति संबन्धः । २ स्वाभावोऽत्राविद्या तथा कृतः स्वाभाविकः ।



इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफलक्षणस्य व्यवहारस्याभावम् । न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिवद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम्, 'तत्त्वमसि' इति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिवन्धनत्वात् । तत्स्वरदृष्टान्तेन चानृताभिसंधस्य बन्धनं सत्याभिसंधस्य च मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति (छा० ६।१६) । मिथ्याज्ञानविजृम्भितं च नानात्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसंध इत्युच्येत ? 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (बृ० ४।४।१९) इति च भेददृष्टिमपवदन्नेवैतद्दर्शयति । न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते, सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात् । उभयसत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते ? नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहृत्येतरिर्विषयत्वात्, स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत, मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशास्त्रादिभेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात् । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येतेति ? अत्रोच्यते,— नैष दोषः; सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सैत्यत्वोपपत्तेः; स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक्प्रबोधात् । यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विकारेष्वनृतत्वबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते । विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्ययाऽऽत्मात्मीयेन भावेन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा । तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मताप्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः । यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्न उच्चावचान्भावान्पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति; प्राक्प्रबोधात्, नच प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति, तद्वत् । कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत ? नहि

टिप्प०—१ एकलसैकान्तः कैवल्यम् । २ व्याहृत्येतरप्रमाणानि स्युः । ३ सत्यत्वं बोधाभावः । बोधो मिथ्यालनिश्चयः ।

रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते । नापि मृगवृष्णिकान्भसा पानावगाहनादि-  
प्रयोजनं क्रियत इति, नैष दोषः; शङ्खाविपादिनिमित्तमरणादिकार्यो-  
पलब्धेः, स्वप्रदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् ।  
तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद्भूयात्, तत्र ब्रूमः,—यद्यपि स्वप्रदर्शनावस्थस्य  
सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं, तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलम्;  
प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात् । नहि स्वप्रादुर्त्थितः स्वप्रदृष्टं सर्पदंशनोदक-  
स्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् ।  
एतेन स्वप्रदृष्टोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः ।  
तथा च श्रुतिः—‘यदा कर्मसु कान्येषु स्त्रियं स्वप्रेषु पश्यति । समुद्धि-  
तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने’ (छा० ५।२।९) इत्यस्येन स्वप्रदर्श-  
नेन सत्यायाः समुद्धेः प्रतिपत्तिं दर्शयति । तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचि-  
दरिष्टेषु जातेषु ‘न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्’ इत्युक्त्वा ‘अथ  
यः स्वप्रे पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति’ इत्यादिना तेन  
तेनासत्येनैव स्वप्रदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रसिद्धं  
चेदं लोकेऽव्यव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्रदर्शनेन साध्वागमः  
सूच्यत ईदृशेनासाध्वागम इति । तथाऽकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखा-  
नृताक्षरप्रतिपत्तेः । अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः  
परं किञ्चिदाकाङ्क्षमस्ति । यथा हि लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथमि-  
त्याकाङ्क्ष्यते, नैवं ‘तत्त्वमसि’ ‘अहं ब्रह्मासि’ इत्युक्ते किञ्चिदन्यदाका-  
ङ्क्ष्यमस्ति; सर्वात्मैकत्वविषयत्वावगतेः । सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्य-  
माणेऽर्थ आकाङ्क्षा स्यात् । न त्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्यो-  
ऽर्थोऽस्ति य आकाङ्क्ष्येत । न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुम्;  
‘तद्वास्य विजज्ञौ’ (छा० ६।१।३) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अवगतिसा-  
धनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च विधानात् । न चेयमव-  
गतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम् । अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्,  
बाधकज्ञानान्तराभावाच्च । प्राक्चात्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृत-

व्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मादन्त्येन प्रमाणेन प्रति-  
पादित आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नाने-  
कात्मकब्रह्मकल्पनायकाशोऽस्ति । ननु सृष्टादिदृष्टान्तप्रणयनात्परिणाम-  
ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते । परिणामिनो हि सृष्टादयोऽर्था  
लोके समधिगता इति । नेत्युच्यते; 'स वा एष महानज आत्माऽज-  
रोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (बृ० ४।४।२५) 'स एष नेति नेत्यात्मा'  
(बृ० ३।१।२६), 'अस्थूलमनणु' (बृ० ३।८।८) इत्याद्याभ्यः सर्ववि-  
क्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् । न ह्येकस्य  
ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुम् । स्थितिगति-  
वत्त्वादिति चेत्,—न; कूटस्थस्येति विशेषणात् । नहि कूटस्थस्य  
ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं संभवति । कूटस्थं च नित्यं  
ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम; न च यथा ब्रह्मण आत्मै-  
कत्वदर्शनं मोक्षसाधनम्, एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्र-  
मेव कसैचित्फलायामिप्रेयते; प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञा-  
नादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रम्—'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्य  
'अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि' (बृ० ४।२।४) इत्येवंजातीयकम् । तत्रै-  
तत्सिद्धं भवति—ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फल-  
सिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्र-  
ह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमितिवत् ।  
नतु स्वतन्त्रं फलाय कल्प्यत इति । नहि परिणामवत्त्वविज्ञानात्परिणा-  
मवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं; कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य ।  
कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्त्यादीशित्रीशितव्याभाव ईश्वरकारणप्रति-  
ज्ञाविरोध इति चेत्,—न; अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वा-  
त्सर्वज्ञत्वस्य । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१)  
इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगज्जनि-  
स्थितिप्रलया नाचेतनात्प्रधानादन्यस्माद्वेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातः 'जन्मा-  
द्यस्य यतः' (ब्र० सू० १।१।४) इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न

तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते । कथं नोच्यतेऽत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च युवता ? शृणु यथा नोच्यते,—सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्मभूत इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलष्येते । ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः, 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' (छा० ८।१४।१) इति श्रुतेः, 'नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२), 'सर्वाणि रूपाणि विचित्रा धीरो नामानि कृत्वाऽमिवदन्त्यदास्ते' (तै० आ० ३।१२।७), 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' (श्वे० ६।१२) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति, व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि । स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातानुरोधिना जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च, न परमार्थतो विद्ययापास्तसर्वोपाधिस्वरूप आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथा चोक्तम्—'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' (छा० ७।२।१) इति, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (वृ० ४।५।१५) इत्यादिना च; एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः सर्वे । तथेश्वरगीताखपि—'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' (गी० ५।१४-१५) इति परमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायां तूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः—'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' (वृ० ४।४।२२) इति । तथा चेश्वरगीताखपि—'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्नारूढानि मायया' (गी० १८।६१) इति । सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण 'तदनन्यत्वम्' इत्याह । व्यवहारा-

मिप्रायेण तु 'स्याल्लोकवत्' इति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति ।  
अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति—सगुणेषूपसनेषूप-  
योक्ष्यत इति ॥ १४ ॥

**भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥**

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव कारणस्य  
कार्यमुपलभ्यते, नाभावे । तद्यथा सत्यां मृदि घट उपलभ्यते,  
सत्सु च तन्तुषु पटः । न च नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा ।  
न ह्यश्वो गोरन्यः सन् गोर्भाव एवोपलभ्यते । न च कुलालभाव एव घट  
उपलभ्यते; सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् । नन्वन्यस्य भावे-  
ऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते—यथाग्निभावे धूमस्येति । नेत्युच्यते;  
उद्घापितेऽप्यग्नौ गोपालघुटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ  
धूमं कयाचिदवस्थया विशिष्यादीदृशो धूमो नासत्याग्नौ भवतीति ।  
नैवमपि कश्चिदोषः; तद्भावानुरक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं  
वयं वदामः । न चासावग्निधूमयोर्विद्यते । 'भावान्नोपलब्धेः' इति वा  
सूत्रम् । न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं, प्रत्यक्षोपलब्धिभा-  
वाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः । भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरन-  
न्यत्वे । तद्यथा,—तन्तुसंस्थाने पटे तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं  
नैवोपलभ्यते, केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते,  
तथा तन्तुष्वंशवोऽंशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्ल-  
कृष्णानि त्रीणि रूपाणि, ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयम् ।  
(छा० ६।४) ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं, तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठाम-  
वोचाम ॥ १५ ॥

**सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥**

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं, यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव  
कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते—'सदेव सोम्येदमग्र आ-

टिप्प०—१ कारणस्य भावे सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेश्चानन्यत्वमिति  
सूत्रार्थः ।

सीत्' (छ० ६।२।१), 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐ० आ० २।४।१।१) इत्यादाविदंछन्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् । यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत् उत्पद्यते, यथा लिङ्गताभ्यस्तैलम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति । एकं च पुनः सत्त्वमतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु कचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः— 'असदेवेदमग्र आसीत्' (छ० ३।११।१) इति, 'असद्वा इदमग्र आसीत्' (तै० २।७।१) इति च । तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्, नेति ब्रूमः,—न ह्ययमत्यन्तासत्त्वामिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः, किं तर्हि ? व्याकृतनामरूपत्वाद्वर्माद्व्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य । कथमेतदवगम्यते ? वाक्यशेषात् । यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते । इह च तावत् 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि 'तत्सदासीत्' इति । असदस्य पूर्वापरकालासंबन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च । 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यत्रापि 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् । तस्माद्वर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दाहं लोके प्रसिद्धम् । अतः प्राङ्नामरूपव्याकरणादसदिवसीदित्युपचर्यते ॥ १७ ॥

टिप्प०—१ अग्रे शून्यमासीच्छून्यादेव जगदभूदिति पूर्वः पक्षः । राक्षान्ते तु इदं जगदग्रे सृष्टेः प्रागसद्व्याकृतनामरूपत्वादसत्तुल्यमितिसूक्ष्मं ब्रह्मैवासीत् । ततो ब्रह्मणः सत् व्याकृतनामरूपं जगदजायतेति ।

## युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्वर्ण्यते—द्विविधतरुचक्राद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते । न हि दृश्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते, न घटार्थिभिः क्षीरं, तदसत्कार्यवादे नोपपद्येत । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वस्य सर्वत्रासत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव दृश्युत्पद्यते ? न मृत्तिकायाः ? मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते, न क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीर इत्युच्येत, तर्ह्यतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसती वा कार्यं नियच्छेत् ; असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात्कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् । अपि च कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्देवबुद्धभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि, समवायस्य समवायिभिः संबन्धेऽभ्युपगम्यमाने, तस्य तस्यान्योन्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः । अनभ्युपगम्यमाने च विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं संबन्धं संबध्येत, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं संबध्येत । तादात्म्यप्रतीतिश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथं च कार्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तते ? किं समस्तोष्ववयवेषु वर्तते, उत प्रत्यवयवम् ? यदि तावत्समस्तेषु वर्तते, ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत; समस्तावयवसंनिर्घस्याशक्यत्वात् । न हि बहुत्वं समस्तोष्वाश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्तते, तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन्, यैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवशोऽवयवी वर्तते, कोशावयवव्यतिरि-



चैर्हावयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रसज्येत; तेषु ते-  
ष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामन्नयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ  
प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात् । न हि देवदत्तः  
सुत्रे संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रेऽपि संनिधीयते । युगपदनेकत्र  
वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गः स्यात् । देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव सुत्रपाटलिपुत्रनिवा-  
सिनोः । गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तेर्न दोष इति चेत्,—न; तथा  
प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्यात्, यथा  
गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यत एवमवयवव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत ।  
नचैवं नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्यणाधिकारात्तस्य  
चैकत्वाच्छृङ्गेणापि स्तनकार्यं कुर्यादुरसा च पृष्ठकार्यम् । न चैवं दृश्यते ।  
प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वं उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्प-  
त्तिश्च नाम क्रिया, सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति, गत्यादिवत् । क्रिया च  
नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घट-  
कर्तृका, किं तर्हि ? अन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् । तथा कपालादीनामप्युत्पत्ति-  
रुच्यमानाऽन्यकर्तृकैव कल्प्येत । तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुला-  
लादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् । न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते  
कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते; उत्पन्नताप्रतीतेश्च । अथ स्वकारण-  
सत्तासंबन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्,—कथमलब्धात्मकं  
संबध्येतेति वक्तव्यम् ? सतोर्हि द्वयोः संबन्धः संभवति, न सदसतो-  
सतोर्वा; अभावस्य च निरुपाख्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनु-  
पपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा, नाभावस्य । न हि  
वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णावर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्या-  
दाकरणेन, निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा  
विशेष्यते । यदि च वन्ध्यापुत्रोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत्तत  
ईदमप्युपापत्स्यत—कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयं  
तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वन्ध्या-

पुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यत्येवं कार्याभावोऽपि कारकव्या-  
 पारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत ।  
 यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते, एवं प्राक्सि-  
 द्धत्वात्तदनन्यत्वाच्च कार्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत, व्याप्ति-  
 यते च । अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः  
 कार्यस्येति । नैष दोषः; यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कार-  
 कव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते; कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एवाना-  
 त्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि । न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं  
 भवति । नहि देवदत्तः संकोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण  
 दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति; स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा  
 प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति; मम  
 पिता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरित-  
 त्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत्,—न; क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्था-  
 नस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृशमानानामपि घटधानादीनां समानजातीयाव-  
 यवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा । तेषा-  
 मेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेद्वज्जन्मोच्छेदान्त-  
 रितत्वाच्चेदसतः सत्त्वापत्तिः, तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च  
 भेदप्रसङ्गः । तथा च बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः, पित्रादिव्यव-  
 हारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागु-  
 त्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् । अभावस्य विषय-  
 त्वानुपपत्तेराकाशहननप्रयोजनखङ्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत् । समवायिका-  
 रणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत्,—न; अन्यविषयेण कारकव्यापा-  
 रेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति  
 चेत्,—न; सत्कार्यतापत्तेः । तस्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभा-  
 वेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं  
 वर्षशतेनापि शक्यं निश्चेतुम् । तथा मूलकारणमेवान्यात्कार्यात्तेन

तेन कार्याकारेण नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते ॥ शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरम्—‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादि । ‘तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्’ इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य ‘कथमसतः सज्जायेत’ इत्याक्षिप्य ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ (छा० ६।२।१) इत्यवधारयति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात्तदाऽन्यत्कारणात्स्यात्, तत्र ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ (छा० ६।१।३) इतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत । सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्विदं प्रतिज्ञा समर्थते ॥१८॥

### पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते,—किमयं पटः किं वाऽन्यद्द्रव्यमिति । स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायां विस्तारो गृह्यते, स एव प्रसारणसमये विशिष्टायां विस्तारो गृह्यते,—न संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सन् तुरीयेमकुविन्दादिकारकव्यापारादिभिर्व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनैवानन्यत्कारणात्कार्यमित्यर्थः १९

### यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्रेण रूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते, नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम् । तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते । न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं; समीरणस्वभावाविशेषात् । एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वम् ।

अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती  
प्रतिज्ञा—‘भेनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्’ (छा०  
६।१।१) इति ॥ २० ॥

(७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् । सू० २१-२३ )

इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद् आक्षिप्यते । चेतनाद्वि जगत्प्रक्रिया-  
यामाश्रीयमाणानां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । कुतः ? इतर-  
व्यपदेशात् । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः—‘स  
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ (छा० ६।८।७) इति प्रतिबोधनात् । यद्वा,—  
इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-  
शत्’ (तै० २।६) इति सृष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारी-  
रात्मत्वप्रदर्शनात् । ‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-  
वाणि’ (छा० ६।३।२) इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यप-  
दिशन्ती, न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति । तस्माच्च ब्रह्मणः सृष्टृत्वं  
तच्छारीरस्यैवेति । अतः स स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः  
सौमनस्यकरं कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम् । नहि  
कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वाऽनुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्त-  
निर्मलः सञ्जयन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात् । कृतमपि कथंचिद्यदुःखकरं  
तदिच्छया जह्यात् । सुखकरं चोपाददीत । स्मरेच्च मयेदं जगद्विम्बं  
विचित्रं विरचितमिति । सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति—मयेदं  
कृतमिति । यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवो-  
पसंहरति, एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत् । स्वमपि तावच्छारीरं  
शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुम् । एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या  
चेतनाजगत्प्रक्रियेति गम्यते ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुल्यशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धसु-  
क्लस्वभावं शारीरादधिकमन्यत्, तद्वयं जगतः सृष्टृ ब्रूमः । न तस्मिन्नि-

ताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । न हि तस्य हितं किञ्चित्कर्तव्यमस्य-  
हितं वा परिहर्तव्यम्; नित्यमुक्तस्वभावत्वात् । नच तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः  
शक्तिप्रतिबन्धो वा कचिदप्यस्ति; सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च । शारीर-  
स्त्वनेवंविधः । तस्मिन्प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषाः, नतु तं वयं  
जगतः स्रष्टारं ब्रूमः । कुत एतत् ? भेदनिर्देशात् । 'आत्मा वा अरे  
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० २।४।५), 'सोऽन्वेष्टव्यः  
स विजिज्ञासितव्यः' (छा० ८।७।१), 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति'  
(छा० ६।८।१), 'शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः' (बृ० ४।३।२५)  
इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवाद्दधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्व-  
भेदनिर्देशोऽपि दर्शितः—'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकः । कथं भेदाभेदौ  
विरुद्धौ संभवेयाताम् ? नैष दोषः; आकाशघटाकाञ्चन्यायेनोभयसंभवस्य  
तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेद-  
निर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति, अपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं  
ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वम्; समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य  
सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् । तत्र कुत एव सृष्टिः ? कुतो वा हिताकरणादयो  
दोषाः ? अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता  
हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो नतु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदबो-  
चाम । जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यव-  
हारे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेना-  
वगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥ २२ ॥

**अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥**

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्ब्रितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा  
मणयो वज्रवैडूर्यादन्योऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः  
श्ववायसप्रक्षेपेणार्हाः पाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैक-  
पृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं  
चन्दनकिंषाकचंपकादिपूपलक्ष्यते, यथा चैकस्याध्यन्नरसस्य लोहितादीनि

केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति; एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः, परपरि-  
कल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य च वाचारम्भण-  
मात्रत्वात्स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्युच्यते ॥ २३ ॥

( ८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् । सू० २४-२५ )

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि ॥ २४ ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं, तन्नोपपद्यते ।  
कस्मात् ? उपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां  
कर्तारो मृदण्डचक्रसूत्रसलिलाद्यनेककारकसाधनोपसंहारेण संगृहीतसा-  
धनाः सन्तस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते । ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं,  
तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत ? तस्मान्न ब्रह्म  
जगत्कारणमिति चेत्, नैष दोषः; यतः क्षीरवद्व्यस्वभावविशेषादु-  
पपद्यते । यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमकरकादिभावेन  
परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं, तथेहापि भविष्यति । ननु क्षीराद्यपि  
दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं,  
कथमुच्यते क्षीरवद्वीति ? नैष दोषः; स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं  
च परिणाममात्रमनुभवति तावत्मेव त्वैर्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय ।  
यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलादधिभावमा-  
पद्येत । नहि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलादधिभावमापद्यते ।  
साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता संपाद्यते । परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म । न  
तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयितव्या । श्रुतिश्च भवति—‘न तस्य  
कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्ति-  
र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च ॥’ ( श्रु० ६।८ ) इति ।  
तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात्क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम  
उपपद्यते ॥ २४ ॥

टिप्प०-१ कारकसाधनानामुपसंहारो मेलनम् । २ लयते शैथन्यं कार्यते क्षीरं  
दधिभावमौष्ण्यादिना ।

### देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत्,—उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावः; दृष्टत्वात् । चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । कथं ब्रह्म चेतनं सदस-हायं प्रवर्तेतेति ? देवादिवदिति ब्रूमः । यथा 'लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किञ्चिद्बाह्यं साधन-मैश्वर्यविशेषयोगार्दम्भियानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि च रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते; मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तून्सृजति बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं धत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित्प्रस्थान-साधनं सरोन्तरात्सरोन्तरं प्रतिष्ठते; एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वत एव जगत्स्रक्ष्यति; स यदि ब्रूयात्—य एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा न समाना भवन्ति; शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादन उपादानम्, नतु चेतन आत्मा; तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणालाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति, बलाका च स्तनयित्पुरवश्रणाद्गर्भं धत्ते, पद्मिनी च चेतन-प्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण सरोन्तरात्सरोन्तरमुपसर्पति, बलीव वृक्षं, नतु स्वयमेवाचेतना सरोन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते । तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयात्—नायं दोषः; कुलालादिदृष्टान्त-वैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति । यथा हि कुलालादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवा-दयः; तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्ष्येत इत्येतावद्वयं देवा-द्युदाहरणेन विवक्षामः । तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

टिप्प०—१ लोच्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादिशालं वृद्धव्यवहारश्च ।  
२ अमिध्यानं संकल्पः । ३ यथा भारते श्रीकृष्णस्य संकल्पमात्रेण द्रौपद्याः पटपरम्परो-त्पत्तिः तथा असहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वम् ।



( ९ कृत्स्नप्रसक्त्याधिकरणम् । सू० २६-२९ )

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवदेवादिविज्ञानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वयं परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितम् । शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति । कृत्स्नप्रसक्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति; निरवयवत्वात् । यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभविष्यत्, ततोऽस्यैकदेशः 'पर्यणस्यदेकदेशश्चावास्थास्यत । निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते—'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम्' ( श्वे० ६।१९ ), 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' ( सु० २।१।२ ), 'इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव' ( बृ० २।४।१२ ), 'स एष नेति नेत्यात्मा' ( बृ० ३।१।२६ ), 'अस्थूलमनणु' ( बृ० ३।८।८ ) इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः । ततश्चैकदेशपरिणामासंभवात्कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत । द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चापद्येत; अयत्नदृष्टत्वात्कार्यस्य, तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽसंभवात्, अजत्वादिशब्दकोपश्च । अथैतदोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत, तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति । सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वसत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति । न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः ? श्रुतेः । यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयत, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते; प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात्, 'सैयं देवतैश्चत हन्ताहमिमास्ति सो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' ( छा० ६।३।२ ) इति, 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' ( छा० ३।१२।६ ) इति चैवंजातीयकान्, तथा हृदयायतनत्ववचनात् सत्संपत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावे-

नोपयुक्तं स्यात्, 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छा० ६।८।१)  
इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात्; विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसंपन्न-  
त्वादविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् । तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो  
विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः । तस्मादस्यविकृतं ब्रह्म । नच निर-  
वयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति; श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्य-  
मानत्वात् । शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथा-  
शब्दमभ्युपगन्तव्यम् । शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्स्नप्रसक्तिं  
निरवयवत्वं च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमि-  
त्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेकार्थविषया दृश्यन्ते । ता अपि ताव-  
न्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते-अस्य वस्तुन एतावत्य  
एतस्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति । किमुताचिन्त्यस्व-  
भावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । तथा चाहुः पौराणिकाः—  
'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च  
तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥' इति । तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्या-  
धिगमः । ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं निरवयवं  
च ब्रह्म परिणमेते, नच कृत्स्नमिति । यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिण-  
मेत । कृत्स्नमेव वा परिणमेत । अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिच्चाव-  
तिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात्सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे  
षोडशिनं गृह्णाति', 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकायां विरो-  
धप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति; पुरुषतन्त्रत्वाच्चा-  
नुष्ठानस्य । इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः संभवति;  
अपुरुषतन्त्रत्वाद्वास्तुनः । तस्मादुर्ध्वमेतदिति । नैष दोषः; अविद्याकल्पितरूप-  
भेदाभ्युपगमात् । नह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु संपद्यते ।  
नहि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति ।  
अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन  
तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रति-  
पद्यते । पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते ।  
वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं

ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था; तत्प्रति-  
पत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा;  
तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् । 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्याह—  
'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' (बृ० ४।२।४) इति । तस्मादस्मत्पक्षे न  
कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥ २७ ॥

**आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥**

अपि च नैवात्र विवदितव्यं—कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्दनैवा-  
नेकाकारा सृष्टिः स्यादिति । यत आत्मन्यप्येकस्मिन्स्वरूपप्रवृत्तिं स्वरूपानुपम-  
र्दनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते—न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो  
भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' (बृ० ४।३।१०) इत्यादिना । लोकेऽपि  
देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्दनैव विचित्रा हस्त्यध्यादिसृष्टयो  
दृश्यन्ते । तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्दनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्य-  
तीति ॥ २८ ॥

**स्वपक्षदोषाश्च ॥ २९ ॥**

परेषामप्येष समानः स्वपक्षे दोषः । प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयव-  
मपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः  
कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः । तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात्प्रधा-  
नस्य प्राप्नोति, निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं  
प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः, तेषां साम्या-  
वस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत्सावयवमिति । नैवंजातीयकेन सावयव-  
त्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्थते । यतः सत्त्वरजस्तमसाप्येकैकस्य  
समानं निरवयवत्वम् । एकैकमेव चेतरेद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्च-  
स्योपादानमिति समानत्वात्स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात्सावयव-  
त्वमेवेति चेत्,—एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अथ शक्त्य एव कार्य-  
वैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः ।  
तथाणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कात्स्न्येन

टिप्प०—१ वैशेषिकाणां ह्यणुभ्यां संयुज्य ह्यणुकमेकमारभ्यते, तैस्त्रिभिर्ह्यणुकैश्चयणुकमे-  
कमारभ्यत इति प्रक्रिया ।

संयुज्येत, ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत, तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्ष उपक्षेप्तव्यो भवति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥ २९ ॥

(१० सर्वोपेताधिकरणम् । सू० ३०-३१ )

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तम् । तत्पुनः कथमवगम्यते—विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति ? तदुच्यते—सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेभ्युपगन्तव्यम् । कुतः ? तद्दर्शनात् । तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः—‘सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः’ (छा० ३।१।४), ‘सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ (छा० ८।७।१), ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ (मुण्ड० १।१।९), ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः’ (बृ० ३।८।९) इत्येवंजातीयका ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

स्यादेतत्,—विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम्—‘अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः’ (बृ० ३।८।८) इत्येवंजातीयकम् । कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत् ? देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसंपन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते । कथं च ‘नेति नेति’ (बृ० ३।९।२६) इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः संभवेदिति चेत्,—यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगाहमेवेदमतिगम्भीरं ब्रह्म न तर्कावगाहम् । नच यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथाऽन्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति । प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संभवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । तथा च शास्त्रम्—‘अपाणिपादो जवनो

टिप्प०-१ अभ्यातः अभितोव्यातः । अवाकी वामिन्द्रियशून्यः । अनादरो निष्कामः ।

प्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' (वे० ३।१५) इत्यकरणस्यापि  
ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥ ३१ ॥

( ११ नप्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् । सू० ३२-३३ )

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृत्वं जगत आक्षिपति । न खलु चेतनः परमा-  
त्मेदं जगद्विभवं विरचयितुमर्हति । कुतः ? प्रयोजनवत्त्वात्प्रवृत्तीनाम् ।  
चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मन्दोपक्रमामपि  
तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः । किमुत गुरुतर-  
संरम्भाम् ? भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः—'न वा अरे  
सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति'  
(बृ० २।४।५) इति । गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिर्यदुच्चावचप्रपञ्चं जग-  
द्विभवं विरचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्म-  
प्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परिवृत्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत ।  
प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् । अथ चेतनोऽपि सन्नन्मत्तो  
बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि  
प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत, तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत ।  
तस्मादश्लिष्टा चेतनात्सृष्टिरिति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदामेषणस्य राज्ञो राजामा-  
त्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमभिसंधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः  
क्रीडाविहारेषु भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसंधाय बाह्यं कि-  
ञ्चित्प्रयोजनं स्वभावादेव संभवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोज-  
नान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोज-  
नान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति । न च स्वभावः पर्यनु-

योक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं जगद्विष्वविरचना गुह्यतरसंरम्भेवाभाति, तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयम् ; अपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत, तथापि नैवात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते; आप्तकामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा; सृष्टिश्रुतेः, सर्वज्ञश्रुतेश्च । न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः; अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात्, ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव विस्मर्तव्यम् ॥ ३३ ॥

( १२ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् । सू० ३४-३६ )

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते, स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय । नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते । कुतः ? वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः पश्वादीन्, कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनिस्वेवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणसेश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः । श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत । तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृण्यत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजोपसंहाराच्च प्रसज्येत । तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः— वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते । कस्मात् ? सापेक्षत्वात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते, स्यातामेतौ दोषौ—वैषम्यं निर्घृण्यं च, नतु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति । सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते । किमपेक्षत इति चेत्,—धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः । अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्भूषणः । यथा हि पर्जन्यो ग्रीहियवादिस्तृणैः साधारणं कारणं भवति, ग्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिस्तृणैः सा-

टिप्प०—१ सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति, सर्वज्ञश्रुतेरुन्मत्तता नास्तीति विभागः । २ पृथग्जनः पामरः ।

धारणं कारणं भवति । देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधार-  
णानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरः सापेक्षत्वात् वैषम्यनैर्घृण्या-  
भ्यां दुष्यति । कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं  
निर्मिमीत इति ? तथा हि दर्शयति श्रुतिः—‘एष ह्येव साधु कर्म कार-  
यति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति  
तं यमघो विनीषते’ (कौ० ब्रा० ३।८) इति । ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा  
भवति पापः पापेन’ (बृ० ३।३।१३) इति च । स्मृतिरपि प्राणिकर्म-  
विशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति—‘ये यथा मां  
प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्’ (भ० गी० ४।११) इत्येवंजातीयका ३४

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इति  
प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म, यदपेक्ष्य विपमा सृष्टिः स्यात् ।  
सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म, कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग  
इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां  
नाम । प्राग्विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः  
प्राप्नोतीति चेत्,—नैष दोषः; अनादित्वात्संसारस्य । भवेदेष दोषो  
यद्यादिमान्संसारः स्यात् । अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुमद्भावेन  
कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३५ ॥

कथं पुनरवगम्यतेऽनादिरेष संसार इति ? अत उत्तरं पठति—

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वम् । आदिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मा-  
दुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः, अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च,  
सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । न  
चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणम्, एकरूपत्वात् । रागादिकेशवासनाक्षिप्त-

टिप्प०—१ यं जनमुन्निनीषते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति तं साधु कारयत्येष ईश्वर  
इत्यन्वयः ।



कर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् । नच कर्मान्तरेण शरीरं संभवति, नच शरीरमन्तरेण कर्म संभवतीतीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः । अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च संसारस्थानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्मना' ( छा० ६।३।२ ) इति सर्गप्रमुखे शरीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु प्रागनवधारितप्राणः सन् कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत ? नच धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत । अनागताद्धि संबन्धादतीतः संबन्धो बलवान्भवति; अभिनिष्पन्नत्वात् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' ( ऋ० सं० १०।१९०।३ ) इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति । स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते—'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा' ( गी० १५।३ ) इति । पुराणे चातीतानागतानां च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥ ३६ ॥

( १३ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् । सू० ३७ )

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुपक्षिप्तान्विलक्षणत्वादीन्दोषान्पर्यहार्षादाचार्यः । इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणं प्रारिप्समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्वशक्तिं महामायं च ब्रह्म' इति, तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यशंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरक-

मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य सांख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च वेदान्त-

समन्वयविरोधपरिहाराख्यः प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

## द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

[ अत्र पादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम् । ]

( १ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् । सू० १-१० )

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदंपर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं, न तर्क-  
शास्त्रवत्केवलभिर्युक्तिभिः कंचित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तम् ;  
तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि सांख्या-  
दिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थं परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थ-  
निर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वान्तर्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं,  
तद्वल्लभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति । ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन  
सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं, किं परपक्ष-  
निराकरणेन परद्वेषकरेण ? बाढमेवम् ; तथापि महाजनपरिगृहीतानि  
महान्ति सांख्यादितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन<sup>१</sup> प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषां-  
चिन्मन्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा । तथा युक्तिगा-  
ढत्वसंभवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेषु, इत्यतस्तदसारतोपपादनाय  
प्रयत्यते । ननु 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' ( ब्र० सू० १।१।५ ), 'कामाच्च नानु-  
मानापेक्षा' ( ब्र० सू० १।१।१८ ) 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः'  
( ब्र० सू० १।४।२८ ) इति च पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपः कृतः, किं पुनः  
कृतकरणेनेति ? तदुच्यते,—सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्या-  
न्यधुदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्व्याख्यानं  
तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत्पूर्वं कृतम्, इह तु वाक्य-  
निरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः । तत्र सांख्या  
मन्यन्ते—यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मनाऽन्वीयमाना मृदा-  
त्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्व एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः  
सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका

भवितुमर्हन्ति । यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तन्निगुणं प्रधानं मृद्वद-  
चेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना  
विवर्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमिमते ।  
तत्र वदामः,—यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्येत, नाचेतनं लोके चेतना-  
नधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचय-  
दृष्टम् । गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पि-  
भिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते । तथेदं जगद-  
खिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यम्, आध्यात्मिकं च  
शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभ-  
वाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभाविततमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोच-  
यितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् ? लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात् ।  
मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते, तद्वत्प्र-  
धानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः । नच मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्र-  
येणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति  
किञ्चिन्नियामकमस्ति । न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते, प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते;  
चेतनकारणसमर्पणात् । अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्नाचेतनं जगत्कारण-  
मनुमातव्यं भवति । अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्देन हेतोरसिद्धिं समु-  
च्चिनोति । न हि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयान्वय  
उपपद्यते; सुखादीनां चान्तरत्वप्रतीतेः, शब्दादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेः,  
तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च, शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्सुखादिविशे-  
षोपलब्धेः । तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा  
बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्व-  
रजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः; परिमितत्वाविशेषात् । कार्यकारण-  
भावस्तु प्रेक्षापूर्वकनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारण-  
भावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना । तत्सिद्ध्यर्थं या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात्प्र-

च्युतिः सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभाररूपापत्तिर्विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्ति-  
ता, सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते, मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु  
च । नहि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादि-  
भिरश्वदिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते दृष्टाच्चा-  
दृष्टसिद्धिः । अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं  
भवति । ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा, सत्यमेतत् ; तथापि  
चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, न त्वचेतनसंयुक्तस्य चेत-  
नस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । किं पुनरत्र युक्तम् ? यस्मिन्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा, उत  
यत्संप्रयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति ? ननु यस्मिन्दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति  
युक्तम् ; उभयोः प्रत्यक्षत्वात् । ननु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादि-  
वत्प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः—  
केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवदेहस्य दृष्टमिति । अत एव च प्रत्यक्षे देहे  
सति दर्शनादसति चादर्शनादेहस्यैव चैतन्यमपीति लौकायतिकाः प्रति-  
पन्नाः । तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते,—न ब्रूमो यस्मि-  
न्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति । भवतु तस्यैव सा । सा तु चेत-  
नाद्भवतीति ब्रूमः ; तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात्, यथा काष्ठादिव्यपा-  
श्रयापि दाहप्रकाशलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने  
ज्वलनादेव भवति, तत्संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्, तद्वत् । लौकाय-  
तिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यवि-  
प्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो  
विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेत्,—  
न ; अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । यथा-  
ऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति, यथा वा  
रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति ।  
एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन्  
सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् । एकत्वात्प्रवर्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति

चेत् न; अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्प्रत्युक्तत्वात् ।  
तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे, न त्वचेतनकारणत्वे ॥ २ ॥

**पयोम्बुवचेत्तत्रापि ॥ ३ ॥**

स्यादेतत्,—यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धयर्थं प्रवर्तते,  
यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दते ? एवं प्रधानमचेतनं  
स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति । नैतत्साधूच्यते; यतस्तत्रापि  
पयोम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे; उभयवादिप्रसिद्धे  
रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रं च 'योऽप्सु तिष्ठन् योऽपो-  
ऽन्तरो यमयति' (बृ० ३।७।४) 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गि  
प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' (बृ० ३।८।७) इत्येवंजातीयकं समस्तस्य  
लोकपरिस्पन्दितस्येश्वराधिष्ठितां श्रावयति । तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वा-  
त्पयोम्बुवदित्यनुपन्यासः; चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहेच्छया पयसः प्रव-  
र्तकत्वोपपत्तेः, वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न चाम्बुनो-  
ऽप्यत्यन्तमपेक्षा, निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यन्दनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु  
सर्वत्रोपदर्शितम् । 'उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि' (ब्र० सू०  
२।१।२४) इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवती-  
त्येतल्लोकदृष्ट्या निदर्शितम् । शास्त्रदृष्ट्या तु पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्ष-  
त्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥ ३ ॥

**व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥**

सांख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानम्, नतु  
तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्बाह्यमपेक्ष्यमव-  
स्थितमस्ति । पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतोऽनपेक्षं  
प्रधानम्, अनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदा-  
चिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वा-  
न्महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्यते ॥ ४ ॥

## अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत्,—यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते, एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणम्यत इति । कथं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते; निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि किञ्चिन्निमित्तमुपलभेमहि, ततो यथाकामं तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयेमहि, ननु संपादयामहे । तस्मात्स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः, तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रोच्यते,—भवेत्तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्यापि परिणामः, यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत, न त्वभ्युपगम्यते; निमित्तान्तरोपलब्धेः । कथं निमित्तान्तरोपलब्धिः ? अन्यत्राभावात् । धेनवैव ह्युपयुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनड्डदाद्युपयुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत्स्याद्वेनुशरीरसंबन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेत् । नच यथाकामं मानुषैर्न शक्यं संपादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति । भवति हि किञ्चित्कार्यं मानुषसंपाद्यं किञ्चिद्दैवसंपाद्यम् । मनुष्या अपि शक्रवन्त्येवोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयितुम् । प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति । ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते । तस्मान्न तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥ ५ ॥

## अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वभाविकी प्रधानप्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् । तथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम, तथापि दोषोऽनुषज्येतैव । कुतः ? अर्थाभावात् । यदि तावत्स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्येत ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षत एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षिष्यते—इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि ब्रूयात्—सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं

विवेक्तव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो बोभयं वेति । भोगश्चेत्कीदृशः ? अनाना-  
धेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेत् । अनिमोक्षप्रसङ्गश्च । अपवर्गश्चेत्प्रागपि  
प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् । शब्दाद्यनुपलब्धिप्रस-  
ङ्गश्च । उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमोत्राणामानन्त्यादनि-  
मोक्षप्रसङ्ग एव । न चोत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः । नहि प्रधानस्याचेतन-  
स्योत्सुक्यं संभवति । नच पुरुषस्य निर्मलस्य निष्कलस्योत्सुक्यम् ।  
दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत्प्रवृत्तिस्तिर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत्सर्गशक्त्य-  
नुच्छेदात्संसारानुच्छेदादनिमोक्षप्रसङ्ग एव । तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था  
प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥ ६ ॥

### पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

स्यादेतत्,—यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पङ्क-  
रपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृक्शक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति । यथा  
वाऽयस्कान्तोऽश्मा स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति । एवं पुरुषः प्रधानं  
प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम् । अत्रोच्यते,—तथापि  
नैव दोषान्निमोक्षोऽस्ति । अभ्युपेतत्त्वं तावदोष आपतति; प्रधानस्य  
स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात् । कथं  
चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् ? पङ्कुरपि ह्यन्धं वागादिभिः पुरुषं  
प्रवर्तयति । नैवं पुरुषस्य कश्चिदपि प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति; निष्क्रियत्वाच्च ।  
नाप्ययस्कान्तवत्संनिधिमात्रेण प्रवर्तयेत् । संनिधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्य-  
त्वप्रसङ्गात् । अयस्कान्तस्य त्वनित्यसंनिधेरस्ति स्वव्यापारः संनिधिः,  
परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवदिति । तथा प्रधान-  
नस्याचैतन्यात्पुरुषस्य चौदासीन्यात्तृतीयस्य च तयोः संबन्धयितुरभावा-  
त्संबन्धानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्ते च संबन्धे योग्यत्वानुच्छेदादनिमोक्ष-  
प्रसङ्गः । पूर्ववच्चेद्वाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः । परमात्मनस्तु स्वरूपव्य-  
पाश्रयमौदासीन्यम्, मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्तकत्वमित्यस्यतिशयः ॥ ७ ॥

टिप्प०—१ अनानाधेयातिशयस्य सुखदुःखप्राप्तिपरिहाररूपातिशयवृत्त्यस्य । २ मीयन्ते  
भुज्यन्ते इति मात्रा भोगाः ।



## अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते । यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्य-  
गुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था ।  
तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात्परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गि-  
भावानुपपत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो  
महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥ ८ ॥

## अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमीमहे-यथा नायमनन्तरो दोषः  
प्रसज्येत । न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते;  
प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । यथा यथा  
कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । चलं गुणवृत्त-  
मिति चास्यभ्युपगमः । तस्मात्साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या  
एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्चरना-  
नुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव । ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः  
प्रतिवादित्वान्निरवर्तते । चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति  
ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमि-  
त्ताभावाच्चैव वैषम्यं भजेरम् । भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्व-  
दैव वैषम्यं भजेरन्निति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

## विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धाद्यं सांख्यानामभ्युपगमः । कचिद्विस्तेन्द्रियाण्यनुक्रा-  
मन्ति, कचिदेकौदश । तथा कचिन्महत्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति, कचिद-  
हंकारात् । तथा कचिन्नीर्णयन्तःकरणानि वर्णयन्ति, कचिदेकमिति । प्रसिद्धं  
एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या विरोधस्तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या । तस्मादप्य-  
समञ्जसं सांख्यानां दर्शनमिति । अत्राह—नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जस-

टिप्पण-१ अनन्तरो दोषः=महदादिकार्योत्पादायोगः । २ लज्जात्रमेव हि बुद्धीन्द्रि-  
यमनेकरूपादिग्रहणसमर्थमेकं, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, सत्तमं च मन इति सप्तेन्द्रियाणि ।  
३ ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेत्येकादश । ४ बुद्धिरहंकारो मन इति  
त्रीणि । ५ एकमिति बुद्धिरिव ।

मेव दर्शनम्; तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात् । एकं हि ब्रह्म  
सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकस्यैवात्मनो विशेषौ  
तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूतावित्यभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यदि चैतौ  
तप्यतापकावेकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां, स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न  
निर्मुच्येत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् ।  
न ह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उप-  
पद्यते । योऽपि जलतरङ्गवीचीफेनाद्युपन्यासः, तत्रापि जलात्मन एकस्य  
वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो  
जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः । प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्य-  
न्तरभावो लोके । तथा हि—अर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते ।  
यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्यात्, यस्म्यर्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स  
तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं स्यात्, यथा  
प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य  
तद्विषयमर्थित्वं भवति । अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति । तथा-  
र्थस्याप्यर्थत्वं न स्यात् । यदि स्यात्स्वार्थत्वमेव स्यात् । न चैतदस्ति;  
संबन्धिशब्दौ हेतावर्था चार्थश्चेति । द्वयोश्च संबन्धिनोः संबन्धः  
स्यान्नैकस्यैव तस्माद्विज्ञावेतावर्थार्थिनौ । तथानर्थानर्थिनावपि । अर्थि-  
नोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थस्ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यते ।  
तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वाद्भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभावप्यर्थानर्थानर्थ एवेति तापकः स  
उच्यते । तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यत इति  
तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः । जात्यन्तरभावे तु  
तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति । अत्रोच्यते,—  
न; एकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेष दोषो यद्येका-  
त्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयाताम् ।  
न त्वेतदस्ति; एकत्वादेव । न ह्यग्निरिकः सन्स्वमात्मानं दहति प्रकाशयति  
वा सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च । किं कूटस्थे ब्रह्मण्ये-  
कस्मिंस्तप्यतापकभावः संभवेत् ? क पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति ?  
उच्यते,—किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवदेहस्तप्यस्तापकः सवितेति ?

ननु तप्तिर्नाम दुःखम्, सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य । यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात्सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति । उच्यते,—देहाभावेऽपि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा । न च त्वयापि तप्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते । नापि देह-चेतनयोः संहतत्वम्; अशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् । नच तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसि । कथं तवापि तप्यतापकभावः ? सत्त्वं तप्यं तापकं रज इति चेत्,—न; ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वा-चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्,—परमार्थतस्तर्हि नैव तप्यत इत्या-पतति; इवशब्दप्रयोगात् । न चेत्तप्यते नैवशब्दो दोषाय । नहि दुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविषो भवति । सर्पो वा दुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति । अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति । नैवं सति ममापि किञ्चिदुच्यते । अथ पार-मार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वमभ्युपगच्छसि, तदैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रस-ज्येत, नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य । तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनि-मित्तसंयोगापेक्षत्वात्तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगो-परमः, ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत्,—न; अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् । गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति चियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽ-परिहार्यः स्यात् । औपनिषदस्य त्यागैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषय-विषयिभावानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्ष-शङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभाव-स्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति ॥ १० ॥

( २ महद्दीर्घाधिकरणम् । सू० ११ )

प्रधानकारणवादो निराकृतः । परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः । तत्रादौ तावदोऽणुवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधी-यते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः—कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः

टिप्प०—१ निमित्तेन अदर्शनेन सह वर्तत इति सनिमित्तः प्रकृतिपुरुषयोगस्तदपेक्ष-त्वादात्मनि तत्तेर्निमित्तनिवृत्त्या नैमित्तिकनिवृत्तौ शक्तिनित्यत्वेऽपि सर्वात्मना तापक्षय-लक्षणो मोक्षः सिध्यतीत्याशयः ।

कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते, शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विपर्ययादर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् । तददर्शनात् न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीयैव प्रक्रियया व्यभिचारयति—

**महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥**

एषा तेषां प्रक्रिया—परमाणवः किल कंचित्कालमनारब्धकार्या यथा-योगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणाश्च तिष्ठन्ति । ते च पश्चादह-ष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो व्यणुकादिकमेण कृत्स्नं कार्यं जात-मारभन्ते । कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरम् । यदा द्वौ परमाणू व्यणुक-मारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो व्यणुके शुक्लादी-नपरानारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न व्यणुके पारिमा-ण्डल्यमपरमारभते; व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्व-ह्रस्वत्वे हि व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि द्वे व्यणुके चतुरणुक-मारभेते, तदापि समानं व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम् । अणुत्वह्रस्वत्वे तु व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते, चतुरणुकस्य मह-त्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा व्यणुकानि व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभते, तदापि समानैषा योजना । तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात्सतोऽणु ह्रस्वं च व्यणुकं जायते, महद्दीर्घं च व्यणुकादि, न परिमण्डलम्, यथा वा व्यणुकादणो-र्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घं च व्यणुकं जायते नाणु, नो ह्रस्वम्, एवं चेतना-ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे किं तव चिच्छन्नम् ? अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं व्यणुकादीत्यतो नार-म्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि, नतु चेतना-विरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति, येन कारणगता चेतना कार्यं चेतनान्तरं नारभेत । न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिदुणौऽस्ति; चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् । तस्मात्पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात्प्राप्नोति चेतनाया

टिप्प०—१ परमाणुः परिमण्डलः तद्वर्तं परिमाणं पारिमाण्डल्यम् । २ द्वे द्वे इति पठितव्यम् ।

आरम्भकत्वमिति । सैवं संस्थाः; यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । नच परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणम् ; प्राक्परिमाणान्तरारम्भात्पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः, आरब्धमपि कार्यद्रव्यं प्राग्गुणारम्भात्क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । नच परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते; परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वाभ्युपगमात् । ‘कारण-बहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च महत्’ ( वै० सू० ७।१।९ ) ‘तद्विपरी-तमणु’ ( वै० सू० ७।१।१० ) ‘एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते’ ( वै० सू० ७।१।१० ) इति हि काणभुजानि सूत्राणि । नच संनिधानविशेषात्कुतश्चित्कारण-बहुत्वादीन्येवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत; द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् । तस्मात्स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं, तथा चेतनाया अपीति द्रष्टव्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात्समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्,—न; दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । नच द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार—‘प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यते’ ( वै० सू० ४।२।२ ) इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन्संयोगोऽप्रत्यक्ष एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात् । प्रत्यक्षं हि शरीरम् । तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति—गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरम् । ‘दृश्यते तु’ ( ब्र० सू० २।१।६ ) इति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्गतम् । नेति ब्रूमः; तत्सांख्यं प्रत्युक्तम्, एतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः । ‘एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः’ ( ब्र० सू० २।१।१२ ) इति । सत्यमेतत्; तस्यैव त्वयं वैशेषिकप्रक्रियारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः ॥ ११ ॥

( ३ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् । सू० १२-१७ )

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठते—पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तन्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि । तत्सामान्येन यावत्किञ्चित्सावयवं तत्सर्वं 'स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः । सर्वं चेदं जगद्गिरिसमुद्रादिकं सावयवम् ; सावयवत्वाच्चान्तवत् । न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः । तानीमानि चत्वारि भूतानि भूम्युदकतेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते । तेषां चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासंभवाद्विनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति, स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते, तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्वन्तरेण संयुनक्ति, ततो ज्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते । एवमग्निरेवमाप एवं पृथिवी । एवमेव शरीरं सेन्द्रियमिति । एवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः संभवति । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो ज्यणुकादिगतानि रूपादीनि संभवन्ति तन्नुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते,—विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ; कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात् । कर्मणश्च कार्यत्वात्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम् । अनभ्युपगमे निमित्ताभावाज्जाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् । अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथादृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत, तस्यासंभवान्नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् । नहि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः संभवति; शरीराभावात् । शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम् । सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं

नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं संभवति । अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा ? उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत; अदृष्टस्याचेतनत्वात् । नह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति सांख्यप्रक्रियायामभिहितम् ; आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात् ; आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसंबन्धात् । अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां संबन्ध इति चेत्,—संबन्धसातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्व्याद्यं कर्म स्यात् । कर्माभावात्तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् । संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्यणुकादि कार्यजातं न स्यात् । संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा ? सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च । प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत्सावयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत्,—कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् । असति चासमवायिकारणे द्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां संभवति, एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां संभवेत् । नहि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभावाच्च स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म । अतश्च संयोगविभागाभावात्तदायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

**समवायाभ्युपगमाच्च सांख्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥**

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते । द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीयभ्युपगम्यते भवता । न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणता



समर्थयितुम् । कुतः ? साम्यादनवस्थितेः । यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं  
सङ्ख्यणुकं समवायलक्षणेन संबन्धेन ताभ्यां संबध्यत एवं समवायोऽपि  
समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव संबन्धेन समवा-  
यिभिः संबध्येत; अत्यन्तभेदसाम्यात् । ततश्च तस्य तस्यान्योन्यः संबन्धः  
कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्य-  
संबद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासंबन्धः संबन्धान्तरापेक्षो वा । ततश्च न  
तस्यान्यः संबन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येतेति । नेत्युच्यते,—  
संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसंबद्ध एवेति समवायवन्नान्यं संबन्ध-  
मपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात्संयोगः संबन्धान्तरमपेक्षेत, समवायोऽपि  
तर्ह्यर्थान्तरत्वात्संबन्धान्तरमपेक्षेत । नच गुणत्वात्संयोगः संबन्धान्तर-  
मपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम्; अपेक्षाकारणस्य  
तुल्यत्वात्, गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात् । तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युप-  
गच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था । प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ  
सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु-  
कारणवादः ॥ १३ ॥

**नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥**

अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा बोभयस्वभावा वा-  
ऽनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्यन्ते गत्यन्तराभावात् । चतुर्धापि नोपपद्यते ।  
प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात्प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभा-  
वत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वं च  
विरोधादसमञ्जसम् । अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृ-  
त्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसंनिधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रस-  
ङ्गात् । अतश्चत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादप्यनुपपन्नः पर-  
माणुकारणवादः ॥ १४ ॥

**रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥**

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो

न संभवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकसारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव । यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत । परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येत्यर्थः । कुतः ? एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत्त्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टम्, तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति, तथा चामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तम्—‘सदकारणवन्नित्यम्’ ( वै० सू० ४।१।१ ) इति । तदप्येवं सत्यणुषु न संभवति; उक्तेन प्रकारेणाणूनामपि कारणवत्त्वोपपत्तेः । यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम्—‘अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः’ ( वै० ४।१।४ ) इति, तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति । असति हि यस्मिन्कस्मिन्त्रिभिले वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते, न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते । तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म । नच शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति, प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तम्—‘अविद्या च’ ( वै० ४।१।५ ) इति, तद्यद्येवं विव्रीयेत सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति, ततो व्यणुकनित्यताऽप्यापद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत, तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत । तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् ‘अविद्या च’ इति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि कारणविभागात्कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसंभवोऽविद्या, सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत । नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टमर्हतीति नियमोऽस्ति । संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिन् द्रव्ये द्रव्यान्तरसारम्भकेऽभ्युपगम्यमान एतदेवं स्यात् । यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं

विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते, तदा घृतकाठिन्य-  
विलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्रूपादिमत्त्वा-  
त्स्यादभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनाम् । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारण-  
वादः ॥ १५ ॥

### उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः,  
रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि  
चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतारत-  
म्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते, तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः  
कल्प्येरन्न वा । उभयथापि च दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्प्य-  
माने तावदुपचितापचितगुणत्व उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्व-  
प्रसङ्गः । न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्यते; कार्येषु  
भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अकल्प्यमाने तूपचितापचित-  
गुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्व एकैकगुणा एव कल्प्येर-  
स्ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात्, अप्सु रूपस्पर्शयोः, पृथिव्यां च  
रसरूपस्पर्शानाम् ; कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अथ सर्वे चतुर्गुणा  
एव कल्प्येरन् ; ततोऽस्वपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात्, तेजसि गन्धरसयोः,  
वायौ गन्धरूपरसानाम् । नचैवं दृश्यते । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु-  
कारणवादः ॥ १६ ॥

### अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्विरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोप-  
जीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः । अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि  
शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः ।  
अपि च वैशेषिकास्तत्रार्थभूतान्पदार्थान्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसम-  
वायाख्यातत्यन्तभिन्नान्भिन्नलक्षणान्भ्युपगच्छन्ति । यथा मनुष्योऽध्वः  
शश इति । तथैतत्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युप-

गच्छन्ति । तन्नोपपद्यते; कथम् ? यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृ-  
तीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामत्य-  
न्तभिन्नत्वाच्चैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति । अथ भवति द्रव्या-  
धीनत्वं गुणादीनां, ततो द्रव्यभावे भावाद्व्याभावेऽभावाद्व्यमेव संस्था-  
नादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति । यथा देवदत्त एक एव सन्नव-  
स्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति, तद्वत् । तथा सति सांख्यसिद्धान-  
्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापघेयाताम् । नन्वग्रेरन्यस्यापि सतो धूम-  
स्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते । सत्यं दृश्यते । भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयो-  
रन्यत्वं निश्चीयते । इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी वेनुर्नीलमुत्पलमिति  
द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषणेन प्रतीयमानत्वाच्चैव द्रव्यगुणयो-  
रग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति । तस्माद्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन  
कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता । गुणादीनां  
द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत, तत्पुनरयुतसिद्ध-  
त्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वाऽपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथापि  
नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाभ्युपगमो विरुध्येत । कथम् ? तन्त्वा-  
रब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते, न पटदेशः । पटस्य तु गुणाः शुक्ल-  
त्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते, न तन्तुदेशाः । तथा चाहुः—‘द्रव्याणि  
द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्’ (वै० १।१।१०) इति ।  
तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते । तन्तुगताश्च गुणाः  
शुक्लादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लादिगुणान्तरमारभन्त इति हि तेऽभ्युप-  
गच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत ।  
अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत, सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुत-  
सिद्धत्वं प्रसज्येत । तथाऽपृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वेन द्रव्यगुणयो-  
रात्मभेदः संभवति; तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः  
संबन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषाम्;  
प्राक्सिद्धस्य कार्यात्कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । अथान्यतरापेक्ष एवा-

टिप्प०—१ सांख्योऽत्र वेदान्ती प्राह्यः । यद्वा कापिलस्यापि तादात्म्यसिद्धान्त इति  
सांख्यग्रहणम् ।

यमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धः समवाय इति, एवमपि प्राक्सिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धो नोपपद्यते; द्वायायत्तत्वात्संबन्धस्य । सिद्धं भूत्वा संबध्यत इति चेत्, प्राकारणसंबन्धात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्धभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः संबन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते, न समवायः; एवं कारणद्रव्येणापि संबन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा संबन्धस्य संबन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेत्,—न; एकत्वेऽपि स्वरूपवाह्यरूपापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं संबन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभागभवति—मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति, यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निविशमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति, तथासंबन्धिनोरेव संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेन, इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य । नापि संबन्धिविषयत्वे संबन्धशब्दप्रत्यययोः संततभावप्रसङ्गः । स्वरूपवाह्यरूपापेक्ष्येत्युक्तोत्तरत्वात् । तथाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः संभवति; प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्मममसां भविष्यन्तीति चेत्,—न; अविद्यमानार्थकल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्, इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात्, कल्पनायाश्च स्थायत्तत्वात्प्रभूतत्वसंभवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वाऽर्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति । तस्माद्यस्मै

टिप्प०—१ प्रभूतत्वसंभवाजिरवधिलसंभवात् ।

पाठा०—१ 'इतीदमुक्तं'.

यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत्सिद्ध्येत् । कश्चित्कृपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः  
 संसार एव मा भूदिति कल्पयेत् । अन्यो वा व्यसनी मुक्ताना-  
 मपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत् । कस्तयोर्निवारकः स्यात् ? किंचान्यत्,—  
 द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य व्यणुकस्याकाशेनेव  
 संश्लेषानुपपत्तिः । न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्ठवत्संश्ले-  
 षोऽस्ति । कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं  
 कल्प्यः समवाय इति चेत्,—न; इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि  
 भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः  
 कुण्डबदरवदितीतरेतराश्रयता स्यात् । न हि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिता-  
 श्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते; कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्य-  
 मित्यभ्युपगमात् । किंचान्यत्,—परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावत्यो दिशः  
 षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः, सावयवत्वादनित्याश्चेति  
 नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवय-  
 वान्कल्पयसि त एव परमाणव इति चेत्,—न; स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणा-  
 परमकारणाद्विनाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी व्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा  
 वस्तुभूतापि विनश्यति, ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजातीयकं  
 विनश्यति, ततो व्यणुकं, तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वा-  
 द्विनश्येयुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत्,—नायं  
 दोषः; यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथा  
 हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यभिसंयोगाद्भवभावापत्त्या  
 काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्त्यादि-  
 विनाशो भविष्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन  
 भवति; क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्या-  
 रम्भदर्शनात् । तदेवमसारतरतर्कसंबन्धत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रु-  
 तिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपेक्षाऽस्मिन्परमाणु-  
 कारणवादे कार्या श्रेयोर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥ १७ ॥

( ४ समुदायाधिकरणम् । सू० १८-२७ )

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टपरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तम् । सोऽर्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात्सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नतरामपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः । स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति—केचित्सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति । तत्र ते सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं च चित्तं चैतत् च, तांस्तावत्प्रतिब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चैतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते । तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्चस्कन्धाः । तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते,—योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धीरूपः तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात्समुदायाप्राप्तिः । समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः । कुतः ? समुदायिनामचेतनत्वात् । चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्धयधीनत्वात् । अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रज्ञासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापार-

टिप्प०—१ संप्रति बौद्धमतं निराकरोति बौद्धास्तु त्रिविधाः—ज्ञानोभयास्तित्ववादिनः, ज्ञानमात्रास्तित्ववादिनः, ज्ञानार्थोभयशून्यवादिनः, तत्र ज्ञानोभयास्तित्ववादिनां निराकरणं प्रस्तूयतेऽनेन सूत्रेण । २ भूतं भौतिकं बाह्यम्, चित्तं चैतत् च कामाद्यान्तरमिति विभागः । ३ चतुष्टये चतुर्विधाः । खराः कठिनाः, पार्थिवाः परमाणवः, स्निग्धा आप्याः, उष्णास्त्वजाः, ईरणं चलनं स्वभावो वायव्यानामिति । ४ सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धः, अहमहमित्याल्यविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः, सुखाद्यनुभवो वेदान्तस्कन्धः, गौरव इत्येवंनामविशिष्टसत्त्विकत्वप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषमोहधर्माधर्माः संस्कारस्कन्धः । ५ आशेरतेऽस्मिन् रागादय इत्याशयः संतानः ।



त्वात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वानुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादयोऽविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णा उपादानं भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये कचित्संक्षिप्ता निर्दिष्टाः कचित्प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापे परपरनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयञ्चवदनिशमावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघात इति चेत्,—तन्न; कस्मात् ? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत । न त्ववगम्यते । यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेन्न तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं संभवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् । अत्रोच्यते,—यदि तावदयमभिप्रायोऽविद्यादयः संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति, ततस्तस्य संघातस्य निमित्तं वक्तव्यम् । तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वश्रयाश्रयिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न संभवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायाम् । किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्यणुषु भोक्तृरहितेष्वश्रयाश्रयिशून्येषु वाभ्युपगम्यमानेषु संभवेत् ? अथायमभिप्रायोऽविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति, कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः ? अथ मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे संतत्यानुवर्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति, तदपि संघातात्संघातान्तरमुत्पद्यमानं, नियमेन वा सदृश-

टिप्पण-१ कार्यं प्रति अयते गच्छतीति प्रत्ययः कारणम् । २ विज्ञानं पृथिव्यादिचतुष्टयं रूपं चेति षडायतनानि यस्येन्द्रियजातस्य तत्षडायतनम् । ३ तृष्ण्या वाकायचेष्टोपादानम् । ४ हा पुत्र, तात्त्व्यादिप्रलापः परिदेवना । ५ आश्रयेत्यादि भोक्तृविशेषणं अदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः ।

मेवोत्पद्येत, अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात् । अनिय-  
माभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात् । उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् ।  
अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात्स नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः ।  
ततश्च भोगो भोगार्थ एव, स नान्येन प्रार्थनीयः । तथा मोक्षो मोक्षार्थ  
एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत्प्रार्थ्येतोभयम्, भोग-  
मोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगम-  
विरोधः । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु  
नाम, नतु संघातः सिध्येत्; भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

**उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥**

उक्तमेतत्—अविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न संघातसिद्धिरस्तीति ।  
तदपि तत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न संभवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते । क्षण-  
भङ्गवादिनोऽयमभ्युपगम उत्तरस्मिन्क्षण उत्पद्यमाने पूर्वः क्षणो निरु-  
ध्यत इति । न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलभावः  
शक्यते संपादयितुम् । निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभाव-  
प्रस्तत्वादुत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्व-  
क्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायस्तथापि नोपपद्यते; भावभूतस्य पुन-  
र्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसंबन्धप्रसङ्गात् । अथ भाव एवास्य व्यापार  
इत्यभिप्रायस्तथापि नैवोपपद्यते; हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्य-  
संभवात् । स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे  
सति क्षणभङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावोपरागेन हेतु-  
फलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः । अपि चोत्पादनिरोधौ  
नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातामवस्थान्तरं वा वस्त्वन्तरमेव वा ।  
सर्वथापि नोपपद्यते । यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां, ततो

टिप्प०—१ निरुध्यमानत्वं विनाशकसंनिध्यम् । निरुद्धत्वमतीतत्वम् । २ उत्तरोत्पादे—  
उत्तरपरमाणूत्पत्तिकाले, पूर्वनिरोधात्—पूर्वपरमाणूनां नष्टत्वात्, उत्तरपरमाणूत्पत्तिहेतुत्वं  
न संभवतीत्याशयः ।

वस्तुशब्द उत्पादननिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः । अथास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येतोत्पादननिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यन्ताख्ये अवस्थे अभिलप्येते इति, एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयसंबन्धित्वाद्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः । अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादननिरोधौ वस्तुनः स्यातामश्वमहिषवत्, ततो वस्तु उत्पादननिरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादननिरोधौ स्याताम्, एवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्मौविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग एव । तस्मादप्यसंगतं सौगतं मतम् ॥ २० ॥

**असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥**

क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणो निरोधग्रस्तत्वाच्चोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम् । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्, ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात् । चतुर्विधान्हेतून्प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । निर्हेतुकायां चोत्पत्तावप्रतिबन्धात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत । अथोत्तरक्षणोत्पत्तिर्यावत्तावदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति ब्रूयात्ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात् । तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात् । क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत ॥ २१ ॥

**प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥**

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति—बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं चेति । तदपि च त्रयं प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते, बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्याननिरोधो नाम भाष्यते, तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्याननिरोधः, आवरणाभावमात्रमाकाशमिति । तेषामाकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति । निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधयोरप्राप्तिः । असंभव इत्यर्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् । एतौ हि प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधौ संतानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा ? न तावत्संतानगोचरौ संभवतः; सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नैव हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवात् । नापि भावगोचरौ संभवतः ।

टिप्प०—१ निरुपाख्यं निःस्वरूपम् । २ प्रतीया प्रतिकूला संख्या सन्तं भावमसन्तं करोमीत्येवंरूपा बुद्धिः प्रतिसंख्या तथा निरोधः ।

नहि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः संभवति; सर्वास्वप्नवस्थानु  
प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वयविच्छेददर्शनात् । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्नवस्थानु  
कचिदृष्टेनान्वयविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात्परपरिकल्पि-  
तस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितः,  
स सम्यग्ज्ञानाद्वा सर्परिकरास्यात्स्वयमेव वा ? पूर्वस्मिन्विकल्पे निर्हेतु-  
कविनाशाभ्युपगमहानिप्रसङ्गः । उत्तरस्मिन्स्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः ।  
एवमुभयथापि दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतम्—निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति, तत्र  
निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् । आकाशस्येदानीं निरा-  
क्रियते । आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः; प्रतिसंख्याऽप्रति-  
संख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् । आगमप्रामाण्यात्तावत्  
'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य  
च वस्तुत्वप्रसिद्धिः । विप्रतिपन्नान्प्रति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यम्;  
गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात् । अपि चावरणा-  
भावमात्रमाकाशमिच्छतामेकस्मिन्सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात्सु-  
पर्णान्तरस्योत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः । यत्रावरणाभावस्तत्र पति-  
व्यतीति चेत्,—येनावरणाभावो विशेष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं  
स्यात्, नावरणाभावमात्रम् । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य  
सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये 'पृथिवी  
भगवः किंसंनिश्रया' इत्यस्मिन्प्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते 'वायुः  
किंसंनिश्रयः' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति—'वायुराकाशसंनिश्रयः'  
इति । तदाकाशस्यावस्तुत्वेन समञ्जसं स्यात् । तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्या-

टिप्प०—१ परिकरा यमनियमादयस्तत्सहितात् । २ सर्वं दुःखं क्षणिकमिति भावने-  
पदेशो मार्गोपदेशः । ३ पतिष्यति संचरिष्यतीत्यर्थः । ४ किं सम्यक् निश्रय आश्रयोऽस्या  
इति किंसंनिश्रया ।

वस्तुत्वम् । अपि च निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु  
नित्यं चेति विप्रतिषिद्धम् । न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा संभवति;  
वस्त्वाश्रयत्वाद्वर्मधर्मिन्यवहारस्य । धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव  
स्यान्न निरुपाख्यत्वम् ॥ २४ ॥

### अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि  
क्षणिकतामभ्युपेयात् । न च सा संभवति; अनुस्मृतेः । अनुभवमुपलब्धि-  
मनूयमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः । सा चोपलब्ध्येकर्तृका सती संभ-  
वति; पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं ह्यह-  
मदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात् ?  
अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन्प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य  
लोकस्य—प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति । यदि हि तयोर्भिन्नः  
कर्ता स्यात्ततोऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयात्, नत्वेवं प्रत्येति कश्चित् ।  
यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति—  
स्मराम्यहमसावदोऽद्राक्षीदिति । इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयो-  
र्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति । न नाहमित्यात्मनो दर्शनं  
निर्वृत्तं निहृते—यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा । तत्रैवं सत्येकस्य दर्शन-  
स्मरणलक्षणक्षणद्वयसंबन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशि-  
कस्य स्यात् । तथाऽनन्तरामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिज्ञानश्रे-  
कर्तृकामोत्तमादुच्छ्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीरा जन्मन आत्मैककर्तृकाः  
प्रतिसंधानः कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापत्रपेते ? स यदि ब्रूयात्  
साहचर्यादेतत्संपत्स्यत इति । तं प्रतिब्रूयात् । तेनेदं सहशमिति द्वयायत्तत्वा-  
त्साहचर्यस्य; क्षणभङ्गवादिनः सहशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्याभावात्,  
साहचर्यनिमित्तं प्रतिसंधानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात् । स्याच्चेत्पूर्वोत्त-  
रयोः क्षणयोः साहचर्यस्य ग्रहीतैकः, तथासत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानात्

टिप्प०—१ पराभिमतानि पञ्चमहाभूतानि खण्डयित्वेदानीं क्षणिकज्ञानसंतानरूपत्वं  
जीवानां खण्डयति—पूर्वदिनेष्वनुभूतानां पदार्थानामुत्तरदिनेष्वनुस्मृतेर्जीवानां नित्यल-  
मंगीकर्तृत्वं, ज्ञानसंतानरूपत्वाङ्गीकारं पूर्वदिनीयानां सुषुप्तिकाले नष्टत्वेन सर्वत्वासंभवात् ।

पाठा०—१ 'ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदित्य'.

क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत । तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं न पूर्वोत्तर-  
क्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेत्,—न; तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् ।  
प्रत्ययान्तरमेव चेत्सादृश्यविषयं स्यात्तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽन-  
र्थकः स्यात् । सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोकप्रसिद्धः  
पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते, तदा स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो बोधयमप्यु-  
च्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च यथार्थत्वेन न बुद्धिसंतानमारोहति । एव-  
मेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यम् । ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रला-  
पित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् । न चायं सादृश्यात्संव्यवहारो युक्तः;  
तद्भावावगमात्तत्सदृशभावानवगमाच्च । भवेदपि कदाचिद्वाहवस्तुनि  
विप्रलम्भसंभवात्तदेवेदं स्यात्तत्सदृशं वेति संदेहः । उपलब्धरि तु संदेहो-  
ऽपि न कदाचिद्भवति—स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति; य एवाहं पूर्वेशुर-  
द्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चिततद्भावोपलम्भात् । तस्मादप्यनुपपन्नो  
वैनाशिकसमयः ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयः, यतः स्थिरमनुयायिकारणमनभ्युप-  
गच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापद्यते । दर्शयन्ति चाभावाद्भावोत्प-  
त्तिम्—‘नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्’ इति । विनष्टाद्धि किल बीजादङ्कुर उत्प-  
द्यते, तथा विनष्टात्क्षीराद्धि, मृत्पिण्डाच्च घटः । कूटस्थाच्चेत्कारणात्कार्य-  
मुत्पद्येताविशेषात्सर्वं सर्वत उत्पद्येत । तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽ-  
ङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वादभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते,—  
‘नासतोऽदृष्टत्वात्’ इति । नाभावाद्भाव उत्पद्यते । यद्यभावाद्भाव उत्प-  
द्येताभावत्वाविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । नहि बीजादी-  
नानुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य शशविषाणादीनां च निःस्वभाव-  
त्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षीरा-  
देव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात् । निर्विशेषस्य  
त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो जायेरन् ।  
न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येतोत्पलादीनामिव

टिप्प०—१ असतः सुषुप्तिकालेषु नष्टत्वं पूर्वज्ञानसंतानादुत्तरोत्तरज्ञानसंतानानामुत्प-  
त्तिर्न संभवति । अदृष्टत्वात्—नष्टमृत्पिण्डादीनां घटादिजनकत्वादिदर्शनाभावादित्याशयः ।



नीलत्वादिसतो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत्प्रसज्येत ।  
 नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव, शशविषाणादिवत् ।  
 अभावाच्च भावोत्पत्तावभावात्नितमेव सर्वं कार्यं स्यात् । नचैवं दृश्यते;  
 सर्वस्य च वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् । नच  
 मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्त्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते ।  
 मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान्भावांलोकः प्रत्येति । यत्तुक्तं—स्वरूपोपमर्दम-  
 न्तरेण कस्यचित्कूटस्थस्य वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवि-  
 तुमर्हतीति,—तदुक्तम् ; स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञाय-  
 मानानां रुचकादिकार्यकारणभावदर्शनात् । येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोप-  
 मर्दो लक्ष्यते तेष्वापि नाऽसावुपमृद्यमाना पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारण-  
 मभ्युपगम्यते, अनुपमृद्यमानानामेवानुयायिनां बीजाद्यवयवानामङ्कुरा-  
 दिकारणभावाभ्युपगमात् । तस्मादसद्भवः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्य-  
 दर्शनात्सद्भवश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावो-  
 त्पत्त्यभ्युपगमः । अपि च चतुर्भिश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते, परमाणुभ्यश्च  
 भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं  
 कल्पयद्भिरभ्युपगतमपहुवानैवैनाशिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते ॥२६॥

**उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥**

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवं सत्युदासीनानामनीहमा-  
 नानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात् । अभावस्य सुलभत्वात् । कृषी-  
 वलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात् । कुलालस्य च  
 मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः । तन्तुवायस्यापि तन्तूनतन्वा-  
 नस्यापि तन्वानस्यैव वस्त्रलाभः । स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित्कथंचित्समी-  
 हेत । न चैतद्युज्यतेऽभ्युपगम्यते वा केनचित् । तस्मादप्यनुपपन्नोऽयमभा-  
 वाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ २७ ॥



(५ अभावाधिकरणम् । सू० २८-३२)

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेपूजावितेषु विज्ञान-  
वादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषांचित्किल विनेयानां बाह्ये वस्तु-  
न्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता । नासौ  
सुगताभिप्रायः, तस्य तु विज्ञानैकस्कन्धवाद एवाभिप्रेतः । तस्मिंश्च  
विज्ञानवादे बुद्धयारूढेन रूपेणान्तस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व-  
उपपद्यते । सत्यपि बाह्येऽर्थे बुद्धयारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानव-  
तारात् । कथं पुनरवगम्यतेऽन्तस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्य-  
तिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति ? तदसंभवादित्याह । स हि बाह्योऽर्थोऽभ्यु-  
पगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युः । तत्र न  
तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति; परमाण्वाभास-  
ज्ञानानुपपत्तेः । नापि तत्समूहाः स्तम्भादयः; तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वा-  
नन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात् । एवं जाल्यादीनपि प्रत्याचक्षीत ।  
अपि चानुभावमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रति-  
विषयं पक्षपातः स्तम्भज्ञानं कुड्यज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञान-  
गतविशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यम् ।  
अङ्गीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादपार्थिका बाह्यार्थ-  
सद्भावकल्पना । अपि च सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोराप-  
तति । न ह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति । न चैतत्स्वभाववि-  
वेके युक्तं; प्रतिबन्धकारणाभावात् । तस्मादप्यर्थाभावः । स्वप्नादिव-  
चेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि स्वप्नायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव  
बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति, एवं जागरितगोचरा अपि  
स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते; प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं  
पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते ? वासनवैचित्र्यादित्याह ।  
अनादौ हि संसारे बीजाङ्कुरवद्विज्ञानानां वासनानां चान्योन्य-

निमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते; स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात्, अन्तरेण तु वासनामर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वात् । तस्मादप्यभावो बाह्यार्थस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—‘नाभाव उपलब्धेः’ इति । न खल्वभावो बाह्यार्थस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते । कस्मात् ? उपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः—स्तम्भः कुड्यं घटः पट इति । न चोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्बुद्धानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयात्—नाहं भुञ्जे न वा तृप्यामीति, तद्वदिन्द्रियसंनिकर्षेण स्वयमुपलभमान एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे, न च सोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात् ? ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति, किं तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । बाढमेवं ब्रवीषि, निरङ्कुशत्वात्ते तुण्डस्य । ननु युक्त्युपेतं ब्रवीषि । यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्य उपलब्धेरेव । नहि कश्चिदुपलब्धमेव स्तम्भः कुड्यं चेत्युपलभते । उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तम्भकुड्यादीन्सर्वे लौकिका उपलभन्ते । अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत्प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यार्थमेव व्याचक्षते—यदन्तर्ज्ञेयरूपं तद्वहिर्वदवभासत इति । तेऽपि सर्वलोकप्रसिद्धां बहिरवभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बाह्यमर्थं बहिर्वदिति वत्कारं कुर्वन्ति । इतरथा हि कस्माद्बहिर्वदिति ब्रूयुः ? नहि विष्णुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद्यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्भिर्वहिरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुं, ननु बहिर्वदवभासत इति । ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवाद्वहिर्वदवभासत इत्यध्यवसितम् । नायं साधुरध्यवसायः; यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवावधार्येते, न पुनः संभवासंभवपूर्विके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती । यद्वि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तत्संभवति । यतु न केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते तत्र संभवति । इह तु

यथास्वं सर्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेका-  
द्विविकल्पैर्न संभवतीत्युच्येतोपलब्धेरेव ? नच ज्ञानस्य विषयसा-  
रूप्याद्विषयनाशो भवति; असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः, बहि-  
रूपलब्धेश्च विषयस्य । अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययो-  
रुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अपि च घटज्ञानं  
पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य ।  
यथा शुद्धो गौः कृष्णो गौरिति शौक्यकाष्ण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य ।  
द्राभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवत्येकस्माच्च द्वयोः । तस्मादर्थज्ञानयो-  
र्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यम् । अत्रापि हि  
विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य । यथा क्षीरगन्धः  
क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य, तद्वत् ।  
अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षिणयोरितरेतर-  
ग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः । ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वादिधर्म-  
प्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवाक्यवासकत्वाऽविद्योपप्लवसदसद्वर्त्मबन्ध-  
मोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ता हीयेरन् । किंचान्यत्,—विज्ञानं विज्ञान-  
मित्यभ्युपगच्छता बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्यु-  
पगम्यत इति वक्तव्यम् । विज्ञानमनुभूयत इति चेत्,—बाह्योऽप्यर्थोऽनु-  
भूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुम् । अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपव-  
त्स्वयमेवानुभूयते न तथा बाह्योऽप्यर्थ इति चेत्,—अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि  
क्रियामभ्युपगच्छस्यगिरात्मानं दहतीतिवत्, अविरुद्धं तु लोकप्रसिद्धं  
स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन बाह्योऽर्थोऽनुभूयत इति नेच्छस्यहो पाण्डित्यं  
महदर्शितम् । न चार्थाव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते; स्वात्मनि  
क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यन्येन  
ग्राह्यं, तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति । अपि च प्रदीपवद्वभासात्मकत्वाज्ज्ञा-  
नस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वाद्द्वभास्यावभासकभावानुपपत्तेः कल्प-  
नानर्थक्यमिति; तदुभयमप्यसत् । विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणो

ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः, साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाव-  
वैषम्यादुपलब्धुपलब्धभावोपपत्तेः, स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्ये-  
यत्वात् । किंचान्यत्, प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव  
प्रथत इति ब्रुवताऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तुकमित्युक्तं स्यात् । शिला-  
घनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । बाढमेवम् ; अनुभवरूपत्वात् विज्ञान-  
स्रोष्ठो नः पक्षस्त्वयाऽनुज्ञायत इति चेत्,—न; अन्यस्यावगन्तुश्चक्षुः-  
साधनस्य प्रदीपादिप्रथनदर्शनात् । अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वा-  
विशेषात्सत्येवान्यस्मिन्नवगन्तरि प्रथनं प्रदीपवदित्यवगम्यते । साक्षिणो-  
ऽवगन्तुः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम  
पक्षस्त्वया वाचोयुक्त्यन्तरेणाश्रित इति चेत्,—न; विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वं-  
सानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यति-  
रिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितम् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं—बाह्यार्थोपलपिना स्वप्नादिप्रत्ययवजागरितगोचरा अपि स्तम्भा-  
दिप्रत्यया विनैव बाह्येत्यर्थेन भवेयुः; प्रत्ययत्वाविशेषादिति । तत्प्रतिवक्त-  
व्यम्, अत्रोच्यते,—न स्वप्नादिप्रत्ययवजाग्रतप्रत्यया भवितुमर्हन्ति ।  
कस्मात् ? वैधर्म्यात् । वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः । किं पुन-  
रवैधर्म्यम् ? बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रति-  
बुद्धस्य मिथ्या मयोपलब्धो महाजनसमागम इति । न ह्यस्ति मम महा-  
जनसमागमो निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव तेनैषा भ्रान्तिरुद्बभूवेति ।  
एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः । नैवं जागरितोपलब्धं वस्तु  
स्तम्भादिकं कस्यांचिदप्यवस्थायां बाध्यते । अपि च स्मृतिरेषा यत्स्वप्रदर्श-  
नम् । उपलब्धिवस्तु जागरितदर्शनम् । स्मृत्युपलब्धयोश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वय-  
मनुभूयतेऽर्थविप्रयोगसंप्रयोगात्मकमिष्टं पुत्रं स्वरामि, नोपलभे, उपलब्धु-  
मिच्छामीति । तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिरूप-

टिप्पण—१ निद्राग्लानमिति करणदोषाभिधानम् । २ संस्कारमात्रजं हि विज्ञानं  
स्मृतिः । ३ प्रमाणजोऽनुभव उपलब्धिः ।

लब्धित्वात्स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता । नच स्वानु-  
भवापलापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुम् । अपि चातुभवविरोधप्रसङ्गा-  
ज्जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालम्बनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसा-  
धर्म्याद्वक्तुमिष्यते । नच यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सोऽन्यस्य  
साधर्म्यात्तस्य संभविष्यति । न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो  
भविष्यति । दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युक्तम्—विनाप्यथन ज्ञानवैचित्र्यं वासनवैचित्र्यादेवावकल्पत इति ।  
तत्प्रतिवक्तव्यम् । अत्रोच्यते,—न भावो वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षेऽनुप-  
लब्धेर्वाह्यानामर्थानाम् । अर्थोपलब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना  
भवन्ति । अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भवेयुः ?  
अनादित्वेऽप्यन्धपरंपरान्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारलोपिनी स्यान्ना-  
भिप्रायसिद्धिः । यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानि-  
मित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति, तावप्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ ।  
विनार्थोपलब्ध्या वासनानुपपत्तेः । अपि च विनापि वासनाभिरर्थोप-  
लब्ध्युपगमाद्विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमादर्थसद्भावमेवा-  
न्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः । अपि च वासना नाम संस्कार-  
विशेषाः । संस्काराश्च नाश्रयमन्तरेणावकल्पन्ते; एवं लोके दृष्टत्वात् ।  
नच तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति; प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं, तदपि क्षणिक-  
त्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामधिकरणं  
भविष्यतीति । नहि कालत्रयसंबन्धिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा  
सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधीनस्मृतिप्रतिसंधानादिव्यव-  
हारः संभवति । स्थिरस्वरूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः । अपि च  
विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद्यानि बाह्यार्थवादे क्षणि-

कत्वनिबन्धनानि दूषणान्युद्धावितानि 'उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्' इत्येव-  
मादीनि, तानीहाप्यनुसंधातव्यानि । एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ  
निराकृतौ-वाह्यार्थवादपक्षो विज्ञानवादपक्षश्च । शून्यवादपक्षस्तु सर्व-  
प्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते, नह्ययं सर्वप्रमाण-  
प्रसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुमपवादाभाव  
उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥ ३१ ॥

### सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना, सर्वप्रकारेण यथायथाऽयं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय  
परीक्ष्यते, तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव । न कांचिदप्यत्रोपपत्तिं  
पश्यामः । अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतत्त्वव्यवहारः । अपि च वाह्यार्थ-  
विज्ञानशून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनो-  
ऽसंबद्धप्रलापित्वं, प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्ययुरिमाः  
प्रजा इति । सर्वथाप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभि-  
प्रायः ॥ ३२ ॥

( ६ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् । सू० ३३-३६ )

### नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तः सुगतसमयः । विवसनसमय इदानीं निरस्यते । सप्त चैषां  
पदार्थाः संमता जीवाजीवास्त्वसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा नाम । संक्षेपतस्तु  
द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ । यथायोगं तयोरेवेतरान्तर्भावादिति  
मन्यन्ते । तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते-पञ्चास्तिकाया नाम, जीवास्ति-  
कायः पुद्गलास्तिकायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति ।  
सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान्बहुविधान्स्वसमयपरिकल्पितान्वर्णयन्ति ।

टिप्प०-१ नादरः क्रियते सूत्रान्तराणि न रच्यन्त एतान्येवावृत्त्या योज्यन्ते ।  
वेदवाह्या अत्र प्रजा प्राह्याः । ३ जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ, विषयामिमुख्येनेन्द्रियाणां  
प्रवृत्तिरास्त्व, तां संवृणोतीति संवरो यमनियमादिः, निर्जरयति नाशयति कल्मषमिति  
निर्जरस्तप्तिलारोहणादिः, बन्धः कर्म, मोक्षः कर्मपाशनाशे सत्यलोकाकाशप्रविष्टस्य  
सततोर्ध्वगमनम् । ४ अस्तिकायशब्दः सांकेतिकः पदार्थवाची । जीवश्चासावस्तिकाय-  
श्चेति विग्रहः । ५ पूर्यन्ते गलन्तीति पुद्गलाः परमाणुसंघाः कायाः ।



सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति,  
स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्त-  
व्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति ।  
एवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्वपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति । अत्राचक्ष्महे-  
नायमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः ? एकस्मिन्नसंभवात् । न ह्येकस्मिन्धर्मिणि  
युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति, शीतोष्णवत् । य एते  
सप्तपदार्था निर्धारिता एतावन्त एवरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युर्नैव वा तथा  
स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युरतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशय-  
ज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वनेकात्मकं वस्त्विति निर्धारितरूपमेव  
ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति । नेति ब्रूमः; निर-  
कुशं ह्यनेकान्तत्वं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशे-  
षात्स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात् ।  
एवं निर्धारयितुर्निर्धारणफलस्य च स्यात्पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्ति-  
तेति । एवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमिति-  
ष्वनिर्धारितासूपदेष्टुं शक्यात् ? कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टे-  
र्येऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तेरन् ? ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्साध-  
नानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते, नान्यथा । अतश्चानिर्धारितार्थं  
शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानामस्तिका-  
यानां पञ्चत्वसंख्यास्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे,  
पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् ।  
न चैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं संभवति । अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् । उच्यन्ते  
चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त  
इति च । तथा तद्वधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वा, एवं  
तद्विपरीतमस्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव  
स्यान्न प्रत्यायितव्यपक्षस्य । स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तथा  
पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।



अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनां च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामयथावधृतस्वभाव-  
त्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयो-  
र्धर्मयोरसंभवात्सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासंभवादसत्त्वे  
चैवं सत्त्वस्यासंभवादसंगतमिदमार्हतं मतम् । एतेनैकानेकनित्यानित्यव्य-  
तिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः । यत्तु पुद्गल-  
सङ्गकेभ्योऽणुभ्यः संघाताः संभवन्तीति कल्पयन्ति तत्पूर्वैणाणुवादिनि-  
राकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक्तन्निराकरणाय प्रयत्यते ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासंभवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्त एवमा-  
त्मनोऽपि जीवस्याकात्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत । कथम् ? शरीरपरि-  
माणो हि जीव इत्याहंता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृ-  
त्त्वोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रस-  
ज्येत । शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरि-  
माणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्मविपाकेन<sup>१</sup> हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्ति-  
शरीरं व्याप्नुयात् । पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमी-  
येत । समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः ।  
स्यादेतत्,—अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचे-  
युर्महति च विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समान-  
देशत्वं प्रतिहन्यते वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः  
परिच्छिन्ने देशे संमीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषाम-  
वयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । अपि च शरीर-  
मात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् ॥ ३४ ॥

अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति  
तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदुपगच्छन्तीत्युच्येत, तत्राप्युच्यते,—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतदेहपरिमाणत्वं जीवस्यावि-

शोधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः ? विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोप-  
गमापगमाभ्यां ह्यनिश्चमापूर्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावस्त्वं  
तावदपरिहार्यम्, विक्रियावस्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत । ततश्च  
बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालालुवत्संता-  
रसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति । किंचान्यत्,—  
आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्मवत्त्वादेवानात्मत्वं  
शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात् । नच स  
निरूपयितुं शक्यतेऽयमसाविति । किंचान्यत्,—आगच्छन्तश्चैते जीवाव-  
यवाः कुतः प्रादुर्भवन्त्यपगच्छन्तश्च क वा लीयन्त इति चक्तव्यम् । नहि  
भूतेभ्यः प्रादुर्भवैयुर्भूतेषु च निलीयेरन्; अभौतिकत्वाजीवस्य । नापि  
कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते;  
प्रमाणाभावात् । किंचान्यत्,—अनवधृतस्वरूपश्चैवंसत्यात्मा स्यात् ।  
आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात् । अत एवमा-  
दिदोषप्रसङ्गान्न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते ।  
अथवा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तर-  
प्रतिपत्तावकार्त्तुर्यप्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण परि-  
माणानवस्थानेऽपि स्रोतःसंताननित्यतान्यायेनात्मनो नित्यता स्यात् ।  
यथा रक्तपटानां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्संताननित्यता तद्वद्विसिर्चाम-  
पीत्याशङ्कयानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । संतानस्य तावद्वस्तुत्वे नैरात्म्यवाद-  
प्रसङ्गः । वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपप-  
त्तिरिति ॥ ३५ ॥

**अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥**

अपि चान्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते  
जैनैः । तद्वत्पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेष-  
प्रसङ्गः स्यात् । एकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपचितापचितशरीरान्तर-

टिप्प०-१ देहमेदेन परिमाणस्यात्मनश्चानवस्थानेऽपि नाशेऽपि स्रोतःप्रवादः ।  
२ विगतं सिग् वज्रं येभ्यस्ते विसिचो दिगम्बरास्तेषामित्यर्थः ।

प्राप्तिः । अथवाऽन्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात्, ततश्चाविशेषेण सर्वदैवाणुर्महान्वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः । अतश्च सौगतवदाहृतमपि मत-  
मसंगतमित्युपेक्षितव्यम् ॥ ३६ ॥

( ७ पत्यधिकरणम् । सू० ३७-४१ )

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते । तत्कथमवगम्यते ?  
'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्', 'अभिध्योपदेशाच्च' ( ब० १।४।२३-  
२४ ) इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्थेश्वरस्य स्वय-  
मेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह  
प्रतिषिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्वाहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत ।  
तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्त-  
विहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्वेनात्र प्रतिषिध्यते । सा चेयं वेदवाद्येश्वर-  
कल्पनानेकप्रकारा । केचित्तावत्सांख्ययोगव्यापश्रयाः कल्पयन्ति प्रधान-  
पुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेतरविलक्षणाः प्रधान-  
पुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरास्तु मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः  
पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणाद्योपदिष्टाः पशुपतिरी-  
श्वरो निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित्कथं-  
चित्स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वर इति वर्णयन्ति । अत उत्तर-  
मुच्यते—'पत्युरसामञ्जस्यात्' इति । पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधि-  
ष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते । कस्मात् ? असामञ्जस्यात् । किं  
पुनरसामञ्जस्यम् ? हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान्विदधत ईश्वरस्य  
रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मादादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणिकर्मोपेक्षित-  
त्वाददोष इति चेत्,—न; कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रय-

टिप्प०-१ सांख्ययोगव्यापश्रयाः हिरण्यगर्भपतञ्जलिप्रभृतयः । २ माहेश्वराश्चत्वारः—  
शैवाः, पाशुपताः, कारणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्चेति । ३ पशवो जीवास्तेषां पाशो  
बन्धस्तज्ज्ञाशयैत्यर्थः ।

दोषप्रसङ्गात् । न; अनादित्वादिति चेत्,—न; वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः । अपि च 'प्रवर्त-  
नालक्षणा दोषाः' (न्यायसू० १।१।१८) इति न्यायवित्समयः । नहि कश्चिददोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते । स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्तते इत्येवमप्यसामञ्जस्यम्; स्वार्थ-  
वत्त्वादीश्वरस्थानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य, पुरु-  
षस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥ ३७ ॥

### संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव । न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण संबन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता । न तावत्संयोगलक्षणः संबन्धः संभवति; प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः संबन्धः; आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः संबन्धः शक्यते कल्पयितुं; कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्म-  
वादिनः कथमिति चेत्,—न; तस्य तादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथा-  
दृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति नियमोऽस्ति, परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमत्य-  
तिशयः । परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात्समानमागमबलमिति चेत्,—  
न; इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्—आगमप्रत्ययात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः सर्वज्ञप्रत्यया-  
च्चागमसिद्धिरिति । तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना ।  
एवमन्यास्वपि वेदवाङ्मास्वीश्वरकल्पनासु यथासंभवमसामञ्जस्यं योजयि-  
तव्यम् ॥ ३८ ॥

### अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः  
कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानादीन्यधिष्ठाय प्रवर्तयेत् । न चैवमुपपद्यते ।  
न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति; मृदादिवैल-  
क्षण्यात् ॥ ३९ ॥

### करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत्,—यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोऽधिपतिष्ठत्येवं प्रधानमपीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति । तथापि नोपपद्यते, भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते । न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते—‘अधिष्ठानानुपपत्तेश्च’ । इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते, न निरधिष्ठानः । अतश्च तद्वृष्टान्तवच्चेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् । न च तद्वर्णयितुं शक्यते; सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक्सृष्टेस्तदनुपपत्तेः । निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः; एवं लोके दृष्टत्वात् । ‘करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः’—अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत । एवमपि नोपपद्यते । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ ४० ॥

### अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य,—स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यतेऽनन्तश्च । अनन्तं च प्रधानमनन्ताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा, न वा परिच्छिद्येत । उभयथापि दोषोऽनुषक्त एव । कथम् ? पूर्वसिंस्तावद्विकल्प इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यंभावि; एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्धि लोक इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु पटादि तदन्तवद्दृष्टं, तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादनन्तवत्स्यात् । संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नम् ।

टिप्प०—१ भोगः=मुखदुःखानुभवः । आदिपदाद्विषयानुभवग्रहः । २ करणान्यत्र सन्तीति करणवच्छरीरम् । ३ इयत्ता नाम संख्या परिमाणं वा ।

स्वरूपपरिमाणमपि तद्वतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च महा-  
संख्या । ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारिणः संसारान्मुच्यन्ते  
तेषां संसारोऽन्तवान्, संसारित्वं च तेषामन्तवत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण  
मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात् । प्रधानं च सवि-  
कारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारित्वेनाभिमतं, तच्छून्यतायामीश्वरः  
किमधितिष्ठेत् ? किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते स्याताम् ? प्रधानपुरुषेश्वराणां  
चैवमन्तवत्त्वे सत्यादिमत्त्वप्रसङ्गः । आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः ।  
अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत, न प्रधानस्य पुरुषा-  
णामात्मनश्चेयत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत इति, तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युप-  
गमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत । तस्मादप्यसंगतस्तार्किकपरिगृहीत  
ईश्वरकारणवादः ॥ ४१ ॥

( ८ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् । सू० ४२-४५ )

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः  
प्रत्याख्यातः । येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरो-  
ऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवे-  
श्वरः प्राङ्निर्धारितः—प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः  
प्रमाणमिति स्थितिः । तत्कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति ?  
उच्यते,—यद्यप्येवंजातीयकौऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्य-  
स्तित्वंशान्तरं विसंवादस्थानमित्यतस्तत्प्रत्याख्यानानयारम्भः । तत्र भाग-  
वता मन्यन्ते—भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थ-  
तत्त्वं, स चतुर्धात्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितः—वासुदेवव्यूहरूपेण, संकर्षण-  
व्यूहरूपेण, प्रद्युम्नव्यूहरूपेणानिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम  
परमात्मोच्यते । संकर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नो नाम मनः ।  
अनिरुद्धो नामाहंकारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिरितरे संकर्षणादयः  
कार्यम् । तमित्थंभूतं परमेश्वरं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याय-

टिप्प०-१ व्यूहो मूर्तिः । २ वाक्याच्चेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनमभिगमनम्,  
पूजाद्रव्याणामर्जनमुपादानम्, इज्या पूजा, स्वाध्यायोऽष्टाक्षरादिजपः, योगो ध्यानम् ।

योगैर्वर्षशतमिष्टा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यते—इति । तत्र यत्ता-  
वदुच्येत योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा  
स आत्मनात्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति,—तत्र निराक्रियते; 'स  
एकधा भवति त्रिधा भवति' ( छा० ७।२६।२ ) इत्यादिश्रुतिभ्यः  
परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगम-  
नादिलक्षणमारानधनमजस्रमनन्यचित्ततयाभिप्रेयते,—तदपि न प्रतिषि-  
ध्यते; श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते—  
वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते, संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति,  
अत्र ब्रूमः—न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्यो-  
त्पत्तिः संभवति; अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्या-  
नित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् । ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात्;  
कारणप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिव्यति चाचार्यो जीवस्यो-  
त्पत्तिम्—'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' ( ब० सू० २।३।१७ ) इति ।  
तस्मादसंगतैषा कल्पना ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासंगतैषा कल्पना । यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं  
परश्चाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात्संकर्षण-  
संज्ञकात्करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते । कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञ-  
कोऽहंकार उत्पद्यत इति । न, चैतद्वृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः—  
न चैवंभूतां श्रुतिमुपलभामहे ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते; किं तर्हि ?  
ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरेश्वर्यधर्मैरन्विता अभ्युप-  
गम्यन्ते—वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति ।  
तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते,—एव-

टिप्प०—१ जीवानां ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्त्यसंभवात् जीवानां ब्रह्मजन्यत्वे पञ्चमहा-  
भूतवद्विनाशप्रसङ्गात् मोक्षाभावप्रसङ्ग इत्याशयः । २ निर्दोषा रागादिशून्याः, निरधि-  
ष्ठानाः प्रकृत्यजन्माः, निरवद्या तादादिरहिता इत्यर्थः ।



मपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसंभवस्याप्रतिषेधः, प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवो  
दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः । कथम् ? यदि तावदयमभिप्रायः—परस्पर-  
भिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मक-  
त्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम् ; एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः ।  
सिद्धान्तहानिश्च ; भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् ।  
अथायमभिप्रायः—एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति,  
तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसंभवः । नहि वासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिः  
संभवति, संकर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य ; अतिशयाभावात् ।  
भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्वदयोः । न ह्यसत्यतिशये  
कार्य कारणमित्यवकल्पते । न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिष्वेकस्मि-  
न्सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादि तारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा  
एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इत्यन्ते । न चैते भगवद्ब्रह्माश्चतुःसंख्या-  
यामेवावतिष्ठेरन् ; ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्ब्रह्म-  
त्वावगमात् ॥ ४४ ॥

### विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधश्चास्मिच्छास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिल-  
क्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणाः, आत्मान एवैते भगवन्तो  
वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं  
श्रेयोऽलङ्घ्या शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादिवेदनिन्दादर्शनात् ।  
तस्मादसंगतैषा कल्पनेति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरक-

मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनं  
नाम द्वितीयः पादः ॥

## द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

[ अत्र पादे पञ्चमहाभूतजीवादिश्रुतीनां विरोधपरिहारः । ]

( १ वियदधिकरणम् । सू० १-७ )

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय उपलभ्यन्ते । केचि-  
दाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति, केचिन्न । तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनन्ति,  
केचिन्न । एवं जीवस्य प्राणानां च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रति-  
षेधः श्रुत्यन्तरेषूपलक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं,  
तद्वत्स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानपेक्षितत्वमाशङ्क्येतेत्यतः सर्ववेदान्तगत-  
सृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थनिर्मलत्वे च फलं  
यथोक्ताशङ्कानिवृत्तिरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किम-  
स्याकाशस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति ? तत्र तावत्प्रतिपद्यते—‘न वियदश्रुतेः’  
इति । न खल्वाकाशमुत्पद्यते । कस्मात् ? अश्रुतेः । न ह्यस्योत्पत्तिप्रक-  
रणे श्रवणमस्ति । छान्दोग्ये हि ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्विती-  
यम्’ ( छा० ६।२।१ ) इति सच्छब्दवाक्यं ब्रह्म प्रकृत्य ‘तदैक्षत’,  
‘तत्तेजोऽसृजत’ ( छा० ६।२।२ ) इति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यमं  
तेज आदि कृत्वा त्रयाणां तेजोवन्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते । श्रुतिश्च नः  
प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ । न चात्र श्रुतिरस्याकाशस्योत्पत्तिप्रति-  
पादिनी । तस्मान्नास्याकाशस्योत्पत्तिरिति ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । सा नामाकाशस्य छान्दोग्ये भूदुत्पत्तिः,  
श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयका हि समामनन्ति—‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’  
इति प्रकृत्य ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ ( तै० २।१ )  
इति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः—कचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः, कचिदाकाशप्रमु-  
खेति । नन्वेकवाक्यताऽनयोः श्रुत्योर्युक्ता । सत्यं सा युक्ता; नतु  
सावगन्तुं शक्यते । कुतः ? ‘तत्तेजोऽसृजत’ ( छा० ६।२।२ ) इति सक्-

च्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन संबन्धानुपपत्तेः 'तत्तेजोऽसृजत', 'तदाकाश-  
मसृजत' इति । ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन संबन्धो दृश्यते,  
यथा सूर्यं पक्त्वौदनं पचतीति, एवं तदाकाशं सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति  
योजयिष्यामि । नैवं युज्यते; प्रथमजत्वं हि छान्दोग्ये तेजसोऽव-  
गम्यते, तैत्तिरीयके चाकाशस्य । न चोभयोः प्रथमजत्वं संभवति ।  
एतेनेतरश्रुत्यक्षरविरोधोऽपि व्याख्यातः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः  
संभूतः' (तै० २।१) इत्यत्रापि तस्मादाकाशः संभूतस्तस्मात्तेजः संभूत-  
मिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य संभवनस्य च वियत्तेजोभ्यां युगपत्संबन्धानु-  
पपत्तेः । 'वायोरग्निः' (तै० २।१) इति च पृथगाज्ञानात् ॥ २ ॥

अस्मिन्विप्रतिषेधे कश्चिदाह—

**गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥**

नास्ति वियत उत्पत्तिरश्रुतेरेव । या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी  
श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति । कस्मात् ? असंभवात् । न ह्याका-  
शस्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या, श्रीमत्कणभुगमिप्रायानुसारिषु जीवत्सु ।  
ते हि कारणसामर्थ्यसंभवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसम-  
वायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते । द्रव्यस्य  
चैकजातीयकमनेकं च द्रव्यं समवायिकारणं भवति । न चाकाशस्यैक-  
जातीयकमनेकं च द्रव्यमारम्भकमस्ति, यस्मिन्समवायिकारणे सति, अस-  
मवायिकारणे च तत्संयोगे, आकाश उत्पद्येत । तदभावाच्च तदनुग्रहप्रवृत्तं  
निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य भवति । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां  
पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभाव्यते—प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न बभूव,  
पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं  
शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशमसुपिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्य-  
वसातुम् । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विमुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्वसिद्धिः ।  
तस्माद्यथा लोक आकाशं कुरु, आकाशो जात इत्येवंजातीयको गौणः  
प्रयोगो भवति, यथा च घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश इत्येकस्याप्या-  
काशस्यैवंजातीयको भेदव्यपदेशो गौणो भवति, वेदेऽपि 'आरण्याना-  
काशेष्वालभेरन्' इति, एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

टिप्प०—१ उत्पत्तिश्रुतिस्तु गौणी, असंभवात्=निरवयवस्योत्पत्तिसंभवाशक्यत्वात् ।

## शब्दाच्च ॥ ४ ॥

शब्दः खल्वाकाशस्याजत्वं ख्यापयति । यत आह—‘वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्’ (वृ० २।३।३) इति । न ह्यमृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते । ‘आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः’ (छा० ३।१।४।३) इति चाकाशेन ब्रह्म सर्वगतत्वं नित्यत्वाभ्यां धर्माभ्यामुपमिमान आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति । न च तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते । ‘स यथानन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्यः’ इति चोदाहरणम् । ‘आकाशशरीरं ब्रह्म’ (तै० १।६।२), ‘आकाश आत्मा’ (तै० १।७।१) इति च । न ह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं संभवति, नीलेनेवोत्पलस्य । तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते ॥ ४ ॥

## स्याचैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत्,—कथं पुनरेकस्य संभूतशब्दस्य ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ (तै० २।१) इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं संभवत्याकाशे च गौणत्वमिति ? अत उत्तरमुच्यते—स्याचैकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, तपो ब्रह्म’ (तै० ३।२) इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोग आनन्दे च मुख्यः । यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यतेऽङ्गसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः ‘एकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इतीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ? ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति । कथं च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति ? तदुच्यते,—एकमेवेति तावत्सकार्यापेक्षयोपपद्यते । यथा लोके कश्चित्कुम्भकारकुले पूर्वेषुर्मुहण्डचक्रादीनि चोपलभ्यापरेषुश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात्—मृदेवैकाकिनी पूर्वेषु रासीदिति, स च तयावधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वेषु रासीदित्यभिप्रेयात्त दण्डचक्रादि, तद्वद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति ।

टिप्प०-१ अत्र नित्यत्वप्रतिपादनादाकाशस्योत्पत्तिरसंभाव्येत्याशयः । २ ‘अञ्जं ब्रह्म’ इति श्रुतिगतब्रह्मशब्दवदिति भावः । ३ अमेदोपचारो भक्तिः । ४ कुलं=गृहम् । ५ अमत्राणि=चक्रादीनि ।

यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते, नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृते-  
रन्योऽधिष्ठातास्तीति । न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते ।  
लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वम् । न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्य-  
त्वमस्ति; क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वाभूतत्वादिधर्मसामान्यात् ।  
सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरवत्तिष्ठति । तेनान्य-  
त्वमवसीयते । तथा च 'आकाशशरीरं ब्रह्म' ( तै० १।६।२ ) इत्यादिश्रुति-  
भ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अत एव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्व-  
विज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकाल-  
मेवोत्पद्यते, ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीति, अतो ब्रह्म-  
णा तत्कार्येण च विज्ञातेन सह विज्ञातमेवाकाशं भवति । यथा क्षीरपूर्णे  
घटे कतिचिदब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति,  
नहि क्षीरग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते, एवं ब्रह्मणा तत्कार्यैश्चाव्यति-  
रिक्तदेशकालत्वाद्वृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति । तस्माद्भाक्तं नभसः  
संभवश्रवणमिति ॥ ५ ॥

एवं प्राप्त इदमाह—

**प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥**

'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' ( छा० ६।१।१ ) इति,  
'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' ( बृ० ४।५।६ )  
इति, 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' ( मुण्ड० १।१।३ )  
इति, 'न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्ति' इति चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा  
विज्ञायते । तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात्, यद्यव्यतिरेकः  
कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन  
सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि  
कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्माद्ब्रह्मण उत्पद्येत । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेक-  
न्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा हि—'येनाश्रुतं श्रुतं भवति'  
इति प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा  
समर्थ्यते । तत्साधनार्थैव चोत्तरे शब्दाः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमे-

टिप्प०—१ अखिलस्य वियदादिप्रपञ्चस्याव्यतिरेकाद्ब्रह्माभिन्नत्वात्प्रतिज्ञाहानिः, 'येनाश्रुतं'  
इति प्रतिज्ञाया अहानिर्भवति, आकाशस्य नित्यत्वे तु ब्रह्मैक्यत्वात्प्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गः इति भावः ।

बाद्वितीयम्' ( छा० ६।२।१ ), 'तदैक्षत', 'तत्तेजोऽसृजत' ( छा० ६।२।३ ) इत्येवं कार्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्शयत्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति—'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' ( छा० ६।८।७ ) इत्यारभ्याप्रपाठकपरिसमाप्तेः । तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यान्न ब्रह्मणि विज्ञात आकाशं विज्ञायेत, ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । नच प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुम् । तथा हि—प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ख्यापयन्ति 'इदं सर्वं यदयमात्मा' ( वृ० २।४।६ ), 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' ( मुण्ड० २।२।११ ) इत्येवमादयः । तस्माज्ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते ॥ यदुक्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति,—तदयुक्तम् ; वियदुत्पत्तिविषयश्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' ( तै० २।१ ) इति । सत्यं दर्शितम् ; विरुद्धं तु 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण । न ; एकवाक्यत्वात्सर्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् ; इह तु विरोध उक्तः, सकृच्छ्रुतस्य सष्टुः सष्ट्व्यद्वयसंबन्धासंभवाद्भूयोश्च प्रथमजत्वासंभवाद्विकल्पासंभवाच्चेति । नैष दोषः—तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके वृत्तीयत्वश्रवणात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः' ( तै० २।१ ) इति । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिस्तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा 'तत्तेजोऽसृजत' इति । न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति ; एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासंभवात् । स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत्—इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां संभवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हीतव्या । न चास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य सष्टुः सष्ट्व्यद्वयसंबन्धोऽभिप्रेयते ; श्रुत्यन्तरवशेन स्रष्टव्यान्तरोपसंग्रहात् । यथा च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' ( छा० ३।१४।१ ) इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयति, एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नभःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । ननु शमविधानार्थमेतद्वाक्यम्, 'तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति श्रुतेः, नैतत्सृष्टिवाक्यं, तस्मादेतन्न

प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममुपरोद्धुमर्हतीति । 'तत्तेजोऽस्तृजत' इत्येतत्सृष्टिवा-  
क्यम् । तस्मादत्र यथाश्रुति क्रमो ग्रहीतव्य इति । नेत्युच्यते,—नहि तेजः  
प्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति, पदा-  
र्थधर्मत्वात्क्रमस्य । अपि च 'तत्तेजोऽस्तृजत' इति नात्र क्रमस्य वाचकः  
कश्चिच्छब्दोऽस्ति । अर्थास्तु क्रमोऽवगम्यते । स च 'वायोरग्निः' इत्यनेन  
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः  
प्रथमजत्वविषयावसंभवानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ । तस्मान्नास्ति श्रुत्यो-  
र्विप्रतिषेधः । अपि च छान्दोग्ये 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्येतां प्रतिज्ञां  
वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमान्नातमपि वियदुत्पत्तावुपसंख्यातव्यं,  
किमङ्ग पुनस्तैत्तिरीयके समान्नातं नभो न संगृह्यते ? यद्योक्तमाकाशस्य  
सर्वेणानन्यदेशकालत्वाद्ब्रह्मणा तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्भवत्यतो न  
प्रतिज्ञा हीयते, नच 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिकोपो भवति, क्षीरोदक-  
वद्ब्रह्मनभसोरव्यतिरेकोपपत्तेरिति । अत्रोच्यते,—न क्षीरोदकन्यायेनैद-  
मेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । सृदादिदृष्टान्तप्रणयनाद्धि प्रकृतिवि-  
कारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन च  
सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात् । नहि क्षीरज्ञानगृहीत-  
स्योदकस्य सम्यग्विज्ञानगृहीतत्वमस्ति । नच वेदस्य पुरुषाणामिव माया-  
लीकवञ्चनादिभिरर्थावधारणमुपपद्यते । सावधारणा चेयम् 'एकमेवाद्वि-  
तीयम्' इति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्येत । नच स्वकार्यापे-  
क्षयेदं वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकमेवाद्वितीयतावधारणं चेति न्याय्यं,  
सृदादिष्वपि हि तत्संभवात् तदपूर्ववदुपन्यसितव्यं भवति 'श्वेतकेतो यन्नु  
सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं  
श्रुतं भवति' ( छा० ६।१।१ ) इत्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं  
सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

यत्पुनरेतदुक्तमसंभवाद्गौणी गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति, अत्र ब्रूमः—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुल्योऽसंभवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्तावसंभवाशङ्का



कर्तव्या । यतो यावत्किंचिद्विकारजातं दृश्यते—घटघटिकोदञ्चनादि वा, कटककेयूरकुण्डलादि वा, सूचीनाराचनिखिंशादि वा—तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते । न त्वविकृतं किंचित्कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते । विभाग-  
श्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते । तस्मात्सोऽपि विकारो भवितुमर्हति ।  
एतेन दिक्कालमनःपरमाण्वादीनां कार्यत्वं व्याख्यातम् । नन्वात्माप्याका-  
शादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिवत्प्राप्नोति, न; 'आत्मन  
आकाशः संभूतः' ( तै० २।१ ) इति श्रुतेः । यदि ह्यात्मापि विकारः स्यात्त-  
स्मात्परमन्यन्न श्रुतमित्याकाशादि सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे  
स्यात् । तथा च शून्यवादः प्रसज्येत । आत्मत्वाच्चात्मनो निराकरणशङ्का-  
नुपपत्तिः । न ह्यात्मागन्तुकः कस्यचित्; स्वयंसिद्धत्वात् । न ह्यात्मात्मनः  
प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यप्रसिद्धप्रमेय-  
सिद्धय उपादीयन्ते । न ह्याकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयं-  
सिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात्प्रा-  
गेव प्रमाणादिव्यवहारात्सिध्यति । न चेदृशस्य निराकरणं संभवति ।  
आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते, न स्वरूपम् । य एव हि निरा-  
कर्ता तदेव तस्य स्वरूपम् । न ह्यप्रेरौण्यमग्निना निराक्रियते ।  
तथाऽहमेवेदानीं जानामि वर्तमानं वस्त्वहमेवातीतमतीततरं चाज्ञासिष-  
महमेवानागतमनागततरं च ज्ञास्यामीत्यतीतानागतवर्तमानभावेनाऽन्य-  
थाभवत्यपि ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति; सर्वदा वर्तमानस्वभाव-  
त्वात् । तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदो वर्तमानस्वभावाद-  
न्यथास्वभावत्वं वा न संभावयितुं शक्यम् । एवमप्रत्याख्येयस्वभावत्वा-  
देवाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वं चाकाशस्य ॥ यत्तूक्तं समानजातीयमनेकं  
कारणद्रव्यं व्योम्नो नास्तीति, तत्प्रत्युच्यते—न तावत्समानजातीय-  
मेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति । नहि तन्तूनां तत्संयोगानां  
च समानजातीयत्वमस्ति; द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात् । नच निमित्त-  
कारणानामपि तुरीयेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति । स्यादेतत्,—  
समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तर-

विषय इति । तदप्यनैकान्तिकम् ; सूत्रगोवालैर्ह्यनेकजातीयैरेका रज्जुः  
सृज्यमाना दृश्यते । तथा सूत्रैरूर्णादिभिश्च विचित्रान्कम्बलान्वितन्वते ।  
सत्त्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यम्,  
सर्वस्य सर्वेण समानजातीयकत्वात् । नाप्यनेकमेवारभते, नैकमिति  
नियमोऽस्ति, अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात् । एकैको हि परमाणु-  
र्मनश्चाद्यं कर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्येभ्योपगम्यते । द्रव्यारम्भ  
एवानेकारम्भकत्वनियम इति चेत्,—न; परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष  
नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्येत ।  
तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते ।  
तच्च कचिदनेकं परिणमते मृद्धीजादि, अङ्कुरादिभावेन; कचिदेकं परिणमते  
क्षीरादि, दध्यादिभावेन । नेश्वरशासनमस्त्यनेकमेव कारणं कार्यं जनय-  
तीति, अतः श्रुतिप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण  
जगज्जातमिति निश्चीयते । तथा चोक्तम्—‘उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न  
क्षीरवद्धि’ (ब्र० सू० २।१।२४) इति । यच्चोक्तमाकाशस्योत्पत्तौ न  
पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यत इति, तदयुक्तम्; येनैव हि  
विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यव-  
सीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते । यथा च ब्रह्म न  
स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत्, ‘अस्थूलमनणु’ (ब्र० ३।-  
८।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः, एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववदनाकाश-  
मिति श्रुतेरवगम्यते । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनाकाशमिति स्थितम् । यदप्युक्तं-  
पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति, तदप्यसत्; श्रुतिविरोधे सत्यु-  
त्पत्त्यसंभवानुमानस्याभासत्त्वोपपत्तेः, उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात्,  
अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वाद्दृढादिवदित्यादिप्रयोगसंभवाच्च । आत्म-  
न्यनैकान्तिकमिति चेत्,—न; तस्यौपनिषदं प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः,  
विभुत्वादीनां चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यच्चोक्तमेतच्छ-  
ब्दाच्चेति, तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्विषयममृता दिवौकस इतिवद्ब्रह्मण्या;

उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात् । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय, नाकाशसमत्वाय । यथेपुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते, नेषुतुल्यगतित्वाय, तद्वत् । एतेनानन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता । 'ज्यायानाकाशात्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मण सकाशादाकाशस्योपरिमाणत्वसिद्धिः । 'न तस्य प्रतिमास्ति' (श्वे० ४।१९) इति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति । 'अतोऽन्यदार्तम्' (वृ० ३।४।२) इति च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्तत्वं दर्शयति । तपसि ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसंभवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम् । तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम् ॥ ७ ॥

( २ मातरिश्वाधिकरणम् । सू० ८ )

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अतिदेशोऽयम् । एतेन वियद्व्याख्यानेन मातरिश्वापि वियदाश्रयो वायुर्व्याख्यातः । तत्राप्येते यथायोगं पक्षा रचयितव्याः । न वायुरुत्पद्यते छान्दोगानामुत्पत्तिप्रकरणेऽनाम्नानादित्येकः पक्षः । अस्ति तु तैत्तिरीयाणामुत्पत्तिप्रकरणे आम्नानम्, 'आकाशाद्वायुः' (तै० २।१) इति पक्षान्तरम् । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधे सति गौणी वायोरुत्पत्तिश्रुतिः, असंभवादित्यपरोऽभिप्रायः । असंभवश्च 'सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः' (वृ० १।५।२२) इत्यस्तमयप्रतिषेधात्, अमृतत्वादिश्रवणाच्च । प्रतिज्ञानुपरोधाद्यावद्विकारं च विभागाभ्युपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धान्तः । अस्तमयप्रतिषेधोऽपरविद्याविषय आपेक्षिकः; अग्न्यादीनामिव वायोरस्तमयाभावात् । कृतप्रतिविधानं चामृतत्वादिश्रवणम् । ननु वायोराकाशस्य च तुल्ययोरुत्पत्तिप्रकरणे श्रवणाश्रवणयोरेकमेवाधिकरणमुभयविषयमस्तु किमतिदेशेनास्ति विशेष इति ? उच्यते,—सत्यमेवमेतत् । तथापि मन्दधियां शब्दमात्रकृताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयमतिदेशः क्रियते; संवर्गविद्यादिषु ह्युपास्यतया वायोर्महाभागत्वश्रवणात्, अस्तमयप्रतिषेधादिभ्यश्च भवति नित्यत्वाशङ्का कस्यचिदिति ॥ ८ ॥

( ३ असंभवाधिकरणम् । सू० ९ )

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

वियत्पवनयोरसंभाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोऽपि भवे-  
त्कुतश्चिदुत्पत्तिरिति स्यात्कस्यचिन्मतिः । तथा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य  
उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमुपश्रुत्याकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण  
उत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्येत । तामाशङ्कामपनेतुमिदं सूत्रम्—‘असंभवस्तु’  
इति । न खलु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः संभव उत्पत्तिरा-  
शङ्कितव्या । कस्मात् ? अनुपपत्तेः । सन्मात्रं हि ब्रह्म । न तस्य सन्मा-  
त्रादेवोत्पत्तिः संभवति; असत्यतिशये प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः । नापि  
सद्विशेषाद्दृष्टविपर्ययात् । सामान्याद्धि विशेषा उत्पद्यमाना दृश्यन्ते  
मृदादेर्घटादयो नतु विशेषेभ्यः सामान्यम् । नाप्यसतः; निरात्मकत्वात् ।  
‘कथमसतः सज्जायेत’ ( छा० ८।७।१ ) इति चाक्षेपश्रवणात् । ‘स  
कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः’ ( श्वे० ६।९ )  
इति च ब्रह्मणो जनयितारं वारयति । वियत्पवनयोः पुनरुत्पत्तिः प्रद-  
र्शिता, नतु ब्रह्मणः सास्तीति वैषम्यम् । नच विकारेभ्यो विकारान्त-  
रोत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि विकारत्वं भवितुमर्हति; मूलप्रकृत्यनभ्युपगमे-  
ऽनवस्थाप्रसङ्गात् । या मूलप्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेव च नो ब्रह्मेत्य-  
विरोधः ॥ ९ ॥

( ४ तेजोधिकरणम् । सू० १० )

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

छान्दोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः श्रावितं, तैत्तिरीयके तु वायुमूलत्वम् । तत्र  
तेजोयोनिं प्रति श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनिं तेज इति ।  
कुतः ? ‘सदेव’ इत्युपक्रम्य ‘तत्तेजोऽसृजत’ इत्युपदेशात् । सर्वविज्ञान-  
प्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मसंभवत्वे सर्वस्य संभवात् । ‘तज्जलान्’ ( छा० ८।७।१ )  
इति चाविशेषश्रुतेः, ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ ( मुण्ड० २।१।३ ) इति  
चोपक्रम्य श्रुत्यन्तरे सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात्, तैत्तिरीयके च  
‘स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च’ ( तै० ३।६।१ ) इत्य-

विशेषश्रवणात् । तस्मात् 'वायोरग्निः' इति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यो वायो-  
रनन्तरमग्निः संभूत इति । एवं प्राप्त उच्यते,—तेजोऽतो मातरिश्वनो  
जायत इति । कस्मात् ? तथा ह्याह—'वायोरग्निः' इति । अव्यहिते हि  
तेजसो ब्रह्मजत्वे सति, असति वायुजत्वे वायोरग्निरितीयं श्रुतिः कदर्थिता  
स्यात् । ननु क्रमार्थेण भविष्यतीत्युक्तम् । नेति ब्रूमः—'तस्माद्वा एत-  
स्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१।१) इति पुरस्तात्संभवत्यपा-  
दानस्यात्मनः पञ्चमीनिर्देशात्, तस्यैव च संभवतेरिहाधिकारात्, परस्ता-  
दपि च तदधिकारे 'पृथिव्या ओषधयः' (तै० २।१।१) इत्यपादान-  
पञ्चमीदर्शनाद्वायोरग्निरित्यपादानपञ्चम्येवैवेति गम्यते । अपिच वायो-  
रुर्ध्वमग्निः संभूत इति कल्प्य उपपदार्थयोगः, क्लृप्तस्तु कारकार्थयोगो  
वायोरग्निः संभूत इति । तस्मादेव श्रुतिर्वायुयोनित्वं तेजसोऽवगमयति ।  
नन्वितरापि श्रुतिर्ब्रह्मयोनित्वं तेजसोऽवगमयति 'तत्तेजोऽसृजत' इति,  
न; तस्याः पारम्पर्यजत्वेऽप्यविरोधात् । यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा  
वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते, तदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न  
विरुध्यते, यथा तस्याः श्रुतं तस्या दधि तस्या आमिक्षेत्यादि । दर्शयति  
च ब्रह्मणो विकारात्मनावस्थानं 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' (तै० २।७।१)  
इति । तथा चेश्वरस्मरणं भवति—'बुद्धिर्ज्ञानमसंसोहः' (भ० गी०  
१०।४) इत्याद्यनुक्रम्य 'भवन्ति भावा भूतानां मत् एव पृथग्विधाः'  
(भ० गी० १०।५) इति । यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं  
भवन्तो दृश्यन्ते; तथापि सर्वस्य भावजातस्य साक्षात्प्रेणाड्या वैश्वरवंश्य-  
त्वात् । एतेनाक्रमवत्सृष्टिवादिन्यः श्रुतयो व्याख्याताः; तासां सर्वथो-  
पपत्तेः, क्रमवत्सृष्टिवादिनीनां त्वन्यथानुपपत्तेः । प्रतिज्ञापि सद्दृश्यत्व-  
मात्रमपेक्षते, नाव्यवहितजन्यत्वमित्यविरोधः ॥ १० ॥

टिप्प०—१ कदर्थिता=पीडिता, बाधितेति यावत् । २ तदधिकारे=संमुखधिकारे ।  
३ तस्या धेनोः शतं तप्तं क्षीरं साक्षात्कार्यं, दध्यादिकं तु पारम्पर्यजनित्यर्थः । दधि-  
संसृष्टं कठिनक्षीरमामिक्षा । ४ प्रणाड्या=परम्परया ।

( ५ अवधिकरणम् । सू० ११ )

आपः ॥ ११ ॥

‘अतस्तथा ह्याह’ इत्यनुवर्तते । आपोऽतस्तेजसो जायन्ते । कस्मात् ? तथा ह्याह—‘तदपोऽसृजत’ इति ‘अमेरापः’ इति च । सति वचने नास्ति संशयः । तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या व्याख्यास्यन्नपोऽन्तरिया-मित्याप इति सूत्रयांबभूव ॥ ११ ॥

( ६ पृथिव्यधिकरणम् । सू० १२ )

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

‘ता आप ऐश्वर्यं बह्वथः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त’ ( छा० ६।२।४ ) इति श्रूयते । तत्र संशयः—किमनेनान्नशब्देन ग्रीहियवाद्यभ्यवहार्यं वा ओदनाद्युच्यते, किंवा पृथिवीति । तत्र प्राप्तं तावद्ग्रीहियवाद्योदनादि वा परिग्रहीतव्यमिति । तत्र ह्यन्नशब्दः प्रसिद्धो लोके, वाक्यशेषोऽप्येतमर्थमुपोद्बल्यति । ‘तस्माद्यत्र क च न वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती’ति । ग्रीहियवाद्येव हि सति वर्षणे बहु भवति न पृथिवीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—पृथिव्येवेयमन्नशब्देनाद्भ्यो जायमाना विवक्ष्यत इति । कस्मात् ? अधिकाराद्रूपाच्छब्दान्तराच्च । अधिकारस्तावत् ‘तत्तेजोऽसृजत’, ‘तदपोऽसृजत’ इति महाभूतविषयो वर्तते । तत्र क्रमप्राप्तां पृथिवीं महाभूतं विलङ्घ्य नाकस्माद्ग्रीह्यादिपरिग्रहो न्याय्यः । तथा रूपमपि वाक्यशेषे पृथिव्यनुगुणं दृश्यते—‘यत्कृष्णं तदन्नस्य’ इति । न ह्योदनादेरभ्यवहार्यस्य कृष्णत्वनियमोऽस्ति, नापि ग्रीह्यादीनाम् । ननु पृथिव्या अपि नैव कृष्णत्वनियमोऽस्ति; पयः पाण्डुरस्याङ्गारोहितस्य च क्षेत्रस्य दर्शनात् । नायं दोषः; बाहुल्यापेक्षत्वात् । भूयिष्ठं हि पृथिव्याः कृष्णं रूपं, न तथा श्वेतरोहिते । पौराणिका अपि पृथिवीच्छायां शर्वरीमुपदिशन्ति । सा च कृष्णाभासेत्यतः कृष्णं रूपं पृथिव्या इति स्मिष्यते ।

टिप्प०—१ अन्नशब्दोऽयं व्युत्पत्त्या प्रसिद्धः च ग्रीहियवादौ तद्विकारे चोदने प्रवर्तते । २ अभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । ३ अधिकारः प्रकरणम्, रूपं लिङ्गम् । ४ पयो-वत्पाण्डुरस्य, अङ्गारवद्ग्रीहितस्य रक्तस्य ।

श्रुत्यन्तरमपि समानाधिकारम्—अद्भ्यः पृथिवीति भवति । ‘तद्यदपां शर  
आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्’ (बृ० १।२।२) इति च ।  
पृथिव्यास्तु ग्रीह्यादेरुत्पत्तिं दर्शयति—‘पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्यो-  
ऽन्नम्’ इति च । एवमधिकारादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सत्सु कुतो  
ग्रीह्यादिप्रतिपत्तिः ? प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेव वाध्यते । वाक्यशेषोऽपि  
पार्थिवत्वादन्नाद्यस्य तद्वारेण पृथिव्या एवादभ्यः प्रभवत्वं सूचयतीति  
द्रष्टव्यम् । तस्मात्पृथिवीयमन्नञ्चदेति ॥ १२ ॥

( ७ तदभिध्यानाधिकरणम् । सू० १३ )

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

किमिमानि वियदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान्सृजन्ति, आहो-  
स्वित्परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं विकारं  
सृजतीति संदेहे सति, प्राप्तं तावत्—स्वयमेव सृजन्तीति । कुतः ? ‘आका-  
शाद्वायुर्वायोरग्निः’ इत्यादिस्वातन्त्र्यश्रवणात् । नन्वेतन्नानां स्वतन्त्राणां  
प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा । नैष दोषः; ‘तत्तेज ऐक्षत’; ‘ता आप ऐक्षन्त’  
( छा० ६।२।४ ) इति च भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादिति । एवं प्राप्ते-  
ऽभिधीयते—स एव परमेश्वरस्तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं  
विकारं सृजतीति । कुतः ? तल्लिङ्गात् । तथा हि शास्त्रम्—‘यः पृथिव्यां  
तिष्ठन्नयः पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः  
पृथिवीमन्तरो यमयति’ ( बृ० ३।७।३ ) इत्येवंजातीयकं साध्यक्षाणामेव  
भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा ‘सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय’ इति  
प्रस्तुत्य ‘सच्च लब्धामभवत् । तदात्मानं स्वयमकुर्वत’ ( तै० २।६।१ ) इति  
च तस्यैव च सर्वात्मभावं दर्शयति । यत्स्वीक्षणश्रवणमप्रेजसोस्तत्परमे-  
श्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यम्; ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ ( बृ० ३।७।२३ )  
इतीक्षित्रन्तरप्रतिपेधात्, प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितुः ‘तदैक्षत बहु स्यां  
प्रजायेय’ ( छा. ६।२।३ ) इत्यत्र ॥ १३ ॥

टिप्प०—१ तत्तत्र सृष्टिकाले यदपां शरः मण्डवद्धनीभाव आसीत्स एव समहन्यत  
कठिनः संघातोऽभूत् । २ परमेश्वरस्यान्तर्यामिभावेनावेष्टाः संवन्धस्तद्वशाद्भूतेष्वीक्षणं  
श्रवणं नैतावता तेषां चेतनत्वं स्वातन्त्र्यं वेत्यर्थः ।



( ८ विपर्ययाधिकरणम् । सू० १४ )

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः । अथेदानीमप्ययक्रमश्चिन्त्यते । किम-  
नियतेन क्रमेणाप्ययः, उतोत्पत्तिक्रमेणाथ वा तद्विपरीतेनेति ? त्रयोऽपि  
चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मायत्ताः श्रूयन्ते—‘यतो वा इमानि  
भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्यभिसंविशन्ति’  
( तै० ३।१।१ ) इति । तत्रानियमोऽविशेषादिति प्राप्तम् । अथ वोत्पत्तेः  
क्रमस्य श्रुतत्वात्प्रलयस्यापि क्रमाकाङ्क्षिणः स एव क्रमः स्यादिति । एवं  
प्राप्ते ततो ब्रूमः—विपर्ययेण तु प्रलयक्रमोऽत उत्पत्तिक्रमाद्ववितुमर्हति ।  
तथा हि लोके दृश्यते—येन क्रमेण सोपानमारूढस्ततो विपरीतेन क्रमे-  
णावरोहतीति । अपि च दृश्यते—मृदो जातं घटशरावाद्यप्ययकाले मृद्वाव-  
मप्येति—अग्न्यश्च जातं हिमकरकाद्यवभावमप्येतीति । अतश्चोपपद्यत एतत्—  
यत्पृथिव्यद्भ्यो जाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयादापश्च  
तेजसो जाताः सत्यस्तेजोऽपीयुः । एवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं चानन्तर-  
मनन्तरं कारणमपीत्य सर्वं कार्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं च ब्रह्मा-  
प्येतीति वेदितव्यम् । नहि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्या-  
प्ययो न्याय्यः । स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र  
दर्शितः—‘जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । ज्योतिष्यापः प्रली-  
यन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते’ इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्रमस्तत्पत्तावेव श्रुत-  
त्वान्नाप्यये भवितुमर्हति । न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्ष्यते । नहि  
कार्ये ध्रियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः; कारणाप्यये कार्यस्यावस्थानानु-  
पपत्तेः, कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं—मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात् ॥ १४ ॥

( ९ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् । सू० १५ )

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्विज्ञादिति

चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

भूतानामुत्पत्तिप्रलयावनुलोमप्रतिलोमक्रमाभ्यां भवत इत्युक्तम् ।

आत्मादिरुत्पत्तिः प्रलयश्चात्मानं इत्यप्युक्तम् । सेन्द्रियस्य तु मनसो बुद्धेश्च सद्भावः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृत्योः । 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुः' (कठ० ३।३) इत्यादिलिङ्गेभ्यः । तयोरपि कस्मिंश्चिदन्तराले क्रमेणोत्पत्तिप्रलयानुपसंग्राहौ; सर्वस्य वस्तु-जातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमात् । अपि चाथर्वणे उत्पत्तिप्रकरणे भूताना-मात्मनश्चान्तराले करणान्यनुक्रम्यन्ते । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' (मुण्ड० २।१।३) इति । तस्मात्पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभङ्गप्रसङ्गो भूतानामिति चेत्, -न; अविशेषात् । यदि तावद्भौतिकानि करणानि, ततो भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैषामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति नैतयोः क्रमान्तरं मृग्यम् । भवति च भौतिकत्वे लिङ्गं करणानाम् । 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' (छा० ६।५।४) इत्येवंजातीयकम् । व्यपदेशोऽपि कचिद्भूतानां करणानां च ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन नेतव्यः । अथ त्वभौतिकानि करणानि, तथापि भूतोत्पत्तिक्रमो न करणैर्विशेष्यते । प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि, प्रथमं वा भूतान्युत्पद्यन्ते चरमं वा करणानीति । आथर्वणे तु समान्नायक्रममात्रं करणानां भूतानां च, न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते । तथान्यत्रापि पृथगेव भूतक्रमात्करणक्रम आन्नायते—'प्रजापतिर्वा ईदमग्र आसीत्स आत्मानमैक्षत स मनो-ऽसृजत तन्मन एवासीत्तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजत' इत्यादिना । तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य भङ्गः ॥ १५ ॥

( १० चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् । सू० १६ )

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो

भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ, जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवंजाती-

दिप्प०-१ अन्यपराः शब्दा लिङ्गातीत्युच्यन्ते । २ इदं स्थूलमुत्पत्तेः प्राक् प्रजापतिः सूत्रात्मा आसीत् ।

यकाहौकिकव्यपदेशात् जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेति स्यात्कस्यचि-  
द्भ्रान्तिस्तामपनुदामः । न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः; शास्त्रफलसंबन्धोप-  
पत्तेः । शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारायौ  
विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्याताम् । श्रूयते च—‘जीवापेतं वाव किलेदं  
म्रियते न जीवो म्रियते’ (छा० ६।१।१।३) इति । ननु लौकिको जन्म-  
मरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः । सत्यं दर्शितः । भाक्तस्त्वेव जीवस्य  
जन्ममरणव्यपदेशः । किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इति ?  
उच्यते,—चराचरव्यपाश्रयः । स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ ।  
स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते च, अतस्तद्विषयौ  
जन्ममरणशब्दौ; मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते; तद्भाव-  
भावित्वात् । शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतः,  
नासतोः । नहि शरीरसंबन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिद्दृश्यते ।  
‘स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः स उत्क्रामन्  
म्रियमाणः’ (बृ० ४।३।८) इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव  
जन्ममरणशब्दौ दर्शयति । जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव  
द्रष्टव्यम् । अभावाजीवप्रादुर्भावस्य । जीवस्य परस्मादात्मन उत्पत्तिर्वि-  
यदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयौ ताव-  
जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्त इत्येतदनेन सूत्रेणावोचत् ॥ १६ ॥

( ११ आत्माधिकरणम् । सू० १७ )

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

अस्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्चराध्यक्षः कर्मफलसंबन्धी । स  
किं व्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मणः, आहोस्विद्ब्रह्मवदेव नोत्पद्यत इति श्रुति-  
विप्रतिपत्तेर्विषयः । कासुचिच्छ्रुतिष्वग्निरिस्फुलिङ्गादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः  
परस्माद्ब्रह्मण उत्पत्तिरान्नायते, कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्य-  
प्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते, न चोत्पत्तिरान्नायत इति । तत्र प्राप्तं—ताव-

दुत्पद्यते जीव इति । कुतः ? प्रतिज्ञानुपरोधादेव । 'एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं विदितम्' इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत, तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत । न चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं; लक्षणभेदात् । अपहृतपाप्मत्वादि-धर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः । विविर्भक्तत्वादाकाशादि-वदस्य विकारत्वसिद्धिः । यावान्हाकाशादिः प्रविभक्तः स सर्वो विकारः । तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता । जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखयुक्प्रतिशरीरं प्रविभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसर उत्पत्तिर्भवितुमर्हति । अपि च 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येव-मेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' (वृ० २।१।२०) इति प्राणादेर्भोग्यजा-तस्य सृष्टिं शिक्षा 'सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति भोक्तृणामात्मनां पृथक्सृष्टिं शास्ति । 'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' (मुण्ड० २।१।१) इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयानुच्येते । सरूप-वचनात्; जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा भवन्ति; चैतन्ययोगात् । नच कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति; श्रुत्यन्तरगतस्याप्यविरुद्ध-स्याधिकस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकार-भावापत्त्यैव व्याख्यातव्या, 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्यादिवत् । तस्मा-दुत्पद्यते जीव इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—नात्मा जीव उत्पद्यत इति । कस्मात् ? अश्रुतेः । न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु । ननु कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । उत्पत्ति-रेव त्वस्य न संभवतीति वदामः । कस्मात् ? नित्यत्वाच्च ताभ्यः । च-शब्दादजत्वादिभ्यश्च । नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते तथाऽजत्वमविका-रित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मना चेति । न चैवं-रूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते । ताः काः श्रुतयः ? 'न जीवो त्रियते' (छा० ६।१।१३), 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म'

टिप्प०-१ उपरोधो बाधः । २ सरूपशब्दो जीववाचीति शेषः ।

पाठा०-१ 'विभागाच्चास्य विकारः' ।

(बृ० ४।४।२२), 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (कठ० २।१८), 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' (कठ० २।१८), 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६।१), 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२), 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्नेभ्यः' (बृ० १।४।७), 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७), 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ० १।४।१०), 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृ० २।५।१९), इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिभ्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिवध्नन्ति । ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यत इत्युक्तम्, अत्रोच्यते,—नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति; 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' (थे० ६।११) इति श्रुतेः । बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्येव घटादिसंबन्धनिमित्तम् । तथा च शास्त्रम्—'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' (बृ० ४।४।५) इत्येवमादि ब्रह्मण एवाविकृतस्य सतोऽप्येकस्यानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वं चास्य विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवद्वष्टव्यम् । यदपि कचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं, तदप्यत एवोपाधिसंबन्धात्प्रेतव्यम् । उपाध्युत्पत्त्याऽस्योत्पत्तिप्रलयेन च प्रलय इति । तथा च दर्शयति—'प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' (बृ० ४।५।१३) इति तथोपाधिप्रलय एवायं नात्मविलय इत्येतदपि 'अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति—'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' (बृ० ४।५।१४) इति; प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । लक्षणभेदोऽप्यन्योरुपाधिनिमित्त एव; 'अत

टिप्प०—१ जाल्मः कामजडः । स यथा लीपरतन्त्रः स्त्रीमयो व्यपदिश्यते । २ एतेभ्यो देहात्मना परिणतेभ्यो भूतेभ्यः साम्येनोत्थाय जनिता तान्येव लीयमानान्यनु पश्चान् विनश्यति । ३ मोहं=मोहकं वाक्यम् ।

ऊर्ध्वं विमोक्षयैव ब्रूहि' (बृ० ४।३।१५) इति च प्रकृतस्यैव विज्ञान-  
मयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् ।  
तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते प्रविलीयते चेति ॥ १७ ॥

( १२ ज्ञाधिकरणम् । सू० १८ )

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

स किं कणभुजानामिवागन्तुकचैतन्यः, स्वतोऽचेतनः, आहोस्वित्सां-  
ख्यानामिव नित्यचैतन्यस्वरूप एवेति वादिविप्रतिपत्तेः संशयः । किं  
तावत्प्राप्तम् ? आगन्तुकमात्मनश्चैतन्यमात्ममनःसंयोगजमभिघटसंयोगज-  
रोहितादिगुणवदिति प्राप्तम् । नित्यचैतन्यत्वे हि सुप्तमूर्च्छितग्रहाविष्टानामपि  
चैतन्यं स्यात् । ते पृष्टाः सन्तो न किञ्चिद्व्ययमचेतयमहीति जल्पन्ति,  
स्वस्थाश्च चेतयमाना दृश्यन्ते । अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादागन्तुकचैतन्य  
आत्मेति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते,—ज्ञो नित्यचैतन्योऽयमात्माऽत एव,  
यस्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसंपर्काजीवभावेनावतिष्ठते ।  
परस्य हि ब्रह्मणश्चैतन्यस्वरूपत्वमाप्नातम्—'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ०  
३।१।२८), 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१।१), 'अनन्तरोऽबाह्यः  
कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृ० ४।५।१३), इत्यादिषु श्रुतिषु । तदेव  
चेत्परं ब्रह्म जीवस्तस्माज्जीवस्यापि नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमभ्यौष्ण्यप्रकाश-  
वदिति गम्यते । विज्ञानमयप्रक्रियायां च श्रुतयो भवन्ति—'असुप्तः सु-  
प्ताभिचाकशीति' (बृ० ४।३।११) 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति'  
(बृ० ४।३।९) इति, 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' (बृ०  
४।३।३०) इत्येवंरूपाः । 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' (छं०  
८।१।१४) इति च सर्वैः करणद्वारैरिदं वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसंधा-  
नात्तद्वत्त्वसिद्धिः । नित्यस्वरूपचैतन्यत्वे घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेत्,—न;  
गन्धादिविषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात् । तथा हि दर्शयति—'गन्धाय घ्रा-  
णम्' इत्यादि । यत्तु सुप्तादयो न चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽ-

टिप्प०—१ स्वयमसुप्तो भासमान एवात्मा सुप्तावागादीनुपरतव्यापारानभिचाकशीति  
अभिपद्यति । २ परिच्छेदः=वृत्तिः । ३ गन्धाय तद्वोचरान्तःकरणवृत्तये ।

अधि. १३ । सू. २० ] द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

२८१

भिहितः । सुषुप्तं प्रकृत्य 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति—नहि  
द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-  
भक्तं यत्पश्येत्' (बृ० ४।३।२३) इत्यादिना । एतदुक्तं भवति—विष-  
याभावादियमचेतयमानता, न चैतन्याभावादिति । यथा वियदाश्रयस्य  
प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपभावात्तद्वत् । वैशेषिकादि-  
तर्कश्च श्रुतिविरोध आभासीभवति । तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप एवात्मेति  
निश्चिनुमः ॥ १८ ॥

(१३ उत्क्रान्तिगत्यधिकरणम् । सू० १९-३२)

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते । किमणुपरिमाण उत  
मध्यमपरिमाण आहोस्विन्महापरिमाण इति । ननु च नाहोत्पद्यते नित्य-  
चैतन्यश्चायमित्युक्तम् । अतश्च पर एवात्मा जीव इत्यापतति, परस्य  
चात्मनोऽनन्तत्वमात्रात्, तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति ?  
उच्यते,—सत्यमेतत् । उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं  
प्रापयन्ति । स्वशब्देन चास्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमात्रायते । तस्य सर्व-  
स्यानाकुलत्वोपपादनायायमारम्भः । तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां  
श्रवणात्परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणो जीव इति । उत्क्रान्तिस्तावत्—'स यदा-  
स्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति' (कौषीत० ३।३) इति ।  
गतिरपि 'ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति'  
(कौषीत० १।२) इति । आगतिरपि 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय  
कर्मणे' (बृ० ४।४।६) इति । आसामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परि-  
च्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति । नहि विभोश्चलनमवकरूपत इति ।  
सति परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्यार्हतपरीक्षायां निरस्तत्वाद्गुरा-  
त्मेति गम्यते ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवद्देहस्वाम्यनिवृत्त्या



कर्मक्षयेणावकल्पेत । उत्तरे तु गत्यागती नाचलतः संभवतः । स्वात्मना हि तयोः संबन्धो भवति; गमैः कर्तृस्थक्रियात्वात् । अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्वं एव संभवतः । सत्योश्च गत्यागत्योरुत्क्रान्तिरप्यप-  
सृप्तिरेव देहादिति प्रतीयते । न ह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्याताम् ।  
देहप्रदेशानां चोत्क्रान्तावर्पादानत्ववचनात् । ‘चक्षुषो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो  
वा शरीरदेशेभ्यः’ ( बृ० ४।४।२ ) इति । ‘स एतास्तेजोमात्राः सम-  
भ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति’ ( बृ० ४।४।१ ), ‘शुक्रमादाय पुन-  
रेति स्थानम्’ ( बृ० ४।३।११ ) इति चान्तरेऽपि शरीरे शारीरस्य गत्या-  
गती भवतः । तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः ॥ २० ॥

### नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

अथापि सान्नाणुरयमात्मा । कस्मात् ? अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीत-  
परिमाणश्रवणादित्यर्थः । ‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः  
प्राणेषु’ ( बृ० ४।४।१२ ), ‘आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः’, ‘सत्यं ज्ञान-  
मनन्तं ब्रह्म’ ( तै० २।१।१ ) इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे  
विप्रतिषिध्येतेति चेत्,—नैष दोषः; कस्मात् ? ईतराधिकारात् । परस्य  
ह्यात्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तर-  
तिः; परस्यैवात्मनः प्राधान्येन  
वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, विरजः पर आकाशादित्येवंविधाश्च  
परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु ‘योऽयं विज्ञानमयः प्रा-  
णेषु’ ( बृ० ४।४।२२ ) इति शरीर एव महत्त्वसंबन्धित्वेन प्रतिनिर्दि-  
श्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वेष निर्देशो वामदेववद्द्रष्टव्यः । तस्मात्प्राज्ञविषयत्वा-  
त्परिमाणान्तरश्रवणस्य न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ॥ २१ ॥

### स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते—‘एषो-  
ऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश’ ( मुण्ड०  
३।१।९ ) इति । प्राणसंबन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते ।

अधि. १३ । सू. २४ ] द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

२८३

तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति—‘बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः’ (श्वे० ५।८) इति । आरौ-  
प्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः’ (श्वे० ५।८) इति चोन्मानान्तरम् ॥ २२ ॥

नन्वणुस्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते । दृश्यते च  
जाह्नवीहृदनिमग्नानां सर्वाङ्गशैत्योपलब्धिर्निदाघसमये च सकलशरीर-  
परितापोपलब्धिरिति, अत उत्तरं पठति—

**अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥**

यथा हि हरिचन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशसंबद्धोऽपि सन्सकलदेहव्या-  
पिनमाह्लादं करोति, एवमात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं  
करिष्यति । त्वक्संबन्धनाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते ।  
त्वगात्मनोर्हि संबन्धः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते, त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापि-  
नीति ॥ २३ ॥

**अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धिर्हि ॥ २४ ॥**

अत्राह—यदुक्तमविरोधश्चन्दनवदिति,—तद्युक्तं; दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-  
रतुल्यत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति, प्रत्यक्षं  
तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनं च । आत्मनः  
पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्तित्वम् । अनुमेयं तु तदिति  
यदप्युच्येत । न चात्रानुमानं संभवति । किमात्मनः सकलशरीरगता  
वेदना त्वगिन्द्रियस्येव सकलदेहव्यापिनः सतः ? किं वा विभोर्नभस इव,  
आहोस्त्रिचन्दनबिन्दोरिवानोरेकदेशस्थस्येति संशयानतिवृत्तेरिति ? अत्रो-  
च्यते,—नायं दोषः; कस्मात् ? अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते ह्यात्म-  
नोऽपि चन्दनस्येव देहैकदेशवृत्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम् । कथमिति ?  
उच्यते,—हृदि ह्येष आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु । ‘हृदि ह्येष आत्मा’ ( प्रश्न०  
३।६ ), ‘स वा एष आत्मा हृदि’ ( छा० ८।३।३ ), ‘कतम आत्मेति योऽयं  
विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः’ ( वृ० ४।३।७ ) इत्याद्युप-

टिप्प०—१ उद्धृत्य मानमुन्मानम् । २ बालः केशः । ३ तोत्रप्रोतायःशलाकाम-  
मारार्यं तस्मादुद्धृता मात्रा भागं यस्य स जीवस्तथा ।

देशेभ्यः । तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्याद्युक्तमेवैतद्विरोधश्चन्दन-  
वदिति ॥ २४ ॥

### गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाऽणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न  
विरुध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्तिनामपि  
प्रभाऽपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं करोति, तद्वत् । स्यात्कदा-  
चिच्चन्दनस्य सावयवत्वात्सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहं आह्लादयि-  
तृत्वं न त्वणोर्जीवस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विप्रसर्पेदित्याशङ्क्य  
गुणाद्वा लोकवदित्युक्तम् ॥ २५ ॥

कथं पुनर्गुणो गुणव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तेत ? न हि पटस्य शुद्धो गुणः  
पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभावद्वयेदिति चेत्,—  
न; तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निविडाययत्वं हि तेजोद्रव्यं  
प्रदीपः, प्रविरलावयत्वं तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति । अत उत्तरं पठति—

### व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गुणस्यापि सतो गन्धस्य गन्धवद्द्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति ।  
अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धवत्सु कुसुमगन्धोपलब्धेः । एवमणोरपि  
सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति । अतश्चानैकान्तिकमेतद्गु-  
णत्वाद्व्यापिदिवदाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति; गुणस्यैव सतो गन्धस्याश्रय-  
विश्लेषदर्शनात् । गन्धस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेत्,—न; यस्मा-  
न्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षयप्रसङ्गात् । अक्षीयमाणमपि तत्पूर्वावस्थातो  
गम्यते । अन्यथा तत्पूर्वावस्थैर्गुणत्वादिभिर्हीयेत । स्यादेतत्,—गन्धाश्र-  
याणां विश्लिष्टानामवयवानामल्पत्वात्सन्नपि विशेषो नोपलक्ष्यते । सूक्ष्मा  
हि गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृप्ता गन्धबुद्धिमुत्पादयन्ति नासिकापुट-  
मनुप्रविशन्त इति चेत्,—न; अतीन्द्रियत्वात्परमाणूनां स्फुटगन्धोपल-  
ब्धेश्च नागकेसरादिषु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धवद्द्रव्यमाघ्रातमिति । गन्ध  
एवाघ्रात इति तु लौकिकाः प्रतीयन्ति । रूपादिष्वश्रयव्यतिरेकानुप-

लब्धेर्गन्धस्याप्युक्त आश्रयव्यतिरेक इति चेत्,—न; प्रत्यक्षत्वादनुमाना-  
प्रवृत्तेः । तस्माद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुमन्तव्यं निरूपकैर्नान्यथा ।  
नहि रसो गुणो जिह्वोपलभ्यत इत्यतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वैवोप-  
लभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव 'आ लोमभ्य  
आ नखाग्रेभ्यः' ( छा० ८।८।१ ) इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीर-  
व्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

'प्रज्ञया शरीरं समारुह्य' ( कौषी० ३।६ ) इति चात्मप्रज्ञयोः कर्तृ-  
करणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापिता गम्यते । 'त-  
द्देशं प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' ( बृ० ३।१।१७ ) इति च  
कर्तुः शरीरात्पृथग्विज्ञानस्योपदेश एतमेवाभिप्रायमुपोद्बलयति—तस्मा-  
दणुरात्मेति ॥ २८ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति,—अणुरात्मेति । उत्पत्त्यश्रवणाद्धि पर-  
स्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् ।  
परमेव चेद्ब्रह्म जीवस्तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति । परस्य  
च ब्रह्मणो विभुत्वमाम्नातम् । तस्माद्विभुर्जीवः । तथा च 'स वा एष महानज  
आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' ( बृ० ४।४।२३ ) इत्येवंजातीयका जीव-  
विषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति । न चाणो-  
र्जीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते । त्वक्संबन्धात्स्यादिति चेत्,—न;  
कण्टकतोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत । त्वक्कण्टकयोर्हि सं-  
योगः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते—त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति । पादतल-

एव तु कण्टकनुन्नो वेदनां प्रतिलभते । न चाणोगुणव्याप्तिरुपपद्यते;  
 गुणस्य गुणिवेशत्वात् । गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत ।  
 प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम् । गन्धोऽपि गुणत्वाभ्युपगमा-  
 त्साश्रय एव संचरितुमर्हति । अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं  
 द्वैपायनेन—‘उपलभ्याप्तु चेद्वन्धं केचिद्गुरनैपुणाः । पृथिव्यामेव तं  
 विद्यादपो वायुं च संश्रितम्’ इति । यदि च चैतन्यं जीवस्य समस्तं  
 शरीरं व्याप्नुयान्नाणुर्जीवः स्यात् । चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरूपमग्रेरिवौषध्य-  
 प्रकाशौ । नात्र गुणगुणिविभागो विद्यत इति । शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्या-  
 ख्यातम् । परिशेषाद्विभुर्जीवः । कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत आह—  
 ‘तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः’ इति । तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः  
 सुखं दुःखमित्येवमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे सं-  
 भवति स तद्गुणसारस्तस्य भावस्तद्गुणसारत्वम् । नहि बुद्धेर्गुणैर्विना केव-  
 लस्यात्मनः संसारित्वमस्ति । बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभो-  
 कृत्वादिलक्षणं संसारित्वमकर्तुरभोक्तृश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आ-  
 त्मनः । तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशः, तदुत्क्रा-  
 न्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः । तथा च—‘वालाग्रशतभागस्य  
 शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते’  
 ( श्वे० ५।९ ) इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यमाह । तच्चैवमेव  
 समञ्जसं स्याद्यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत्पारमार्थिकं चानन्त्यम् ।  
 न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेत । न चानन्त्यमौपचारिकमिति शक्यं विज्ञातुम्;  
 सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तथेतरस्मिन्नप्यु-  
 न्माने ‘बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः’ ( श्वे० ६।८ )  
 इति च बुद्धिगुणसंबन्धेनैवाराग्रमात्रतां शास्ति न स्वेनैवात्मना । ‘एषो-  
 ऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः’ ( मुण्ड० ३।१।९ ) इत्यत्रापि न जीव-  
 स्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते; परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवप्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसाद-  
 गम्यत्वेन च प्रकृतत्वात् । जीवस्यापि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुप-  
 पत्तेः । तस्माद्बुद्धौ नत्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपाध्यभिप्रायं वा द्रष्ट-

व्यम् । तथा 'प्रज्ञया शरीरं समारुह्य' (कौषी० ३।६) इत्येवंजातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्ध्यैवोपाधिभूतया जीवः शरीरं समारुह्येत्येवं योजयितव्यम् । व्यपदेशमात्रं वा, शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । नह्यत्र गुणगुणिविभागोऽपि विद्यत इत्युक्तम् ; हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव तदायतनत्वात् । तथोक्तान्यादीनामप्युपाध्यायत्ततां दर्शयति— 'कस्मिन्नवहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति' (प्रश्न० ६।३) 'स प्राणमसृजत' (प्र० ६।४) इति । उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागयोरप्यभावो विज्ञायते । न ह्यनपसृतस्य देहाद्व्यागती स्याताम् । एवमुपाधिगुणसारत्वाज्जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशः, प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूपासनेषूपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशः—'अणीयान्नीहेर्वा यवाद्वा' (छा० ३।१४।३) 'मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' (छा० ३।१४।२) इत्येवंप्रकारस्तद्वत् । स्यादेतत्—यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्येत, ततो बुद्ध्यात्मनोर्भिन्नयोः संयोगावसानमवश्यं भावीत्यतो बुद्धिवियोगे सत्यात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वादसत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्येतेति ॥ २९ ॥

अत उत्तरं पठति—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया । कस्मात् ? यावदात्मभावित्वाद्वुद्धिसंयोगस्य । यावदयमात्मा संसारी भवति, यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते, तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न शान्त्यति । यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिसंबन्धस्तावज्जीवस्य जीवत्वं संसारित्वं च । परमार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्ध्युपाधिसंबन्धपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । नहि नित्यमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनो धातुर्द्वितीयो वेदान्तार्थनिरूपणायामुपलभ्यते । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता' (बृ० ३।७।२३), 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञातृ' (छा० ६।८।७), 'तत्त्वमसि' (छा० ६।१।६), 'अहं ब्रह्मास्मि'

(बृ० १।४।७) इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । कथं पुनरवगम्यते यावदात्म-  
भावी बुद्धिसंयोग इति ? तद्दर्शनादित्याह । तथा हि शास्त्रं दर्शयति—  
'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ  
लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव' (बृ० ४।३।७) इत्यादि ।  
तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति; प्रदेशान्तरे 'विज्ञान-  
मयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इति विज्ञानमयस्य मनआ-  
दिभिः सह पाठात् । बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसारत्वमेवाभिप्रेयते । यथा  
लोके स्त्रीमयो देवदत्त इति स्त्रीरागादिप्रधानोऽभिधीयते, तद्वत् । 'स  
समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति' इति च लोकान्तरगमनेऽप्यवियोगं  
बुद्ध्या दर्शयति । केन समानः ? तथैव बुद्धेति गम्यते; संनिधानात् ।  
तच्च दर्शयति—'ध्यायतीव लेलायतीव' (बृ० ४।३।७) इति । एतदुक्तं  
भवति—नायं स्वतो ध्यायति, नापि चलति, ध्यायन्त्यां बुद्धौ ध्याय-  
तीव, चलन्त्यां बुद्धौ चलतीवेति । अपि च मिथ्याज्ञानपुरःसरोऽयमात्मनो  
बुद्ध्युपाधिसंबन्धः । नच मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्तिर-  
स्तीत्यतो यावद्ब्रह्मात्मतानवबोधस्तावदयं बुद्ध्युपाधिसंबन्धो न शान्त्यति ।  
दर्शयति च—'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमोदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।  
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वेता० ३।८)  
इति ॥ ३० ॥

ननु सुषुप्तप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसंबन्ध आत्मनोऽभ्युपगन्तुम् ।  
'सैता सोम्य तदासंपन्नो भवति स्वमपीतो भवति' (छा० ६।८।१)  
इति वचनात् । कृत्स्नविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च । तत्कथं यावदात्मभावित्वं  
बुद्धिसंबन्धस्येति ? अत्रोच्यते—

**पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिन्नव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥**

यथा लोके पुंस्त्वादीनि वीजात्मना विद्यमानान्येव बाल्यादिष्वनुपलभ्य-  
मानान्यविद्यमानवदभिप्रेयमाणानि यौवनादिष्वविर्भवन्ति, नाविद्यमा-

टिप्प०—१ विज्ञानमयो बुद्धिप्रचुरः । २ आदित्यवर्णं स्वप्रकाशम् । तमसः परस्ताद-  
ज्ञानास्पृष्टम् । ३ सता परमात्मना । ४ पुंस्त्वं रेता, आदिपदेन दमश्वादिग्रहः ।



नान्युत्पद्यन्ते; षण्ठादीनामपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्,—एवमयमपि बुद्धि-  
संबन्धः शक्त्यात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलययोः पुनः प्रबोधप्रसवयो-  
राविर्भवति । एवं हेतुशुच्यते । न ह्याकस्मिकी कस्यचिदुत्पत्तिः संभवति;  
अतिप्रसङ्गात् । दर्शयति च सुषुप्तादुत्थानमविद्यात्मकबीजसद्भावकारि-  
तम्—‘सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति’, ‘त इह व्याघ्रो वा  
सिंहो वा’ ( छा० ६।१।३ ) इत्यादिना । तस्मात्सिद्धमेतद्यावदात्मभावी  
बुद्ध्याद्युपाधिसंबन्ध इति ॥ ३१ ॥

**नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ३२**

तच्चात्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनोबुद्धिर्विज्ञानं चित्तमिति चाने-  
कधा तत्र तत्राभिलष्यते । कचिच्च वृत्तिविभागेन संशयादिवृत्तिकं मन  
इत्युच्यते, निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति । तच्चैवंभूतमन्तःकरणमवश्यमस्ती-  
त्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा ह्यनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्नित्योपलब्ध्यनुप-  
लब्धिप्रसङ्गः स्यात् । आत्मेन्द्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां संनिधाने  
सति नित्यमेवोपलब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि हेतुसमवधाने फलाभाव-  
स्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत । न चैवं दृश्यते । अथ वान्यतरस्या-  
त्मन इन्द्रियस्य वा शक्तिप्रतिबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । न चात्मनः शक्ति-  
प्रतिबन्धः संभवति; अविक्रियत्वात् । नापीन्द्रियस्य । नहि तस्य पूर्वो-  
त्तरयोः क्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य सतोऽकस्माच्छक्तिः प्रतिवध्येत ।  
तस्माद्यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी भवतस्तन्मनः । तथा च  
श्रुतिः—‘अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम्’ ( बृ०  
१।५।३ ) इति, ‘मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति’ ( बृ० १।५।३ )  
इति । कामादयश्चास्य वृत्तय इति दर्शयति ‘कामः संकल्पो विचिकित्सा  
श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव’ ( बृ० १।५।३ )  
इति । तस्माद्युक्तमेतत् ‘तदुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः’ इति ॥ ३२ ॥

( १४ कर्त्रधिकरणम् । सू० ३३-४० )

**कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥**

तदुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते । कर्ता चायं

टिप्प०-१ जीव एव कर्ता, ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति शास्त्रार्थवत्त्वात्-  
प्रमाणवत्त्वात् । बुद्धेः कर्मकर्तृत्वे जीवस्य स्वर्गनिरयभोगासंभवादित्याशयः ।

जीवः स्यात् । कस्मात् ? शास्त्रार्थवत्त्वात् । एवं च 'यजेत', 'जुहुयात्', 'दद्यात्' इत्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तद्धि कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुपदिशति । न चाऽसति कर्तृत्वे तदुपपद्येत । तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति 'एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' ( प्र० ५।९ ) इति ॥ ३३ ॥

### विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं, यज्जीवप्रक्रियायां 'संध्ये स्थाने विहारमुपदिशति—'स ईयतेऽभृतो यत्र कामम्' ( बृ० ४।३।१२ ) इति, 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' ( बृ० २।१।१८ ) इति च ॥ ३४ ॥

### उपादानात् ॥ ३५ ॥

इतश्चास्य कर्तृत्वं, यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्तयति—'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' ( बृ० २।१।१७ ) इति, 'प्राणान्गृहीत्वा' ( बृ० २।१।१८ ) इति च ॥ ३५ ॥

### व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं, यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रम्—'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' ( तै० २।५।१ ) इति । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः । कथमेनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यत इति ? नेत्युच्यते । जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेः । न चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्यात् । विज्ञानेनेत्येवं निरुद्ध्यत । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' ( बृ० २।१।१७ ) इति । इह तु 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' ( तै० २।५।१ ) इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः ॥ ३६ ॥

अत्राह—यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात्स स्वतन्त्रः सन्प्रियं

टिप्प०—१ संध्ये स्थाने=स्वप्नावस्थायाम् । २ ईयते गच्छति । ३ जीवस्य स्वर्गनिरयसंचारोपदेशाच्च पुण्यपापमङ्गीकर्तव्यमित्याशयः । ४ प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादाय स्वापे जीवो हृदयमेतीति योजना ।

हितं चैवात्मनो नियमेन संपादयेन्न विपरीतम् । विपरीतमपि तु संपाद-  
यन्नपलभ्यते । न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इति,  
अत उत्तरं पठति—

### उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथाऽयमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टं चोपलभत  
एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टं च संपादयिष्यति । उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यमुपल-  
ब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेत्,—न; विषयप्रकल्पनामात्रप्रयोजनत्वादुप-  
लब्धिहेतूनाम्, उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनश्चैतन्ययोगात् । अपि  
चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति; देशकालनिमित्तविशे-  
षापेक्षत्वात् । न च सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते । भवति ह्येधो-  
दकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम् । सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्ठार्थक्रियाया-  
मनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥ ३७ ॥

### शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति । यदि पुनर्वि-  
ज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् । करण-  
शक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत । सत्यां च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवा-  
हंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम्; अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र  
दर्शनात् । अहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यहं भुञ्जेऽहं पिबामीति च । तस्याश्च  
कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारि करणमन्यत्कल्पयितव्यम् । शक्तोऽपि हि  
सन्नकर्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यत इति । ततश्च संज्ञा-  
मात्रे विवादः स्यात्, न वस्तुभेदः कश्चित्; करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्यु-  
पगमात् ॥ ३८ ॥

### समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु—  
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वे-  
ष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (बृ० २।४।५), 'ओमित्येवं ध्यायथ

टिप्प०—१ सांख्यमते जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि यथा सुषुप्तिकाले घटपटाद्युपलब्धत्वं  
नास्ति, तद्वत् जीवस्य कर्तृत्वमतेऽपि कदाचिदेव कर्तृत्वं, न तु सदैवेति भावः ।

आत्मानम्' (मुण्ड० ३।२।६) इत्येवंलक्षणः, सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोपपद्येत । तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥ ३९ ॥

( १५ तक्षाधिकरणम् । सू० ४० )

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं, तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यते । तत्रैतैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वम्, अपवादहेत्वभावादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः संभवति; अनिमोक्षप्रसङ्गात् । कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मोक्षः संभवति; अग्नेरिवौष्ण्यात् । नच कर्तृत्वादनर्मुक्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः; कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् । ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात्पुरुषार्थः सेत्स्यति; तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् । यथाऽग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवि-  
योगाद्दहनकार्याभावस्तद्वत् । न; निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबन्धेन संबद्धानामत्यन्तपरिहारासंभवात् । ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति,—न; साधनायत्तस्यानित्यत्वात् । अपि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्म-  
प्रतिपादनान्मोक्षसिद्धिरभिमतता । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवकल्पेत । तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं, न स्वाभावि-  
कम् । तथा च श्रुतिः—‘ध्यायतीव लेलायतीव’ ( बृ० ४।३।७ ) इति । ‘आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ ( कठ० ३।४ ) इति चोपा-  
धिसंपृक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । नहि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते; ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ ( बृ० ४।३।२३ ) इत्यादिश्रवणात् । पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता च प्रसज्येत, परस्मादन्यश्चेदितिमाजीवः कर्ता बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात्,—न; अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथा च शास्त्रम्—‘यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति’ ( बृ० ३।४।१४ ) इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्व-

भोक्तृत्वे निवारयति—‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’ (वृ० २।४।१४) इति । तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसंपर्ककृतं श्रमं ज्ञेय-  
स्येवाकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्तौ प्राज्ञेनात्मना संप-  
रिष्वक्तस्य श्रावयति—‘तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोका-  
न्तरम्’ (वृ० ४।३।२१) इत्यारभ्य ‘एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा  
संपदेवोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः’ (वृ० ४।३।३२) इत्यु-  
पसंहारात् । तदेतदाहाचार्यः—यथा च तक्षोभयथा इति । त्वर्थे चायं  
चः पठितः । नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमग्रेरिवौष्ण्य-  
मिति । यथा तु तक्षा लोके वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति, स  
एव स्वगृहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृतो निर्व्यापारः सुखी  
भवत्येवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंपृक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः  
कर्ता दुःखी भवति, स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य  
विमुक्तकार्यकरणसंघातोऽकर्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायाम् । तथा  
मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मैव केवलो निर्वृतः  
सुखी भवति । तक्षदृष्टान्तश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः । तक्षा हि विशिष्टेषु  
तक्षणादिव्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता  
भवति । स्वशरीरेण त्वकर्तैव । एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव  
मनआदीनि करणानि कर्ता भवति, स्वात्मना त्वकर्तैवेति । न त्वात्मन-  
स्तक्षण इवावयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तक्षा मनआदीनि  
करणान्यात्मोपाददीत न्यस्येद्वा ॥ यत्तूक्तं-शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभा-  
विकमात्मनः कर्तृत्वमिति, तन्न, विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय  
कर्तव्यविशेषमुपदिशति, न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । नच स्वाभावि-  
कमस्य कर्तृत्वमस्ति, ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम तस्मादविद्याकृतं कर्तृ-  
त्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते । कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवंजाती-

टिप्प०-१ शोकान्तरं दुःखास्पृष्टम् । २ गतिः प्राप्यं, लोको भोग्यं सुखम् ।  
३ अन्यैरप्रेर्यत्वं स्वस्थत्वम्, मानसप्रयत्नराहित्यं निर्वृतत्वम्, कायचेष्टाशून्यत्वं निर्व्यापार-  
त्वम् । ४ संप्रसादः सुषुप्तिः ।

यकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहृते; तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । ननु संध्ये स्थाने प्रसुप्तेषु करणेषु स्वे झरीरे यथाकामं परिवर्तत इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमावहति । तथोपादानेऽपि 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' (बृ० २।१।१७) इति करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यात्मनः कर्तृत्वं गमयत इति । अत्रोच्यते,—न तावत्संध्ये स्थानेऽत्यन्तमात्मनः करणविरमणमस्ति; 'सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति' (बृ० ४।३।७) इति तत्रापि धीसंबन्धश्रवणात् । तथा च स्मरन्ति—'इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यद्वि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम्' इति । 'कामादयश्च मनसो वृत्तयः' इति श्रुतिः । ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते । तस्मात्समाना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि च तत्रत्यो वासनामय एव ननु पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिवाकारानुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति—'उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्' (बृ० ४।३।१३) इति । लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति—आरुक्षमिव गिरिशृङ्गम्, अद्राक्षमिव वनराजिमिति । तथोपादानेऽपि यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशः, तथापि तत्संपृक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम्; केवले कर्तृत्वासंभवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा—योधा युध्यन्ते योधै राजा युध्यत इति । अपि चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते, न स्वातन्त्र्यं; कस्यचिदबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः—'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति, स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति; विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात्, मनोनन्तरं पाठाच्च । 'तस्य श्रद्धैव शिरः' (तै० २।४) इति च विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धावयवत्वसंकीर्तनात्, श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः, 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते' (तै० २।५।१) इति च वाक्यशेषात्, ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बुद्धौ

प्रसिद्धत्वात् । 'स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः' इति च श्रुत्य-  
न्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । नच बुद्धेः शक्तिविपर्ययः  
करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति; सर्वकारकाणामेव स्वस्वव्यापारेषु  
कर्तृत्वस्यावश्यंभावितात् । उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणानां करणत्वं,  
सा चात्मनः । नच तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति; नित्योपलब्धिस्वरू-  
पत्वात् । अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्ध्युर्भवितुमर्हति; अहंकारस्या  
प्युपलब्ध्यमानत्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः; बुद्धेः कर-  
णत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः; यथाप्रा-  
प्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् । तस्मात्कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधि-  
निमित्तमेवेति स्थितम् ॥ ४० ॥

( १६ परायत्ताधिकरणम् । सू० ४१-४२ )

परात् तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबन्धनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितं, तत्कि-  
मनपेक्ष्येश्वरं भवत्याहोस्विदीश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा । तत्र प्राप्तं  
तावत् नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्व इति । कस्मात् ? अपेक्षाप्रयोजनाभावात् ।  
अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकान्तरसामग्रीसंपन्नः  
कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति । तस्य किमीश्वरः करिष्यति ? नच लोके प्रसि-  
द्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनुदादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति ।  
केशात्मकेन च कर्तृत्वेन जन्तून्संसृजत ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत, विष-  
मफलं चैषां कर्तृत्वं विदधतो वैषम्यम् । ननु 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्ष-  
त्वात्' ( ब० १।४।१० ) इत्युक्तम् । सत्यमुक्तम्, सति त्वीश्वरस्य सापेक्ष-  
त्वसंभवे । सापेक्षत्वं चेश्वरस्य संभवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोः, तयोश्च  
सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे । तदेव चेत्कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात्किंविषय-  
मीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येत ? अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत । तस्मा-  
त्स्वत एवास्य कर्तृत्वमिति । एतां प्राप्तिं तुशब्देन व्यावर्त्य प्रतिजानीते—  
'परात्' इति । अविद्यावस्थायां कार्यकरणसंघाताविवेकदर्शिनो जीवस्या-  
विद्यातिमिरान्धस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात्सर्वभूताधिचासात्सा-

टिप्प०-१ तत्=जीवस्य पुण्यपापकर्तृत्वं, परात्=परमेश्वरप्रेरणात् भवति; 'एष एव  
कर्म कारयति' ( कौषी० ३।८ ) इत्यादिश्रुतेः ।



क्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिः,  
तदनुग्रहहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षसिद्धिर्भवितुमर्हति । कुतः ? तच्छ्रुतेः ।  
यद्यपि दोषप्रयुक्तः सामग्रीसंपन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु  
कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं, तथापि सर्वास्वेव प्रवृत्तिष्वीश्वरो हेतुकर्तेति  
श्रुतेरवसीयते । तथा हि श्रुतिर्भवति—‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं  
यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमघो  
निनीषते’ ( कौषी० ३।८ ) इति । ‘य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो  
यमयति’ इति चैवंजातीयका ॥ ४१ ॥

नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामकृताभ्याग-  
मश्च जीवस्येति, नेत्युच्यते—

**कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥**

तुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मल-  
क्षणस्तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति । ततश्चैते चोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते ।  
जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्तत्फलानि विषमं विभजेत्पर्जन्यवदी-  
श्वरो निमित्तत्वमात्रेण । यथा लोके नानाविधानां गुच्छगुल्मादीनां  
व्रीहियवादीनां चासाधारणेभ्यः स्वस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं  
निमित्तं भवति पर्जन्यः । न ह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पपलाशादिवैषम्यं तेषां  
जायते, नाप्यसत्सु स्वस्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभा-  
शुभं विदध्यादिति श्लिष्यते । ननु कृतप्रयत्नापेक्षत्वमेव जीवस्य परा-  
यत्ते कर्तृत्वे नोपपद्यते, नैष दोषः । परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव  
जीवः । कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति । अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्षेयदानीं  
कारयति, पूर्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात्संसारस्येत्यन-  
वद्यम् । कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति ? विहितप्रतिषिद्धा-  
वैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि ‘स्वर्गकामो यजेत’ ‘ब्राह्मणो न हन्तव्यः’  
इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति । अन्यथा  
तदनर्थकं स्यात् । ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्निर्गुज्येत । अत्यन्तपरतन्त्र-

त्वाजीवस्य । तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत्प्रतिपिद्धकारिणमप्य-  
र्थेन । ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमित्यात् । ईश्वरस्य चाल्यन्तानपेक्षत्वे लौ-  
किकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यम्, तथा देशकालनिमित्तानाम्; पूर्वोक्त-  
दोषप्रसङ्गश्चेत्येवंजातीयकं दोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति ॥ ४२ ॥

( १७ अंशाधिकरणम् । सू० ४३-५३ )

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि

दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः । स च संबन्धयोरेव लोके  
दृष्टो यथा स्वामिभृत्ययोर्यथा वाग्निविस्फुलिङ्गयोः । ततश्च जीवेश्वरयोर-  
प्युपकार्योपकारकभावाभ्युपगमात्किं स्वामिभृत्यवत्संबन्ध आहोस्विदग्नि-  
विस्फुलिङ्गवदित्यस्यां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति । अथ वा स्वा-  
मिभृत्यप्रकारेष्वेवेशित्रीशितव्यभावस्य प्रसिद्धत्वात्तद्विध एव संबन्ध इति  
प्राप्नोति । अतो ब्रवीति अंश इति । जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति, यथा-  
ऽग्नेर्विस्फुलिङ्गः । अंश इवांशः, न हि निरवयवस्य मुख्योऽंशः संभवति ।  
कस्मात्पुनर्निरवयवत्वात्स एव न भवति ? नानाव्यपदेशात् । ‘सोऽन्वे-  
ष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः’ ( छा० ८।७।१ ) ‘एतमेव विदित्वा मुनि-  
र्भवति’, ‘य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति’ इति चैवंजातीयको  
भेदनिर्देशो नासति भेदे युज्यते । ननु चायं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामि-  
भृत्यसारूप्ये युज्यत इत्यत आह—अन्यथा चापीति । नच नानाव्यपदे-  
शादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः । किं तर्हि ? अन्यथा चापि व्यपदेशो भव-  
त्यनानात्वस्य प्रतिपादकः । तथा हि—एके शाखिनो दाशकितवादिभावं  
ब्रह्मण आमनन्त्याथर्वणिका ब्रह्मसूक्ते—‘ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे  
कितवाः’ इत्यादिना । दाशा य एते कैवर्ताः प्रसिद्धाः, ये चामी दासाः  
स्वामिष्वात्मानमुपक्षपयन्ति, ये चान्ये कितवा द्यूतकृतस्ते सर्वे ब्रह्मैवेति  
हीनजन्तुदाहरणेन सर्वेषामेव नामरूपकृतकार्यकरणसंघातप्रविष्टानां जी-

वानां ब्रह्मत्वमाह । तथान्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रियायामेवायमर्थः प्रपञ्चयते—  
 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन  
 वैञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' ( वे० ४।३ ) इति । 'सर्वाणि  
 रूपाणि विचित्राणी धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्त्यदास्ते' इति च । 'ना-  
 न्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' ( बृ० ३।७।२३ ) इत्यादिश्रुतिभ्यश्चास्यार्थस्य सिद्धिः ।  
 चैतन्यं चाविशिष्टं जीवेश्वरयोर्यथाऽग्निर्विस्फुलिङ्गयोरौष्ण्यम् । अतो  
 भेदाभेदावगमाभ्यामंशत्वावगमः ॥ ४३ ॥

कुतश्चांशत्वावगमः ?—

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्णाच्चैतमर्थमवगमयति 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।  
 पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' ( छ० ३।१२।६ ) इति ।  
 अत्र भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्थावरजङ्गमानि निर्दिशति; 'अहिंसन्सर्व-  
 भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति प्रयोगात् । अंशः पादो भाग इत्यनर्था-  
 न्तरम् । तस्मादप्यंशत्वावगमः ॥ ४४ ॥

कुतश्चांशत्वावगमः ?—

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते—'ममैवांशो जीवलोके  
 जीवभूतः सनातनः' ( गी० १५।७ ) इति । तस्मादप्यंशत्वावगमः । यत्तत्तं-  
 स्वामिभृत्यादिष्वेवेशित्रीशितव्यभावो लोके प्रसिद्ध इति, यद्यप्येषा  
 लोके प्रसिद्धिस्तथापि शास्त्रात्त्वत्रांशांशित्वमीशित्रीशितव्यभावश्च निश्ची-  
 यते । निरतिशयोपाधिसंपन्नश्चेश्वरो निहीनोपाधिसंपन्नाजीवान्प्रशास्तीति  
 न किञ्चिद्विप्रतिषिध्यते ॥ ४५ ॥

अत्राह—ननु जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन संसारदुःखोपभो-  
 गेनांशिन ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात् । यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमाङ्ग-

टिप्प०—१ वचसि गच्छसि । २ यदास्ते यो नामरूपे निर्माय प्रविश्य व्यवहर-  
 न्वर्तते तं विद्वानमृतो भवति । ३ अस्य सहस्रशीर्षपुरुषस्य तावान्प्रपञ्चो महिमा  
 विभूतिः । तस्मात्प्रपञ्चात्पुरुषो ज्यायान्महत्तरः । ४ तीर्थानि शास्त्रोक्तकर्माणि तेभ्योऽ-  
 न्यत्र सर्वप्राणिर्हिंसामकुर्वन्ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ।

गतेन दुःखेनाङ्गिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं, तद्वत् । ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात् । अतो वरं पूर्वावस्थः संसार एवास्त्विति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः स्यादिति, अत्रोच्यते—

**प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥**

यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति, नैवं पर ईश्वरोऽनुभवतीति प्रतिजानीमहे । जीवो ह्यविद्यावेशवशाद्देहाद्यात्मभावमिव गत्वा तत्कृतेन दुःखेन दुःख्यहमित्यविद्यया कृतं दुःखोपभोगमभिमन्यते । नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो दुःखाभिमानो वाऽस्ति । जीवस्याप्यविद्याकृतनामरूपनिर्वृत्तदेहेन्द्रियाद्युपाध्यविवेकभ्रमनिमित्त एव दुःखाभिमानो नतु पारमार्थिकोऽस्ति । यथा च स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रान्त्याऽनुभवति, तथा पुत्रमित्रादिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यैवानुभवत्यहमेव पुत्रोऽहमेव मित्रमित्येवं स्नेहवशेन पुत्रमित्रादिष्वभिनिविशमानः । ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते—मिथ्याभिमानभ्रमनिमित्त एव दुःखानुभव इति । व्यतिरेकदर्शनाच्चैवमवगम्यते । तथा हि—पुत्रमित्रादिमत्सु बहुषूपविशेषु तत्संबन्धाभिमानिष्वितरेषु च पुत्रो मृतो मित्रं मृतमित्येवमाद्युद्धोषिते येषामेव पुत्रमित्रादिमत्त्वाभिमानस्तेषामेव तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते, नाभिमानहीनानां परिव्राजकादीनाम् । अतश्च लौकिकस्यापि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं, किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरंमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति । तस्मान्नास्ति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रकाशादिवदिति निदर्शनोपन्यासः—यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा वियज्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंबन्धात्तेष्वृजुवकादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भावंमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतस्तद्भावं प्रतिपद्यते । यथा चाकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निव विभाज्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति, यथा चोदशरावादिकम्पनात्तद्गते सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमानेऽपि न तद्वान्सूर्यः कम्पते, एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपहिते जीवाख्येऽशे दुःखायमानेऽपि न तद्वानीश्वरो दुःखा-

यते । जीवस्यापि दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तम् । तथा चाविद्यानिमित्तजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति वेदान्ताः—  
'तत्त्वमसि' इत्येवमादयः, तस्मान्नास्ति जैवेन दुःखेन परमात्मनो  
दुःखित्वप्रसङ्गः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयो यथा जैवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायत  
इति । 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते  
फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा । कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स  
युज्यते । स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः' इति । चक्षब्दात्समाम-  
नन्ति चेति वाक्यशेषः । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचा-  
कशीति' ( बृ० ४।६ ) इति । 'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते  
लोकदुःखेन बाह्यः' ( कठ० ५।११ ) इति च ॥ ४७ ॥

अत्राह—यदि तर्ह्येक एव सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा स्यात्कथमनुज्ञा-  
परिहारौ स्यातां लौकिकौ वैदिकौ चेति ? ननु चांशो जीव ईश्वरस्येत्युक्तम् ।  
तद्देवानुज्ञापरिहारौ तदाश्रयावयव्यतिकीर्णानुपपद्येते, किमत्र चोद्यत इति ?  
उच्यते,—नैतदेवम् ; अनंशत्वमपि हि जीवस्याभेदवादन्यः श्रुतयः प्रति-  
पादयन्ति—'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' ( तै० २।६।१ ), नान्योऽ-  
तोऽस्ति द्रष्टा' ( बृ० ३।७।२३ ), 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव  
पश्यति' ( बृ० ४।४।१९ ), 'तत्त्वमसि' ( छा० ६।८।७ ) 'अहं  
ब्रह्मास्मि' ( बृ० १।४।१० ) इत्येवंजातीयकाः । ननु भेदाभेदाव-  
गमाभ्यामंशत्वं सिद्ध्यतीत्युक्तम् । स्यादेतदेवम्—यद्युभावपि भेदाभेदौ  
प्रतिपिपादयिषितौ स्याताम्, अभेद एव त्वत्र प्रतिपिपादयिषितः;  
ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः । स्वभावप्राप्तस्तु भेदोऽनूद्यते । नच  
निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योऽंशो जीवः संभवतीत्युक्तम् । तस्मात्पर एवैकः

दिप्प०—१ तत्र जीवपरयोर्मध्ये । कर्मात्मा कर्माश्रयो जीवः । सप्तदशकेन दशेन्द्रि-  
याणि पञ्च प्राणाः मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशसंख्याको राशिर्लिङ्गम् । २ मृत्योः स मृत्यु-  
इह ब्रह्मणि यो नानेव कल्पितभेदशालि चेतनाचेतनात्मकं विश्वं पश्यति स मृत्योरनन्तरं  
मृत्युं जन्ममरणादिपरम्परारूपं संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा जीवभावेनावस्थित इत्यतो वक्तव्याऽनुज्ञा-  
परिहारोपपत्तिः ॥ ४७ ॥

तां ब्रूमः—

**अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥**

‘ऋतौ भार्यामुपेयात्’ इत्यनुज्ञा । ‘गुर्वङ्गनां नोपगच्छेत्’ इति  
परिहारः । तथा ‘अग्नीषोमीयं पशुं संज्ञपयेत्’ इत्यनुज्ञा । ‘न  
हिंस्यात्सर्वा भूतानि’ इति परिहारः । एवं लोकेऽपि मित्रमुपसे-  
वितव्यमित्यनुज्ञा । शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः । एवं प्रकारावनुज्ञा-  
परिहारावेकत्वेऽप्यात्मनो देहसंबन्धात्स्याताम् । देहैः संबन्धो देह-  
संबन्धः । कः पुनर्देहसंबन्धः ? देहादिरयं संघातोऽहमेवेत्यात्मनि विप-  
रीतप्रत्ययोत्पत्तिः । दृष्टा च सा सर्वप्राणिनामहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यह-  
मन्धोऽहमनन्धोऽहं मूढोऽहममूढ इतीत्येवमात्मिका । न ह्यस्याः  
सम्यग्दर्शनादन्यन्निवारकमस्ति । प्राक्तु सम्यग्दर्शनात्प्रततैषा भ्रान्तिः  
सर्वजन्तुषु । तदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिसंबन्धकृताद्विशेषादैकात्म्या-  
भ्युपगमेऽप्यनुज्ञापरिहाराववकल्प्येते । सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्यनुज्ञापरिहारानर्थ-  
क्यं प्राप्तम् । न; तस्य कृतार्थत्वान्नियोज्यत्वानुपपत्तेः । हेयोपादेययोर्हि  
नियोज्यो नियोक्तव्यः स्यात् । आत्मनस्त्वतिरिक्तं हेयमुपादेयं वा वस्त्व-  
पश्यन्कथं नियुज्येत ? न चात्मात्मन्येव नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेक-  
दर्शिन एव नियोज्यत्वमिति चेत्—न; तत्संहतत्वाभिमानात् । सत्यं व्यति-  
रेकदर्शिनो नियोज्यत्वं, तथापि व्योमादिष्वदेहाद्यसंहतत्वमपश्यत् एवा-  
त्मनो नियोज्यत्वाभिमानः । नहि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः कस्यचिदपि  
नियोगो दृष्टः, किमुतैकात्म्यदर्शिनः । नच नियोगाभावात्सम्यग्दर्शिनो  
यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गः । सर्वत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वादभिमानाभावाच्च सम्य-  
ग्दर्शिनः । तस्मादेहसंबन्धादेवानुज्ञापरिहारौ, ज्योतिरादिवत् । यथा  
ज्योतिष एकत्वेऽप्यग्निः क्रव्यात्परिह्रियते, नेतरः । यथा च प्रकाश एक-  
स्यापि सवितुरमेध्यदेशसंबद्धः परिह्रियते, नेतरः शुचिभूमिषः । तथा

भौमाः प्रदेशा वज्रवैदूर्यादय उपादीयन्ते, भौमा अपि सन्तो नर-  
कलेवरादयः परिह्रियन्ते । तथा भूत्रपुरीषं गवां पवित्रतया परिगृह्यते  
तदेव जाल्यन्तरे परिवर्ज्यते, तद्वत् ॥ ४८ ॥

### असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

स्यातां नामानुज्ञापरिहारावेकस्याप्यात्मनो देहविशेषयोगात् ।  
यस्त्वयं कर्मफलसंबन्धः स चैकात्म्याभ्युपगमे व्यतिकीर्येत स्वाम्ये-  
कत्वादिति चेत्,—नैतदेवम् ; असंततेश्च । नहि कर्तुर्भोक्तुश्चात्मनः संततः  
सर्वैः शरीरैः संबन्धोऽस्ति । उपाधितत्रो हि जीव इत्युक्तम् । उपाध्य-  
संतानाच्च नास्ति जीवसंतानः । ततश्च कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा  
न भविष्यति ॥ ४९ ॥

### आभास एव च ॥ ५० ॥

आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तव्यः ।  
न स एव साक्षात् । नापि वस्त्वन्तरम् । अतश्च यथा नैकस्मिञ्जल-  
सूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते, एवं नैकस्मिञ्जीवे कर्मफलसंब-  
न्धिनि जीवान्तरस्य तत्संबन्धः । एवमप्यव्यतिकर एव कर्मफलयोः ।  
आभासस्य चाविद्याकृतत्वात्तदाश्रयस्य संसारस्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति,  
तद्व्युदासेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः । येषां तु  
ब्रह्म आत्मनस्ते च सर्वे सर्वगतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति । कथम् ?  
ब्रह्मो विभक्त्यात्मानश्चैतन्यमात्रस्वरूपा निर्गुणा निरतिशयाश्च । तदर्थं  
साधारणं प्रधानं तन्निमित्तैषां भोगापवर्गसिद्धिरिति सांख्याः । सति  
बहुत्वे विभुत्वे च घटकुड्यादिसमाना द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽचेतना  
आत्मानस्तदुपकरणानि चाणूनि मनांस्यचेतनानि । तत्रात्मद्रव्याणां मनो-  
द्रव्याणां च संयोगान्नवेच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते । ते  
चाव्यतिकरेण प्रत्येकमात्मसु समचयन्ति स संसारः । तेषां नवानामा-  
त्मगुणानामत्यन्तानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः । तत्र सांख्यानां तावच्चै-  
तन्यस्वरूपत्वात्सर्वात्मनां संनिधानाद्यविशेषाच्चैकस्य सुखदुःखसंबन्धे



अधि. १७ । सू. ५३ ] द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

३०३

सर्वेषां सुखदुःखसंबन्धः प्राप्नोति । स्यादेतत्,—प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वाच्चवस्था भविष्यति । अन्यथा हि स्वविभूतिख्यापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्यात् । तथा चानिमोक्षः प्रसज्येतेति । नैतत्सारम् ; नह्यभिलषितसिद्धिनिबन्धना व्यवस्था शक्या विज्ञातुम् । उपपत्त्या तु कयाचिच्चवस्थोच्येत । असत्यां पुनरुपपत्तौ कामं सा भूदभिलषितं पुरुषकैवल्यं, प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेत्वभावाच्चतिकरः । काणादानामपि यदैकेनात्मना मनः संयुज्यते, तदाऽऽत्मान्तरैरपि नान्तरीयकः संयोगः स्यात्संनिधानाद्यविशेषात् । ततश्च हेत्वविशेषात्फलाविशेष इत्येकस्यात्मनः सुखदुःखयोगे सर्वात्मनामपि समानं सुखदुःखित्वं प्रसज्येत ॥ ५० ॥

स्यादेतत्,—अदृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यतीति । नेत्याह—

**अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥**

बहुष्वात्मस्वाकाशवत्सर्वगतेषु प्रतिशरीरं बाह्याभ्यन्तराविशेषेण संनिहितेषु मनोवाक्यैर्धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपाज्यते । सांख्यानां तावत्तदनात्मसमवायि प्रधानवर्ति प्रधानसाधारण्यान्न प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य नियामकमुपपद्यते । काणादानामपि पूर्ववत्साधारणेनात्ममनःसंयोगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्याप्यसौवात्मन इदमदृष्टमिति नियमे हेत्वभावादेव एव दोषः ॥ ५१ ॥

स्यादेतत्,—अहमिदं फलं प्राप्त्वानीदं परिहरणीत्वं प्रयत्ना इत्थं करवाणीत्येवंविधा अभिसंध्यादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मनां च स्वस्वामिभावं नियंस्यन्तीति । नेत्याह—

**अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥**

अभिसंध्यादीनामपि साधारणेनैवात्ममनःसंयोगेन सर्वात्मसंनिधौ क्रियमाणानां नियमहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुषङ्ग एव ॥ ५२ ॥

**प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥**

अथोच्येत—विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदेशे भविष्यति, अतः प्रदेशकृता व्यवस्थाऽभिसंध्यादीनाम-

दृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते; कस्मात् ? अन्तर्भावात् । विभुत्वाविशेषाद्धि सर्व एवात्मानः सर्वशरीरेष्वन्तर्भवन्ति । तत्र न वैशेषिकैः शरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मनः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः । कल्प्यमानोऽप्ययं निष्प्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः काल्पनिकत्वादेव न पारमार्थिकं कार्यं नियन्तुं शक्नोति । शरीरमपि सर्वात्मसंनिधानुत्पद्यमानमसौ-वात्मनो नेतरेषामिति न नियन्तुं शक्यम् । प्रदेशविशेषाभ्युपगमेऽपि च द्वयोरात्मनोः समानसुखदुःखभाजोः कदाचिदेकेनैव तावच्छरीरेणोपभोगसिद्धिः स्यात्; समानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य संभवात् । तथा हि—देवदत्तो यस्मिन्प्रदेशे सुखदुःखमन्वभूतस्मात्प्रदेशादपक्रान्ते तच्छरीरे यज्ञदत्तशरीरे च तं प्रदेशमनुप्राप्ते तस्यापीतरेण समानः सुखदुःखानुभवो दृश्यते, स न स्याद्यदि देवदत्तयज्ञदत्तयोः समानप्रदेशमदृष्टं न स्यात् । स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसङ्गश्च प्रदेशवादिनः स्यात्; ब्राह्मणादिशरीरप्रदेशेष्वदृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशान्तरवर्तित्वाच्च स्वर्गाद्यनुपभोगस्य, सर्वगतत्वानुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां दृष्टान्ताभावात् । वद तावत्त्वं के बहवः समानप्रदेशाश्चेति । रूपादय इति चेत्,—न; तेषामपि धर्म्यशेनाभेदालक्षणभेदाच्च । नतु बहूनामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति । अन्यविशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति चेत्,—न; भेदकल्पनाय अन्यविशेषकल्पनायाश्चेतरेतराश्रयत्वात् । आकाशादीनामपि विभुत्वं ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात्, तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरक-  
मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

[ अत्र पादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः ]

( १ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् सू० १-४ )

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

विद्यदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधस्तृतीयेन पादेन परिहृतः । चतुर्थेने-

दानीं प्राणविषयः परिह्रियते । तत्र तावत् 'तत्तेजोऽसृजत' ( छान्दो. ६।२।३ ) इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' ( तैत्ति. २।१।१ ) इति चैवमादिपूतत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्नाम्नायते । क्वचिच्चानुत्पत्तिरेवैषामाम्नायते; 'असद्वा इदमग्र आसीत्' ( तै. २।७ ) 'तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । तदाहुः के ते ऋषय इति । प्राणा वाव ऋषयः' इत्यत्र प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणात् । अन्यत्र तु प्राणानामप्युत्पत्तिः पठ्यते—'यथाऽग्नेर्ज्वलतः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इति, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' ( मुण्ड. २।१।३ ) इति, 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' ( मु. २।१।८ ) इति, 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छूद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नम्' ( प्र. ६।४ ) इति चैवमादिप्रदेशेषु । तत्र तत्र श्रुतिविप्रतिषेधादन्यतरनिर्धारणकारणानिरूपणाच्चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । अथवा प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणादौणी प्राणानामुत्पत्तिश्चुतिरिति प्राप्नोति । अत उत्तरमिदं पठति—'तथा प्राणाः इति । कथं पुनरत्र तथेत्यक्षरानुलोम्यम् ? प्रकृतोपमानाभावात् । सर्वगत-त्मबहुत्ववादिदूषणमतीतानन्तरपादान्ते प्रकृतम्, तत्तावन्नोपमानं संभवति; सादृश्याभावात् । सादृश्ये हि सत्युपमानं स्यात् । यथा सिंहस्तथा बलवर्मेति । अदृष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति यद्युच्येत, यथाऽदृष्टस्य सर्वात्म-संनिधायुत्पद्यमानस्यानियतत्वमेवं प्राणानामपि सर्वात्मनः प्रत्यनियतत्वमिति तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तं भवेत् । नच जीवेन प्राणा उपमीयेरन्; सिद्धान्तविरोधात् । जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्याता । प्राणानां तूत्पत्तिर्व्याचिख्यासिता । तस्मात्तथेत्यसंबद्धमिव प्रतिभाति । न उदाहरणोपात्तेनाप्युपमानेन संबन्धोपपत्तेः । अत्र प्राणोत्पत्तिवादिवाक्य-जातमुदाहरणम्—'एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' ( वृ. २।१।२० ) इत्येवंजातीयकम् । तत्र

यथा लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यन्ते तथा प्राणा अपीत्यर्थः । तथा,—  
 ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी  
 विश्वस्य धारिणी’ (मुण्ड० २।१।३) इत्येवमादिष्वपि खादिवत्प्राणाना-  
 मुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । अथवा ‘पानव्यापञ्च तद्वत्’ (जै० अ० ३।४।१५)  
 इत्येवमादिषु व्यर्थवहितोपमानसंबन्धस्याप्याश्रितत्वात् । यथाऽतीतानन्तर-  
 पादादावुक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगतास्तथा प्राणा  
 अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यम् । कः पुनः प्राणानां  
 विकारत्वे हेतुः ? श्रुतत्वमेव । ननु केषुचित्प्रदेशेषु न प्राणानामुत्पत्तिः  
 श्रूयत इत्युक्तं,—तदयुक्तम् ; प्रदेशान्तरेषु श्रवणात् । नहि कचिदश्रवणम-  
 न्यत्र श्रुतं निवारयितुमुत्सहते । तस्माच्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवत्प्राणा  
 अप्युत्पद्यन्त इति सूक्तम् ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

यत्पुनरुक्तं—प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद्गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति ।  
 तत्प्रत्याह—गौण्यसंभवादिति । गौण्या असंभवो गौण्यसंभवः ।  
 नहि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी संभवति ; प्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । ‘कस्मिन्नु  
 भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ (मुण्ड० १।१।३) इति ह्येक-  
 विज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमाश्रयते—‘एतस्माज्जायते  
 प्राणः’ (मुण्ड० २।१।३) इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य  
 जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात्सिध्यति ।  
 गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेत तथा च प्रतिज्ञातार्थमुप-  
 संहरति—‘पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्’ (मुण्ड० २।-  
 १।१०) इति ‘ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्’ (मुण्ड० २।२।११) इति  
 च । तथा ‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मया विज्ञानेनेदं सर्वं वि-  
 दितम्’ इत्येवजातीयकासु श्रुतिष्वेवैव प्रतिज्ञा योजयितव्या । कथं पुनः  
 प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणम् ? नैतन्मूलप्रकृतिविषयम् ; अप्राणो

टिप्प०-१ यथा तृतीयाध्याये चतुर्थपादेऽप्यप्रतिग्रहेऽधिकरणपूर्वपक्षन्यायो बहुसूत्र-  
 व्यवहितोऽपि सोमवमने परामृश्यते तद्वदत्रापि हेयम् ।

ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः' (सुष्ठ० २।१।२) इति मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । अवान्तरप्रकृतिविषयं त्वेतत्स्व-  
विकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावावधारणमिति द्रष्टव्यम्; व्याकृत-  
विषयाणामपि भूयसीनामवस्थानां श्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभाव-  
प्रसिद्धेः । वियदधिकरणे हि 'गौण्यसंभवात्' इति पूर्वपक्षसूत्रत्वादौणी  
जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्यातम् । प्रतिज्ञाहान्या च तत्र सिद्धान्तोऽ-  
भिहितः । इह तु सिद्धान्तसूत्रत्वादौण्या जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्या-  
तम् । तदनुरोधेन त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याचक्ष्णौः  
प्रतिज्ञाहानिरुपेक्षिता स्यात् ॥ २ ॥

### तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मश्रुतिः । यत् 'जायते'  
इत्येकं जन्मवाचिपदं प्राणेषु प्राक्श्रुतं सदुत्तरेष्वप्याकाशादिष्वनुवर्तते ।  
'एतस्माज्जायते प्राणः' (सु० २।१।३) इत्यत्राकाशादिषु मुख्यं जन्मेति  
प्रतिष्ठापितं तत्सामान्यात्प्राणेष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न ह्येक-  
स्मिन्प्रकरण एकस्मिन् वाक्य एकः शब्दः सकृदुच्चरितो बहुभिः संब-  
ध्यमानः कचिन्मुख्यः कचिद्गौण इत्यध्यवसातुं शक्यम्; वैरुध्यप्रस-  
ङ्गात् । तथा 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्' (प्रश्न० ६।४) इत्यत्रापि  
प्राणेषु श्रुतः सृजतिः परेष्वप्युत्पत्तिमत्सु श्रद्धादिष्वनुषज्यते । यत्रापि  
पश्चाच्छ्रुत उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वैः संबध्यते तत्राप्येव एव न्यायः ।  
यथा 'सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' इत्ययमन्ते पठितो व्युच्चरन्तिशब्दः  
पूर्वैरपि प्राणादिभिः संबध्यते ॥ ३ ॥

### तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

यद्यपि 'तत्तेजोऽसृजत' (छा० ६।२।३) इत्येतस्मिन्प्रकरणे प्राणा-  
नामुत्पत्तिर्न पठ्यते; तेजोवन्नानामेव च त्रयाणां भूतानामुत्पत्तिश्रवणात् ।

तथापि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोवन्नपूर्वकत्वाभिधानाद्वाक्प्राणमनसां तत्सामान्याच्च सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति । तथा हि—अस्मिन्नेव प्रकरणे तेजोवन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामान्नायते—‘अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्’ (छा० ६।५।४) इति । तत्र यदि तावन्मुख्यमेवैषामन्नादिमयत्वं ततो वर्तत एव ब्रह्मप्रभवत्वम् । अथ भाक्तं,—तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां श्रवणात्, ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ (छा० ६।१।३) इति चोपक्रमात् ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्’ (छा० ६।८।७) इति चोपसंहाराच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनमिति गम्यते । तस्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

( २ सप्तगत्यधिकरणम् । सू० ५-६ )

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः । संख्याविषय इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यति । संप्रति तु कतीतरे प्राणा इति संप्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विशयः । कचित्सप्त प्राणाः संकीर्त्यन्ते—‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्’ (मुण्ड० २।१।८) इति । कचिच्चाष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन संकीर्त्यन्ते—‘अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः’ (वृ० ३।२।१) इति । कचिन्नव—‘सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वावैवाञ्च्रौ’ (तै० सं० ५।१।७।१) इति । कचिदश—‘नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी’ इति । कचिदेकादश—‘दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः’ (वृ० ३।१।४) इति । कचिद्द्वादश—‘सर्वेषां स्पर्शानां त्वगोकायनम्’ (वृ० २।४।११) इत्यत्र । कचित्रयोदश—‘चक्षुश्च द्रष्टव्यं च’ (वृ० ४।८) इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः ।

टिप्प०—१ विशयः संशयः । २ ग्रहत्वं बन्धकत्वम् । गृह्णन्ति बध्नातीति ग्रहा इन्द्रियाणि । अतिग्रहाः ग्रहानतिक्रान्ता विषया इत्यर्थः । ३ अवाञ्चौ पायूपस्थौ ।

किं तावत्प्राप्तम् ? सप्तैव प्राणा इति । कुतः ? गतेः । यतस्तावन्तोऽवग-  
म्यन्ते—‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्’ (मुण्ड० २।१।८) इत्येवंवि-  
धासु श्रुतिषु । विशेषिताश्चैते ‘सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः’ इत्यत्र । ननु  
‘प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त’ (मुण्ड० २।१।८) इति वीप्सा  
श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान्प्राणान्गमयतीति । नैष दोषः, पुरुषभेदा-  
भिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति, न तत्त्वभेदाभिप्राया  
सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकापि संख्या प्राणेषूदाहृता,  
कथं सप्तैव स्युः ? सत्यमुदाहृता, विरोभात्त्वन्वयतमा संख्याऽध्यवसा-  
तव्या । तत्र स्लोककल्पनानुरोधात्सप्तसंख्याध्यवसानम् । वृत्तिभेदापेक्षं च  
संख्यान्तरश्रवणमिति मन्यते ॥ ५ ॥

अत्रोच्यते—

**हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥**

हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते—‘हस्तौ वै ग्रहः  
स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति’ (वृ० ३।२।८)  
इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते  
संभावयितुम् । हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका संख्या संग्राह्या भवति,  
तस्यां हीनाऽन्तर्भवति, ननु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं—  
स्लोककल्पनानुरोधात्सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसंख्यानुरोधात्त्वेकाद-  
शैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः—‘दशमे पुरुषे प्राणा  
आत्मैकादशः’ (वृ० ३।१।४) इति । आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं  
परिगृह्यते; करणाधिकारात् । नन्वेकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्रयोदशत्वे  
उदाहृते । सत्यमुदाहृते, न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजात-  
मस्ति यदर्थमधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च  
बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः

टिप्प०—१ गतेः अवगतेः । २ गुहायां हृदये शेरत इति गुहाशयाः स्वस्थानेषु  
निहिताः निक्षिप्ताः । ३ कर्मणा हस्तनिर्वर्त्यादानेन गृहीतः संबद्धः ।



पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । सर्वार्थविषयं त्रैकाल्य-  
वृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकम् ; तदेव वृत्तिभेदात् कचिद्विन्नवज्यपदि-  
श्यते—‘मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं च’ इति । तथा च श्रुतिः कामाद्या  
नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह—‘एतत्सर्वं मन एव’ ( बृ० १।५।३ )  
इति । अपि च सप्तैव शीर्षण्यान्प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव  
प्राणा अभिमताः स्युः । स्थानभेदाद्ध्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते—  
‘द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्’ इति । नच तावता-  
मेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्य-  
न्तविजातीयत्वात् तथा । ‘नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी’ इत्यत्रापि  
देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदा-  
भिप्रायेण; ‘नाभिर्दशमी’ति वचनात् । नहि नाभिर्नाम कश्चित्प्राणः  
प्रसिद्धोऽस्ति । मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति नाभिरप्येकं विशेषायतनमि-  
त्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते । कचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणा गण्यन्ते,  
कचित्प्रदर्शनार्थम् । तदेवं विचित्रे प्राणेत्याम्नाने सति क किंपरमाप्ता-  
नमिति विवेक्तव्यम् । कार्यजातवशात्त्वेकादशत्वाम्नानं प्राणविषयं प्रमा-  
णमिति स्थितम् । इयमपरा सूत्रद्वययोजना । सप्तैव प्राणाः स्युर्यतः  
सप्तानामेव गतिः श्रूयते—‘तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रा-  
मन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति’ ( बृ० ४।४।२ ) इत्यत्र । ननु सर्व-  
शब्दोऽप्यत्र पठ्यते, तत्कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति ? वि-  
शेषितत्वादित्याह । सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयस्त्वक्पर्यन्ता विशेषिता ईह  
प्रकृताः ‘स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति’  
( बृ० ४।४।१ ) ‘एकीभवति न पश्यतीत्याहुः’ ( बृ० ४।४।२ ) इत्ये-  
वमादिनाऽनुक्रमेण । प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति—यथा सर्वे ब्राह्मणा  
भोजयितव्या इति, ये निमन्त्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनो-

टिप्प०-१ त्रयः कालात्रैकाल्यं तद्विषया वृत्तिर्यस्य तत्रैकाल्यवृत्तिः । २ चक्षुराद-  
यस्त्वक्पर्यन्ता उत्क्रान्तौ विशेषिताः । ३ ईह उत्क्रान्तिप्रकरणे ।

क्यन्ते नान्ये । एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनो-  
 क्यन्ते, नान्य इति । नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं, कथं सप्तानामे-  
 वानुक्रमणम् ? नैष दोषः; मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद्वृत्तिभेदेऽपि  
 सप्तत्वोपपत्तेः । तस्मात्सप्तैव प्राणा इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—हस्तादयस्त्व-  
 परे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते—‘हस्तौ वै ग्रहः’ (वृ० ३।२।८)  
 इत्यादिश्रुतिषु । ग्रहत्वं च बन्धनभावः, गृह्यते बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन  
 ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति, स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते;  
 शरीरान्तरेऽपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसंचारीदं ग्रह-  
 संज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा च स्मृतिः—‘पुरुषं पृथकेन  
 लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो  
 मुक्तस्य तेन च ।’ इति प्राङ्मोक्षाद्ग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनावि-  
 योगं दर्शयति । आथर्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे ‘चक्षुश्च द्रष्टव्यं च’  
 इत्यत्र तुल्यबद्धस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति—‘हस्तौ चादा-  
 तव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च  
 गन्तव्यं च’ (प्र० ४।८) इति । तथा ‘दशमे पुरुषे प्राणा आत्मै-  
 कादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति’ (वृ० ३।१।४)  
 इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन  
 संबध्यमानोऽशेषान्प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेवावस्थाप-  
 यितुं शक्यते; प्रकरणाच्छब्दस्य बलीयस्त्वात् । सर्वे ब्राह्मणा भोज-  
 यितव्या इत्यत्रापि सर्वेषामेवावनिवर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यम्;  
 सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासंभवात् तत्र निमज्जितमात्रविषया  
 सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता, इह तु न किञ्चित्सर्वशब्दार्थसङ्कोचने कारण-  
 मस्ति । तस्मात्सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणानां परिग्रहः । ग्रदर्शनार्थं  
 च सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यम् । तस्मादेकादशैव प्राणाः—शब्दतः  
 कार्यतश्चेति सिद्धम् ॥ ६ ॥

टिप्प०—१ प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं अन्तःकरण-  
 चतुष्टयं अविद्या कामः कर्म चेति पुर्यष्टकम् ।

( ३ प्राणाणुत्वाधिकरणम् । सू० ७ )

अणवश्च ॥ ७ ॥

अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति । अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वम् ; कृत्स्नदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । सूक्ष्मा एते प्राणाः, स्थूलाश्चेत्स्युर्मरणकाले शरीरान्निर्गच्छन्तो विलादहिरिवोपलभ्येरन्ध्रयमाणस्य पार्श्वस्थैः । परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः, सर्वगताश्चेत्स्युरुत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात् । तद्गुणसारत्वं च जीवस्य न सिध्येत् । सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत्,—न; वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः । यदेवद्युपलब्धिसाधनं वृत्तिरन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं, संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका । तस्मात्सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इत्यध्यवस्यामः ॥ ७ ॥

( ४ प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् । सू० ८ )

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यश्च प्राण इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति । तच्चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम् ; 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मुण्ड० २।१।३) इति सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात् । 'स प्राणमसृजत्' (प्र० ६।४) इत्यादिश्रवणेभ्यश्च । किमर्थः पुनरतिदेशः ? अधिकाशङ्काऽपाकरणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति 'न सृष्ट्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अन्न-आसीत्प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्ब्रह्मान्यन्न परः किंचनास' (ऋ० सं० ८।७।१७) इति । आनीदिति प्राणकर्मोपादानात्प्राणोत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति । तस्मादजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिः ।

टिप्प०—१ अनुद्भूतरूपस्पर्शलं सूक्ष्मत्वम् । परिच्छेदोऽल्पत्वम् । २ तर्हि तदा प्रलयकाले सृष्ट्युर्मर्कौ सृष्ट्युमर्कौ वा नासीत्, अमृतं देवभोग्यं नासीत्, रात्र्याः प्रकेत-श्चिह्नरूपश्चन्द्रः अहः प्रकेतः सूर्यश्च नास्तीति, स्वधया पितृदेवाद्येन सह, आनीत् चेष्टां कृतवत् ।

तामतिदेशोनापनुदति । आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति; अवातमिति विशेषणात्, 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात्कारण-सद्भावप्रदर्शनार्थं एवायमानीच्छब्द इति, श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभिदधाति; 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' ( छा० ५।१।१ ) इति श्रुतिनिर्देशात् । ज्येष्ठश्च प्राणः; शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात् । न चेत्तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्याद्योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत, न संभवेद्वा । श्रोत्रादीनां तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभात् ज्येष्ठत्वम् । श्रेष्ठश्च प्राणः; गुणाधिक्यात्, 'न वै शक्ष्यामस्त्वद्वते जीवितुम्' ( बृ० ६।१।१३ ) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

( ५ नवायुक्रियाधिकरणम् । सू० ९-१२ )

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावत्-श्रुतेर्वायुः प्राण इति । एवं हि श्रूयते—'यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः' इति । अथ वा तन्त्रान्तरीयाभिप्रायात्समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तम् । एवं हि तन्त्रान्तरीया आचक्षते—'सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चे'ति । अत्रोच्यते,—न वायुः प्राणो नापि करणव्यापारः; कुतः ? पृथगुपदेशात् । वायोस्तावत्प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति—'प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च' ( छान्दो० ३।१।८४ ) इति । नहि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्येत । तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति; वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक्प्राणस्यानुक्रमणात्, वृत्तिवृत्तिमतोश्चाभेदात् । नहि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत । तथा 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः' ( सु० २।१।३ ) इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुसर्तव्याः । नच समस्तानां करणा-

नामेका वृत्तिः संभवति; प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्समुदायस्य चाकारकत्वात् । ननु पञ्जरचालनन्यायेनैतद्विष्यति । यथैकपञ्जरवर्तिन एकादशपक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः संभूयैकं पञ्जरं चालयन्ति, एवमेकशरीरवर्तिन एकादश प्राणाः प्रत्येकं प्रतिनियतवृत्तयः सन्तः संभूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिलप्स्यन्त इति, नेत्युच्यते,—युक्तं तत्र प्रत्येकवृत्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरोपेताः पक्षिणः संभूयैकं पञ्जरं चालयेयुरिति; तथा दृष्टत्वात् । इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न संभूय प्राण्युरिति युक्तम्; प्रमाणाभावात्, अत्यन्तविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्युद्घोषणं; गुणाभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां, न करणवृत्तिमात्रे प्राणेऽवकल्पते । तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः । कथं तर्हीयं श्रुतिः 'यः प्राणः स वायुः' इति ? उच्यते,—वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते, न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रम् । अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते ॥ ९ ॥

स्यादेतत्,—प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन्शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति; श्रेष्ठत्वादुपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् । तथा ह्यनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते—'सुप्तेषु वागादिषु प्राण एवैको हि जागर्ति प्राण एको मृत्युनाऽनाप्तः, प्राणः संवर्गो वागादीन्संवृङ्गे प्राण इतरान्प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रान्' इति । तस्मात्प्राणस्यापि जीववत्स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः । तं परिहरति—

**चक्षुरादिवत् तत्सहशिष्यादिभ्यः ॥ १० ॥**

तुशब्दः प्राणस्य जीववत्स्वातन्त्र्यं व्यावर्तयति । यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवज्जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि स्वतन्त्राणि । तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवज्जीवस्य सर्वार्थकरत्वेनोपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः ? तत्सहशिष्यादिभ्यः । तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु । समानधर्मणां च सह शासनं युक्तं बृहद्रथंत-

रादिवत् । आदिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन्प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरण-  
हेतुन्दर्शयति ॥ १० ॥

स्यादेतत्,—यदि चक्षुरादिवत्प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युप-  
गम्येत, विषयान्तरं रूपादिवत्प्रसज्येत । रूपाद्यालोचनादिभिर्वृत्तिभिर्य-  
थास्वं चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति । अपि चैकादशैव कार्य-  
जातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः;  
नतु द्वादशमपरं कार्यजातमधिगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञा-  
येतेति । अत उत्तरं पठति—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः; अकरणत्वात्प्राणस्य । नहि चक्षुरा-  
दिवत्प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते । न चास्यैतावता  
कार्याभाव एव । कस्मात् ? तथा हि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानं  
मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु—‘अथ ह प्राणा  
अहंश्रेयसि व्यूदिरे’ इत्युपक्रम्य ‘यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतर-  
मिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः’ ( छा० ५।१।६, ७ ) इति चोपन्यस्य प्रत्येकं  
वागावृत्तक्रमेण तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा, प्राणोच्चिक्र-  
मिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गं च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राण-  
निमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति । ‘तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा  
मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि’  
इति चैतमेवार्थं श्रुतिराह—‘प्राणेन रश्नवैरं कुलायम्’ ( बृ० ४।३।१२ )  
इति च सुषेष्ठे चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति । ‘यस्मा-  
त्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छ्रुष्यति’ ( बृ० १।३।१९ ) ।  
‘तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति’ इति च प्राणनिमित्तां  
शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । ‘कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि

टिप्प०—१ अहंश्रेयसि स्वस्य श्रेष्ठतानिमित्तं, व्यूदिरे विवादं चकिरे । २ अव-  
नीचं, कुलायं देशाख्यं गृहम् ।

कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इति, 'स प्राणमसृजत' इति च प्राण-  
निमित्ते जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति ॥ ११ ॥

**पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥**

इतश्चास्ति मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं, यत्कारणं पञ्चवृत्तिरयं  
व्यपदिश्यते श्रुतिषु—'प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः' ( बृ० १।५।३ )  
इति । वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा ।  
अपानोऽर्वाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा । व्यानस्तयोः संधौ वर्तमानो वीर्य-  
वत्कर्महेतुः । उदान ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः । समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु  
योऽन्नरसान्नयतीति एवं पञ्चवृत्तिः प्राणो मनोवत् । यथा मनसः पञ्च  
वृत्तय एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषया मनसः  
पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः, नतु कामः संकल्प इत्याद्याः परिपठिताः परि-  
गृह्येरन्; पञ्चसंख्यातिरेकात् । नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षा भूतभवि-  
ष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसंख्यातिरेकः ।  
एवं तर्हि 'परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायादिहापि योग-  
शास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्च वृत्तयः परिगृह्यन्ते—'प्रमाणविपर्ययविकल्पनि-  
द्रास्मृतयः' ( पात० योग० सू० १।१।९ ) नाम । बहुवृत्तित्वमात्रेण वा  
मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्च-  
वृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम् ॥ १२ ॥

( ६ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् । सू० १३ )

**अणुश्च ॥ १३ ॥**

अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्यः, इतरप्राणवत् । अणुत्वं चेहापि  
सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ, न परमाणुतुल्यत्वम्; पञ्चभिवृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्या-  
पित्वात्, सूक्ष्मः प्राणः; उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात् परि-  
च्छिन्नश्चोत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः । नतु विभुत्वमपि प्राणस्य समान्ना-  
यते—'समः कुंषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः

टिप्प०—१ प्रमाणं प्रमितिः, विपर्ययो भ्रमः, शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः,  
तामसी वृत्तिर्निद्रा । २ इषिमैशकादपि सूक्ष्मो जन्तुः, नागो हस्ती ।



समोऽनेन सर्वेण' (बृ० १।३।२२) इत्येवमादिप्रदेशेषु । तदुच्यते—  
आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मनैवैतद्विभुत्वमा-  
ज्ञायते, नाध्यात्मिकेन । अपि च समः पुष्पिणेत्यादिना साम्यवचनेन  
प्रतिप्राणिवर्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्माददोषः ॥ १३ ॥

(७ ज्योतिराद्यधिकरणम् । सू० १४-१६ )

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मै स्वस्मै कार्याय प्रभव-  
न्त्याहोस्विदेवताधिष्ठिताः प्रभवन्तीति विचार्यते—तत्र प्राप्तं तावत्—यथा  
स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति । अपि च देवताधिष्-  
तानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां  
भोक्तृत्वप्रसङ्गाच्छारीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत । अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्ति-  
रिति । एवं प्राप्त इदमुच्यते—ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु इति । तुल्यत्वेन  
पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । ज्योतिरादिमिरभ्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं  
वागादि करणजातं स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते । हेतुं व्याचष्टे—  
तदामननादिति । तथा ह्यामनन्ति—‘अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्’  
(ऐत० २।४) इत्यादि । अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्म-  
नाऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते । नहि देवतासंबन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि  
मुखे वा कश्चिद्विशेषसंबन्धो दृश्यते । तथा ‘वायुः प्राणो भूत्वा नासिके  
प्राविशत्’ (ऐत० २।४) इत्येवमाद्यपि योजयितव्यम् । तथाऽन्यत्रापि  
‘वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च’  
(छा० ३।१।८।३) इत्येवमादिना वागादीनामभ्यादिज्योतिष्ठादिवचनेनै-  
तमेवार्थं द्रढयति । ‘सै वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा, यदा मृत्युमत्यमु-  
च्यत सोऽग्निरभवत्’ (बृ० १।३।१२) इति चैवमादिना वागादीना-  
मभ्यादिभावापत्तिवचनेनैतमेवार्थं द्योतयति । सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवत-

टिप्प०-१ भाति दीप्यते । तपति स्वकार्यं करोति । २ स प्राणो वाचं प्रथमासुदी-  
थकर्मणि प्रधानां अन्ततादिपाम्परूपं मृत्युमतीत्यावहन्मृत्युना मुक्तां कृत्वा अग्निदेवतात्मनं  
प्रापितवान् ।

विभागेन वागाद्यभ्याद्यनुक्रमणमनयैव प्रत्यासत्त्या भवति । स्मृतावपि—  
‘वाग्ध्यात्ममिति प्राहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः । वक्तव्यमधिभूतं तु वह्नि-  
स्तत्राधिदैवतम् ।’ इत्यादिना वागादीनामभ्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं  
दर्शितम् । यदुक्तं—स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तन्त्रिति,  
तदयुक्तम् ; शक्तानामपि शकटादीनामनङ्गुदाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् ।  
उभयथोपपत्तौ चागमाद्वागादीनां देवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते ॥ १४ ॥

यदप्युक्तं—देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्येति,  
तत्परिह्रियते—

### प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरणसंवात-  
स्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां संबन्धः श्रुतेरवगम्यते । तथा हि श्रुतिः—  
‘अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ  
यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय ब्राणम्’ ( छा० ८।१२।४ )  
इत्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां संबन्धं श्रावयति । अपि चानेकत्वा-  
त्प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिञ्शरीरेऽवकल्पते ।  
एको ह्ययमस्मिञ्शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसंधानादिसंभवादव-  
गम्यते ॥ १५ ॥

### तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य च शारीरस्यास्मिञ्शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसं-  
भवात्सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च, न देवतानाम् । ता हि परस्मिन्नेश्वर्ये  
पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिञ्शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति । श्रुतिश्च  
भवति—‘पुण्यमेवाहुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति’ ( बृ०  
१।५।३ ) इति । शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां संबन्ध उत्क्रान्त्यादिषु  
तदनुवृत्तिदर्शनात् । ‘तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे

दिष्प०—१ अथ वेदे प्राणप्रवेशानन्तरं यत्र गोलके एतच्छिद्रमनुप्रविष्टं चक्षुरिन्द्रियं  
तत्र चक्षुष्यभिमानि स आत्मा चाक्षुषः तस्य रूपदर्शनाय चक्षुः ।

प्राणा अनूत्क्रामन्ति' (बृ० ४।४।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्सती-  
ह्वपि करणानां नियत्रीषु देवतासु न शरीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति ।  
करणपक्षस्यैव हि देवता, न भोक्तृपक्षस्येति ॥ १६ ॥

( ८ इन्द्रियाधिकरणम् । सू० १७-१९ )

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

मुख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः । तत्रेदमपरं संदिह्यते—  
किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित्त्वान्तराणीति ।  
किं तावत्प्राप्तम् ? मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति । कुतः ? श्रुतेः । तथा हि  
श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान्संनिधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति—  
'हन्ताऽस्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' (बृ०  
१।१।२१) इति । प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः । इतरथा ह्यन्याय्य-  
मनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत, एकत्र वा मुख्यस्येतरत्र वा  
लाक्षणिकत्वमापद्येत । तस्माद्यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तय एवं  
वागाद्या अप्येकादशेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागा-  
दीनीति । कुतः ? व्यपदेशभेदात् । कोऽयं व्यपदेशभेदः ? ते प्रकृताः  
प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते । श्रुतावेवं  
व्यपदेशदर्शनात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मु०  
२।१।३) इति ह्येवंजातीयकेषु प्रदेशेषु पृथक्प्राणो व्यपदिश्यते, पृथक्चे-  
न्द्रियाणि । ननु मनसोऽप्येवं सति वर्जनसिन्द्रियत्वेन प्राणवत्स्यात् ;  
'मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति पृथग्व्यपदेशदर्शनात् । सत्यमेतत्,—स्मृतौ  
त्वेकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत्संगृह्यते । प्राणस्य त्वि-  
न्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति । व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेद-  
पक्ष उपपद्यते । तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सन्प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते  
न लभते चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥ १७ ॥

कुतश्च तत्त्वान्तरभूताः ?—

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते—‘ते ह वाचमूचुः’ (बृ० १।१।२) इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्यस्य, उपसंहृत्य वागादिप्रकरणम् ‘अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः’ इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात् । तथा ‘मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत’ इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥ १८ ॥

कुतश्च तत्त्वान्तरभूताः ?—

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं च भवति मुख्यस्येतरेषां च । सुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्ति स एव चैको मृत्युनाऽनाप्त आप्तास्त्वितरे । तस्यैव च स्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपतनहेतुत्वं नेन्द्रियाणाम् । विषयालोचनहेतुत्वं चेन्द्रियाणां न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयाँल्लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम् । तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः । यदुक्तम्—‘त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्’ (बृ० १।५।२१) इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति,—तदयुक्तम् ; तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः । तथा हि—‘वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे’ (बृ० १।५।२१) इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य ‘तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्’ इति च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय ‘अथेममेव नाप्रोद्योऽयं मध्यमः प्राणः’ (बृ० १।५।२१) इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभिभूतं तमनुक्रामति । ‘अयं वै नः श्रेष्ठः’ (बृ० १।५।२१) इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति । तस्मात्तद्विरोधेन वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपभवनं वागादीनामिति मन्तव्यं, न तादात्म्यम् । अत एव च प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथा च श्रुतिः—‘त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः’ (बृ० १।५।२१) इति मुख्यप्राण-

विषयस्यैव प्राणशब्दस्यैन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणाद्वागादीनीन्द्रियाणीति ॥ १९ ॥

( ९ संज्ञामूर्तिऋप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । सू० २०-२२ )

**संज्ञामूर्तिऋप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥**

सत्प्रक्रियायां तेजोवन्नानां सृष्टिमभिधायोपदिश्यते—‘सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृत् त्रिवृत्मेकैकां करवाणीति’ ( छा० ६।३।२ ) । तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहोस्वित्परमेश्वरकर्तृकमिति । तत्र प्राप्तं तावत्—जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति । कुतः ? ‘अनेन जीवेनात्मना’ इति विशेषणात् । यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानीत्येवंजातीयके प्रयोगे चारकर्तृकमेव सत्सैन्यसंकलनं हेतुकर्तृत्वाद्वाजाऽऽत्मन्यध्यारोपयति संकलयानीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण, एवं जीवकर्तृकमेव संज्ञामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृत्वादेवतात्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण । अपि च डिस्थडवित्थादिषु नामसु घटशरावादिषु च रूपेषु जीवस्यैव व्याकर्तृत्वं दृष्टम् । तस्माज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्येवं प्राप्तेऽभिधत्ते—‘संज्ञामूर्तिऋप्तिस्तु’ इति । तुशब्देन पक्षं व्यावर्तयति । संज्ञामूर्तिऋप्तिरिति नामरूपव्याक्रियेत्येतत् । त्रिवृत्कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति; त्रिवृत्करणे तस्य निरपवादकर्तृत्वनिर्देशात् । येयं संज्ञाऋप्तिमूर्तिऋप्तिश्चाभिरादित्यश्चन्द्रमा विद्युदिति, तथा कुशकाशपलाशादिषु पशुमृगमनुष्यादिषु च प्रत्याकृति प्रतिव्यक्ति चानेकप्रकारा, सा खलु परमेश्वरस्यैव तेजोवन्नानां निर्मातुः कृतिर्भवितुमर्हति । कुतः ? उपदेशात् । तथा हि—‘सेयं देवतैक्षत’ इत्युपक्रम्य ‘व्याकरवाणि’ इत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमिहोपदिश्यते । ननु जीवेनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकत्वं व्याकरणस्याध्यवसितम्,—नैतदेवम्; जीवेनेत्येतदनुप्रविश्येतनेन संबध्यत

टिप्प०-१. प्रक्रिया प्रकरणम् । २. तासां त्रिवृत्तामेकैकां देवतां तेजोवन्नात्मना व्यात्मिक करिष्यामीति श्रुतिः पञ्चीकरणोपलक्षणार्था ।

आनन्तर्यात्, न व्याकरवाणीत्यनेन । तेन हि संबन्धे व्याकरवा-  
णीत्ययं देवताविषय उत्तमपुरुष औपचारिकः कल्प्येत । नच गिरि-  
नदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नामरूपेष्वनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्य-  
मस्ति; येष्वपि चास्ति सामर्थ्यं तेष्वपि परमेश्वरायत्तमेव तत् । नच  
जीवो नाम परमेश्वरादत्यन्तभिन्नः, चार इव राज्ञः; आत्मनेति विशे-  
षणात्, उपाधिमात्रनिबन्धनत्वाच्च जीवभावस्य । तेन तत्कृतमपि  
नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति । परमेश्वर एव च नाम-  
रूपयोर्व्याकर्ततेति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः; 'आकाशो ह वै नाम नाम-  
रूपयोर्निर्वहिता' ( छा० ८।१।१ ) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परमेश्वर-  
स्यैव त्रिवृत्कुर्वतः कर्म नामरूपयोर्व्याकरणम् । त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदमिह  
नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते; प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोबन्धोत्प-  
त्तिवचनेनैवोक्तत्वात् । तच्च त्रिवृत्करणमभ्यादित्यचन्द्रविद्युत्सु श्रुति-  
दर्शयति—'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुष्णं तद-  
न्नस्य' ( छा० ६।४।१ ) इत्यादिना । तत्राग्निरितीदं रूपं व्याक्रियते, सति  
च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलम्भादग्निरितीदं नाम व्याक्रियते । एव-  
मेवादित्यचन्द्रविद्युत्सुपि द्रष्टव्यम् । अनेन चाभ्याद्युदाहरणेन भौमाम्भस-  
तैजसेषु त्रिष्वपि द्रव्येष्वविशेषेण त्रिवृत्करणमुक्तं भवति; उपक्रमोपसं-  
हारयोः साधारणत्वात् । तथा ह्यविशेषणैवोपक्रमः—'इमास्तिस्रो देवता-  
स्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति' ( छा० ६।३।४ ) इति । अविशेषणैव चोप-  
संहारः—'यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपम्' इत्येवमादिः, 'यद-  
विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समासः' ( छा० ६।४।६।७ ) इत्ये-  
वमन्तः ॥ २० ॥

तासां तिसृणां देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानां सतीनामभ्यात्ममपरं त्रिवृ-  
त्करणमुक्तम्—'इमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति'  
( छा० ६।४।७ ) इति । तदिदानीमाचार्यो यथाश्रुत्येवोपदर्शयत्याशङ्कितं  
कचिदोषं परिहरिष्यन्—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेखिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मांसादिकार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथा हि श्रुतिः—‘अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः’ (छा० ६।५।१) इति । त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा त्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यत इत्यभि-  
प्रायः । तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति । मध्यम-  
मध्यात्मं मांसं वर्धयति । अणिष्ठं तु मनः । एवमितरयोरप्तेजसोर्यथाशब्दं  
कार्यमवगन्तव्यम्—मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यम् । अस्थि मज्जा  
वाक्तेजस इति ॥ २१ ॥

अत्राह—यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकमविशेषश्रुतेः ‘तासां  
त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्’ इति । किं कृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः ‘इदं  
तेज इमा आप इदमन्नम्’ इति ? तथा ‘अध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्यं  
मांसादि ? इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि ? इदं तेजसोऽशितस्य  
कार्यमस्थ्यादि’ इति ? अत्रोच्यते,—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । भूय-  
स्त्वमिति यावत् । सत्यपि त्रिवृत्करणे कचित्कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमु-  
पलभ्यते ‘अग्नेस्तेजोभूयस्त्वमुदकस्याब्भूयस्त्वं पृथिव्या अन्नभूयस्त्वम्’  
इति । व्यवहारप्रसिद्धार्थं चेदं त्रिवृत्करणम् । व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जु-  
वदेकत्वापत्तौ सत्यां, न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत् । तस्मा-  
त्सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेः तेजोबन्धविशेषवादो भूतभौतिकविषय  
उपपद्यते । तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योत-  
यति ॥ २२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतो शारीरक-

मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्येऽविरोधाख्यो द्वितीयोऽध्यायः ॥



## तृतीयोऽध्यायः ।

[ तृतीये साधनाख्याध्याये प्रथमपादे गत्यागतिचिन्ता-वैराग्यनिरूपणविचारश्च । ]

( १ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् । सू० १-७ )

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्न-  
निरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयेऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदान्तविहिते ब्रह्मदर्शने परिहृतः । परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपञ्चितम् । श्रुतिविप्रतिषेधश्च परिहृतः । तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तम् । अथेदानीमुपकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रकारस्तदवस्थान्तराणि ब्रह्मतत्त्वं विद्याभेदाभेदौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदो मुक्तिफलानियमश्चेत्येतदर्थजातं तृतीयेऽध्याये निरूपयिष्यते प्रसङ्गागतं च किमप्यन्यत् । तत्र प्रथमे तावत्पादे पञ्चानिविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोः; 'तस्माज्जुगुप्सेत्' इति चान्ते श्रवणात् । जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्यार्कर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतम् । 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति' इत्येवमादेः 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' (बृ० ४।४।१-४) इत्येवमन्तात्संसारप्रकरणस्याच्छब्दात्, धर्माधर्मफलोपभोगसंभवाच्च । स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिष्वक्तो गच्छत्याहोस्वित्संपरिष्वक्त इति चिन्त्यते । किं तावत्प्राप्तम् ? असंपरिष्वक्त इति । कुतः ? करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः' (बृ० ४।४।१) इति ह्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं संकीर्तयति; वाक्यशेषे

टिप्प०-१ दर्शनोपायाः संन्यासादयः । २ प्रसङ्गागतं देहात्मदूषणम् । ३ पञ्चसु द्युपजैन्य-पृथिवीपुरुषयोषित्वनिश्चयानं पञ्चानिविद्या । ४ कर्म धर्माधर्मार्थं, पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तर-संस्कारः ।

चक्षुरादिसंकीर्तनात् । नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्तनमस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्रः । यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्ति, ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम् । तस्मादसंपरिष्वक्तो यातीति । एवं प्राप्ते पठत्याचार्यः—तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त इति । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तः, रंहति गच्छतीत्यवगन्तव्यम् । कुतः ? प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथा हि प्रश्नः—‘वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति’ ( छा० ५।३।३ ) इति निरूपणं च प्रतिवचनं, द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा ‘इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति’ ( छा० ५।९।१ ) इति । तस्मादङ्घ्रिः परिवेष्टितो जीवो रंहति ब्रजतीति गम्यते । नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत्पूर्वदेहं न मुञ्चति यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति—‘तद्यथा तृणजलायुका’ ( बृ० ४।४।३ ) इति । तत्राप्यपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावेनादीर्घाभावमात्रं जलूकयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाव्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद्भूतिलाभस्तत्र भवति । केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति । इन्द्रियाणि तु देहवद्भिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते । मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते । जीवं एवोत्प्लुत्य देहादेहान्तरं प्रतिपद्यते शुक्र इव वृक्षाद्वृक्षान्तरम्, इत्येवमाद्याः, ताः सर्वा एवानादर्तव्याः श्रुतिविरोधात् ॥ १ ॥

ननुदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरङ्घ्रिः संपरिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति; अपृशब्दश्रवणसामर्थ्यात् । तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहतीति ? अत उत्तरं पठति—

टिप्प०—१ भावनाया दीर्घाभावो भाविदेहविषयत्वम् । २ केवलेति सौगतकल्पनम् । ३ मन इति वैशेषिककल्पनम् । ४ जीव इति दिगम्बरकल्पनम् । ५ लोकायतकल्पनामाद्यप्रहणेन संगृह्णाति ।

ज्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुल्यत्वेन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति । ज्यात्मिका ह्यापः; त्रिवृत्करण-  
श्रुतेः । तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं  
भवति । ज्यात्मकश्च देहस्त्रयाणामपि तेजोवन्नानां तस्मिन्कार्योपलब्धेः,  
पुनश्च ज्यात्मकस्त्रिधातुत्वात्त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिः । न स भूतान्तराणि  
प्रत्याख्याय केवलाभिरद्विरारब्धुं शक्यते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयमापः  
पुरुषवचस इति प्रश्नप्रतिवचनयोरपूशब्दो न कैवल्यापेक्षः । सर्वदेहेषु  
हि रसलोहितादिद्रवद्रव्यभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो  
देहेषूपलक्ष्यते, नैष दोषः; इतरापेक्षयाप्यपां बाहुल्यं भविष्यति ।  
दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम् । कर्म च निमि-  
त्तकारणं देहान्तरारम्भे । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृति-  
द्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि, कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्म-  
भिद्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति । तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः ।  
बाहुल्याच्चापूशब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति  
निरवद्यम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते—‘तमुत्क्रामन्तं प्राणो-  
ऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति’ (बृ० ४।४।२)  
इत्यादिश्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्तरेण संभवतीत्यतः  
प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरव-  
गम्यते । नहि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा, जीवतो  
दर्शनात् ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

स्यादेतत्,—नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छन्ति;  
अग्न्यादिगतिश्रुतेः । तथा हि श्रुतिर्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादी-  
न्देवान्गच्छन्तीति दर्शयति—‘यन्नास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं

प्राणः' ( बृ० ३।२।१२ ) इत्यादिनेति चेत्,—न; भाक्तत्वात् । वागा-  
दीनामश्यादिगतिश्रुतिर्गौणी; लोमसु केशेषु चादर्शनात् । 'ओषधीर्लो-  
मानि वनस्पतीकेशाः' ( बृ० ३।२।१२ ) इति हि तत्राश्रयते । नहि  
लोमानि केशाश्चोत्प्लुत्यौषधीर्वनस्पतीश्च गच्छन्तीति संभवति । नच  
जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने गमनमवकल्प्यते । नापि प्राणैर्विना देहा-  
न्तर उपभोग उपपद्यते । विस्पष्टं च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र  
श्रावितम् । अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणामश्यादिदेवतानां वागाद्यपकारिणीनां  
मरणकाल उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽश्यादीन्गच्छन्तीत्युप-  
चर्यते ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

स्यादेतत्,—कथं पुनः 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति'  
( छा० ५।३।३ ) इत्येतन्निर्धारयितुं पार्यते ? यावता नैव प्रथमेऽश्रावपां  
श्रवणमस्ति । इह हि शुलोकप्रभृतयः पञ्चाग्रयः पञ्चानामाहुतीना-  
माधारत्वेनाधीताः, तेषां च प्रमुखे 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः'  
( छा० ५।४।१ ) इत्युपन्यस्य 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति'  
( छा० ५।४।२ ) इति श्रद्धा हौम्यद्रव्यत्वेनावेदिता । न तत्रापि हौम्य-  
द्रव्यतया श्रुताः । यदि नाम पर्जन्यादिषूक्तेरेषु चतुर्ष्वग्निष्वपां हौम्य-  
द्रव्यता परिकल्प्येत, परिकल्प्यतां नाम; तेषु होतव्यतयोपात्तानां सोमा-  
दीनामबहुलत्वोपपत्तेः । प्रथमे त्वग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याश्रुता आपः  
परिकल्प्यन्त इति साहसमेतत् । श्रद्धा च नाम प्रत्ययविशेषः; प्रसिद्धि-  
सामर्थ्यात् । तस्मादयुक्तः पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषभाव इति चेत्,—  
नैष दोषः; यतस्तत्रापि प्रथमेऽग्नौ ता एवापः श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयन्ते ।  
कुतः ? उपपत्तेः । एवं ह्यादिमध्यावसानसंगौनादनाकुलमेतदेकवाक्यमुपप-  
द्यते । इतरथा पुनः पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रति-  
वचनावसरे प्रथमाहुतिस्थाने यद्यनपो हौम्यद्रव्यं श्रद्धां नामावतारयेत्-

तोऽन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यात् । 'इति तु पञ्चम्यामाहुताबापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति चोपसंहरन्नेतदेव दर्शयति । श्रद्धाकार्यं च सोमवृष्ट्यादि स्थूलीभवदन्वहुलं लक्ष्यते । सा च श्रद्धाया अप्त्वे युक्तिः । कारणानुरूपं हि कार्यं भवति । नच श्रद्धाख्यः प्रलयो मनसो जीवस्य वा धर्मः सन्धर्मिणो निष्कृष्य होमायोपादातुं शक्यते पश्चादिभ्य इव हृदयादीनीत्याप एव श्रद्धाशब्दा भवेयुः । श्रद्धाशब्दश्चास्पृष्यते; वैदिकप्रयोगदर्शनात्—'श्रद्धा वा आपः' इति । तनुत्वं श्रद्धासारूप्यं गच्छन्त्य आपो देहबीजभूता इत्यतः श्रद्धाशब्दाः स्युः । यथा सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति । श्रद्धापूर्वककर्म-समवायाच्चाप्सु श्रद्धाशब्द उपपद्यते, मञ्जशब्द इव पुरुषेषु । श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दोपपत्तिः; 'अपो ह्यस्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे' इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अथापि स्यात्प्रतिवचनाभ्यां नामापः श्रद्धादिकमेण पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषाकारं प्रतिपद्येरन्, नतु तत्संपरिष्वक्ता जीवा रंहेयुः; अश्रुतत्वात् । न ह्यत्रापामिव जीवानां श्रावयिता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्माद्ब्रंहति संपरिष्वक्त इत्युक्तमिति चेत्,—नैष दोषः; कुतः ? इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति' ( छा० ५।१०।६ ) इत्युपक्रम्येष्टादिकारिणां धूमादिना पितृयागेन पथा चन्द्रप्राप्तिं कथयति—'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा' ( छा० ५।१०।४ ) इति । त एवेहापि प्रतीयन्ते 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' ( छा० ५।४।२ ) इति श्रुतिसामान्यात् । तेषां चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यभूयस्त्वात्प्रत्यक्षमेवापः सन्ति । ता आहवनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्योऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिण

आश्रयन्ति । तेषां च शरीरं नैर्धनेन विधानेनान्त्येऽग्रावृत्तिजो जुहति—  
'असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा' इति । ततस्ताः श्रद्धापूर्वककर्मसमवायिन्य  
आहुतिमग्न्य आपोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिणो जीवान्परिवेष्ट्यामुं  
लोकं फलदानाय नयन्तीति यत्तदत्र जुहोतिनाभिधीयते—'श्रद्धां  
जुहति' (बृ० ६।२।९) इति । तथा चाग्निहोत्रे षट्प्रश्नीनिर्वचनरूपेण  
वाक्यशेषेण 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इत्येवमादिनाग्निहोत्रा-  
हुत्योः फलारम्भाय लोकान्तरप्राप्तिः प्रदर्शिता । तस्मादाहुतीमयीभिरद्भिः  
संपरिष्वक्ता जीवा रंहन्ति स्वकर्मफलोपभोगायेति श्रिष्यते ॥ ६ ॥

कथं पुनरिदमिष्टादिकारिणां स्वकर्मफलोपभोगाय रंहणं प्रतिज्ञायते ?  
यावता तेषां धूमप्रतीकेन वर्त्मना चन्द्रमसमधिरूढानामन्नभावं दर्श-  
यति—'एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' (छा०  
५।१०।४) इति 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं  
राजानमाप्यात्यस्वापक्षीयस्तेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति' (बृ० ६।२।१६)  
इति च समानविषयं श्रुत्यन्तरम् । नच व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणा-  
नामुपभोगः संभवतीति, अत उत्तरं पठति—

**भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥**

वाशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । भाक्तमेषामन्नत्वं न मुख्यम् । मुख्ये  
ह्यन्नत्वे 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवंजातीयकाधिकारश्रुतिरुपरुध्येत । चन्द्र-  
मण्डले चेदिष्टादिकारिणामुपभोगो न स्यात्किमर्थमधिकारिण इष्टाद्याया-  
सबहुलं कर्म कुर्युः । अन्नशब्दश्चोपभोगहेतुत्वसामान्यादनन्नेऽप्युपचर्य-  
माणो दृश्यते । यथा विश्वोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशामिति । तस्मादिष्ट-  
स्त्रीपुत्रमित्रभृत्यादिभिरिव गुणभावोपगतैरिष्टादिकारिभिर्यत्सुखविहरणं  
देवानां तदेवैषां भक्षणमभिप्रेतं न मोदकादिवच्चर्वणं निगरणं वा । 'न  
ह वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यन्ति' (छा० ३।६।१)

टिप्प०—१ नैर्धनेन अन्त्येष्ट्याख्येन । २ असौ स्वर्गाय गच्छन्निति मन्त्रार्थः ।

३ अधिक्रियते पुरुषो विधिना संबध्यतेऽनेनेत्यधिकारः फलकामना ।

इति च देवानां चर्बणादिव्यापारं वारयति । तेषां चेष्टादिकारिणां देवान्-  
 न्प्रति गुणभावोपगतानामप्युपभोग उपपद्यते राजोपजीविनामिव परि-  
 जनानाम् । अनात्मविश्वाच्चेष्टादिकारिणां देवोपभोग्यभाव उपपद्यते ।  
 तथा हि श्रुतिरनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति—‘अथ योऽन्यां देव-  
 तामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्’  
 (बृ० १।४।१०) इति । स चास्मिन्नपि लोक इष्टादिभिः कर्मभिः  
 प्रीणयन्पशुवद्देवानामुपकरोत्यमुष्मिन्नपि लोके तदुपजीवी तदादिष्टं फल-  
 मुपभुञ्जानः पशुवद्देव देवानामुपकरोतीति गम्यते ॥ अनात्मविश्वात्तथा हि  
 दर्शयतीत्यस्यापरा व्याख्या—अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिका-  
 रिणो न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठायिनः । पञ्चाग्निविद्यामिहात्मविद्येत्युपच-  
 रन्ति; प्रकरणात् । पञ्चाग्निविज्ञानविहीनत्वाच्चेदमिष्टादिकारिणां गुणवा-  
 देनान्नत्वमुद्भाव्यते पञ्चाग्निविज्ञानप्रशंसायै । पञ्चाग्निविद्या हीह विधि-  
 त्सिता; वाक्यतात्पर्यावगमात् । तथा हि श्रुत्यन्तरं चन्द्रमण्डले भोग-  
 सद्भावं दर्शयति—‘स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते’ (ग्र०  
 ५।४) इति । तथान्यदपि श्रुत्यन्तरम् ‘अथ ये शतं पितॄणां जित-  
 लोकानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभि-  
 संपद्यन्ते’ (बृ० ४।३।३३) इतीष्टादिकारिणां देवैः सह संवसतां भोग-  
 प्राप्तिं दर्शयति । एवं भाक्तत्वादन्नभाववचनस्येष्टादिकारिणोऽत्र जीवा  
 रंहन्तीति प्रतीयते । तस्माद्रंहति संपरिष्वक्त इति युक्तमेवोक्तम् ॥ ७ ॥

( २ कृतात्ययाधिकरणम् । सू० ८-११ )

कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

इष्टादिकारिणां धूमादिना वर्त्मना चन्द्रमण्डलमधिरूढानां भुक्त-  
 भोगानां ततः प्रत्यवरोह आम्नायते—‘तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवा-  
 ध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते यथेतम्’ (छा० ५।१०।५) इत्यारभ्य यावत् ‘रम-  
 णीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः श्वादियोनि’मिति ।

टिप्प०—१ यथा पशुभोग्य एवमन्नः स भेदधीमान्देवानां भोग्य इत्यर्थः ।



तत्रेदं विचार्यते—किं निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहन्त्याहोस्वि-  
त्सानुशया इति । किं तावत्प्राप्तम् ? निरनुशया इति; कुतः ? यावत्सं-  
पातमिति विशेषणात् । संपातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते—संपतन्त्य-  
नेनास्माल्लोकादमुं लोकं फलोपभोगायेति । यावत्संपातमुषित्वेति च  
कृत्स्नस्य तस्य कृतस्य तत्रैव भुक्तां दर्शयति । 'तेषां यदा तत्पर्यवैति'  
( बृ० ६।२।१६ ) इति च श्रुत्यन्तरेणैष एवार्थः प्रदर्श्यते । स्यादेतत्,—  
यावदमुष्मिँल्लोक उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्त इति कल्पयिष्यामीति ।  
नैवं कल्पयितुं शक्यते; यत्किंचेत्यन्यत्र परामर्शात् । 'प्राप्यान्तं कर्मण-  
स्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' ( बृ०  
४।४।६ ) इति ह्यपरा श्रुतिर्यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्येह कृतस्य  
कर्मणस्तत्र क्षयिततां दर्शयति । अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्म-  
णोऽभिव्यञ्जकम् । प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्योभिव्य-  
क्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषाद्यावत्किंचिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्य-  
ञ्जकम् । नहि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, न  
ह्यविशिष्टे प्रदीपसंनिधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते । तस्मान्नि-  
रनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—कृतात्ययेऽनुशयवानिति । येन  
कर्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां  
यदम्भयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्नि-  
संपर्कात्प्रविलीयते । सवितृकिरणसंपर्कादिव हिमकरकाः । हुतभुगर्चिःसं-  
पर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलो-  
पभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति । केन हेतुना ? दृष्ट-  
स्मृतिभ्यामित्याह । तथा हि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्श-  
यति—'तँद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमा-  
पधेरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाऽथ य इह कपूय-

टिप्प०-१ अनुशयः=कर्म । २ तत् कर्म । प्रत्यवेति परिक्षीणं भवति । ३ अभिव्यक्ति-  
फलोन्मुखता । ४ तत् तत्रावरोहतां जीवानां मध्ये इह कर्मभूमौ रमणीयचरणा  
पुण्यकर्माणः इति यत् तत् अभ्याशो ह अवश्यं हीत्यर्थः । कपूयं=पापम् ।

चरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्चयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' ( छा० ५।१०।७ ) इति । चरणशब्देनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति । दृष्टश्रायं जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासंभवादनुशयसद्भावं सूचयति; अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् । स्मृतिरपि 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेक्ष्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते' इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति ॥ कः पुनरनुशयो नामेति ? केचित्तावदाहुः—स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम, भाण्डानुसारिस्नेहवत् । यथा हि स्नेहभाण्डं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चित्स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथाऽनुशयोऽपीति । ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषावस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः; नहि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगाय चन्द्रमण्डलमारूढः । बाढम्; तथापि स्वल्पकर्मावशेषमात्रेण तत्रावस्थातुं न लभ्यते । यथा किल कश्चित्सेवकः सकलैः सेवोपकरणै राजकुलमुपसृप्तश्चिरप्रवासात्परिक्षीणबहूपकरणश्छत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति । एवमनुशयमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतद्युक्तमिव, नहि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते; कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तम्,—न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदपेशलम्; स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं न जनयति स्वर्गच्युतस्यापि कंचित्फललेशं जनयतीति । न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनाऽवकल्पते, स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिश्च दृश्यते । नत्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते, नापि

कल्पयितुं शक्यते; स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञे-  
यम् । न स्वर्गफलस्येष्टदेः कर्मणो भाण्डानुसारिहोवदेकदेशोऽनुवर्त-  
मानोऽनुशय इति । यदि हि येन सुकृतेन कर्मणेश्चादिना स्वर्गमन्वभूवंस्त-  
स्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्प्येत, ततो रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यान्न  
विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपहृष्येत—‘तद्य इह रमणीयचरणा  
अथ य इह कपूयचरणाः’ ( छा० ५।१०।७ ) इति । तस्मादामुष्मिक-  
फले कर्मजात उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयस्तद्वन्तो-  
ऽवरोहन्तीति ॥ यदुक्तं—यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शात्सर्वस्येह कृतस्य कर्मणः  
फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति,—नैतदेवम्; अनुश-  
यसद्भावस्यावगमितत्वात् । यत्किंचिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्मारब्धभोगं  
तत्सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति गम्यते । यदप्युक्तं—प्रायणमविशेषाद-  
नारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यनक्ति, तत्र केनचित्कर्मणाऽमुष्मिकलोके  
फलमारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न संभवतीति,—तदप्यनुशय-  
सद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्ध-  
फलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन  
कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात्प्रायणकाले वृत्त्यु-  
द्भवो भवतीति यद्युच्येत, ततो वक्तव्यम्—यथैव तर्हि प्राक्प्रायणादा-  
रब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरित्येवं प्रायणका-  
लेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भासंभवाद्वलवता प्रति-  
बद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति । न ह्यनारब्धफलत्वसामान्येन  
जायन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन्प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां  
जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं; प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचि-  
त्कर्मणः प्रायणेऽभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यते वक्तुम्; ऐकान्ति-  
कफलत्वविरोधात् । नहि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः संभा-  
व्यते । स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य विरमवस्थानं  
दर्शयति—‘कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति । मज्जमानस्य संसारे  
यावद्दुःखाद्विमुच्यते’ इत्येवंजातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्मैक-

स्मिन्प्रायणेऽभिव्यक्तं सदैकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिष्व-  
धिकारानवगमाद्धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावाच्चेत्तरा जातिरूपपद्येत ।  
ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपबुध्येत ।  
नच धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं  
शक्यं संभावयितुम् । नच दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभि-  
व्यञ्जकं संभवतीत्यव्यापिकाऽपीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना ।  
प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलावलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः । स्थूलसूक्ष्मरूपाभि-  
व्यक्त्यनभिव्यक्तवच्चेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि प्रदीपः समानेऽपि संनिधाने  
स्थूलं रूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् । एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य  
कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति, न दुर्बल-  
स्येति । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्यु-  
पगमः । शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः; सम्य-  
ग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः । तस्मात्स्थितमेतदेवानुशयवन्तोऽवरोहन्तीति ।  
ते चावरोहन्तो यथेतमनेवं चावरोहन्ति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः ।  
अनेवमिति तद्विपर्ययेणेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयागेऽध्वन्युपात्तयोरव-  
रोहे संकीर्तनाद्यथेतंशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते । रात्र्याद्यसंकीर्तना-  
दभ्राद्युपसंख्यानानाच्च विपर्ययोऽपि प्रतीयते ॥ ८ ॥

**चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥**

अथापि स्यात्,—या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता—‘तद्य  
इह रमणीयचरणाः’ ( छा० ५।१०।७ ) इति, सा खलु चरणाद्यो-  
न्यापत्तिं दर्शयति; नानुशयात् । अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः । चरणं चारि-  
त्रमाचारः शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं  
कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति—‘यथाकारी यथा-  
चारी तथा भवति’ ( बृ० ४।४।५ ) इति, ‘यान्यनवद्यानि कर्माणि  
तानि सेवितव्यानि नो इतराणि, यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयो-  
पास्यानि’ ( तै० १।११।२ ) इति च । तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्ना-

नुशयसिद्धिरिति चेत् । नैष दोषः । यतोऽनुशयोपलक्षणाथैवैषा चरण-  
श्रुतिरिति कार्णाजिनिराचार्यो मन्यते ॥ ९ ॥

**आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥**

स्यादेतत्, कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनु-  
शयः प्रत्याख्यते ? ननु शीलस्यैव श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसा-  
धुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति । अवश्यं च शीलस्यापि  
किञ्चित्फलमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति  
चेत्, - नैष दोषः । कुतः ? तदपेक्षत्वात् । इष्टादि हि कर्मजातं चरणा-  
पेक्षम् । नहि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात् ; 'आचारहीनं न  
पुनन्ति वेदाः' इत्यादिस्मृतिभ्यः पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्य नानर्थक्यम् ।  
इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कञ्चिदति-  
शयमारप्स्यते । कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । तस्मात्कर्मैव  
शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्णाजिनेर्मतम् ।  
नहि कर्मणि संभवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता । नहि पद्भ्यां पलायितुं  
पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति ॥ १० ॥

**सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥**

वादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याख्येते इति  
मन्यते । चरणमनुष्ठानं कर्मेत्यनर्थान्तरम् । तथा हि—अविशेषेण कर्ममात्रे  
चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते । यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं  
लौकिका आचक्षते—धर्मं चरत्येष महात्मेति । आचारोपि च धर्मविशेष  
एव । भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते ।  
तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः, कपूयचरणा निन्दितकर्माण इति  
निर्णयः ॥ ११ ॥

( ३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् । सू० १२-२१ )

**अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥**

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं गच्छन्तीत्युक्तम् । ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिण-

स्तेऽपि किं चन्द्रमसं गच्छन्त्युत न गच्छन्तीति चिन्त्यते । तत्र ताव-  
दाहुः—इष्टादिकारिण एव चन्द्रमसं गच्छन्तीत्येतन्न । कस्मात् ? यतो-  
ऽनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमण्डलं गन्तव्यत्वेन श्रुतम् । यथा ह्यविशेषेण  
कौपीतकिनः समामनन्ति—‘ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव  
ते सर्वे गच्छन्ति’ (कौषी० १।२) इति । देहारम्भोऽपि च पुनर्जा-  
यमानानां नान्तरेण चन्द्रप्राप्तिमवकल्पते; पञ्चम्यामाहुतावित्याहुतिसं-  
ख्यानियमात् । तस्मात्सर्व एव चन्द्रमसमासीदियुः । इष्टादिकारिणामि-  
तरेषां च समानगतित्वं न युक्तमिति चेत्,—न; इतरेषां चन्द्रमण्डले  
भोगाभावात् ॥ १२ ॥

**संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति-  
दर्शनात् ॥ १३ ॥**

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति—सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीति ।  
कस्मात् ? भोगायैव चन्द्रारोहणं न निष्प्रयोजनम् । नापि  
प्रत्यवरोहायैव । यथा कश्चिद्वृक्षमारोहति पुष्पफलोपादानायैव, न  
निष्प्रयोजनं, नापि पतनायैव । भोगश्चानिष्टादिकारिणां चन्द्रमसि नास्तीत्यु-  
क्तम् । तस्मादिष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारोहन्ति, नेतरे । ते तु संयमनं  
यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानुरूपा यामीर्यातना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं  
प्रत्यवरोहन्ति । एवंभूतौ तेषामारोहावरोहौ भवतः । कुतः ? तद्गति-  
दर्शनात् । तथा हि यमवचनसरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां यमव-  
श्यतां दर्शयति—‘न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन  
मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वंशमापद्यते मे’  
(कठ० २।६) इति । ‘वैवस्वतं संगमनं जनानाम्’ इत्येवंजातीयकं च  
बह्वेव यमवश्यताप्राप्तिलिङ्गं भवति ॥ १३ ॥

**स्मरन्ति च ॥ १४ ॥**

अपि च मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः संयमने पुरे यमायत्तं कपूयकर्म-  
विपाकं स्मरन्ति नाचिकेतोपाख्यानादिषु ॥ १४ ॥

### अपि च सप्त ॥ १५ ॥

अपि च सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः । ताननिष्ठादिकारिणः प्राप्नुवन्ति । कुतस्ते चन्द्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

ननु विरुद्धमिदं,—यमायत्ता यातनाः पापकर्माणोऽनुभवन्तीति । यावता तेषु रौरवादिष्वन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यन्त इति । नेत्याह—

### तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमादविरोधः । यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः स्मर्यन्ते ॥ १६ ॥

### विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निविद्यायाम् 'वेत्थ यथाऽसौ लोको न संपूर्यते' ( छा० ५।३।३ ) इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते—'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति । जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते' ( छा० ५।१०।८ ) इति । तत्रैतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत् । कस्मात् ? प्रकृतत्वात् । विद्याकर्मणी हि देवयानपितृयाणयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते । 'तद्य इत्थं विदुः' ( छा० ५।१०।१ ) इति विद्या, तथा प्रतिपत्तव्यो देवयानः पन्थाः प्रकीर्तितः । 'इष्टापूर्ते दत्तम्' ( छा० ५।१०।३ ) इति कर्म, तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पन्थाः प्रकीर्तितः । तत्प्रक्रियायाम्—'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न' इति श्रुतम् । एतदुक्तं भवति—ये न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृताः, नापि कर्मणा पितृयाणे, तेषामेष क्षुद्रजन्तुलक्षणोऽसकृदावर्ती तृतीयः पन्था भवतीति । तस्मादपि नानिष्ठादिकारिभिश्चन्द्रमाः प्राप्यते । स्यादेतत्,—तेऽपि चन्द्रविम्बमारुह्य ततोऽवरुह्य क्षुद्रजन्तुत्वं प्रतिपत्स्यन्त इति । तदपि नास्ति; आरोहानर्थक्यात् । अपि च सर्वेषु प्रयत्नेषु चन्द्रलोकं प्राप्नुवत्ससौ लोकः प्रयद्भिः संपूर्यतेत्यतः प्रश्नविरुद्धं



प्रतिवचनं प्रसज्येत । तथा हि प्रतिवचनं दातव्यं यथाऽसौ लोको न संपूर्यते । अवरोहाभ्युपगमादसंपूर्णोपपत्तिरिति चेत्,—न; अश्रुतत्वात् । सत्यमवरोहादप्यसंपूर्णमुपपद्यते, श्रुतिस्तु तृतीयस्थानसंकीर्तनेनासंपूर्णं दर्शयति—‘एतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते’ ( छा० ५।१०।८ ) इति, तेनानारोहादेवासंपूर्णमिति युक्तम्; अवरोहस्येष्टादिकारि-  
ष्वप्यविशिष्टत्वे सति तृतीयस्थानोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तुशब्दस्तु शाखा-  
न्तरीयवाक्यप्रभवामशेषगमनाशङ्कामुच्छिनत्ति । एवं सत्यधिकृतापेक्षः  
शाखान्तरीये वाक्ये सर्वशब्दोऽवतिष्ठते । ये वै केचिदधिकृता अस्माल्लो-  
कात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं—देहलाभोपपत्तये सर्वे चन्द्रमसं गन्तुमर्हन्ति, पञ्चम्यामा-  
हुतावित्याहुतिसंख्यानियमादिति, तत्प्रत्युच्यते—

**न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥**

न तृतीये स्थाने देहलाभाय पञ्चसंख्यानियम आहुतीनामादतव्यः ।  
कुतः ? तथोपलब्धेः । तथा ह्यन्तरेणैवाहुतिसंख्यानियमं वर्णितेन प्रकारेण  
तृतीयस्थानप्राप्तिरुपलभ्यते—‘जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्’  
( छा० ५।१०।८ ) इति । अपि च ‘पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो  
भवन्ति’ ( छा० ५।३।३ ) इति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिसंख्या संकीर्त्यते, न  
कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन; पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वात् । अपि  
च पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते, नापञ्चम्यामाहुतौ पुरुष-  
वचस्त्वं प्रतिषिध्यते; वाक्यस्य व्यर्थतादोषात् । तत्र येषामारोहावरोहौ  
संभवतस्तेषां पञ्चम्यामाहुतौ देह उद्भविव्यति, अन्येषां तु विनैवाहुति-  
संख्यया भूतान्तरोपसृष्टाभिरङ्गिर्देह आरप्स्यते ॥ १८ ॥

**स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥**

अपि च स्मर्यते लोके—द्रोणवृष्टयुन्नप्रभृतीनां सीताद्रौपदीप्रभृतीनां  
चायोनिजत्वम् । तत्र द्रोणादीनां योषिद्विषयैकाहुतिर्नास्ति । वृष्टयुन्नादीनां  
तु योषित्पुरुषविषये द्वे अप्याहुती न स्तः । यथा च तत्राहुतिसंख्या-

नियमानादरो भवत्येवमन्यत्रापि भविष्यति । बलाकाप्यन्तरैणैव रेतःसेकं गर्भं धत्त इति लोकरूढिः ॥ १९ ॥

**दर्शनाच्च ॥ २० ॥**

अपि च चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजाण्डजस्वेदजोद्विज्जलक्षणे स्वेदजो-  
द्विज्जयोरन्तरैणैव ग्राम्यधर्ममुत्पत्तिदर्शनादाहुतिसंख्यानादरो भवति ।  
एवमन्यत्रापि भविष्यति ॥ २० ॥

ननु 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति 'आण्डजं  
जीवजमुद्विजम्' ( छा० ६।३।१ ) इत्यत्र त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते,  
कथं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमिति ? अत्रोच्यते,—

**तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥**

'आण्डजं जीवजमुद्विजम्' ( छा० ६।३।१ ) इत्यत्र तृतीयेनोद्वि-  
जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः; उभयोरपि स्वेदजोद्विजयो-  
र्भूम्युदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् । सावरोद्भेदात्तु विलक्षणो जङ्गमो-  
द्भेद इत्यन्यत्र स्वेदजोद्विजयोर्भेदवाद इत्यविरोधः ॥ २१ ॥

( ४ साभाव्यापत्त्यधिकरणम् । सू० २२ )

**साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥**

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वा ततः सानुश-  
या अवरोहन्तीत्युक्तम् । अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते । तत्रेयमवरोहश्रुति-  
र्भवति—'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भू-  
त्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा  
प्रवर्षति' ( छा० ५।१०।५ ) इति । तत्र संशयः—किमाकाशादिस्वरूपमे-  
वावरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते किं वाकाशादिसाम्यमिति । तत्र प्राप्तं तावत्—  
आकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति । कुतः ? एवं हि श्रुतिर्भवति । इतरथा  
लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या न लक्षणा । तथा च  
'वायुर्भूत्वा धूमो भवति' इत्येवमादीन्यक्षराणि तत्तत्स्वरूपोपपत्तावाञ्छस्ये-

टिप्प०—१ जीवजं जरायुजम्, उद्विजं वृक्षादि । २ संशोकजं स्वेदजम् । ३ तृतीय-  
शब्देनोद्विजशब्देनावरोधः; अजहलक्षणया संग्रहः इत्यर्थः; भूतचतुर्विध्यमपि  
प्रसंगादुक्तं, न प्रकृतोपयुक्तमित्याशयः ।

नावकल्पन्ते । तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—  
 आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले यदस्मयं शरीरमुपभो-  
 गार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति,  
 ततो वायोर्वशमेति, ततो धूमादिभिः संपृच्यत इति । तदेतदुच्यते—  
 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुम्' ( छा० ५।१०।५ ) इत्येवमादिना । कुत  
 एतत् ? उपपत्तेः । एवं होतदुपपद्यते । न ह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपप-  
 द्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते ।  
 विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसंबद्धत्वान्न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो घटते ।  
 श्रुत्यसंभवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव । अत आकाशादितुल्यतापत्तिरे-  
 वात्राकाशादिभाव इत्युपचर्यते ॥ २२ ॥

( ५ नातिचिराधिकरणम् । सू० २३ )

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्ब्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः—किं दीर्घं  
 कालं पूर्वपूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्त्युताल्पमल्पमिति ।  
 तत्रानियमः; नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिति । एवं प्राप्त इदमाह—  
 नातिचिरेणेति । अल्पमल्पं कालमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षाधाराभिः  
 सहेमां भुवमापतन्ति । कुत एतत् ? विशेषदर्शनात् । तथा हि ब्रीह्यादि-  
 भावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि—'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्' ( छा० ५।-  
 १०।६ ) इति । तकार एकश्छान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मन्तव्यः । दुर्नि-  
 ष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमतरं दुःखतरमस्माद्ब्रीह्यादिभावान्निसरणं भवतीत्यर्थः ।  
 तदत्र दुःखं निष्प्रपतनं प्रदर्शयन्पूर्वेषु सुखं निष्प्रपतनं दर्शयति । सुख-  
 दुःखताविशेषश्चायं निष्प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः । तस्मिन्न-  
 वधौ शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासंभवात् । तस्माद्ब्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव  
 कालेनावरोहः स्यादिति ॥ २३ ॥

( ६ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् । सू० २४-२७ )

अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते—'त इह ब्रीहियवा ओषधि-

वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते' (छा० ५।१०।६) इति । तत्र संशयः—किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्नाः स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्त्याहोस्वित्क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु स्थावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति । किं तावत्प्राप्तम् ? स्थावरजात्यापन्नास्तसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति । कुत एतत् ? जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः, स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः । पशुर्हिसादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्म, श्वादिजन्मवत् । यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वेति मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति । एवं ब्रीह्यादिजन्मापीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते, न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति, पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽनुशयिनां तत्संश्लेषमात्रम् । एवं ब्रीह्यादिभावोऽपि जातिस्थावरैः संश्लेषमात्रम् । कुत एतत् ? तद्वदेवेहाप्यभिलापात्, कोऽभिलापस्य तद्वद्भावः ? कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनम् । यथाकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु न कंचित्कर्मव्यापारं परामृशत्येवं ब्रीह्यादिजन्मन्यपि, तस्मान्नास्तत्र सुखदुःखभाक्त्वमनुशयिनाम् । यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्यापारं—रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति च । अपि च मुख्येऽनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मनि ब्रीह्यादिषु लूयमानेषु कण्ड्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः । यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन्पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् । तत्र ब्रीह्यादिभावाद्देतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत । अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मुख्यार्थत्वं प्रतिब्रूयादुपभोगस्थानत्वं च स्थावरभावस्य । नच वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे । भवत्वग्येषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानमेतदुपभोगस्थानम्, चन्द्रमसस्त्वन्नरोहन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जत इत्याचक्ष्महे ॥ २४ ॥

## अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

यत्पुनरुक्तम्—पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म, तस्यानिष्टमपि फलमवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवानुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मास्तु, तत्र गौणी कल्पनाऽनर्थिकेति, तत्परिह्रियते । न; शास्त्रहेतुत्वाद्वर्माधर्मविज्ञानस्य । अयं धर्मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् । अतीन्द्रियत्वात्तयोः, अनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देसे काले निमित्ते च यो धर्मोऽनु-  
ष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति । तेन शास्त्रादृते धर्मा-  
धर्मविषयं विज्ञानं न कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मको  
ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितः, स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम् ? ननु  
'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म इत्यवगम-  
यति । बाढम्, उत्सर्गस्तु सः । अपवादः—'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत'  
(यजु०) इति । उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वम् । तस्माद्विशुद्धं  
कर्म वैदिकं, शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिन्द्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं  
फलं जातिस्थावरत्वम् । नच श्वादिजन्मवदपि ब्रीह्यादिजन्म भवितुम-  
र्हति । तद्वि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते, नैवमिह वैशेषिकः कश्चिदधि-  
कारोऽस्ति । अतश्चन्द्रमण्डलस्खलितानामनुशयिनां ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं  
तद्भाव इत्युपचर्यते ॥ २५ ॥

## रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्च ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावो यत्कारणं ब्रीह्यादिभावस्यानन्तरम-  
नुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते—'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति  
तद्व्य एव भवति' (छा० ५।१०।६) इति । नचान्न मुख्यो रेतःसि-  
ग्भावः संभवति । चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवति । कथमिवा-  
नुपचरितं तद्भावमद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्येत ? तत्र तावदवश्यं  
रेतःसिग्योग एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्वद्ब्रीह्यादिभावोऽपि  
ब्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः ॥ २६ ॥

टिप्प०—१ ब्रीहियवादिसंबन्धानन्तरं धान्यसंबन्धिनां कर्मिणां अन्नद्वारेण रेतः-  
सिग्योगः रेतःसिचा पुरुषेण योगः संबन्धः पुरुषकुक्षौ प्रवेश इति भावः ।

### योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रम्—‘तद्य इह रमणीयचरणाः’ (छा० ५।१०।७) इत्यादि । तस्मादध्यवगम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम् ॥ २७ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरक-मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

### तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

[ अत्र पादे तत्त्वंपदार्थपरिशोधनविचारः ]

( १ संध्याधिकरणम् । सू० १-६ )

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः । इदानीं तु तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्चयते । इदमामनन्ति—‘स यत्र प्रस्थपिति’ (बृ० ४।३।९) इत्युपक्रम्य ‘न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते’ (बृ० ४।३।१०) इत्यादि । तत्र संशयः—किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति ? तत्र तावत्प्रतिपद्यते—संध्ये तथ्यरूपा सृष्टिरिति । संध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे; वेदे प्रयोगदर्शनात् ‘संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्’ (बृ० ४।३।९) इति । द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसंप्रसादस्थानयोर्वा संधौ भवतीति संध्यम् । तस्मिन्संध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवति तुमर्हति । कुतः ? यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह—‘अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते’ (बृ० ४।३।१०) इत्यादि । ‘स हि कर्ता’ इति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मा-

नमामनन्ति—‘य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः’  
 ( कठ० ५।८ ) इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते—काम्यन्त इति ।  
 ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन्, न; ‘शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृ-  
 णीष्व’ ( क० १।२३ ) इति प्रकृत्यान्ते ‘कामानां त्वा कामभाजं करोमि’  
 ( क० १।२४ ) इति प्रकृतेषु तत्र तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् ।  
 प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम्  
 ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्’ ( क० २।१४ ) इत्यादि, तद्विषय एव च  
 वाक्यशेषोऽपि—‘तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः  
 श्रिताः सर्वे तदु नायेति कश्चन’ ( क० ५।८ ) इति । प्राज्ञकर्तृका च सृष्टि-  
 स्तथ्यरूपा समधिगता जागरिताश्रया, तथा स्वप्राश्रयाऽपि सृष्टिर्भवितु-  
 मर्हति । तथा च श्रुतिः—‘अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति  
 यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्तः’ ( बृ० ४।३।१४ ) इति स्वप्नजाग-  
 रितयोः समानन्यायतां श्रावयति । तस्मात्तथ्यरूपैव संध्ये सृष्टिरिति ॥ २ ॥

एवं प्राप्ते प्रत्याह—

**मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥**

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं,—संध्ये सृष्टिः पारमा-  
 र्थिकीति । सायैव संध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति । कुतः ? कात्स्न्ये-  
 नानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । नहि कात्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्व-  
 रूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र कात्स्न्यमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसंपत्तिरबाधश्च ?  
 नहि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्वप्ने संभाव्यन्ते ।  
 न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः संभवति । नहि संवृते देहदेशे  
 रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत्,—बहिर्देहात्स्वप्नं द्रक्ष्यति; देशान्त-  
 रितद्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च श्रुतिर्बहिर्देहात्स्वप्नम्—‘बहिष्कुलायामृत-  
 श्रित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्’ ( बृ० ४।३।१२ ) इति स्थिति-  
 गतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तौ सामञ्जस्यमश्रुवीतेति,—नेत्युच्यते,  
 नहि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च

टिप्प०—१ स्थापकालीनं विश्वं मिथ्याभूतं; उपादाननिमित्तकारणमेलनेनाभिव्यक्तस्वरूप-  
 त्वात्, स्थापकालीनरथादिप्रपञ्चवत् । २ संवृते संकीर्णे । ३ पर्येतुं गन्तुम् । विपर्येतुं आगन्तुम् ।



ततः सामर्थ्यं संभाव्यते । कचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति—कुरु-  
ष्वहमद्य शयानो निद्रयाऽभिभूतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चैषु प्रतिबुद्ध-  
श्चेति । देहाच्चेदपेयात्पञ्चालेषु प्रतिबुध्येत न तानसावभिगत इति कुरु-  
ष्वेव तु प्रतिबुध्यते । येन चायं देहेन देशान्तरमश्रुवानो मन्यते तमन्ये  
पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति । यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने  
पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति । परिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वस्तुभूत-  
मर्थमाकलयेत् । दर्शयति च श्रुतिरन्तरेव देहे स्वप्नम्—‘स यत्रै-  
तत्स्वप्नया चरति’ इत्युपक्रम्य ‘स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते’ (बृ०  
२।१।१८) इति । अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिष्कुलायश्रुतिर्गौणी  
व्याख्यातव्या—बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वेति । यो हि वसन्नपि शरीरे  
न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति । स्थितिगतिप्रत्यय-  
भेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः । कालविसंवादोऽपि च  
स्वप्ने भवति—रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते । तथा मुहूर्तमात्र-  
वर्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहुवर्षपूगानतिवाहयति । निमित्तान्यपि च स्वप्ने न  
बुद्ध्यते कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते । करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रह-  
णाय चक्षुरादीनि सन्ति । रथादिनिर्वर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण  
सामर्थ्यं दारुणि वा । बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे । स्वप्न एव  
चैते सुलभबाधा भवन्ति; आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात् । रथोऽयमिति  
हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः संपद्यते, मनुष्योऽयमिति  
निर्धारितः क्षणेन वृक्षः । स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति  
शास्त्रम्—‘न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति’ (बृ० ४।३।  
१०) इत्यादि । तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम् ॥ ३ ॥

**सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥**

मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगन्धोऽस्तीति,—नेत्युच्यते;  
सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः । तथा हि श्रूयते—  
‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्—

टिप्प०—१ स्वप्नः सूचको भविष्यदिष्टानिष्टयोः, ‘पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति, स  
एनं हन्ति’ इत्यादिश्रुतिभ्यः स्वप्नाध्यायविद्वद्देशानिष्टसूचकं च वदन्ति इति सूत्रार्थः ।

स्मिन्स्वप्ननिदर्शने' ( छा० ५।२।९ ) तथा पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति' इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः—'कुञ्जरा रोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि' इति । मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित्स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिना भवन्तीति मन्यन्ते । तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्वीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं; बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ॥ यदुक्तम्—'आह हि' इति, तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यम् यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते, नतु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्वहति । एवं निमित्तमात्रत्वात्सुप्तो रथादीन्सृजते स हि कर्तेति चोच्यते, नतु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन्सृजति । निमित्तत्वं त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासादिदर्शनात्तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम् । अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयंज्योतिर्द्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः । तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत, तदा स्वयंज्योतिर्द्वं न निर्णीतं स्यात् । तस्माद्रथाद्यभाववचनं श्रुत्या, रथादिसृष्टिवचनं तु भक्त्येति व्याख्येयम् । एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम् । यदप्युक्तम्—'प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति' इति,—तदप्यसत्; श्रुत्यन्तरे 'स्वयं विहृत्य स्वयं निनिर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति' ( बृ० ४।३।९ ) इति जीवव्यापारश्रवणात् । इहापि 'य एष सुप्तेषु जागर्ति' ( क० ५।८ ) इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता संकीर्त्यते । तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मेति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते—'तत्त्वमसि' ( छा० ६।९।४ ) इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते । न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यवहारः प्रतिषिध्यते । तस्य सर्वेश्वरत्वात्सर्वास्वैवस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं संध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत्प्रतिपाद्यते । नच वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति । प्रतिपादित हि 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' ( ब्र०

सू० २।१।१४ ) इत्यत्र समस्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वम् । प्राक्तु ब्रह्मात्मत्व-  
दर्शनाद्विद्यदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति । संध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रति-  
दिनं बाध्यत इति । अतो वैशेषिकमिदं संध्यस्य मायामात्रत्वमुदिनम् ॥ ४ ॥  
पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

अथापि स्यात्परस्मैव तावदात्मनोऽंशो जीवोऽग्रेरिव विस्फु-  
लिङ्गः । तत्रैवं सति यथाग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती  
भवत एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च जीवस्य ज्ञानैश्वर्यवशा-  
त्सांकल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति । अत्रोच्यते,—सत्यपि जीवे-  
श्वरयोरंशं शिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वम् । किं पुनर्जीव-  
स्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव ? न नास्त्येव; विद्यमानमपि तत्तिरोहितम-  
विद्यादिव्यवधानात् । तत्पुनस्तिरोहितं सत्परमेश्वरमभिध्यायतो यतमा-  
नस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वर-  
प्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिद्देवाविर्भवति, न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तू-  
नाम् । कुतः ? ततो हीश्वराद्वेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः । ईश्वर-  
स्वरूपपरिज्ञानाद्बन्धः, तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः । तथा च श्रुतिः—  
'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्या-  
नात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आत्मकामः' ( श्वे० १।११ ) इत्येव-  
माद्या ॥ ५ ॥

### देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

कस्मात्पुनर्जीवः परमात्मांश एव संस्तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति ? युक्तं  
तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिङ्गस्येव दहनप्रकाशनयोरिति,—उच्य-  
ते,—सत्यमेवैतत् ; सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेन्द्रिय-  
मनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति । अस्ति चात्रोपमा यथाऽग्नेर्दहनप्रकाश-  
नसंपन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोहिते भवतो यथा वा भस्मच्छ-  
न्नस्य । एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात्तदविवेकभ्रम-  
कृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः । वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशङ्काव्या-

टिप्प०—१ परमार्थतो ज्ञानानन्दस्वभावस्य जीवस्य जीवभावोऽपि देहैक्याध्यासा-  
दित्याशयः ।

वृत्त्यर्थः । नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु, तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात् ; किं देह्यो-  
गकल्पनया ? नेत्युच्यते, नह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते ; 'सैयं देवतैक्षत'  
( छा० ६।३।२ ) इत्युपक्रम्य 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' ( छा० ६।३।२ )  
इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात् । 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो'  
( छा० ६।१।४ ) इति च जीवायोपदिशतीश्वरात्मत्वम् । अतोऽनन्य एवे-  
श्वराजीवः सन् देह्योगात्तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति । अतश्च न सांकल्पिकी  
जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते । यदि च सांकल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिः  
स्यान्नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्नं पश्येत् । नहि कश्चिदनिष्टं संकल्पयते । यत्पुनरुक्तं  
जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं स्थापयतीति न तत्साम्यवचनं सत्य-  
त्वाभिप्रायं ; स्वयंज्योतिष्ट्वविरोधात्, श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शि-  
तत्वात् । जागरितप्रभववासनानिमित्तत्वात् स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभि-  
प्रायं तत् । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ॥ ६ ॥

( २ तदभावाधिकरणम् । सू० ७-८ )

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

स्वप्नावस्था परीक्षिता, सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते । तत्रैताः सुषुप्तिविषयाः  
श्रुतयो भवन्ति । कचिच्छ्रूयते—'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं  
न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति' ( छा० ८।६।३ ) इति ।  
अन्यत्र तु नाडीरेवानुकम्य श्रूयते—'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते'  
( बृ० २।१।१९ ) इति । तथान्यत्र नाडीरेवानुकम्य—'तासु तदा भवति  
यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' ( कौषी०  
४।१९ ) इति । तथान्यत्र—'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते' ( बृ०  
२।१।१७ ) इति । तथान्यत्र 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो  
भवति' ( छा० ६।८।१ ) इति । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं  
किंचन वेद ज्ञान्तरम्' ( बृ० ४।३।२१ ) इति च । तत्र संशयः—किमे-  
तानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षाणि भिन्नानि सुषुप्तिस्थानान्याहोस्वित्प-  
रस्परापेक्षयैकं सुषुप्तिस्थानमिति । किं तावत्प्राप्तम् ? भिन्नानीति, कुतः ?

पाठा०-१ 'निर्मितत्वात्'.

एकार्थत्वात् । नह्येकार्थानां कचित्परस्परापेक्षत्वं दृश्यते ब्रीहियवादीनाम् । नाड्यादीनां त्वेकार्थता सुषुप्तौ दृश्यते—‘नाडीषु सृप्तो भवति’ ( छा० ८।६।३ ) ‘पुरीतति शेते’ ( बृ० ३।१।१९ ) इति च तत्र तत्र सप्तमीनिर्देशस्य तुल्यत्वात् । ननु नैवं सति सप्तमीनिर्देशो दृश्यते—‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति’ ( छा० ६।८।१ ) इति, नैषः दोषः; तत्रापि सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वात् । वाक्यशेषो हि तत्रायतनैषी जीवः सदुपसर्पतीत्याह—‘अन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते’ ( छा० ६।८।२ ) इति । प्राणशब्देन तत्र प्रकृतस्य सत उपादानात् । आयतनं च सप्तम्यर्थः । सप्तमीनिर्देशोऽपि तत्र वाक्यशेषे दृश्यते—‘सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे’ ( छा० ६।९।२ ) इति । सर्वत्र च विशेषविज्ञानोपरमलक्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते । तस्मादेकार्थत्वान्नाड्यादीनां विकल्पेन कदाचित्किञ्चित्स्थानं स्वापायोपसर्पतीति ॥ एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते—तदभावो नाडीष्वात्मनि चेति । तदभाव इति तस्य प्रकृतस्य स्वप्रदर्शनस्याभावः सुषुप्तमित्यर्थः । नाडीष्वात्मनि चेति समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपसर्पति न विकल्पेनेत्यर्थः । कुतः ? तच्छ्रुतेः । तथा हि—सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्र तत्र सुषुप्तिस्थानत्वं श्रूयते, तच्च समुच्चये संगृहीतं भवति । विकल्पे ह्येषां पक्षे बाधः स्यात् । नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्यादीनां ब्रीहियवादिवदित्युक्तम्, नेत्युच्यते; नह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पश्चापतति । नानार्थत्वसमुच्चययोरप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात्प्रासादे शेते पर्येक्ये शेते इत्येवमादिषु । तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितीयेतदुपपद्यते समुच्चयः । तथा च श्रुतिः—‘तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ ( कौषी० ४।१९ ) इति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य सुषुप्तौ श्रावयत्येकवाक्योपादानात् । प्राणस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतम्—‘प्राणस्तथानुगमात्’ ( ब्र० सू० १।१।२८ ) इत्यत्र । यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयति—‘आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति’ ( छा० ८।६।३ ) इति, तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्रतिषेधान्नाडीद्वारेणैव ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रती-

यते । न चैवमपि नाडीषु सप्तमी विरुध्यते; नाडीद्वारापि ब्रह्मोपसर्पन्सूत्र  
एव नाडीषु भवति । यो हि गङ्गाया सागरं गच्छति गत एव स गङ्गायां  
भवति । अपि चात्र रश्मिनाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षित-  
त्वान्नाडीस्तुत्यर्थं सृप्तिसंकीर्तनम् । 'नाडीषु सृप्तो भवति' ( छा० ८।६।३ )  
इत्युक्त्वा 'तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति' ( छा० ८।६।३ ) इति ब्रुव-  
न्नाडीः प्रशंसति; ब्रवीति च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुम्—'तेजसा हि तदा  
संपन्नो भवति' ( छा० ८।६।३ ) इति । तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्ये-  
नाभिःप्राप्तकरणो न बाह्यान्विषयानीक्षत इत्यर्थः । अथवा,—तेजसेति ब्रह्मण  
एवायं निर्देशः; श्रुत्यन्तरे—'ब्रह्मैव तेज एव' ( बृ० ४।४।७ ) इति तेजः-  
शब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् । ब्रह्मणा हि तदा संपन्नो भवति नाडीद्वारे-  
णातस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसंपत्तिश्च पाप्मस्पर्शाभावे  
हेतुः समधिगतः—'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्म-  
लोकः' ( छा० ८।४।२ ) इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवं च सति प्रदेशान्तरप्रसि-  
द्धेन ब्रह्मणा सुषुप्तिस्थानेनानुगतो नाडीनां समुच्चयः समधिगतो भवति ।  
तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात्तदनुगुणमेव सुषुप्तिस्थानत्वं  
विज्ञायते—'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' ( बृ० २।१।१७ )  
इति हृदयाकाशे सुषुप्तिस्थाने प्रकृत इदमुच्यते 'पुरीतति शेते' ( बृ०  
२।१।१९ ) इति । पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते । तदन्तर्वर्ति-  
न्यपि हृदयाकाशे शयानः शक्यते पुरीतति शेते इति वक्तुम् । प्राकार-  
परिक्षिप्तेऽपि पुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तते इत्युच्यते । हृदयाकाशस्य च  
ब्रह्मत्वं समधिगतम्—'दहर उत्तरेभ्यः' ( ब्र० सू० १।३।१४ ) इत्यत्र ।  
तथा नाडीपुरीतत्समुच्चयोऽपि—'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' ( बृ०  
२।१।१९ ) इत्येकवाक्योपादानादवगम्यते । सत्प्राज्ञयोश्च प्रसिद्धमेव  
ब्रह्मत्वम् । एवमेतासु श्रुतिषु त्रीण्येव सुषुप्तिस्थानानि संकीर्तितानि—नाड्यः  
पुरीतब्रह्म चेति । तत्रापि द्वारमात्रं नाड्यः पुरीतश्च, ब्रह्मैव त्वेकमनपायि  
सुषुप्तिस्थानम् । अपि च नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवति,

तत्रास्य करणानि वर्तन्त इति । न ह्युपाधिसंबन्धमन्तरेण स्वत एत जीवस्या-  
धारः कश्चित्संभवति; ब्रह्माव्यतिरेकेण स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् । ब्रह्मा-  
धारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैवाधारावेयभेदाभिप्रायेणोच्यते, कथं तर्हि ? तादा-  
त्म्याभिप्रायेण । यत आह—‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो  
भवति’ ( छा० ६।८।१ ) इति । स्वशब्देनात्माभिलप्यते, स्वरूपमापन्नः सुप्तो  
भवतीत्यर्थः । अपि च न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति; स्वरूपस्या-  
नपायित्वात् । स्वप्नजागरितयोस्तुपाधिसंपर्कवशात्पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य  
तदुपशमात्सुषुप्तेः स्वरूपापत्तिर्विबध्यते । अतश्च सुप्तावस्थायां कदाचित्सता  
संपद्यते कदाचिन्न संपद्यत इत्युक्तम् । अपि च स्थानविकल्पाभ्युप-  
गमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सुषुप्तं न कचिद्विशिष्यते । तत्र  
सति संपन्नस्तावत्तदेकत्वान्न विजानातीति युक्तम्; ‘तत्केन कं विजानी-  
यात्’ ( बृ० २।४।१४ ) इति श्रुतेः । नाडीषु पुरीतति च शयानस्य न  
किंचिद्विज्ञाने कारणं शक्यं विज्ञातुं; भेदविषयत्वात्, ‘यत्र वा अन्यदिव  
स्यात्तन्नान्योऽन्यत्पश्येत्’ ( बृ० ४।३।३१ ) इति श्रुतेः । ननु भेदविषय-  
स्याप्यतिदूरादिकारणमविज्ञाने स्यात् । बाढम्, एवं स्याद्यदि जीवः  
स्वतःपरिच्छिन्नोऽभ्युपगम्येत,—यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न  
पश्यति । ननु जीवस्योपाधिव्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते । उपाधिगत-  
मेवातिदूरादिकारणमविज्ञान इति यद्युच्येत, तथाप्युपाधेरुपशान्तत्वा-  
त्सत्येव संपन्नो न विजानातीति युक्तम् । नच वयमिह तुल्यवन्नाड्यादि-  
समुच्चयं प्रतिपादयामः । नहि नाड्यः सुप्तिस्थानं पुरीतद्वेत्यनेन विज्ञानेन  
किंचित्प्रयोजनमस्ति । नह्येतद्विज्ञानप्रतिबद्धं किंचित्फलं श्रूयते । नाप्येत-  
द्विज्ञानं फलवतः कस्यचिदङ्गमुपदिश्यते, ब्रह्म त्वनपायि सुप्तिस्थान-  
मित्येतत्प्रतिपादयामः । तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति जीवस्य  
ब्रह्मात्मत्वावधारणं स्वप्नजागरितव्यवहारविमुक्तत्वावधारणं च । तस्मा-  
दात्मैव सुप्तिस्थानम् ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्माच्चात्मैव सुप्तिस्थानमत एव च कारणान्नित्यवदेवास्मादात्मनः  
प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते—‘कुत एतदागात्’ ( बृ० २।१।१६ )  
इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे ‘यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्च-



रन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' ( वृ० २।१।२० ) इत्यादिना ।  
 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे' ( छा० ६।१०।२ ) इति  
 च । विकल्प्यमानेषु तु सुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते  
 कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मन इत्यशसिष्यत् । तस्मादप्यात्मैव  
 सुप्तिस्थानमिति ॥ ८ ॥

( ३ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् । सू० ९ )

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

तस्याः पुनः सत्संपत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव सत्संपन्नः स एव  
 प्रतिबुध्यत उत स वाऽन्यो वेति चिन्त्यते । तत्र प्राप्तं तावत्—अनियम इति ।  
 कुतः ? यदा हि जलराशौ कश्चिज्जलविन्दुः प्रक्षिप्यते, जलराशिरेव स  
 तदा भवति, पुनरुद्धरणे च स एव जलविन्दुर्भवतीति दुःसंपादम् ।  
 तद्वत्सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः संप्रसीदतीति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति ।  
 तस्मात्स एवेश्वरो वाऽन्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्राप्त इदमाह—  
 स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थ्यं गतः पुनरुत्तिष्ठति, नान्यः । कस्मात् ?  
 कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । विभज्य हेतुं दर्शयिष्यामि । कर्मशेषानुष्ठान-  
 दर्शनात्तावत्स एवोत्थातुमर्हति, नान्यः । तथा हि—पूर्वेद्युरनुष्ठितस्य कर्म-  
 णोऽपरेद्युः शेषमनुतिष्ठन्द्दृश्यते । न चान्येन सामिकृतस्य कर्मणोऽन्यः शेष-  
 क्रियायां प्रवर्तितुमर्हति; अतिप्रसङ्गात् । तस्मादेक एव पूर्वद्युरपरेद्युश्चैकस्य  
 कर्मणः कर्तेति गम्यते । इतश्च स एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतीतेऽहन्यह-  
 मदोऽद्राक्षमिति पूर्वानुभूतस्य पश्चात्स्मरणमन्यस्योत्थाने नोपपद्यते ।  
 नहान्यदृष्टमन्योऽनुस्मर्तुमर्हति । सोऽहमस्मीति चात्मानुस्मरणमात्मान्तरो-  
 त्थाने नावकल्पते । शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते । तथा हि—'पुनः  
 प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव' ( वृ० ४।३।१६ ) 'सर्वाः  
 प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' ( छा० ८।३।२ ) 'त  
 इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा  
 मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति' ( छा० ६।९।३ ) इत्येवमादयः शब्दाः

टिप्प०—१ पूर्वदिनीयजीवः सुप्त्यवस्थायां हृदयच्छिन्नब्रह्मणि लीन एव पूर्वदिनकृत-  
 लौकिकादिकर्मणोऽस्मिन्दिने स्मरणात् उत्तरदिने स्थूलान्तःकरणविशिष्टतयाऽभिव्यक्तो  
 भवती भावः ।

स्वापप्रबोधाधिकारे पठिता नात्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यनीयुः । कर्म-  
विद्याविधिभ्यश्चैवमेवावगम्यते । अन्यथा हि कर्मविद्याविधयोऽनर्थकाः  
स्युः । अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्यत इत्यापद्येत । एवं चेत्स्याद्वद-  
किं कालान्तरफलेन कर्मणा विद्यया वा कृतं स्यात्, अपि चान्योत्थानपक्षे  
यदि तावच्छरीरान्तरे व्यवहरमाणो जीव उत्तिष्ठेत् तत्रत्यव्यवहारलोपप्र-  
सङ्गः स्यात् ? अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेत् कल्पनानर्थक्यं स्यात् । यो हि यस्मिंश्श-  
रीरे सुप्तः स तस्मिन्नोत्तिष्ठत्यन्यस्मिंश्शरीरे सुप्तोऽन्यस्मिन्नुत्तिष्ठतीति कोऽस्यां  
कल्पनायां लाभः स्यात्, अथ मुक्त उत्तिष्ठेदन्तवान्मोक्ष आपद्येत ।  
निवृत्ताविद्यस्य च पुनरुत्थानमनुपपन्नम् । एतेनेश्वरस्योत्थानं प्रत्युक्तम् ;  
नित्यनिवृत्ताविद्यत्वात् । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ च दुर्निवारान्यो-  
त्थानपक्षे स्याताम् । तस्मात्स एवोत्तिष्ठति नान्य इति । यत्पुनरुक्तं—यथा  
जलराशौ प्रक्षिप्तो जलबिन्दुर्नोद्धर्तुं शक्यत एवं सति संपन्नो जीवो नोत्प-  
तितुमर्हतीति, तत्परिह्रियते । युक्तं तत्र विवेककारणाभावाज्जलबिन्दोरनु-  
द्धरणम्, इह तु विद्यते विवेककारणं कर्म चाविद्या चेति वैषम्यम् । दृश्य-  
ते च दुर्विवेचयोरप्यसज्जातीयैः क्षीरोदकयोः संस्पृष्टयोर्हृसेन विवेचनम् ।  
अपि च न जीवो नाम कश्चित्परस्मादन्यो विद्यते यो जलबिन्दुरिव जल-  
राशेः सतो विविच्येत । सदेव तूपाधिसंपर्काज्जीव इत्युपचर्यत इत्यसकृ-  
त्प्रपञ्चितम् । एवं सति यावदेकोपाधिगता बन्धानुवृत्तिस्तावदेकजीव-  
व्यवहारः । उपाध्यन्तरगतायां तु बन्धानुवृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः । स  
एवायमुपाधिः स्वापप्रबोधयोर्बीजाङ्कुरन्यायेनेत्यतः स एव जीवः प्रति-  
बुध्यत इति युक्तम् ॥ ९ ॥

( ४ मुग्धेऽर्धसंपत्त्यधिकरणम् । सू० १० )

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

अस्ति मुग्धो नाम यं मूर्च्छित इति लौकिकाः कथयन्ति । स तु  
किमवस्थ इति परीक्षायामुच्यते । तिस्रस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य  
प्रसिद्धाः—जागरितं, स्वप्नः, सुषुप्तमिति । चतुर्थी शरीरादपसृप्तिः, नतु

पञ्चमी काचिदवस्था जीवस्य श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धास्ति । तस्माच्चतसृ-  
णामेवावस्थानामन्यतमावस्था मूर्च्छेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—न तावन्मुग्धो जाग-  
रितावस्थो भवितुमर्हति । नह्ययमिन्द्रियैर्विषयानीक्षते । स्यादेतत्,—इषु-  
कारन्यायेन मुग्धो भविष्यति । यथेषुकारो जाग्रदपीष्वासक्तमनस्तया  
नान्यान्विषयानीक्षत एवं मुग्धो मुसलसंपातादिजनितदुःखानुभवव्यग्र-  
मनस्तया जाग्रदपि नान्यान्विषयानीक्षत इति,—न; अचेयमानत्वात् ।  
इषुकारो हि व्यावृत्तमना ब्रवीति—इषुमेवाहमेतावन्तं कालमुपलभमानोऽ-  
भूवमिति । मुग्धस्तु लब्धसंज्ञो ब्रवीति—अन्वे तमस्यहमेतावन्तं कालं  
प्रक्षिप्तोऽभूवं, न किञ्चिन्मया चेतितमिति । जाग्रतश्चैकविषयविषक्तचेतसोऽपि  
देहो विप्रियते । मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतति । तस्मान्न जागर्ति, नापि  
स्वप्नान्पश्यति; निःसंज्ञकत्वात् । नापि मृतः; प्राणोष्मणोर्भावात् । मुग्धे  
हि जन्तौ मृतोऽयं स्यान्न वा मृत इति संशयाना ऊष्मास्ति नास्तीति  
हृदयदेशमालभन्ते, निश्चयार्थं प्राणोऽस्ति नास्तीति च नासिकादेशम् ।  
यदि प्राणोष्मणोरस्तित्वं नावगच्छन्ति, ततो मृतोऽयमित्यध्यवसाय दह-  
नायारण्यं नयन्ति । अथ तु प्राणमूष्माणं वा प्रतिपद्यन्ते ततो नायं मृत  
इत्यध्यवसाय संज्ञालाभाय भिषज्यन्ति । पुनरुत्थानाच्च न दिष्टं गतः ।  
नहि यमं गतो यमराष्ट्रात्प्रत्यागच्छति । अस्तु तर्हि सुषुप्तः; निःसंज्ञत्वाद्-  
मृतत्वाच्च, न; वैलक्षण्यात् । मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छ्वसिति, सवेपथुरस्य  
देहो भवति, भयानकं च वदनं, विस्फारिते नेत्रे । सुषुप्तस्तु प्रसन्नवदन-  
स्तुल्यकालं पुनः पुनरुच्छ्वसिति, निमीलिते अस्य नेत्रे भवतः । न चास्य  
देहो वेपते । पाणिपेपणमात्रेण च सुषुप्तमुत्थापयन्ति, नतु मुग्धं सुदूर-  
घातेनापि । निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोः; मुसलसंपातादिनिमि-  
त्तत्वान्मोहस्य, श्रमादिनिमित्तत्वाच्च स्वापस्य । नच लोकेऽस्ति प्रसिद्धिर्मुग्धः  
सुप्त इति । परिशेषादर्थसंपत्तिर्मुग्धतेत्यवगच्छामः । निःसंज्ञत्वात्संपन्न  
इतरस्माद्वैलक्षण्यादसंपन्न इति ॥ कथं पुनरर्थसंपत्तिर्मुग्धतेति शक्यते  
वक्तुम् ? यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या—‘सता सोम्य तदा संपन्नो  
भवति’ (छा० ६।८।१) इति, ‘अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति’ (बृ० ४।३।२२), ‘नैतं

सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्' ( छा० ८।४।१ ) इत्यादि । जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोत्पादनेन भवति । नच सुखित्वप्रत्ययो दुःखित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्यते, मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते । तस्मादुपाध्युपशमात्सुषुप्तवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसंपत्तिरेव भवितुमर्हति, नार्धसंपत्तिरिति । अत्रोच्यते—न ब्रूमो मुग्धेऽर्धसंपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति । किं तर्हि ? अर्धेन सुषुप्तपक्षस्य भवति मुग्धत्वमर्धेनावस्थान्तरपक्षस्येति ब्रूमः । दर्शिते च मोहस्य स्वापेन साम्यवैषम्ये । द्वारं चैतन्मरणस्य । यदाऽस्य सावशेषं कर्म भवति, तदा बाह्यनसे प्रत्यागच्छतः । यदा तु निरवशेषं कर्म भवति, तदा प्राणोऽमाणावपगच्छतः । तस्मादर्धसंपत्तिं ब्रह्मविद् इच्छन्ति । यत्तूक्तं—न पञ्चमी काचिदवस्था प्रसिद्धास्तीति,—नैष दोषः; कादाचित्कीयमवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात् । प्रसिद्धा चैषा लोकायुर्वेदयोः । अर्धसंपत्त्यभ्युपगमाच्च न पञ्चमी गण्यत इत्यनवद्यम् ॥ १० ॥

( ५ उभयलिङ्गाधिकरणम् । सू० ११-२१ )

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाध्युपशमात्संपद्यते तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते । सन्त्युभयलिङ्गाः श्रुतयो ब्रह्मविषयाः—‘सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः’ ( छा० ३।१।१२ ) इत्येवमाद्याः सविशेषलिङ्गाः । ‘अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम्’ ( बृ० ३।८।८ ) इत्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिङ्गाः । किमासु श्रुतिषूभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिङ्गम् ? यदाप्यन्यतरलिङ्गं, तदापि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति सीमां स्यते । तत्रोभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—न तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपपद्यते । न ह्येकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं चेत्यवधारयितुं शक्यं; विरोधात् । अस्तु तर्हि स्थानतः, पृथिव्याद्युपाधियोगादिति । तदपि नोपपद्यते ।

नह्युपाधियोगादव्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशः स्वभावः संभवति । नहि स्वच्छः सन्स्फटिकोऽलक्तकाल्युपाधियोगादस्वच्छो भवति; भ्रममात्रत्वादस्वच्छताभिनिवेशस्य; उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । अतश्चान्यतरलिङ्गपरिग्रहेऽपि समस्तविशेषरहितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं, न तद्विपरीतम् । सर्वत्र हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' ( क० ३।१।५। मुक्तिको० २।७२ ) इत्येवमादिष्वपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते ॥ ११ ॥

**न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥**

अथापि स्याद्यदुक्तं—निर्विकल्पमेकलिङ्गमेव ब्रह्म, नास्य स्वतः स्थानतो नोभयलिङ्गत्वमस्तीति,—तन्नोपपद्यते । कस्मात् ? भेदात् । भिन्ना हि प्रतिविधं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते । चतुष्पाद्वह्नौ षोडशकलं ब्रह्म वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्यशरीरवैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्मेत्येवंजातीयकाः । तस्मात्सविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यम् । ननूक्तं नोभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः संभवतीति,—अयमप्यविरोधः; उपाधिकृतत्वादाकारभेदस्य । अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं प्रसज्येतेति चेत्,—नेति ब्रूमः; कस्मात् ? प्रत्येकमतद्वचनात् । प्रत्युपाधिभेदं ह्यभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति शास्त्रम्—'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा' ( वृ० ३।५।१ ) इत्यादि । अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुम्; भेदस्योपासनार्थत्वादभेदे तात्पर्यात् ॥ १२ ॥

**अपि चैवमेके ॥ १३ ॥**

अपि चैवं भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेददर्शनमेवैके शास्त्रिनः समामनन्ति—'मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' ( क० ४।११ ) इति । तथाऽन्येऽपि 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत्' ( धे० १।१२ ) इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते ॥ १३ ॥

कथं पुनराकारवदुपदेशिनीष्वनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनर्विपरीतमिति ? अत उत्तरं पठति—

**अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥**

रूपाद्याकाररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यं, न रूपादिमत् । कस्मात् ? तत्प्रधानत्वात् । ‘अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्’ (बृ० ३।८।८) ‘अशब्द-मस्पर्शमरूपमव्ययम्’ (कठ० ३।१।५। मुक्ति० २।७२) ‘आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म’ (छा० ८।१।११); ‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याध्यन्तरो ह्यजः’ (मुण्ड० २।१।२), ‘तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः’ (बृ० २।५।१९) इत्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि नार्थान्तरप्रधानानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं ‘तत्तु समन्वयात्’ (बृ० सू० १।-१।४) इत्यत्र । तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकार-मेव ब्रह्मावधारयितव्यम् । इतराणि त्वाकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि, न तत्प्रधानानि । उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि, तेव्वसति विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यम् । सति तु विरोधे तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति—इत्येष विनिगमनायां हेतुः । येनोभयीष्वपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनर्विपरीतमिति ॥ १४ ॥

का तर्ह्याकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह—

**प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥**

यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा वियज्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्या-द्युपाधिसंबन्धात्तेष्वृजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावं प्रतिपद्यते, एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबन्धात्तदाकारतामिव प्रतिपद्यते, तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते । एवमवैयर्थ्यमाकारवद्ब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यति । नहि वेदवाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं कस्यचिदनर्थवत्त्वमिति युक्तं प्रति-पत्तम्; प्रमाणत्वाविशेषात् । नन्वेवमपि यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञातं—नोपा-

धियोगादप्युभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति, तद्विरुध्यते । नेति ब्रूमः; उपा-  
धिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः, उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्था-  
पितत्वात् । सत्यामेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोकवेदव्यवहारा-  
वतार इति तत्र तत्रावोचाम ॥ १५ ॥

**आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥**

आह च श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म—  
'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा  
अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रधानघन एव' (बृ० ४।५।१३)  
इति । एतदुक्तं भवति—नास्यात्मनोऽन्तर्बहिर्वा चैतन्यादन्यद्रूप-  
मस्ति, चैतन्यमेव तु निरन्तरमस्य स्वरूपम् । यथा सैन्धवघनस्यान्त-  
र्बहिश्च लवणरस एव निरन्तरो भवति, न रसान्तरं तथैवेति ॥ १६ ॥

**दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥**

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म, निर्विशेषत्वात्—  
'अथात आदेशो नेति नेति' (बृ० २।३।६) इति, 'अन्यदेव तद्विदितादथो  
अविदितादधि' (के० १।३) 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा  
सह' (तै० २।४।१) इत्येवमाद्या । बाष्कलिना च बाध्वः पृष्ठः सन्न-  
वचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते—'स होवाचाधीहि भो इति स तूष्णीं  
बभूव तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचन उवाच ब्रूमः खलु त्वं तु न  
विजानासि । उपशान्तोऽयमात्मा' इति । तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनै-  
वोपदिश्यते—'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं  
ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते' (गी० १३।१२) इत्येवमाद्यासु । तथा विश्वरूपधरो  
नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते—'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां  
पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि' इति ॥ १७ ॥

**अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥**

यत एव चायमात्मा चैतन्यरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रति-  
षेधोपदेश्योऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभि-

दिप्प०—१ सैन्धवघनो लोहपिण्डः । २ अधि अन्यत् । ३ उपशान्तो निरस्तद्वैतः ।



प्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु—‘यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भित्रा बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा’ इति । ‘एक एव हि भूतात्मा भूते भूते न्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्’ ( ब्र० वि० १२ ) इत्येवमादिषु ॥ १८ ॥

अत्र प्रत्यवस्थीयते—

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

न जलसूर्यकादितुल्यत्वमिहोपपद्यते; तद्वदग्रहणात् । सूर्यादिभ्यो हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते, तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिविम्बोदयः, न त्वात्मा मूर्तो न चास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्रोपाधयः; सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च । तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति ॥ १९ ॥

अत्र प्रतिविधीयते—

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः; विवक्षितांशसंभवात् । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कचित्कंचिद्विवक्षितांशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते । सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् । न चेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनम्; शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते । किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति ? तदुच्यते—वृद्धिहासभाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिविम्बं जलवृद्धौ वर्धते, जलहासे ह्रसति, जलचलने चलति जलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुयायि भवति, नतु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति । एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मान्वृद्धिहासादीन् । एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जसादविरोधः ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वन्तरनुप्रवेशम्—पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्’ ( बृ० २।५।१८ ) इति । ‘अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य’

( छा० ६।३।२ ) इति च । तस्मादुक्तमेतत्—‘अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्’ ( ब्र० सू० ३।२।१८ ) इति । तस्मान्निर्विकल्पकैकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गं विपरीतलिङ्गं चेति सिद्धम् । अत्र केचिद्दे अधिकरणे कल्पयन्ति । प्रथमं तावत्—किं प्रत्यस्तमितशेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्मोत प्रपञ्चवदनेकाकारोपेतमिति ? द्वितीयं तु—स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपञ्चत्वे किं सलक्षणं ब्रह्मोत बोधलक्षणमुतोभयलक्षणमिति ? अत्र वयं वदामः—सर्वथाप्यानर्थक्यमधिकरणान्तरारम्भस्येति । यदि तावदनेकलिङ्गत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं प्रयासस्तत्पूर्वमेव ‘न स्थानतोऽपि’ ( ब्र० ३।२।१।५ ) इत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्युत्तरमधिकरणं ‘प्रकाशवच्च’ ( ब्र० ३।२।१।५ ) एतद्व्यर्थमेव भवेत् । नच सलक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुम्; ‘विज्ञानघन एवे’त्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कथं वा निरस्तचैतन्यं ब्रह्म चैतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत ? नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म न सलक्षणमिति शक्यं वक्तुम्; ‘अस्तीत्येवोपलब्धव्यः’ ( फ० ६।१३ ) इत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत ? नाप्युभयलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुम्; पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात् । सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन बोधव्यावृत्त्या च सत्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिपिद्धं सप्रपञ्चत्वं ब्रह्मणः प्रसज्येत । श्रुतत्वाददोष इति चेत्,—न; एकस्यानेकस्वभावत्वानुपपत्तेः । अथ सत्तैव बोधो बोध एव च सत्ता, नानयोः परस्परव्यावृत्तिरस्तीति यद्युच्येत, तथापि किं सलक्षणं ब्रह्मोत बोधलक्षणमुतोभयलक्षणमित्ययं विकल्पो निरालम्बन एव स्यात् । सूत्राणि त्वेकाधिकरणत्वेनैवास्माभिर्नीतानि । अपि च ब्रह्मविषयासु श्रुतिष्वाकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्नास्वनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीतेऽवश्यं वक्तव्येतरासां श्रुतीनां गतिः । तादर्थ्येन प्रकाशवच्चेत्यादीनि सूत्राण्यर्थवत्तराणि संपद्यन्ते ॥ यद्यप्याहुराकारवादिन्योऽपि श्रुतयः प्रपञ्चप्रविलयमुखेनानाकारप्रतिप्रत्यर्था एव न पृथगर्था इति तदपि न समीचीनमिव लक्ष्यते । कथम् ? ये हि परविद्याधिकारे केचित्प्रपञ्चा उच्यन्ते, यथा—‘युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्यं

वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च' ( बृ० २।५।१९ ) इत्येवमादयस्ते भवन्ति प्रविलयार्थाः; 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' ( बृ० २।५।१९ ) इत्युपसंहारात् । ये पुनरुपासनाविधानाधिकारे प्रपञ्चा उच्यन्ते, यथा 'मनोमयः प्राणशरीरो आरूपः' ( छा० ३।१।४।२ ) इत्येवमादयो न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्याय्यम्; 'स क्रतुं कुर्वीत' ( छा० ३।१।४।१ ) इत्येवंजातीयकेन प्रकृतेनैवोपासनविधिना तेषां संबन्धात् । श्रुत्या चैवंजातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवकल्प्यमाने न लक्षणया प्रविलयार्थत्वमवकल्पते । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' ( ब्र० सू० ३।२।१४ ) इति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात् । फलमप्येषां यथोपदेशं कचिदुरितक्षयः कचिदैश्वर्यप्राप्तिः कचित्कममुक्तिरित्यवगम्यत एवेत्यतः पार्थगर्थ्यमेवोपासनावक्यानां ब्रह्मवाक्यानां च न्याय्यं नैकवाक्यत्वम् । कथं चैषामेकवाक्यतोत्प्रेक्ष्यत इति वक्तव्यम् । एकनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेत्,—न; ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावात् । वस्तुमात्रपर्यवसायीनि हि ब्रह्मवाक्यानि न नियोगोपदेशीनीत्येतद्विस्तरेण प्रतिष्ठापितम्—'तत्तु समन्वयात्' ( ब्र० सू० १।१।४ ) इत्यत्र । किंविषयश्चात्र नियोगोऽभिप्रेयत इति वक्तव्यम् । पुरुषो हि नियुज्यमानः कुर्वीति स्वव्यापारे कस्मिंश्चिन्नियुज्यते । ननु द्वैतप्रपञ्चविलयो न योगविषयो भविष्यति । अप्रविलापिते हि द्वैतप्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवति, अतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपञ्चः प्रविलाप्यः । यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उपदिश्यत एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलयः । यथा च तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रविलाप्यत एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः । ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म, तेन नामरूपप्रपञ्चप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति । अत्र वयं पृच्छामः—कोऽयं प्रपञ्चप्रविलयो नाम ? किमग्निप्रतापसंपर्काद्धृतकाठिन्यप्रविलय इव प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्य आहोस्विदेकस्मिंश्चन्द्रे तिमिरकृतानेकचन्द्रप्रपञ्चवद-

विद्याकृतो ब्रह्मणि नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयितव्य इति ? तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण आध्यात्मिको बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तदप्रविलयोपदेशोऽशक्यविषय एव स्यात् । एकेन चादिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृत इतीदानीं पृथिव्यादिशून्यं जगद्भविष्यत् । अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नयं प्रपञ्चो विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रूयात्, ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्याख्यानेनावेदयितव्यम् 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म', 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' ( छा० ६।८।७ ) इति, तस्मिन्नावेदिते विद्या स्वयमेवोत्पद्यते, तथा चाविद्या बाध्यते, ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपञ्चः स्वप्रपञ्चवत्प्रविलीयते । अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु प्रपञ्चप्रविलयं चेति शतकृतवोऽप्युक्ते, न ब्रह्मविज्ञानं प्रपञ्चप्रविलयो वा जायेत । नन्वावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपञ्चविषयो वा नियोगः स्यात्, न; निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मत्वावेदनेनैवोभयसिद्धेः । रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्स्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पादिप्रपञ्चप्रविलयश्च भवति । नच कृतमेव पुनः क्रियते ॥ नियोज्योऽपि च प्रपञ्चावस्थायां योऽवगम्यते जीवो नाम, स प्रपञ्चपक्षस्यैव वा स्याद्ब्रह्मपक्षस्यैव वा ? प्रथमे विकल्पे निष्प्रपञ्चब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादिवर्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात्कस्य प्रपञ्चविलये नियोग उच्येत ? कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षोऽवाप्तव्य उच्येत ? द्वितीयेऽपि ब्रह्मैवानियोज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपं जीवत्वं त्वविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावान्नियोगाभाव एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपठितास्तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना भवन्ति । लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैवंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रणिधानमात्रं कुर्वित्युच्यते, न साक्षाज्ज्ञानमेव कुर्विति । ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते कदाचिन्न जायते, तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुकामेन । तस्मिन्दर्शिते स्वय-

मेव यथाविषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते । नच प्रमाणान्तरेणान्य-  
थाप्रसिद्धेऽर्थेऽन्यथाज्ञानं नियुक्तस्याप्युपपद्यते । यदि पुनर्नियुक्तोऽहमित्य-  
न्यथा ज्ञानं कुर्यान्न तु तज्ज्ञानं, किं तर्हि ? मानसी सा क्रिया । स्वयमेव  
चेदन्यथोत्पद्येत; भ्रान्तिरेव स्यात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च,  
न तन्नियोगशतेनापि कारयितुं शक्यते । नच प्रतिषेधशतेनापि  
वारयितुं शक्यते । नहि तत्पुरुषतन्त्रं, वस्तुतन्त्रमेव हि तत् । अतोऽपि  
नियोगाभावः । किंचान्यन्नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यत्यान्नाये यदभ्युपगत-  
मनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य, तदप्रमाणकमेव स्यात् । अथ शास्त्रमेवानि-  
योज्यब्रह्मात्मत्वमप्याचक्षीत तदवबोधे च पुरुषं नियुञ्जीत, ततो ब्रह्म-  
शास्त्रस्यैकस्य द्वयर्थपरता विरुद्धार्थपरता च प्रसज्येयाताम् । नियोगपरतायां  
च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना कर्मफलवन्मोक्षस्यादृष्टफलत्वमनित्यत्वं चेत्येव-  
मादयो दोषा न केनचित्परिहर्तुं शक्याः । तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्म-  
वाक्यानि, न नियोगनिष्ठानि । अतश्चैकनियोगप्रतीतिरेकवाक्यतेत्युक्तम् ।  
अभ्युपगम्यमानेऽपि च ब्रह्मवाक्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निष्प्रपञ्चो-  
पदेशेषु सप्रपञ्चोपदेशेषु चासिद्धम् । नहि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैर्नियोग-  
भेदेऽवगम्यमाने सर्वत्रैको नियोग इति शक्यमाश्रयितुम् । प्रयाजदर्श-  
पूर्णमासवाक्येषु त्वधिकारांशेनाभेदाद्युक्तमेकत्वम्, नत्विह सगुणनिर्गुण-  
चोदनासु कश्चिदेकत्वाधिकारांशोऽस्ति । नहि भारूपत्वादयो गुणाः  
प्रपञ्चप्रविलयोपकारिणः । नापि प्रपञ्चप्रविलयो भारूपत्वादिगुणोप-  
कारी; परस्परविरोधित्वात् । नहि कृत्स्नप्रपञ्चप्रविलापनं प्रपञ्चैकदेशा-  
पेक्षणं चैकस्मिन्धर्मिणि युक्तं समावेशयितुम् । तस्मादस्मदुक्त एव  
विभाग आकारवदनाकारोपदेशानां युक्ततर इति ॥ २१ ॥

( ६ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् । सू० २२-३० )

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च’ (बृ० २।३।१) इत्युपक्रम्य

पञ्चमहाभूतानि द्वैराशयेन प्रविभज्यामूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य  
महोदरजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा पुनः पठ्यते—‘अथात आदेशो नेति  
नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति’ (वृ० २।३।६) इति । तत्र  
कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे ? न ह्यत्रेदं तदिति विशे-  
षितं किञ्चित्प्रतिषेध्यमुपलभ्यते । इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि  
समर्प्यते ‘नेति नेति’—इतिपरत्वान्नप्रयोगस्य । इतिशब्दश्चायं संनिहिताल-  
म्बन एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते—‘इति ह स्तोपाध्यायः  
कथयति’ इत्येवमादिषु । संनिहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्रूपद्वयं सप्र-  
पञ्चं ब्रह्मणस्तच्च ब्रह्म यस्यैते द्वे रूपे । तत्र नः संशय उपजायते—  
किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधत्याहोस्विदेकतरम् ?  
यदाप्येकतरं तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति, रूपे परिशिनष्टि, आहोस्विद्रूपे  
प्रतिषेधति, ब्रह्म परिशिनष्टीति ? तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि  
प्रतिषेधतीत्याशङ्कामहे । द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ; द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात् ।  
तयोरेकेन सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यते, अपरेण रूपवद्ब्रह्मेति  
भवति मतिः । अथवा ब्रह्मैव रूपवत्प्रतिषिध्यते, तद्धि वाङ्मा-  
नसातीतत्वादसंभाव्यमानसद्भावं प्रतिषेधार्हम्; नतु रूपप्रपञ्चः प्रत्य-  
क्षादिगोचरत्वात्प्रतिषेधार्हः । अभ्यासस्त्वादरार्थ इति । एवं प्राप्ते  
ब्रूमः—न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते; शून्यवादप्रसङ्गात् । कञ्चिद्धि  
परमार्थमालम्ब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः । तच्च  
परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवकल्पते । उभयप्रतिषेधे तु कोऽन्यो  
भावः परिशिष्येत ? अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन्य इतरः प्रतिषेद्धुमार-  
भ्यते प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ।  
नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते; ‘ब्रह्म ते ब्रवाणि’ (वृ० २।१।१) इत्या-  
द्युपक्रमविरोधात् । ‘असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत्’  
(तैत्ति० २।६।१) इत्यादिनिन्दाविरोधात्, ‘अस्तीत्येवोपलब्धव्यः’  
(कठ० ६।१३) इत्यवधारणविरोधात्, सर्ववेदान्तव्याकोपप्रसङ्गाच्च ।

टिप्प०—१. पुथिव्यक्षेत्रजोरूपं भूतत्रयं मूलं, वाय्वाकाशरूपं चामूर्तमिति द्विराशिक्षेन ।  
२. महारजनं हरिद्रा ।

वाङ्मनसातीतत्वमपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते । नहि महता परिकरवन्धेन 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै० २।१।१), 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१।१) इत्येवमादिना वेदान्तेषु ब्रह्म प्रतिपाद्य तस्यैव पुनरभावोऽभिलष्येत । 'प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति हि न्यायः । प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा—'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' (तै० २।४।१) इति । एतदुक्तं भवति—वाङ्मनसातीतम-विषयान्तःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति । तस्मा-द्ब्रह्मणो रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति परिशिष्टि ब्रह्मेत्यभ्युपगन्तव्यम् । तदेत-दुच्यते—प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति । प्रकृतं यदेतावदियत्तापरिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेव शब्दः प्रतिषेधति । तद्धि प्रकृतं प्रप-ञ्चितं च पूर्वस्मिन्ग्रन्थेऽधिदैवतमध्यात्मं च तज्जनितमेव च वासना-लक्षणमपरं रूपममूर्तरसभूतं पुरुषशब्दोदितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं महारजना-द्युपमाभिर्दर्शितम् ; अमूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपयोगित्वानुपपत्तेः । तदेतत्सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं संनिहितालम्बनेनेतिकरणेन प्रतिषेधकं नञं प्रत्युपनीयत इति गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन पृथग्या निर्दिष्टं पूर्वस्मिन्ग्रन्थे, न स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चिते च तदीये रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तम्—'अथात आदेशो नेति नेति' (बृ० २।३।६) इति । तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानं ब्रह्मणः स्वरूपा-वेदनमिदमिति निर्णायते । तदास्पदं हीदं समस्तं कार्यं नेति नेतीति प्रतिषिद्धम् । युक्तं च कार्यस्य वाचारम्भणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं, नतु ब्रह्मणः ; सर्वकल्पनामूलत्वात् । न चात्रेयमा-शङ्का कर्तव्या—कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वय-मेव पुनः प्रतिषेधति—'प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति । यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति, लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूप-प्रतिपादनाय चेति निरवद्यम् । द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः । यद्वा,—पूर्वः प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेधति,



उत्तरो वासनाराशिम् । अथवा,—‘नेति नेति’ ( वृ० २।३।६ ) इति वीप्से-  
यमितीति यावत्किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः । परिगणितप्रतिषेधे  
हि क्रियमाणे यदि नैतद्ब्रह्म किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात् ।  
वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधादविषयः  
प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते । तस्मात्प्रपञ्चमेव ब्रह्मणि  
कल्पितं प्रतिषेधति परिशिष्टि ब्रह्मेति निर्णयः । इतश्चैव एव निर्णयः ।  
यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रवीति—‘अन्यत्परमस्ति’ ( वृ० २।३।६ ) इति ।  
अभावावसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणे किमन्यत्परमस्तीति ब्रूयात् । तत्रे-  
षाक्षरयोजना—नेति नेतीति ब्रह्मादिश्य तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति । नेति  
नेतीत्यस्य कोऽर्थः ? न ह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेति नेतीत्यु-  
च्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयति—अन्यत्परमप्रतिषिद्धं  
ब्रह्मास्तीति । यदा पुनरेवमक्षराणि योष्यन्ते न ह्येतस्मादिति नेति नेति,  
नहि प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशनं ब्रह्मणोऽस्तीति, तदा  
‘ततो ब्रवीति च भूय’ इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम् । अथ  
नामधेयम्—‘सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्’  
( वृ० २।१।२० ) इति हि ब्रवीतीति । तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसं  
भवति । अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्येत ?  
तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसान इत्यध्यवस्थामः ॥ २२ ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

यत्प्रतिषिद्धात्प्रपञ्चजातादन्यत्परं ब्रह्म तदस्ति चेत्कस्मान्न गृह्यत इति ।  
उच्यते—तदव्यक्तमनिन्द्रियग्राह्यं सर्वदृश्यसाक्षित्वात् । आह ह्येवं  
श्रुतिः—‘न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा’  
( मुण्ड० ३।१।८ ) ‘स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यते’ ( वृ०  
३।१।२६ ) ‘यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्’ ( मुण्ड० १।१।६ ) ‘यदा ह्येवैष एत-  
स्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने’ ( तै० २।७।१ ) इत्याद्या । स्मृति-  
रपि—‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकारोऽयमुच्यते’ ( भ० गी० २।२५ )  
इत्याद्या ॥ २३ ॥

**अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥**

अपि चैनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति योगिनः । संराधनं च भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यन्तीति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः—‘पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्’ (क० ४।१) इति । ‘ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः’ (मु० ३।१।८) इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि—‘यं विनिर्द्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्’ इति चैवमाद्या ॥ २४ ॥

ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात्परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति । नेत्युच्यते—

**प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥**

यथा प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते, नच स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवायमात्मभेदः स्वतस्त्वैकात्म्यमेव । तथा हि—वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥ २५ ॥

**अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥**

अतश्च स्वाभाविकत्वाद्भेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विधूय जीवः परेणानन्तेन प्राज्ञेनात्मनैकतां गच्छति । तथा हि लिङ्गम्—‘स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ (मु० ३।१।९) ‘ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति’ (बृ० ४।४।६) इत्यादि ॥ २६ ॥

टिप्प०—१ स्वयंभूरीश्वरः खानीन्द्रियाणि पराञ्चि अनात्मप्राह्मकाणि कृत्वा व्यतृणत् नाशितवान् । आवृत्तचक्षुर्निरुद्धेन्द्रियः । २ विनिर्द्रा वितमस्काः । युञ्जाना ध्यायिनः । योगलभ्य आत्मा योगात्मा ।

### उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमतविशुद्धये ।  
 कचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो व्यपदिश्यते 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः'  
 ( सुण्ड० ३।१।८ ) इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च । 'परा-  
 त्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' ( मु० ३।२।८ ) इति गन्तृगन्तव्यत्वेन । 'यः  
 सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति' इति नियन्तृनियन्तव्यत्वेन कचित्तु  
 तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते 'तत्त्वमसि' ( छा० ६।८।७ ) 'अहं ब्रह्मास्मि'  
 ( बृ० १।४।१० ) 'एष त आत्मा सर्वान्तरः' ( बृ० ३।४।१ ) 'एष त  
 आत्मान्तर्याम्यमृतः' ( बृ० ३।७।३ ) इति । तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति  
 यद्यभेद एवैकान्ततो गृह्यते भेदव्यपदेशो निरालम्बन् एव स्यात् । अत  
 उभयव्यपदेशदर्शनादहिकुण्डलवदत्र तत्त्वं भवितुमर्हति । यथाहिरित्य-  
 भेदः कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनीति तु भेद एवमिहापीति ॥ २७ ॥

### प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथ वा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् । यथा प्रकाशः सावित्र-  
 स्तदाश्रयश्च सविता नात्यन्तभिन्नावुभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात् । अथ  
 च भेदव्यपदेशभाजौ भवत एवमिहापीति ॥ २८ ॥

### पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति तथैवैतद्वदितुमर्हति ।  
 तथाह्यविद्याकृतत्वाङ्गन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते । यदि पुनः परमार्थत  
 एव वदः कश्चिदात्माहिकुण्डलन्यायेन परस्यात्मनः संस्थानभूतः  
 प्रकाशाश्रयन्यायेन चैकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य  
 तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत, न चात्रोभावपि भेदाभेदौ  
 श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति । अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति, भेदं तु  
 पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदत्यर्थान्तरविवक्षया । तस्मात्प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमित्येष  
 एव सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

### प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

इतश्चैष एव सिद्धान्तः । यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यं चेतनं प्रतिषे-

धति शास्त्रम्—‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (बृ० ३।७।२३) इत्येव-  
मादि । ‘अथात आदेशो नेति नेति’ (बृ० २।३।६), ‘तदेतद्ब्रह्मा-  
पूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्’ (बृ० २।५।१९) इति च ब्रह्मव्यतिरिक्त-  
प्रपञ्चनिराकरणाद्ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्चैष एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥३०॥

( ७ पराधिकरणम् । सू० ३१-३७ )

**परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशोभ्यः ॥ ३१ ॥**

यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितम्, अस्मात्परमन्यत्तत्त्वमस्ति  
नास्तीति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः । कानिचिद्धि वाक्यान्यापातेनैव प्रति-  
भासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यत्तत्त्वं प्रतिपादयन्तीव । तेषां हि परि-  
हारमभिधातुमयमुपक्रमः क्रियते । परमतो ब्रह्मणोऽन्यत्तत्त्वं भवितु-  
मर्हति । कुतः ? सेतुव्यपदेशादुन्मानव्यपदेशात् संबन्धव्यपदेशाद्भेदव्यप-  
देशाच्चेति । सेतुव्यपदेशस्तावत्—‘अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः’  
(छा० ८।४।१) इत्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं संकीर्तयति ।  
सेतुशब्दश्च हि लोके जलसंतानविच्छेदकरे मृदार्वादिप्रचये प्रसिद्धः,  
इह च सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिवात्मसेतोरन्यस्य  
वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति; ‘सेतुं तीर्त्वा’ (छा० ८।४।२) इति च तरति-  
शब्दप्रयोगात् । यथा लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जाङ्गलमसेतुं प्राप्नोत्येवमा-  
त्मानं सेतुं तीर्त्वाऽनात्मानमसेतुं प्राप्नोतीति गम्यते । उन्मानव्यपदेशश्च  
भवति—‘तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमि’ति । यच्च लोक उन्मित-  
मेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्षापणादि, ततोऽन्यद्वस्त्वस्तीति प्रसिद्धम् ।  
तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मानात्ततोऽन्येन वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते । तथा  
संबन्धव्यपदेशोऽपि भवति—‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति’  
(छा० ९।८।१) इति ‘शारीर आत्मा’ (तै० २।३।१) ‘प्राज्ञेनात्माना  
संपरिष्वक्तः’ (बृ० ४।३।२१) इति च । मितानां च मितेन संबन्धो दृष्टो  
यथा नराणां नगरेण । जीवानां च ब्रह्मणा संबन्धं व्यपदिशति सुषुप्तौ ।  
अतस्ततः परमन्यदमितमस्तीति गम्यते । भेदव्यपदेशश्चैनमेवार्थं गमयति ।

तथा हि—‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते’ (छा० १।६।६) इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेनाक्षयाधारमीश्वरं व्यपदिशति—‘अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ (छा० १।७।५) इति । अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति—‘तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम’ (छा० १।७।५) इति । सावधिकं चेश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति—‘ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च’ (छा० १।६।८) इत्येकस्य । ‘ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च’ (छा० १।७।६) इत्येकस्य । यथेदं मागधस्य राज्यमिदं वैदेहस्येति ॥ ३१ ॥

एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमसीत्येवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते—

### सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुल्यत्वेन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत्किञ्चिद्विवृतुमर्हति; प्रमाणाभावात् । न ह्यन्यस्यास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमुपलभामहे । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितम् । अनन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य । नच ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदजं संभवति; ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इत्यवधारणात् । एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानान्न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तिस्त्वमवकल्पते । ननु सेत्वादिव्यपदेशा ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं सूचयन्तीत्युक्तम्, नेत्युच्यते,—सेतुव्यपदेशस्तावन्न बाह्यस्य ब्रह्मणो सद्भावं प्रतिपादयितुं क्षमते । सेतुरास्मेति ह्याह, न ततः परमसीति । तत्र परस्मिन्नसति । सेतुत्वं नावकल्पत इति परं किमपि कल्प्येत । न चैतद्व्याच्यम्; हठो ह्यप्रसिद्धकल्पना । अपि च सेतुव्यपदेशादात्मनो लौकिकसेतुनिदर्शनेन सेतुबाह्यवस्तुतां प्रसङ्गयता मृद्धारुमयतापि प्रासङ्ग्यतः । न चैतद्व्याच्यम्; अजत्वादिश्रुतिविरोधान् । सेतुसामान्यात्तु सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते । जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः । अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तूयते । सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरतरेतिक्रमासंभवात्प्राप्नोत्यर्थ एव वर्तते । यथा व्याकरणं तीर्णं इति प्राप्त इत्युच्यते नातिक्रान्तस्तद्वत् ॥ ३२ ॥

### बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

यदप्युक्तम्—उन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति, तत्राभिधीयते—उन्मान-  
व्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वप्रतिपत्त्यर्थः । किमर्थस्तर्हि ?  
बुद्ध्यर्थः, उपासनार्थ इति यावत् । चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमित्येवं-  
रूपा बुद्धिः कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्यादिति—विकारद्वारेण ब्रह्मण  
उन्मानकल्पनैव क्रियते । न ह्यविकारेऽनन्ते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शक्या  
बुद्धिः स्थापयितुम् ; मन्दमध्यमोत्तमबुद्धित्वात्पुंसामिति । पादवत् । यथा  
मनआकाशयोरध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराम्नातयोश्चत्वारो वागा-  
दयो मनःसंबन्धिनः पादाः कल्प्यन्ते चत्वारश्चाध्यायदय आकाशसंबन्धिनः  
आध्यानाय तद्वत् । अथवा, पादवदिति—यथा कर्षापणे पादविभागो  
व्यवहारप्राचुर्याय कल्प्यते । नहि सकलेनैव कर्षापणेन सर्वदा सर्वे  
जना व्यवहर्तुमीशते, क्रयविक्रये परिमाणानियमात्तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

### स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

इह सूत्रे द्वयोरपि संबन्धभेदव्यपदेशयोः परिहारो विधीयते । यद-  
प्युक्तं—संबन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति,—तदप्यसत् ; यत्  
एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैतौ व्यपदेशावुपपद्येते । संबन्धव्यपदेशो  
तावदयमर्थः—बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपा-  
ध्युपशमे य उपशमः स परमात्मना संबन्ध इत्युपाध्यपेक्षयैवोपचर्यते, न  
परमितत्वापेक्षया । तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयोप-  
चर्यते, न स्वरूपभेदापेक्षया । प्रकाशादिवदित्युपमोपादानम् । यथैकस्य  
प्रकाशस्य सौर्यस्य चान्द्रमसस्य वोपाधियोगादुपजातविशेषस्योपाध्युपश-  
मात्संबन्धव्यपदेशो भवत्युपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः । यथा वा सूची-  
पाशाकाशादिषुपाध्यपेक्षयैवैतौ संबन्धभेदव्यपदेशौ भवतस्तद्वत् ॥ ३४ ॥

### उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चात्रेदृश एव संबन्धो नान्यादृशः, 'स्वमपीतो भवति'  
( छा० ६।८।१ ) इति हि स्वरूपसंबन्धमेनमामनन्ति; स्वरूपस्य चान-

पायित्वात् । न नरनगरन्यायेन संबन्धो षट्ते । उपाधिकृतस्वरूपतिरो-  
भावात्—‘स्वमपीतो भवति’ ( छा० ६।८।१ ) इत्युपपद्यते । तथा  
भेदोऽपि नान्यादृशः संभवति; बहुतरश्रुतिप्रसिद्धैकेश्वरत्वविरोधात् ।  
तथा च श्रुतिरेकस्याप्याकाशस्य स्थानकृतं भेदव्यपदेशमुपपादयति—  
‘योऽयं वहिर्धा पुरुषादाकाशः’ ( छा० ३।१२।७ ), ‘योऽयमन्तः पुरुष  
आकाशः’ ( छा० ३।१२।८ ), ‘योऽयमन्तर्हृदय आकाशः’ ( छा०  
३।१२।९ ) इति ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

एवं सेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षहेतून्मध्य संप्रति स्वपक्षं हेत्वन्तरेणो-  
पसंहरति । तथान्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वन्तरमस्तीति गम्यते ।  
तथा हि—‘स एवाधस्तात्’ ( छा० ७।२।५।१ ), ‘अहमेवाधस्तात्’ ( छा०  
७।२।५।१ ), ‘आत्मैवाधस्तात्’ ( छा० ७।२।५।२ ), ‘सर्वं तं परादाद्योऽ-  
न्यत्रात्मनः सर्वं वेद’ ( बृ० ३।४।६ ), ‘ब्रह्मैवेदं सर्वम्’, ‘आत्मैवेदं सर्वम्’  
( छा० ७।२।५।२ ), ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ ( बृ० ४।४।१९ ), ‘यस्मात्परं  
नापरमस्ति किञ्चित्’ ( थे० ३।९ ), ‘तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तर-  
मबाह्यम्’ ( बृ० ३।५।१९ ) इत्येवमादिवाक्यानि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन  
परिणेतुमशक्यानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति । सर्वान्तरश्रुतेश्च  
न परमात्मनोऽन्योऽन्तरात्माऽस्तीत्यवधार्यते ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्व-  
गतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अन्यथा हि तन्न सिध्येत् । सेत्वादिव्य-  
पदेशेषु हि मुख्येष्वङ्गीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत; सेत्वा-  
दीनामेवमात्मकत्वात् । तथाऽन्यप्रतिषेधेऽप्यसति वस्तु वस्त्वन्तराद्यावर्तत  
इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत । सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्यो  
चिन्नायते । आयामशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः । ‘यावान्वा अयमाकाश-  
स्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः’ ( छा० ८।१।३ ), ‘आकाशवत्सर्वगतश्च



नित्यः', 'व्यायान्दिबः' ( छा० ३।१।१३ ), 'व्यायानाकाशात्', 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः' ( भ० गी० २।२४ ) इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥ ३७ ॥

( ८ फलाधिकरणम् । सू० ३८—४१ )

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामय-  
मन्यः स्वभावो वर्ण्यते । यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसार-  
गोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनाम्, किमेतत्कर्मणो भवत्याहोस्विदीश्वरादिति  
भवति विचारणा । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हति ।  
कुतः ? उपपत्तेः । स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान्विचित्रान्विद-  
धदेशकालविशेषाभिज्ञत्वात्कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं संपादयतीत्युपपद्यते ।  
कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भवतीत्यनुपपन्नम् ;  
अभावाद्भावानुपपत्तेः । स्यादेतत्,—कर्म विनश्यत् स्वकालमेव स्वानुरूपं  
फलं जनयित्वा विनश्यति, तत्फलं कालान्तरितं कर्त्रा भोक्ष्यत इति ।  
तदपि न परिशुध्यति; प्राग्भोक्तृसंबन्धात्फलत्वानुपपत्तेः । यत्कालं हि  
यत्सुखं दुःखं वाऽऽत्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धम् ।  
नह्यसंबद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतीयन्ति लौकिकाः ।  
अथोच्येत—मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः । कर्मकार्यादपूर्वात्फलमुत्पत्स्यत  
इति, तदपि नोपपद्यते; अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेना-  
प्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः; तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् । अर्थापत्तिः  
प्रमाणमिति चेत्,—न; ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात् ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः, किं तर्हि ? श्रुतत्वाद्-

पीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे । तथा च श्रुतिर्भवति—‘स वा एष महानज आत्मानादो वसुदानः’ ( वृ० ४।४।२४ ) इत्येवंजातीयका ॥ ३९ ॥

**धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥**

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । अत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च । श्रूयते तावदयमर्थः ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्येवमादिषु वाक्येषु । तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते । अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । नन्वनुक्षणविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति, परित्यक्तोऽयं पक्षः,—नैष दोषः; श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिश्चेत्प्रमाणं यथाऽयं कर्मफलसंबन्धः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः । न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत्कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोति । अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा कानिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नामास्तीति त्वर्यते । उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण । ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम्; अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेर्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्माद्वर्मादेव फलमिति ॥ ४० ॥

**पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥**

वादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते । केवलात्कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं पक्षस्तु शब्देन व्यावर्त्यते । कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा यथा तथाऽस्वीश्वरात्फलमिति सिद्धान्तः । कुतः ? हेतुव्यपदेशात् । धर्माधर्मयोरपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते । फलस्य च दातृत्वेन ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते’ इति । स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु—‘यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्’ ( ७।२१ )

इति । सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते । तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत्स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजतीति । विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते ॥ ४१ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छा-  
रीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

### तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

[ अत्र परापराब्रह्मविद्यागुणोपसंहारविचरणम् । ]

( १ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् । सू० १-४ )

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वम्, इदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते—ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरादिभेदरहितमेकरसं सैन्धवघनवदवधारितं, तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिन्तावसरः ? नहि कर्मबहुत्ववद्ब्रह्मबहुत्वमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितमिति शक्यं वक्तुम्; ब्रह्मण एकत्वादेकरूपत्वाच्च । न चैकरूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि संभवन्ति । न ह्यन्यथाऽर्थोऽन्यथा ज्ञानमित्यभ्रान्तं भवति । यदि पुनरेकस्मिन्ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदान्तान्तरेषु प्रतिपिपादयिषितानि, तेषामेकमभ्रान्तम्, भ्रान्तानीतराणीत्यनाश्वासप्रसङ्गो वेदान्तेषु । तस्मान्न तावत्प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशङ्कितुं शक्यते । नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्येत; ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वात् । अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मवाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवोचदाचार्यः 'तत्तु समन्वयात्' (ब्र० सू० १।१।४) इत्यत्र । तत्कथमिमां भेदाभेदचिन्तामारभत इति ? तदुच्यते,—सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया चैयं विज्ञानभेदाभेदचिन्तेत्यदोषः । अत्र हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदौ संभवतः, कर्मवदेव चोपासनानि दृष्टफलान्यदृष्टफलानि चोच्यन्ते । क्रममुक्तिफलानि च कानिचित्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण । तेष्वेषा चिन्ता संभ-

वति—किं प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद आहोस्विन्नेति ? तत्र पूर्वपक्षहेतवस्ता-  
 नदुपन्यस्यन्ते । नाम्नस्तावद्भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु ।  
 अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु विज्ञानेष्वन्यदन्यन्नाम तैत्तिरीयकं  
 वाजसनेयकं कौथुमकं कौषीतकं शाठ्यायनकमित्येवमादि । तथा रूप-  
 भेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो  
 वाजिनमित्येवमादिषु । अस्ति चात्र रूपभेदः । तद्यथा—केचिच्छास्त्रिनः  
 पञ्चाग्निविद्यायां पष्ठमपरमग्निभामनन्त्यपरे पुनः पञ्चैव पठन्ति । तथा  
 प्राणसंवादादिषु केचिदूनान्वागादीनामनन्ति, केचिदधिकान् । तथा धर्म-  
 विशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक आशङ्कितः कारीर्यादिषु । अस्ति चात्र  
 धर्मविशेषः,—यथाथर्वणिकानां शिरोव्रतमिति । एवं पुनरुक्त्यादयोऽपि  
 भेदहेतवो यथासंभवं वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः । तस्मात्प्रतिवेदान्तं  
 विज्ञानभेद इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि  
 तस्मिन्तस्मिन्वेदान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति । कुतः ? चोदनाद्यवि-  
 शेपात् । आदिग्रहणेन शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोदिता अभेदहेतव  
 इहाकृष्यन्ते । संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः । यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे  
 शाखाभेदोऽपि पुरुषप्रयत्नस्तादृश एव चोद्यते—जुहुयादिति । एवम् ‘यो  
 ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद’ (बृ० ६।१।१, छा० ५।१।१) इति वाजसने-  
 यिनां छन्दोगानां च तादृश्येव चोदना । प्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट  
 एव—‘ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति’ (बृ० ६।१।१) इति । रूपमप्युभयत्र  
 तदेव विज्ञानस्य, यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिगुणविशेषणान्वितं प्राणतत्त्वम् ।  
 यथा च द्रव्यदेवते यागस्य रूपम्, एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य, तेन हि  
 तद्रूप्यते । समाख्याऽपि सैव—प्राणविद्येति । तस्मात्सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं  
 विज्ञानानाम् । एवं पञ्चाग्निविद्या वैश्वानरविद्या शाण्डिल्यविद्येत्येवमादिषु  
 योजयितव्यम् । ये तु नामरूपादयो भेदहेत्वाभासास्ते प्रथम एव काण्डे  
 ‘न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात्’ इत्यारभ्य परिहृताः ॥ १ ॥

इहापि कंचिद्विशेषमाशङ्क्य परिहरति—

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

स्यादेतत्,—सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदान्नोपपद्यते । तथा-  
हि वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमामनन्ति—‘तस्या-  
ग्निरेवाग्निर्भवति’ ( बृ० ६।२।१४ ) इत्यादिना । छन्दोगास्तु तं नाम-  
नन्ति पञ्चसंख्ययैव च त उपसंहरन्ति—‘अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नी-  
न्वेद्’ ( छा० ५।१०।१० ) इति । येषां च स गुणोऽस्ति, येषां च नास्ति,  
कथमुभयेषामेका विद्योपपद्येत ? न चात्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतुं;  
पञ्चसंख्याविरोधात् । तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठादन्यांश्चतुरः प्राणान्वाक्चक्षुः-  
श्रोत्रमनांसि छन्दोगा आमनन्ति । वाजसनेयिनस्तु पञ्चममप्यामनन्ति—  
‘रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद्’ ( बृ० ६।१।६ )  
इति । आवापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति, वेद्यभेदाच्च विद्याभेदः, द्रव्य-  
देवताभेदादिव यागस्येति चेत्,—नैष दोषः; यत एकस्यामपि विद्याया-  
मेवंजातीयको गुणभेद उपपद्यते । यद्यपि षष्ठस्याग्नेरुपसंहारो न संभवति,  
तथापि द्युप्रभृतीनां पञ्चानामग्नीनामुभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च विद्या-  
भेदो भवितुमर्हति । नहि षोडशिग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते । पठ्य-  
तेऽपि च षष्ठोऽग्निश्छन्दोगैः—‘तं’ प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एवं हरन्ति’  
( छा० ५।१।२ ) इति । वाजसनेयिनस्तु सांपादिकेषु पञ्चस्वप्निष्वनु-  
वृत्तायाः समिद्धमादिकल्पनाया निवृत्तये ‘तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्स-  
मित्’ ( बृ० ६।२।१४ ) इत्यादि समामनन्ति; स नित्यानुवादः । अथा-  
प्युपासनार्थ एष वादस्तथापि स गुणः शक्यते छन्दोगैरप्युपसंहर्तुम् ।  
न चात्र पञ्चसंख्याविरोध आशङ्क्यः, सांपादिकाग्नयभिप्राया ह्येषा पञ्च-  
संख्या नित्यानुवादभूता न विधिसमवायिनीत्यदोषः । एवं प्राणसंवादा-  
दिष्वप्यधिकस्य गुणस्येतरत्रोपसंहारो न विरुध्यते । न चावापोद्वापभेदा-  
द्वेद्यभेदो विद्याभेदश्चाशङ्क्यः; कस्यचिद्वेद्यांशस्यावापोद्वापयोरपि भूयसो  
वेद्यराशेरभेदावगमात् । तस्मादैकविद्यमेव ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च

सबवच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यदप्युक्तम्—आथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोब्रताद्यपेक्षणादन्येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति, तत्प्रत्युच्यते,—स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः, कथमिदमवगम्यते ? यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे, आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमिति सामानन्ति । ‘नेतद्वर्चीर्णव्रतोऽधीते’ ( सु० ३।२।११ ) इति चाधिकृत-विषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते । ननु च ‘तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्’ ( गुण्ड० ३।२।१० ) इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति संकीर्येतैष धर्मः, न; तत्राप्येतामिति प्रकृतप्रत्यवमर्शात् । प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्याया ग्रन्थविशेषापेक्षमिति ग्रन्थविशेषसंयोगेवैष धर्मः । सबवच्च तन्नियम इति निदर्शननिर्देशः । यथा च सवाः सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेताद्यनभिसंबन्धादाथर्वणोदि-तैकाद्यभिसंबन्धाच्चाथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते, तथैवायमपि धर्मः स्वाध्या-यविशेषसंबन्धात्तत्रैव नियम्यते । तस्मादप्यनवयं विद्यैकत्वम् ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वं सर्ववेदान्तेषु; वैद्यैकत्वोपदेशात् ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’ ( क० २।१५ ) इति । तथा ‘एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्रावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः’ इति च । तथा ‘महद्भयं वज्रमुद्यतम्’ ( क० ६।२ ) इति काठक उक्तस्येश्वरगुणस्य भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शननिन्दायै परामर्शो दृश्यते—‘यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य’ ( तै० २।७।१ ) इति । तथा वाजसनेयके प्रादेश-मात्रसंपादितस्य वैश्वानरस्य छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानम् ‘यस्त्वेतमेवं प्रादे-शमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते’ ( छा० ५।१८।१ ) इति । तथा

अधि. ३ । सू. ६ ] तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

३७९

सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनान्यत्र विहितानामुक्त्यादीनामन्यत्रोपासनविधानाद्यो-  
पादानात्प्रायदर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

( २ उपसंहाराधिकरणम् । सू० ५ )

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे सर्वविज्ञानाना-  
मन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञान उपसंहारो भवति;  
अर्थाभेदात् । य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्थो विशिष्टविज्ञानोपकारकः  
स एवान्यत्रापि । उभयत्रापि हि तदेवैकं विज्ञानं, तस्मादुपसंहारः ।  
विधिशेषवत् । यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहो-  
त्रादि कर्म सर्वत्रैतर्थाभेदादुपसंहरणमेवमिहापि । यदि हि विज्ञानभेदो  
भवेत्ततो विज्ञानान्तरनिबद्धत्वादुणानां प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च न  
स्यादुपसंहारः । विज्ञानैकत्वे तु नैवमिति । अस्यैव तु प्रयोजनसूत्रस्य  
प्रपञ्चः सर्वाभेदादित्यारभ्य भविष्यति ॥ ५ ॥

( ३ अन्यथात्वाधिकरणम् । सू० ६-८ )

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

वाजसनेयके 'ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति'  
( बृ० १।३।१ ) 'ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाय' ( बृ० १।३।२ ) इति  
प्रक्रम्य वागादीन्प्राणानसुरपाप्मविद्धत्वेन निन्दित्वा मुख्यप्राणपरिग्रहः  
पठ्यते—'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष  
प्राण उदगायत्' ( बृ० १।३।७ ) इति । तथा छान्दोग्येऽपि—'तद्ध  
देवा उद्गीथमाजग्मुर्नेनैनानभिभविष्यामः' ( छा० १।२।१ ) इति प्रक-  
म्येतरान्प्राणानसुरपाप्मविद्धत्वेन निन्दित्वा तथैव मुख्यप्राणपरिग्रहः  
पठ्यते—'अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे' ( छा०  
१।२।७ ) इति । उभयत्रापि च प्राणप्रशंसया प्राणविद्याविधिरध्यवसी-  
यते । तत्र संशयः—किमत्र विद्याभेदः स्यादाहोस्त्रिद्विचैकत्वमिति ? किं  
तावत्प्राप्तम् ? पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति । ननु न युक्तं विद्यैकत्वं; प्रक्रम-



भेदात् । अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनोऽन्यथा छन्दोगाः—‘त्वं न उद्गाय’ (बृ० १।३।२) इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमा-  
मनन्ति । छन्दोगास्तूद्गीथत्वेन ‘तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे’ (छा० १।२।७)  
इति । तत्कथं विधैकत्वं स्यादिति चेत्,—नैष दोषः; न हेतावता विशेषेण  
विधैकत्वमपगच्छति; अविशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् ।  
तथा हि—देवासुरसंग्रामोपक्रमत्वमसुराखयाभिप्राय उद्गीथोपन्यासो वा-  
गादिसंकीर्तनं तन्निन्दया मुख्यप्राणव्यपाश्रयस्तद्गीर्थाच्चासुरविध्वंसनमश्म-  
लोष्टनिदर्शनेनेत्येवं बहवोऽर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाजसने-  
यकेऽपि चोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य श्रुतम्—‘एष उ वा उद्गीथः’  
(बृ० १।३।२३) इति । तस्माच्छान्दोग्येऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यम् ।  
तस्माच्च विधैकत्वमिति ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोचरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वा विधैकत्वमत्र न्याय्यः, विद्याभेद एवात्र न्याय्यः । कस्मात् ?  
प्रकरणभेदादिति, प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथा हि—इह प्रक्रमभेदो दृश्य-  
ते । छान्दोग्ये तावत्—‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ (छा० १।१।१)  
इत्येवमुद्गीथावयवस्योकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपन्याख्यानं  
तत्र कृत्वा, ‘अथ खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपन्याख्यानं भवति’ (छा० १।१।१०)  
इति पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोकारमनुवर्त्य देवासुराख्यायिकाद्वारेण  
तम् ‘प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे’ (छा० १।२।२) इत्याह । तत्र यद्युद्गीथ-  
शब्देन सकला भक्तिरभिप्रेयेत तस्याश्च कर्तोद्गातृत्विक्तत उपक्रमश्चोप-  
रुध्येत लक्षणा च प्रसज्येत । उपक्रमतन्त्रेण चैकस्मिन्वाक्य उपसंहारेण  
भवितव्यम् । तस्मादत्र तावदुद्गीथावयव ओकारे प्राणदृष्टिरूपदिश्यते ।  
वाजसनेयके तूद्गीथशब्देनावयवग्रहणे कारणाभावात्सकलैव भक्तिरावे-  
द्यते । ‘त्वं न उद्गाय’ (बृ० १।३।२) इत्यपि तस्याः कर्तोद्गातृत्विक्प्रा-  
णत्वेन निरूप्यत इति प्रस्थानान्तरम् । यदपि तत्रोद्गीथसामानाधिकरण्यं  
प्राणस्य तदप्युद्गातृत्वेनैव दिदर्शयिषितस्य प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रतिपादनार्थ-

मिति न विद्यैकत्वमावहति । सकलभक्तिविषय एव च तत्राप्युद्गीथ-  
शब्द इति वैषम्यम् । नच प्राणस्योद्गातृत्वमसंभवेन हेतुना परित्यज्यते;  
उद्गीथभावबहुद्गातृभावस्याप्युपासनार्थत्वेनोपदिश्यमानत्वात् । प्राणवीर्ये-  
णैव चोद्गातौद्गात्रं करोतीति नास्त्यसंभवः । तथा च तत्रैव श्रावितम्—  
'वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायत्' (बृ० १।३।२४) इति । नच  
विवक्षितार्थभेदेऽवगम्यमाने वाक्यच्छायातुकारमात्रेण समानार्थत्वमध्य-  
वसातुं युक्तम् । तथा ह्यभ्युदयवाक्ये पशुकामवाक्ये च—'त्रेधा तण्डुला-  
न्विमजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानम्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्' इत्या-  
दिनिर्देशसाम्येऽप्युपक्रमभेदादभ्युदयवाक्ये देवतापनयेऽध्यवसितः, पशु-  
कामवाक्ये तु यागविधिः । तथेहाप्युपक्रमभेदाद्विद्याभेदः । परोवरीय-  
स्त्वादिवत् । यथा परमात्मदृष्ट्यध्याससाम्येऽपि 'आकाशो ह्येवैभ्यो  
ज्यायानाकाशः परायणम्' (छा० १।१।११) 'स एष परोवरीयानुद्गीथः  
स एषोऽनन्तः' (छा० १।१।१२) इति परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टमुद्गीथो-  
पासनमक्षयादित्यादिगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिन्नम् ।  
न चेतरेतरगुणोपसंहार एकस्यामपि शाखायां तद्वच्छाखान्तरस्थेष्वप्येवं  
जातीयकेषूपासनेष्विति ॥ ७ ॥

**संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥**

अथोच्येत—संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वमथ न्याय्यमुद्गीथविद्येत्युभयत्राप्येका  
संज्ञेति,—तदपि नोपपद्यते, उक्तं ह्येतत्—'न वा प्रकरणभेदात्परो-  
वरीयस्त्वादिवत्' (बृ० सू० ३।३।७) इति । तदेव चात्र न्याय्यतरम्,  
श्रुत्यक्षरानुगतं हि; तत्संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरवाह्यमुद्गीथशब्दमात्रप्रयोगाहो-  
किर्कैर्व्यवहर्तुमिष्यचर्यते । अस्ति चैतत्संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परो-  
वरीयस्त्वाद्युपासनेषूद्गीथविद्येति । तथा प्रसिद्धभेदानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्ण-  
मासादीनां काठकैकग्रन्थपरिपठितानां काठकसंज्ञैकत्वं दृश्यते, तथेहापि  
भविष्यति । यत्र तु नास्ति कश्चिदेवंजातीयको भेदहेतुस्तत्र भवतु संज्ञै-  
कत्वाद्विद्यैकत्वं—यथा संवर्गविद्यादिषु ॥ ८ ॥

टिप्प०—१ वैषम्यमुभयत्र विद्यानानालम् । २ अपनयो वियोगः । ३ परस्मात्परो  
वराच्च वरतरः परोवरीयान् ।

( ४ व्याहयधिकरणम् । सू. ९ )

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ ( छा० १।१।१ ) इत्यत्राक्षरोद्गीथ-  
 शब्दयोः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणेऽध्यासापवादैकत्वविशेषणपक्षाणां  
 प्रतिभासनात्कतमोऽत्र पक्षो न्याय्यः स्यादिति विचारः । तत्राध्यासो  
 नाम—द्वयोर्वस्तुनोरनिवर्तितायामेवान्यतरबुद्ध्यावन्यतरबुद्धिरध्यस्यते, य-  
 स्मिन्नितरबुद्धिरध्यस्यतेऽनुवर्तत एव तस्मिंस्तद्वुद्धिरध्यस्येतरेतद्वुद्धावपि ।  
 यथा नाम्नि ब्रह्मबुद्ध्यावध्यस्यमानायामप्यनुवर्तत एव नामबुद्धिर्न ब्रह्म-  
 बुद्ध्या निवर्तते । यथा वा प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्ध्याध्यासः । एवमिहा-  
 प्यक्षर उद्गीथबुद्धिरध्यस्यते, उद्गीथे वाऽक्षरबुद्धिरिति । अपवादो नाम—  
 यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां पश्चादुपजाय-  
 माना यथार्था बुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका भवति । यथा  
 देहेन्द्रियसंघाते आत्मबुद्धिरात्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्वाविन्या ‘तत्त्वमसि’  
 ( छा० ६।८।७ ) इत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते । यथा वा दिग्भ्रान्तिबुद्धि-  
 दिग्याथात्म्यबुद्ध्या निवर्त्यते । एवमिहाप्यक्षरबुद्ध्योद्गीथबुद्धिर्निवर्त्येत,  
 उद्गीथबुद्ध्या वाऽक्षरबुद्धिरिति । एकत्वं त्वक्षरोद्गीथशब्दयोरनतिरिक्तार्थवृ-  
 त्तित्वम्—यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूमिदेव इति । विशेषणं पुनः सर्ववेद-  
 व्यापिन ओमित्येतस्याक्षरस्य ग्रहणप्रसङ्ग औद्गात्रविशेषस्य समर्पणम्—यथा  
 नीलं यदुत्पलं तदानयेति । एवमिहाप्युद्गीथो य ओंकारस्तमुपासीतेति ।  
 एवमेतस्मिन्सामानाधिकरण्यवाक्ये विमृश्यमान एते पक्षाः प्रतिभान्ति;  
 तत्रान्यतमनिर्धारणकारणाभावादनिर्धारणप्राप्ताविदमुच्यते—व्याप्तेश्च स-  
 मञ्जसमिति । चशब्दोऽयं तुशब्दस्थाननिवेशी पक्षत्रयव्यावर्तनप्रयोजनः ।  
 तदिह त्रयः पक्षाः सावद्या इति पर्युदस्यन्ते । विशेषणपक्ष एवैको निर-  
 वद्य इत्युपादीयते । तत्राध्यासे तावद्या बुद्धिरितरत्राध्यस्यते तच्छब्दस्य  
 लक्षणावृत्तित्वं प्रसज्येत तत्फलं च कल्प्येत । श्रूयत एव फलम् ‘आप-  
 यिता ह वै कामानां भवति’ ( छा० १।१।७ ) इत्यादीति चेत्,—न,

तस्यान्यफलत्वात् । आप्यादिदृष्टिफलं हि तन्नोद्गीथाध्यासफलम् । अप-  
वादेऽपि समानः फलाभावः । मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेत्,—न;  
पुरुषार्थोपयोगानवगमात् । नच कदाचिदप्योङ्कारादोङ्कारबुद्धिर्निवर्तते,  
उद्गीथाद्गोद्गीथबुद्धिः । न चेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरम्; उपास-  
नाविधिपरत्वात् । नाप्येकत्वपक्षः संगच्छते, निष्प्रयोजनं हि तदा शब्द-  
द्वयोच्चारणं स्यात्; एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात् । नच हौत्रविषय  
आध्वर्यवविषये वाऽक्षर ओङ्कारशब्दवाच्य उद्गीथशब्दप्रसिद्धिरस्ति ।  
नापि सकलायां साम्नो द्वितीयायां भक्ताबुद्गीथशब्दवाच्यायामोङ्कार-  
शब्दप्रसिद्धिर्येनानतिरिक्तार्थता स्यात् । परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिगृह्यते ।  
व्याप्तेः सर्ववेदसाधारण्यात् । सर्वव्याप्यक्षरमिह मा प्रसञ्जीयत उद्गीथ-  
शब्देनाक्षरं विशेष्यते । कथं नाम ? उद्गीथावयवभूत ओङ्कारो गृह्येतेति;  
नन्वस्मिन्नपि पक्षे समाना लक्षणा; उद्गीथशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वात् ।  
सत्यमेवमेतत्, लक्षणायामपि तु संनिकर्षविप्रकर्षौ भवत एव । अध्यास-  
पक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टा लक्षणा विशेषण-  
पक्षे त्ववयवविचनेन शब्देनावयवः समर्प्यत इति संनिकृष्टा, समुदा-  
येषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तमाना दृष्टाः पटप्रामादेषु ।  
अतश्च व्याप्तेर्हेतोरोमित्येतदक्षरमित्येतस्योद्गीथमित्येतद्विशेषणमिति सम-  
ञ्ज्ञसमेतत्, निरवद्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

( ५ सर्वाभेदाधिकरणम् । सू० १० )

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

वाजिनां छन्दोगानां च प्राणसंवादे श्रैष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राणस्योपा-  
स्यत्वमुक्तम् । वागादयोऽपि हि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्विता उक्ताः ते च  
गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः—‘यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसि-  
ष्ठोऽसि’ ( बृ० ६।१।१४ ) इत्यादिना । अन्येषामपि तु शाखिनां कौषीतकि-  
प्रभृतीनां प्राणसंवादेषु ‘अथातो निःश्रेयसादानम्’, ‘एता ह वै देवता

अहंश्रेयसे विवदमानाः' (कौ० २।१४) इत्येवंजातीयकेषु प्राणस्य श्रेष्ठ्यमुक्तम्, न त्विमे वसिष्ठत्वादयोऽपि गुणा उक्ताः । तत्र संशयः— किमिमे वसिष्ठत्वादयो गुणाः कचिदुक्ता अन्यत्राप्यस्यैरनुत नास्येर-  
न्निति । तत्र प्राप्तं तावन्नास्येरन्निति । कुतः ? एवं-शब्दसंयोगात् । 'अथो  
य एवं विद्वान्प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा' (कौ० २।१४) इति तत्र तत्रैवं-  
शब्देन वेद्यं वस्तुनिवेद्यते । एवं-शब्दश्च संनिहितावलम्बनो न शाखान्तर-  
परिपठितमेवंजातीयकं गुणजातं शक्नोति निवेदयितुम् । तस्मात्स्व-  
प्रकरणस्यैव गुणैर्निराकाङ्क्षत्वमिति । एवं प्राप्ते प्रत्याह—अस्येरन्निमे  
गुणाः कचिदुक्ता वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि । कुतः ? सर्वाभेदात् ।  
सर्वत्रैव हि तदेवैकं प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते; प्राणसंवादादि-  
सारूप्यात् । अभेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः कचिदुक्ता अन्यत्र  
नास्येरन् ? नन्वेवंशब्दस्तत्र तत्र भेदेनैवंजातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय  
समर्पयतीत्युक्तम् । अत्रोच्यते—यद्यपि कौपीतिकब्राह्मणगतेनैवं-शब्देन  
वाजसनेयिब्राह्मणगतं गुणजातमसंशब्दितमसंनिहितत्वात्तथापि तस्मिन्नेव  
विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेनैवं-शब्देन तत्संशब्दितमिति न परशाखा-  
गतमप्यभिन्नविज्ञानावरुद्धं गुणजातं स्वशाखागताद्विशिष्यते । न चैवं  
सति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वा भवति । एकस्यामपि हि शाखायां  
श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवन्ति; गुणवतो भेदाभावात् । नहि  
देवदत्तः शौर्यादिगुणस्त्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशान्तरं गतस्तद्देश्यैरविभा-  
वितशौर्यादिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति । यथा च तत्र परिचयविशेषा-  
देशान्तरेऽपि देवदत्तगुणा विभाव्यन्ते । एवमभियोगविशेषाच्छाखा-  
न्तरेऽप्युपास्या गुणाः शाखान्तरेऽप्यस्येरन् । तस्मादेकप्रधानसंबद्धा धर्मा  
एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहर्तव्या इति ॥ १० ॥

( ६ आनन्दाद्यधिकरणम् । सू० ११-१३ )

आनन्दाद्यः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरान्तु श्रुतिष्वानन्दरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्व-  
गतत्वं सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयका ब्रह्मणो धर्माः कचित्केचिच्छ्रूयन्ते । तेषु

संशयः—किमानन्दादयो ब्रह्मधर्मा यत्र यावन्तः श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः, किं वा सर्वे सर्वत्रेति । तत्र यथाश्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते—आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः । कस्मात् ? सर्वाभेदादेव । सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात्सर्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां, तेनैव पूर्वाधिकरणोदितेन देवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन ॥ ११ ॥

नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्णेरन् । तथा हि—तैत्तिरीयक आनन्दमयमात्मानं प्रकन्यान्नायते—‘तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ ( तै० २।५ ) इति । अत उत्तरं पठति—

**प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥**

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयक आन्नातानां नास्त्यन्यत्र प्राप्तिः । यत्कारणं—प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इत्येते परस्परापेक्षया भोक्त्रन्तरापेक्षया चोपचितापचितरूपा उपलभ्यन्ते । उपचयापचयौ च सति भेदे संभवतः, निर्भेदं तु ब्रह्म ‘एकमेवाद्वितीयम्’ ( छा० ६।२।१ ) इत्यादिश्रुतिभ्यः । न चैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः, कोशधर्मास्त्वेत इत्युपदिष्टमस्माभिः ‘आनन्दमयोऽभ्यासात्’ ( ब्र० सू० १।१।१२ ) इत्यत्र । अपि च परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प्यन्ते, न द्रष्टव्यत्वेन । एवमपि सुतरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनाम् । ब्रह्मधर्मास्त्वेतान्कृत्वा न्यायमात्रमिदमाचार्येण प्रदर्शितं—प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । स च न्यायोऽन्येषु निश्चितेषु ब्रह्मधर्मेषूपासनायोपविश्यमानेषु नेतव्यः संयद्वामादिषु सत्यकामादिषु च । तेषु हि सत्यप्युपास्यस्य ब्रह्मण एकत्वे, प्रक्रमभेदादुपासनाभेदे सति, नान्योन्यधर्माणामन्योन्यत्र प्राप्तिः । यथा च द्वे नार्यावेकं नृपतिमुपासाते—छत्रेणान्या चामरेणान्या, तत्रोपास्यैकत्वेऽप्युपासनाभेदो धर्मव्यवस्था च भवति,—एवमिहापीति । उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मण्युपपद्यते, न निर्गुणे परस्मिन्ब्रह्मणि । अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्माणां कचिच्छ्रुतानां सर्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे त्वानन्दादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थैवोच्यमाना अर्थ-  
सामान्यात्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात्सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति  
वैषम्यम्, प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि त इति ॥ १३ ॥

( ७ आध्यानाधिकरणम् । सू० १४-१५ )

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

काठके हि पठ्यते—‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।  
मनसस्तु परा बुद्धिः’ ( क० ३।१० ) इत्यारभ्य ‘पुरुषाच्च परं किञ्चि-  
त्सा काष्ठा सा परा गतिः’ ( क० ३।११ ) इति । तत्र संशयः—  
किमिमे सर्व एवार्थादयस्ततस्ततः परत्वेन प्रतिपाद्यन्त उत पुरुष एवैभ्यः  
सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति । तत्र तावत्सर्वेषामेवैषां परत्वेन प्रतिपाद-  
नमिति भवति मतिः । तथा हि श्रूयते—‘इदमस्मात्परमिदमस्मात्परम्’  
इति । ननु बहुवचनेषु परत्वेन प्रतिपिपादयिषितेषु वाक्यभेदः स्यात्,  
नैष दोषः; वाक्यबहुत्वोपपत्तेः । बहून्वेव हेतानि वाक्यानि प्रभवन्ति  
बहूनर्थान्परत्वोपेतान्प्रतिपादयितुम् । तस्मात्प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादन-  
मिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—पुरुष एव हेभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति  
युक्तम्, न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनम् । कस्मात् ? प्रयोजनाभावात् ।  
न हीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा । पुरुषे  
त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन्सर्वानर्थत्रातातीते प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयोजनं  
मोक्षसिद्धिः । तथा च श्रुतिः—‘निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते’ ( क०  
३।१५ ) इति । अपि च परप्रतिपेधेन काष्ठाशब्देन च पुरुषविषयमादरं  
दर्शयन्पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव पूर्वापरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति—आध्यानाये-  
ति । आध्यानपूर्वकाय सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः । सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहा-  
ध्यानमुपदिश्यते, न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानम् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैवेयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः । यत्कारणम् ‘एष



सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' (कठ० ३।१२) इति प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह । अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षितमिति गम्यते । तस्यैव च दुर्विज्ञानतां संस्कृतमिति गम्यतां च दर्शयति । तद्विज्ञानायैव 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' (कठ० ३।१३) इत्याध्यानं विदधाति । तद्व्याख्यातम् 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' (ब्र० सू० १।४।१) इत्यत्र । एवमनेकप्रकार आशयातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते, नेतरेषु । अपि च 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (क० ३।९) इत्युक्ते, किं तदध्वनः पारं, विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायामिन्द्रियाद्यनुक्रमणात्परमपदप्रतिपत्त्यर्थं एवायमायास इत्यवसीयते ॥ १५ ॥

(८ आत्मगृहीत्यधिकरणम् । सू० १६-१७)

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते—'आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकास्तु सृजा' इति (ऐ० १।१) 'स इमाँल्लोकानसृजताँभो मरीचीर्मरमापः' (ऐ० १।२) इत्यादि । तत्र संशयः—किं पर एवात्मेहात्मशब्देनाभिलष्यत उतान्यः कश्चिदिति । किं तावत्प्राप्तम् ? न परमात्मेहात्मशब्दाभिलष्यो भवितुमर्हतीति । कस्मात् ? वाक्यान्वयदर्शनात् । ननु वाक्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो दृश्यते; प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणात्, ईक्षणपूर्वकस्रष्टृत्ववचनाच्च । नेत्युच्यते; लोकसृष्टिवचनात् । परमात्मनि हि स्रष्टरि परिगृह्यमाणे महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या, लोकसृष्टिस्त्विहादावुच्यते । लोकाश्च महाभूतसंनिवेशविशेषाः । तथा चाम्भःप्रभृतील्लोकेत्येनैव निर्ब्रवीति—'अदोऽम्भः परेण दिवम्' (ऐ० १।२) इत्यादिना । लोकसृष्टिश्च परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते । तथा हि श्रुतिर्भवति—'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' (बृ० १।४।१) इत्याद्या । स्मृतिरपि 'स वै शरीरी प्रथमः

टिप्प०—१ अम्भः स्वर्गः, मरीचयोऽन्तर्िक्षलोकः, मरो मर्त्यलोकः, आपः पाताललोकः । २ आत्मा हिरण्यगर्भः । पुरुषविधो नराकारः ।

स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत' इति ।  
 ऐतरेयिणोऽपि 'अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते 'रेतो देवाः' इत्यत्र पूर्व-  
 स्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टिमामनन्ति । आत्मशब्दोऽपि  
 तस्मिन्प्रयुज्यमानो दृश्यते—'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' (बृ०  
 १।४।१) इत्यत्र । एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुपपद्यते ।  
 ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नम् । अपि च 'ताभ्यो गामा-  
 नयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अश्ववन्' इत्येवंजातीयको  
 भूयान्व्यापारविशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्वात्मसु प्रसिद्ध इहानुगम्यते ।  
 तस्माद्विशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—पर एवा-  
 त्मेहात्मशब्देन गृह्यत इतरवत् । यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु 'तस्माद्वा एत-  
 स्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१।१) इत्येवमादिषु परस्यात्मनो  
 ग्रहणम् । यथा चेतस्मिँल्लौकिकात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्म-  
 शब्देन गृह्यते, तथेहापि भवितुमर्हति । यत्र तु 'आत्मैवेदमग्र आसीत्'  
 (बृ० १।४।१) इत्येवमादौ 'पुरुषविधः' (बृ० १।४।१) इत्येवमादि  
 विशेषणान्तरं श्रूयते, भवेत्तत्र विशेषवत् आत्मनो ग्रहणम् । अत्र पुनः  
 परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरमुपलभ्यते—'स ईक्षत लोकान्  
 सृजा इति' (ऐ० १।१) 'स इमाँल्लोकानसृजत' (ऐ० १।२) इत्येवमादि ।  
 तस्मात्तस्यैव ग्रहणमिति न्याय्यम् ॥ १६ ॥

### अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

वाक्यान्वयदर्शनात् परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमिति ।  
 अत्रोच्यते—स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नं परमात्मनो ग्रहणम् ।  
 कस्मात् ? अवधारणात् । परमात्मग्रहणे हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारण-  
 माज्ञसमवकल्पते । अन्यथा ह्यनाज्ञसं तत्परिकल्पेत् । लोकसृष्टिवचनं  
 तु श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यानन्तरमिति योजयिष्यामि । यथा 'तत्ते-  
 जोऽसृजत' (छा० ६।२।३) इत्येतच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धवियद्वायुसृष्ट्यान-

न्तरमित्ययुजमेवमिहापि । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो हि समानविषयो विशेषः  
श्रुत्यन्तरेषूपसंहर्तव्यो भवति । योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमस्ताभ्यो  
गामानयदित्येवमादिः सोऽपि विवक्षितार्थावधारणानुगुण्येनैव ग्रही-  
तव्यः । न ह्ययं सकलः कथाप्रबन्धो विवक्षित इति शक्यते वक्तुम् ;  
तत्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात् । ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितम् । तथा हि—  
अम्भःप्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाभ्यादीनां सृष्टिं शिष्टा करणानि  
करणयतनं च शरीरमुपदिश्य स एव स्रष्टा 'कथं न्विवदं मद्गते स्यात्'  
(ऐ० ३।११) इति वीक्ष्येदं शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति—'स एतमेव  
सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत्' (ऐ० ३।११) इति । पुनश्च 'यदि  
वाचाभिर्व्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितम्' (ऐ० ३।११) इत्येवमादिना  
करणव्यापारविवेचनपूर्वकम् 'अथ कोऽहम्' (ऐ० ३।११) इति वीक्ष्य  
'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तंतममपश्यत्' (ऐ० ३।१३) इति ब्रह्मात्मत्व-  
दर्शनमवधारयति । तथोपरिष्ठात् 'एष ब्रह्मैष इन्द्रः' (ऐत० ५।३) इत्या-  
दिना समस्तभेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य 'सर्वं तत्प्रज्ञानेनं प्रज्ञाने  
प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐत० ५।३) इति  
ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधारयति । तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनपवादम् ॥१७॥

अपरा योजना—आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ वाजसनेयके 'कतम  
आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' (बृ० ४।३।  
७) इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसङ्गविनिर्मुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मा-  
त्मतामवधारयति । तथा ह्युपसंहरति—'स वा एष महानज आत्माऽ-  
जरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (बृ० ४।४।२५) इति । छान्दोग्ये तु 'सदेव  
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१) इत्यन्तरैरेवात्म-  
शब्दमुपक्रम्योर्दके 'स आत्मा तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) इति तादात्म्य-  
मुपदिशति । तत्र संशयः—तुल्यार्थत्वं किमनयोरान्नानयोः स्यादतुल्या-  
र्थत्वं वेति । अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्राप्तमतुल्यत्वादान्नानयोः । न

आज्ञानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुम् ; आज्ञानतत्त्वत्वादर्थपरिग्रहस्य ।  
 बाजसनेयके चात्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते । छान्दोग्ये  
 तूपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः । ननु छन्दोगानामप्यस्त्युदके तादा-  
 त्म्योपदेश इत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् ; उपक्रमतत्त्वत्वादुपसंहारस्य, तादात्म्य-  
 संपत्तिः सेति मन्यते । तथा प्राप्तेऽभिधीयते—आत्मगृहीतिः ‘सदेव  
 सोम्येदमग्र आसीत्’ ( छा० ६।१।१ ) इत्यत्र छन्दोगानामपि भवितुमर्हति,  
 इतरवत् । यथा ‘कतम आत्मा’ ( बृ० ४।३।७ ) इत्यत्र बाजसनेयिना-  
 मात्मगृहीतिस्तथैव । कस्मात् ? उत्तरात्तादात्म्योपदेशात् [ १६ ] ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् । यदुक्तम्—उपक्रमान्वयादुपक्रमे  
 चात्मशब्दश्रवणाभावाच्चात्मगृहीतिरिति तस्य कः परिहार इति चेत्,—  
 सोऽभिधीयते—स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नेहात्मगृहीतिः । अवधार-  
 णात् । तथा हि—‘येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्’ ( छा०  
 ६।१।१ ) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमवधार्य तत्संपिपादयिषया ‘सदेव’  
 इत्याह । तच्चात्मगृहीतौ सत्यां संपद्यते । अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा  
 स न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञानं संपद्येत । तथा प्रागुत्पत्तेरेकत्वाव-  
 धारणं जीवस्य चात्मशब्देन परामर्शः स्वाभावस्थायां च तत्स्वभावसंपत्ति-  
 कथनं परिचोदनापूर्वकं च पुनः पुनः ‘तत्त्वमसि’ ( छा० ६।८।७ ) इत्यवधार-  
 णम्—इति च सर्वमेतत्तादात्म्यप्रतिपादनायमेवावकल्पते, न तादात्म्यसंपा-  
 दनायाम् । न चात्रोपक्रमतत्त्वोपायासो न्याय्यः । न ह्युपक्रम आत्मत्व-  
 संकीर्तनमनात्मत्वसंकीर्तनं वाऽस्ति । सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतेन  
 विशेषेण विरुध्यते; विशेषाकाङ्क्षित्वात्सामान्यस्य । सच्छब्दार्थोऽपि  
 च पर्यालोच्यमानो न मुख्यादात्मनोऽन्यः संभवति, अतोऽन्यस्य  
 वस्तुजातस्यारम्भणशब्दादिभ्योऽनृतत्वोपपत्तेः । आज्ञानवैषम्यमपि  
 नावश्यमर्थवैषम्यमावहति; आहर पात्रं पात्रमाहरेत्येवमादिष्वर्थसाम्येऽपि  
 तद्दर्शनात् । तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि  
 प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धम् [ १७ ] ॥

(९ कार्याख्यानाधिकरणम् । सू० १८)

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे आदिमर्यादं प्राणस्यान्नमाम्नाय तस्यैवापो वास आमनन्ति । अनन्तरं च छन्दोगा आमनन्ति—‘तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चद्विः परिदधति’ (छा० ५।१।२) इति । वाजसनेयिनस्त्वामनन्ति—‘तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा चाचामन्त्येतमेव तदनमनमं कुर्वन्तो मन्यन्ते’ (बृ० ६।१।१४) ‘तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनमं कुरुते’ इति । तत्र त्वाचमनमनमताचिन्तनं च प्राणस्य प्रतीयते तत्किमुभयमपि विधीयत उताचमनमेवोतानमताचिन्तनमेवेति विचार्यते । किं तावत्प्राप्तम् ? उभयमपि विधीयत इति । कुतः ? उभयस्याप्यवगम्यमानत्वात् । उभयमपि चैतदपूर्वत्वाद्विध्यर्हम् । अथवाऽऽचमनमेव विधीयते, विस्पष्टा हि तस्मिन्विधिविभक्तिस्तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदिति । तस्यैव स्तुत्यर्थमनमतासंकीर्तनमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—नाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते; कार्याख्यानात् । प्राप्तमेव हीदं कार्यत्वेनाचमनं प्रायत्यर्थं स्मृतिप्रसिद्धमन्वाख्यायते । नन्विदं श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलं स्यात्, नेत्युच्यते; विषयनानात्वात् । सामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसंबद्धं प्रायत्यर्थमाचमनं प्रापयति । श्रुतिस्तु प्राणविद्याप्रकरणपठिता तद्विषयमेवाचमनं विदधती विदध्यात् । नच भिन्नविषययोः श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभावोऽवकल्पते । न चेयं श्रुतिः प्राणविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यतीति शक्यमाश्रयितुम्; पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिन आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । अत एव च नोभयविधानम् । उभयविधाने च वाक्यं भिद्येत । तस्मात्प्राप्तमेवाशिशिष्यतामशितवतां चोभयत आचमनमनूय ‘एतमेव तदनमनमं कुर्वन्तो मन्यन्ते’ (बृ० ६।१।१४) इति प्राणस्यानमताकरणसंकल्पोऽनेन वाक्येनाचमनीयास्वस्तु प्राणविद्यासंबन्धित्वेनापूर्वं उपदिश्यते । न चायमनमतावाद आचमन-

स्तुत्यर्थ इति न्याय्यम्; आचमनस्याविधेयत्वात्, स्वयं चान्नप्रतासंकल्पस्य विधेयत्वप्रतीतेः । न चैवं सत्येकस्याचमनस्योभयार्थताभ्युपगता भवति— प्रायत्यार्थता परिधानार्थता चेति; क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात् । क्रियान्तरमेव ह्याचमनं नाम प्रायत्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगम्यते, तदीयासु त्वप्सु वासःसंकल्पनं नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगम्यत इत्यनवद्यम् । अपि च 'यदिदं किंचा श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतंगेभ्यस्तत्तेऽन्नम्' (बृ० ६।१।१४) इत्यत्र तावन्न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यं वक्तुम्; अशब्दत्वादशक्यत्वाच्च, सर्वं तु प्राणस्यान्नमितीयमन्न-दृष्टिश्चोद्यते, तत्साहचर्याच्चापो वास इत्यत्रापि नापामाचमनं चोद्यते, प्रसिद्धास्वेव त्वाचमनीयास्त्वप्सु परिधानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तम् । न ह्यर्धवैशसं संभवति । अपि चाचमनन्तीति वर्तमानापदेशित्वान्नायं शब्दो विधिक्षमः । ननु मन्यन्त इत्यपि समानं वर्तमानापदेशित्वम् । सत्यमेव तत्; अवश्यविधेये त्वन्यतरस्मिन्वासःकार्याख्यानादपां वासःसंकल्पनमेवापूर्वं विधीयते, नाचमनं, पूर्ववद्धि तत्—इत्युपपादितम् । यदप्युक्तम्—विस्पष्टा चाचमने विधिविभक्तिरिति, तदपि पूर्ववत्त्वेनैवाचमनस्य प्रत्युक्तम् । अब एवाचमनस्याविधित्सितत्वादेतमेव तदनमनघ्नं कुर्वन्तो मन्यन्त इत्यत्रैव काण्वाः पर्यवस्यन्ति, नामनन्ति 'तस्मादेवंवित्' इत्यादि । तस्मान्माध्यंदिनानामपि पाठ आचमनानुवादेनैवंवित्त्वमेव प्रकृतप्राणवासो वित्त्वं विधीयत इति प्रतिपत्तव्यम् । योऽप्ययमभ्युपगमः कचिदाचमनं विधीयताम्, कचिद्वासोविज्ञानमिति—सोऽपि न साधुः; आपो वास इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैकरूप्यात्, तस्माद्वासोविज्ञानमेवेह विधीयते, नाचमनमिति न्याय्यम् ॥ १८ ॥

( १० समानाधिकरणम् । सू० १९ )

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

वाजसनेयिशाखायामभिरहस्ये शाण्डिल्यनामाङ्किता विद्या विज्ञाता । तत्र च गुणाः श्रूयन्ते—'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम्' इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः

पठ्यते—‘मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ब्रीहिवी  
यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशक्ति  
यदिदं किञ्च’ (बृ० ५।६।१) इति । तत्र संशयः—किमियमेका  
विद्याऽग्निरहस्यबृहदारण्यकयोगुणोपसंहारश्च, उत द्वे इमे विद्ये गुणानुप-  
संहारश्चेति । किं तावत्प्राप्तम् ? विद्याभेदो गुणव्यवस्था चेति । कुतः ?  
पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । भिन्नासु हि शाखास्वध्येतृवेदितृभेदात्पौनरुक्त्य-  
परिहारमालोच्य विद्यैकत्वमध्यवसायैकत्रातिरिक्ता गुणा इतरत्रोप-  
संहियन्ते प्राणसंवादादिष्वित्युक्तम् । एकस्यां पुनः शाखायामध्येतृ-  
वेदितृभेदाभावादशक्यपरिहारे पौनरुक्त्ये न विप्रकृष्टदेशस्यैका विद्या  
भवितुमर्हति । न चात्रैकमाग्नानं विद्याविधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति  
विभागः संभवति; तदा ह्यतिरिक्ता एव गुणा इतरत्रेतरत्र चान्नायेरन्न  
समाना अपि तूभयत्राग्नयन्ते मनोमयत्वादयः । तस्मान्नान्योन्यं गुणो-  
पसंहार इति । एवं प्राप्ते ब्रूमहे—यथा भिन्नासु शाखासु विद्यैकत्वं  
गुणोपसंहारश्च भवत्येवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हति; उपास्याभेदात् ।  
तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं प्रत्यभिजा-  
नीमः । उपास्यं च रूपं विद्यायाः । नच विद्यमाने रूपाभेदे विद्याभेद-  
मध्यमवसातुं शक्नुमः । नापि विद्याऽभेदे गुणव्यवस्थानम् । ननु पौन-  
रुक्त्यप्रसङ्गाद्विद्याभेदोऽध्यवसितः, नेत्युच्यते; अर्थविभागोपपत्तेः ।  
एकं ह्याग्नानं विद्याविधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति न किञ्चिन्नोप-  
पद्यते । नन्वेवं सति यदपठितमग्निरहस्ये, तदेव बृहदारण्यके पठितव्यम्—  
‘स एष सर्वस्येशानः’ इत्यादि । यत्तु पठितमेव मनोमय इत्यादि, तन्न  
पठितव्यम् । नैष दोषः; तद्वलेनैव प्रदेशान्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात् ।  
समानगुणान्नेन हि विप्रकृष्टदेशां शाण्डिल्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्या-  
मीशानत्वाद्युपदिश्यते । अन्यथा हि कथं तस्यामयं गुणविधिरभिधीयते ?  
अपि चाप्राप्तांशोपदेशेनार्थवति वाक्ये संज्ञाते प्राप्तांशपरामर्शस्य नित्यानु-  
वादतयाऽप्युपपद्यमानत्वान्न तद्वलेन प्रत्यभिज्ञोपोदितुं शक्यते । तस्मादत्र  
समानायामपि शाखायां विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥



( ११ संबन्धाधिकरणम् । सू० २०—२१ )

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके 'सत्यं ब्रह्म' ( बृ० ५।५।१ ) इत्युपक्रम्य 'तद्यत्तत्सत्य-  
मसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्ष-  
न्पुरुषः' ( बृ० ५।५।२ ) इति तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवतमध्यात्मं  
चायतनविशेषमुपदिश्य व्याहृतिशरीरत्वं च संपाद्य द्वे उपनिषदावुपदि-  
श्येते । तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम् । तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम् । तत्र  
संशयः—किमविभागेनैवोभे अप्युपनिषदावुभयत्रानुसंधातव्ये, उत  
विभागेनैकाऽधिदैवमेकाऽध्यात्ममिति । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमते । यथा  
शाण्डिल्यविद्यायां विभागेनाप्यधीतायां गुणोपसंहार उक्त एवमन्यत्रा-  
प्येवंजातीयके विषये भवितुमर्हति; एकविद्याभिसंबन्धात् । एका  
हीयं सत्यविद्याऽधिदैवमध्यात्मं चाधीता; उपक्रमाभेदाद्व्यतिषक्तपाठाच्च ।  
कथं तस्यामुदितो धर्मस्तस्यामेव न स्यात् ? यो ह्याचार्ये कश्चिदनु-  
गमनादिराचारश्चोदितः स ग्रामगतेऽरण्यगते च तुल्यवदेव भवति ।  
तस्मादुभयोरप्युपनिषदोरुभयत्र प्राप्तिरिति ॥ २० ॥

एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न वोभयोरुभयत्र प्राप्तिः । कस्मात् ? विशेषात् । उपासनस्थानवि-  
शेषोपनिबन्धादित्यर्थः । कथं स्थानविशेषोपनिबन्ध इति ? उच्यते—'य  
एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः' ( बृ० ५।५।२ ) इति ह्याधिदैविकं पुरुषं  
प्रकृत्य तस्योपनिषदहरिति श्रावयति । 'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः'  
( बृ० ५।५।४ ) इति ह्याध्यात्मिकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदह-  
मिति । तस्येति चैतत्संनिहितावलम्बनं सर्वनाम, तस्मादायतनवि-  
शेषव्यप्राश्रयेणैवैते उपनिषदावुपदिश्येते । कुत उभयोरुभयत्र प्राप्तिः ?  
नन्वेक एवायमधिदैवतमध्यात्मं च पुरुषः; एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण  
आयतनद्वयप्रतिपादनात् । सत्यमेवमेतत्; एकस्यापि त्ववस्थावि-

शेषोपादानेनेवोपनिषद्विशेषोपदेशात्तदवस्थस्यैव सा भवितुमर्हति । अस्ति चायं दृष्टान्तः—सत्यव्याचार्यस्वरूपानपाये, यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तन-मुक्तं न तत्तिष्ठतो भवति । यच्च तिष्ठत उक्तं न तदासीनस्येति । ग्रामा-रण्ययोस्त्वाचार्यस्वरूपानपायात्तत्स्वरूपानुबद्धस्य च धर्मस्य ग्रामारण्य-कृतविशेषाभावादुभयत्र तुल्यवद्भाव इत्यदृष्टान्तः सः । तस्माद्व्यव-स्थाऽनयोरुपनिषदोः ॥ २१ ॥

**दर्शयति च ॥ २२ ॥**

अपि चैवंजातीयकानां धर्माणां व्यवस्थेति लिङ्गदर्शनं भवति—‘तस्यै-तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम’ (छा० १।१।५) इति कथमस्य लिङ्गत्वमिति ? तदुच्यते—अक्ष्यादित्यस्थान-भेदभिन्नान्धर्मानन्योन्यस्मिन्ननुपसंहार्यान्पश्यन्निहातिदेशेनादित्यपुरुषगता-न्रूपादीनक्षिपुरुषे उपसंहरति—‘तस्यैतस्य तदेव रूपम्’ (छा० १।१।५) इत्यादिना । तस्माद्व्यवस्थिते एवैते उपनिषदाविति निर्णयः ॥ २२ ॥

**( १२ संभृत्यधिकरणम् । सू० २३ )**

**संभृतिद्युव्यास्यपि चातः ॥ २३ ॥**

‘ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान’ इत्येवं राणा-यनीयानां खिलेषु वीर्यसंभृतिद्युनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो विभूतयः पठ्यन्ते । तेषामेव चोपनिषदि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते । तासु ब्रह्मविद्यासु ता ब्रह्मविभूतय उपसंह्रियेरन्न वेति विचारणायां ब्रह्मसंब-न्धादुपसंहारप्राप्तावेवं पठति । संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयो विभूतयः शाण्डि-ल्यविद्याप्रभृतिषु नोपसंहर्तव्याः; अत एव चायतनविशेषयोगात् । तथा हि शाण्डिल्यविद्यायां हृदयायतनत्वं ब्रह्मण उक्तम्—‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये’ (छा० ३।१।३) इति । तद्वदेव दहरविद्यायामपि ‘दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’ (छा० ८।१।१) इति । उपकोसलविद्यायां त्वक्षयायतनत्वम् ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ (छा० ४।१।५।१) इति ।

एवं तत्र तत्र तत्तदाध्यात्मिकमायतनमेतासु विद्यासु प्रतीयते । आधि-  
 दैविक्यस्त्वेता विभूतयः संभृतिशुभ्यामिप्रभृतयः, तासां कुत एतासु प्राप्तिः ?  
 नन्वेतास्त्वध्याधिदैविक्यो विभूतयः श्रूयन्ते—‘ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो  
 लोकेभ्यः’ ( छा० ३।१।१३ ) ‘एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु  
 भाति’ ( छा० ४।१।५४ ) ‘यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय  
 आकाश उभे अस्मिन्वावापृथिवी अन्तरेव समाहिते’ ( छा० ८।१।३ )  
 इत्येवमाद्याः । सन्ति चान्या आयतनविशेषहीना अपीह ब्रह्मविद्याः  
 षोडशकलाद्याः । सत्यम्, एवमेतत्; तथाप्यत्र विद्यते विशेषः संभृत्याद्य-  
 नुपसंहारहेतुः । समानगुणान्नानेन हि प्रत्युपस्थापितासु विप्रकृष्टदेशास्वपि  
 विद्यासु विप्रकृष्टदेशा गुणा उपसंहारिण्येति युक्तम्, संभृत्यादयस्तु  
 शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्च मनोमयत्वादयो गुणाः परस्परव्यावृत्त-  
 स्वरूपत्वाच्च प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः । नच ब्रह्मसंबन्ध-  
 मात्रेण प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनमित्युच्यते; विद्याभेदेऽपि तदुप-  
 पत्तेः । एकमपि हि ब्रह्म विभूतिभेदेरनेकधोपास्यत इति स्थितिः;  
 परोवरीयस्त्वादिवद्भेददर्शनात् । तस्माद्वीर्यसंभृत्यादीनां शाण्डिल्यविद्या-  
 दिष्वनुपसंहार इति ॥ २३ ॥

( १३ पुरुषाद्यधिकरणम् । सू० २४ )

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या । तत्र पुरुषो  
 यज्ञः कल्पितः । तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितम् । अशि-  
 शिषादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितानि । अन्ये च धर्मास्तत्र समधि-  
 गता आशीर्मन्त्रप्रयोगादयः । तैत्तिरीयका अपि कंचिपुरुषयज्ञं कल्पय-  
 न्ति—‘तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी’ ( नारा० ८० )  
 इत्येतेनानुवाकेन । तत्र संशयः—किं य इतरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्ते  
 तैत्तिरीयकेषूपसंहर्तव्याः, किं वा नोपसंहर्तव्या इति ? पुरुषयज्ञत्वाविशे-  
 षादुपसंहारप्राप्तावाचक्ष्महे—नोपसंहर्तव्या इति । कस्मात् ? तद्रूपप्रत्यभि-  
 ज्ञानाभावात् । तदाहाचार्यः—पुरुषविद्यायामिवेति । यथैकेषां शास्त्रिणां

ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामात्रानं नैवमितरेषां तैत्तिरीयागामा-  
 ज्ञानमस्ति । तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञसंपादनं दृश्यते; पत्नीयजमान-  
 वेदिवेदबर्हिर्गूपाज्यपशृत्विगाद्यनुक्रमणात् । यदपि सवनसंपादनं तदपी-  
 तरविलक्षणमेव—‘यत्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च तानि’ (नारा० ८०)  
 इति । यदपि किञ्चिन्मरणावभृथत्वादिसाम्यं, तदप्यल्पीयस्त्वाङ्गुयसा  
 वैलक्षणेनाभिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापनक्षमम् । नच तैत्तिरीयके पुरु-  
 षस्य यज्ञत्वं श्रूयते; विदुषो यज्ञस्येति हि नचैते समानाधिकरणे  
 षष्ठ्यौ—विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति । नहि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति ।  
 व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ—विदुषो यो यज्ञस्तस्येति । भवति हि पुरुषस्य  
 मुख्यो यज्ञसंबन्धः । सत्यां च गतौ मुख्य एवार्थ आश्रयितव्यो न  
 भाक्तः । आत्मा यजमान इति च यजमानत्वं पुरुषस्य निश्चुवन्वैयधि-  
 करण्येनैवास्य यज्ञसंबन्धं दर्शयति । अपि च तस्यैवंविदुष इति सिद्धवदनु-  
 वादश्रुतौ सत्यां पुरुषस्य यज्ञभावमात्मादीनां च यजमानादिभावं प्रति-  
 पित्समानस्य वाक्यभेदः स्यात् । अपि च ससंन्यासमात्मविद्यां पुरस्तादु-  
 पदिश्यानन्तरं तस्यैवंविदुष इत्याद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पूर्वशेष एवैष  
 आज्ञायो न स्वतन्त्र इति प्रतीमः । तथा चैकमेव फलमुभयोरप्यनुवाक-  
 योरुपलभामहे—‘ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति’ (नारा० ८०) इति । इतरेषां  
 त्वनन्यशेषः पुरुषविद्याप्रायः, आयुरभिवृद्धिफलो ह्यसौ; ‘स ह  
 षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद’ (छा० ३।१६।७) इति समभिव्या-  
 हारात् । तस्माच्छाखान्तराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणामाशीर्मन्त्रादीना-  
 मप्राप्तिस्तैत्तिरीयके ॥ २४ ॥

(१४ वेधाद्यधिकरणम् । सू० २५)

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

अस्त्याथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रसमाज्ञायः—‘सर्वं प्रविध्य  
 हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपुक्तः’ इत्यादिः ।  
 ताण्डिनाम्—‘देव सवितः प्रसुव यज्ञम्’ इत्यादिः । शाठ्यायनिनाम्—  
 ‘श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि’ इत्यादिः । कठानां तैत्तिरीयाणां च—‘शं नो  
 मित्रः शं वरुणः’ (तै० १।१।१) इत्यादिः । वाजसनेयिनां तूपनिषदारम्भे

प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते—‘देवा ह वै सत्रं निषेदुः’ इत्यादि । कौपीत-  
 किनामप्यग्निष्टोमब्राह्मणम्—‘ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्मणैव ते  
 ब्रह्मोपयन्ति तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति य एतदहरुपयन्ति’ इति । किमिमे सर्वे  
 प्रविध्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंहियेरन्कि वा  
 नोपसंहियेरन्निति सीमां सामहे । किं तावन्नः प्रतिभाति ? उपसंहार एवै-  
 पां विद्यास्त्विति । कुतः ? विद्याप्रधानानामुपनिषद्ग्रन्थानां समीपे पाठात् ।  
 नन्वेपां विद्यार्थतया विधानं नोपलभामहे, बाढम्,—अनुपलभमाना  
 अपि त्वनुमास्यामहे; संनिधिसामर्थ्यात् । नहि संनिधेरर्थवत्त्वे संभवत्य-  
 कस्मादसावनाश्रयितुं युक्तः । ननु नैपां मन्त्राणां विद्याविषयं किञ्चित्साम-  
 र्थ्यं पश्यामः । कथं च प्रवर्ग्यादीनि कर्माण्यन्यार्थत्वेनैव विनियुक्तानि  
 सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्यमहीति ? नैष दोषः । सामर्थ्यं तावन्मन्त्राणां  
 विद्याविषयमपि किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् ; हृदयादिसंकीर्तनात् । हृदया-  
 दीनि हि प्रायेणोपासनेष्वायतनादिभावेनोपदिष्टानि तद्वारेण च हृदयं प्रवि-  
 श्येत्येवंजातीयकानां मन्त्राणामुपपन्नमुपासनाङ्गत्वम् । दृष्टश्चोपासनेष्वपि  
 मन्त्रविनियोगः—‘भूः प्रपद्येऽमुनामुनामुना’ ( छा० ३।१।१३ ) इत्येव-  
 मादिः । तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सतामवि-  
 रुद्धो विद्यासु विनियोगो वाजपेय इव बृहस्पतिसवस्येति । एवं प्राप्ते  
 ब्रूमः—नैषामुपसंहारो विद्यास्त्विति । कस्मात् ? वेधाद्यर्थभेदात् । हृदयं  
 प्रविश्येत्येवंजातीयकानां हि मन्त्राणां येऽर्था हृदयवेधादयो भिन्ना अन-  
 भिसंबद्धास्त उपनिषदुदिताभिर्विद्याभिः । न तेषां ताभिः संगन्तुं साम-  
 र्थ्यमस्ति । ननु हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगात्तद्वारक उपासनासंबन्ध  
 उपन्यस्तः, नेत्युच्यते; हृदयमात्रसंकीर्तनस्य ह्येवमुपयोगः कथंचिदुत्प्रे-  
 क्ष्येत । नच हृदयमात्रमत्र मन्त्रार्थः । हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्येत्येवं-  
 जातीयको हि न सकलो मन्त्रार्थो विद्याभिरभिसंबध्यते । आभिचारिक-  
 विषयो ह्येषोऽर्थः । तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा सर्वं प्रविध्येत्येतस्य मन्त्र-  
 स्याभिसंबन्धः । तथा ‘देव सवितः प्रसुव यज्ञम्’ इत्यस्य यज्ञप्रसवलिङ्ग-  
 त्वाद्यज्ञेन कर्मणा संबन्धः, तद्विशेषसंबन्धस्तु प्रमाणान्तरादनुसर्तव्यः ।  
 एवमन्येषामपि मन्त्राणां केषांचिल्लिङ्गेन, केषांचिद्वचनेन, केषांचित्प्रमाणा-

न्तरेणेत्येवमर्थान्तरेषु विनियुक्तानां रहस्यपठितानामपि सतां न संनिधिमात्रेण विद्याशेषत्वोपपत्तिः । दुर्बलो हि संनिधिः श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तन्त्रे—‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्’ (जै० सू० ३।३।१३) इत्यत्र । तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः । न ह्येषां विद्याभिः सहैकार्थ्यं किञ्चिदस्ति । वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरम्—‘वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत’ इति । अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्नो बलीयसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्बलेन प्रमाणेनान्यत्रापि विनियोगमर्हति । अगृह्यमाणविशेषत्वे हि प्रमाणयोरेतदेवं स्यान्नतु बलवद्बलवतोः प्रमाणयोरगृह्यमाणविशेषता संभवति; बलवद्बलवत्त्वविशेषादेव । तस्मादेवंजातीयकानां मन्त्राणां कर्मणां वा न संनिधिपाठमात्रेण विद्याशेषत्वमाशङ्कितव्यम् । अरण्यानुवचनादिधर्मसामान्यात् संनिधिपाठ इति संतोष्यम् ॥ २५ ॥

(१५ हान्यधिकरणम् । सू० २६)

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्य-  
पगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

अस्ति ताण्डिनां श्रुतिः—‘अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि’ (छा० ८।१३।१) इति । तथाऽऽथर्वणिकानाम् ‘तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ (मुण्ड० ३।२।८) इति । तथा शाठ्यायनिनः पठन्ति—‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्’ इति । तथैव कौषीतकिनः ‘तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्’ (कौ० १।४) इति । तदिह कचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते, कचित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्चो-

टिप्पण-१ समवाये समानविषयत्वेन द्वयोर्विरोधे परस्य दौर्बल्यं, कुतः, अर्थविप्रकर्षात् स्वार्थबोधने परस्य पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेः । २ दायं धनम् । उपयन्ति गृह्णन्ति ।

पायनम्; क्वचित्तूभयमपि हानमुपायनं च । तद्यत्रोभयं श्रूयते तत्र तावन्न किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । यत्राप्युपायनमेव श्रूयते, न हानं, तत्राप्यर्थादेव हानं संनिपतति । अन्यैरात्मीययोः सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमानयोरवश्यकत्वात्तद्धानस्य । यत्र तु हानमेव श्रूयते नोपायनं तत्रोपायनं संनिपतेद्वा न वेति निश्चिकित्सायामश्रवणादसंनिपातः । विद्यान्तरगोचरत्वाच्च शास्त्रान्तरीयस्य श्रवणस्य । अपि चात्मकर्तृकं सुकृतदुष्कृतयोर्हानम्, परकर्तृकं तूपायनम्, तयोरसत्यावश्यकभावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येत ? तस्मादसंनिपातो हानानुपायनस्येति । अस्यां प्राप्तौ पठति—‘हानौ त्विति । हानौ त्वेतस्यां केवलायामपि श्रूयमाणायामुपायनं संनिपतिमुमर्हति । तच्छेषत्वात् । हानशब्दशेषो ह्युपायनशब्दः समधिगतः कौपीतकिरहस्ये । तस्मादन्यत्र केवलहानशब्दश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिः । यदुक्तमश्रवणाद्विद्यान्तरगोचरत्वादानावश्यकत्वाच्चासंनिपात इति, तदुच्यते—भवेद्देशा व्यवस्थोक्तिर्यद्यनुष्ठेयं किञ्चिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनीष्येत । नत्विह हानमुपायनं वानुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते । विद्यास्तुत्यर्थं त्वनयोः संकीर्तनम् । इत्थं महाभागा विद्या यत्सामर्थ्यादस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते ते चास्य सुहृद्विषत्सु निविशेते इति । स्तुत्यर्थे चास्मिन्संकीर्तने हानानन्तरभावित्वेनोपायनस्य कचिच्छ्रुतत्वादन्यत्रापि हानश्रुतानुपायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकर्षलाभाय । प्रसिद्धा चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तरप्रवृत्तिः—‘एकविंशो वा इतोऽसावादित्यः’ ( छा० २।१०।५ ) इत्येवमादिषु । कथं हीहैकविंशतादित्यस्याभिधीयतानपेक्ष्यमाणेऽर्थवादान्तरे ‘द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः’ इत्येतस्मिन् । तथा ‘त्रिष्टुभौ भवतः सेन्द्रियत्वाय’ इत्येवमादिवादिषु ‘इन्द्रियं वै त्रिष्टुप्’ इत्येवमाद्यर्थवादान्तरापेक्षा दृश्यते । विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्य कथमन्यदीये सुकृतदुष्कृते अन्यैरुपेयेते इति नातीवाभिनिवेष्टव्यम् । उपायनशब्दशेषत्वादिति तु शब्दशब्दं समुच्चारयन्स्तुत्यर्थामेव हानानुपायनानुवृत्तिं सूचयति । गुणोपसंहारविवक्षायां ह्युपायनार्थस्यैव हानानुवृत्तिं ब्रूयात् । तस्मादुपसंहारविचारप्रसङ्गेन स्तुत्युपसंहारप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । कुशाळन्द-



स्तुत्युपगानवदित्युपमोपादानम् । तद्यथा भाल्लविनाम्—‘कुशा वानस्पत्याः  
 स्थ ता मा पात’ इत्येतस्मिन्निगमे कुशानामविशेषेण वनस्पतियोन्तिवेन  
 श्रवणे शाट्यायनिनामौदुम्बराः कुशा इति विशेषवचनादौदुम्बर्यः कुशा  
 आश्रीयन्ते । यथा च कचिद्देवासुरच्छन्दसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे ‘देव-  
 च्छन्दांसि पूर्वाणि’ इति पैङ्ग्यान्नानात्प्रतीयन्ते । यथा च षोडशिस्रोत्रे  
 केषांचित्कालविशेषप्राप्तौ ‘समयाभ्युपिते सूर्ये’ इत्यार्चश्रुतेः कालविशेष-  
 प्रतिपत्तिः । यथैव चाविशेषेणोपगानं केचित्समामनन्ति विशेषेण भाल्ल-  
 विनः । यथैतेषु कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयः, एवं हानावभ्युपाय-  
 नान्वय इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरकृतं हि विशेषं श्रुत्यन्तरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव  
 विकल्पः स्यात् । स चान्याय्यः सत्यां गतौ । तदुक्तं द्वादशलक्षण्यम्—  
 ‘अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्’ इति ।  
 अथवा—एतास्तेव विधूननश्रुतिष्वेतेन सूत्रेणैतच्चिन्तयितव्यम्—किमेनेन विधू-  
 ननवचनेन सुकृतदुष्कृतयोर्हानमभिधीयते, किंवाऽर्थान्तरमिति ? तत्र चैवं  
 प्रापयितव्यम् ; न हानं विधूननमभिधीयते—‘धूञ् कम्पने’ इति स्मरणात्,  
 ‘दोधूयन्ते ध्वजाप्राणी’ति च वायुना चाल्यमानेषु ध्वजामेषु प्रयोगदर्शनात्,  
 तस्माच्चालनं विधूननमभिधीयते । चालनं तु सुकृतदुष्कृतयोः कंचित्कालं  
 फलप्रतिबन्धनादित्येवं प्राप्य प्रतिवक्तव्यम् । हानावेवैष विधूननशब्दो  
 वर्तितुमर्हति; उपायनशब्दशेषत्वात् । नहि परपरिग्रहभूतयोः सुकृत-  
 दुष्कृतयोरप्रहीणयोः परैरुपायनं संभवति । यद्यपीदं परकीययोः सुकृत-  
 दुष्कृतयोः परैरुपायनं नाङ्गसं संभाव्यते, तथापि तत्संकीर्तनात्तावत्तदनु-  
 गुण्येन हानमेव विधूननं नामेति निर्णेतुं शक्यते । कचिदपि चेदं विधूननसं-  
 निधावुपायनं श्रूयमाणं कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवद्विधूननश्रुत्या सर्वत्रापेक्षमाणं  
 सार्वत्रिकं निर्णयकारणं संपद्यते । नच चालनं ध्वजाग्रवत्सुकृतदुष्कृतयो-  
 र्मुख्यं संभवति; अद्रव्यत्वात् । अथश्च रोमाणि विधून्वानस्त्यजन्नजः  
 सहैव तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शातयति ‘अथ इव रोमाणि विधूय

पापम्' (छा० ८।१३।१) इति च ब्राह्मणम् । अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च धातूनां न स्मरणविरोधः । तदुक्तमिति व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

(१६ सांपरायाधिकरणम् । सू० २७-२८)

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

देवयानेन पथा पर्यङ्कस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्य व्यध्वनि सुकृतदुष्कृतयोर्वियोगं कौपीतकिनः पर्यङ्कविद्यायामामनन्ति 'स एतं देवयानं पन्थानमासाद्यामिलोकमागच्छति' (कौ० १।३) इत्युपक्रम्य 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते' (कौ० १।४) इति । तत्किं यथाश्रुतं व्यध्वन्येव वियोगवचनं प्रतिपत्तव्यमाहोस्विदादावेव देहादपसर्पण इति विचारणायां श्रुतिप्रामाण्याद्यथाश्रुति प्रतिपत्तिप्रसक्तौ पठति—सांपराय इति । सांपराये गमन एव देहादपसर्पण इदं विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुष्कृतहानं भवतीति प्रतिजानीते । हेतुं चाचष्टे—तर्तव्याभावादिति । नहि विदुषः संपरेतस्य विद्यया ब्रह्म संप्रेप्ततोऽन्तराले सुकृतदुष्कृताभ्यां किंचित्प्राप्तव्यमस्ति, यदर्थं कतिचित्क्षणानक्षीणे ते कल्पयेयाताम् । विद्याविरुद्धफलत्वात्तु विद्यासामर्थ्येन तयोः क्षयः, स च यदैव विद्या फलाभिमुखी तदैव भवितुमर्हति । तस्मात्प्रागेव सन्नयं सुकृतदुष्कृतक्षयः पश्चात्पठ्यते । तथा ह्यन्येऽपि शाखिनस्ताण्डिनः शाठ्यायनिनश्च प्रागवस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानमामनन्ति—'अथ इव रोमाणि विधूय पापम्' (छा० ८।१३।१) इति, 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति च ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

यदि च देहादपसृप्तस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्यार्धपथे सुकृतदुष्कृतक्षयोऽभ्युपगम्येत, ततः पतिते देहे यमनियमविद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयहेतोः पुरुषप्रयत्नस्येच्छातोऽनुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तद्वेतुकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य स्यात् । तस्मात्पूर्वमेव साधकावस्थायां छन्दतोऽनुष्ठानं

तस्य स्यात् । तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानमिति द्रष्टव्यम् । एवं निमित्त-  
नैमित्तिकयोरुपपत्तिस्ताण्डिशाट्यायनिश्चयोश्च संगतिरिति ॥ २८ ॥

( १७ गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् । सू० २९-३० )

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

कचित्पुण्यपापहानसंनिधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते, कचिन्न । तत्र संश-  
यः—किं हानावविशेषेणैव देवयानः पन्थाः संनिपतेदुत विभागेन कचि-  
त्संनिपतेत् कचिन्नेति । यथा तावद्धानावविशेषेणैवोपायनानुवृत्तिरुक्तैवं  
देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्तावाचक्ष्महे । गतेर्देवयानस्य  
पथोऽर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति—कचिदर्थवती गतिः कचि-  
न्नेति, नाविशेषेण । अन्यथा ह्यविशेषेणैवैतस्यां गतावङ्गीक्रियमाणायां  
विरोधः स्यात् । ‘पुण्यपापे विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति’ ( सु०  
३।१।३ ) इत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रापणी गतिर्विरुध्येत । कथं हि निरञ्ज-  
नोऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत् ? गन्तव्यं च परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्त्या-  
यत्तमित्यानर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्यामहे ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

उपपन्नश्चायमुभयथाभावः—कचिदर्थवती गतिः कचिन्नेति; तल्लक्षणा-  
र्थोपलब्धेः । गतिकारणभूतो ह्यर्थः पर्यङ्कविद्यादिषु सगुणेषूपासनेषूप-  
लभ्यते । यत्र हि पर्यङ्कारोहणं पर्यङ्कस्थेन ब्रह्मणा संवदनं विशिष्टगन्धादि-  
प्राप्तिश्चेत्येवमादि बहु देशान्तरप्राप्त्यायत्तं फलं श्रूयते, तत्रार्थवती गतिः ।  
नहि सम्यग्दर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिरस्ति । न ह्यात्मैकत्वदर्शिनामाप्तकामा-  
नामिद्वैव दग्धाशेषक्लेशबीजानामारब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षि-  
तव्यं किंचिदस्ति, तत्रानर्थिका गतिः । लोकवच्चैव विभागो द्रष्टव्यः—यथा  
लोके ग्रामग्रामौ देशान्तरप्रापणः पन्था अपेक्ष्यते, नारोग्यप्राप्तावेवमिहा-  
पीति । भूयश्चैनं विभागं चतुर्थाध्याये निपुणतरमुपपादयिष्यामः ॥ ३० ॥

( १८ अनियमाधिकरणम् । सू० ३१ )

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती, न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्यु-  
क्तम् । सगुणास्वपि विद्यासु कासुचिद्वतिः श्रूयते—यथा पर्यङ्कविद्यायामुप-  
कोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां दहरविद्यायामिति । नान्यासु,—यथा मधु-  
विद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायामिति । तत्र  
संशयः—किं यास्वैवेषा गतिः श्रूयते तास्वैव नियम्येतोतानियमेन सर्वा-  
भिरेवंजातीयकाभिर्विद्याभिरभिसंबध्येतेति । किं तांवत्प्राप्तम् ? नियम इति ।  
यत्रैव श्रूयते तत्रैव भवितुमर्हति; प्रकरणस्य नियामकत्वात् । यद्यन्यत्रा-  
श्रूयमाणापि गतिर्विद्यान्तरं गच्छेच्छ्रुत्यादीनां प्रामाण्यं हीयेत; सर्वस्य सर्वा-  
र्थत्वप्रसङ्गात् । अपि चार्चिरादिकैकैव गतिरुपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निवि-  
द्यायां च तुल्यवत्पठ्यते, तत्सर्वार्थत्वेऽनर्थकं पुनर्वचनं स्यात् । तस्मान्नियम  
इत्येवं प्राप्ते पठति—अनियम इति । सर्वासामेवाभ्युदयप्राप्तिकलानां सगु-  
णानां विद्यानामविशेषेणैषा देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति । नन्वनियमा-  
भ्युपगमे प्रकरणविरोध उक्तः । नैपोऽस्ति विरोधः; शब्दानुमानाभ्यां  
श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः—‘तद्य इत्थं विदुः’ ( छा० ५।१०।१ )  
इति पञ्चाग्निविद्यावतां देवयानं पन्थानमवतारयन्ती ‘ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा-  
तप इत्युपासते’ ( का० ५।१०।१ ) इति विद्यान्तरशीलिनामपि पञ्चाग्निवि-  
द्याविद्धिः समानमार्गतां गमयति । कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरशीलि-  
नामियं गतिरिति ? ननु श्रद्धातपःपरायणानामेव स्यात्; तन्मात्रश्रवणात् ।  
नैष दोषः; नहि केवलभ्यां श्रद्धातपोभ्यामन्तरेण विद्याबलमेषा गति-  
र्लभ्यते; ‘विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा  
यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः’ इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मादिह श्रद्धातपोभ्यां  
विद्यान्तरोपलक्षणम् । वाजसनेयिनस्तु पञ्चाग्निविद्याधिकारेऽधीयते—  
‘य एवमेतद्विदुर्ये चासी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते’ ( बृ० ६।१।१५ )

इति । तत्र श्रद्धालवो ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयम् ; सत्य-  
शब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रयुक्तत्वात् । पञ्चाग्निविद्याविदां चेत्थं वित्तयैवो-  
पात्तत्वाद्विद्यान्तरपरायणानामेवैतदुपादानं न्याय्यम् । ‘अथ य एतौ  
पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं देन्दशूकम्’ ( वृ० ६”  
२।१६ ) इति च मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टमधोगतिं गमयन्ती श्रुति-  
र्देवयानपितृयाणयोरेवैनानन्तर्भावयति । तत्रापि विद्याविशेषादेशां  
देवयानप्रतिपत्तिः । स्मृतिरपि—‘शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते  
मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः’ ( म. गी. ८।२६ ) इति ।  
यत्पुनर्देवयानस्य पथो द्विराग्नानमुपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च,  
तदुभयत्राप्यनुचिन्तनार्थम् । तस्मादनियमः ॥ ३१ ॥

( १९ यावदधिकाराधिकरणम् । सू० ३२ )

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते । ननु  
विद्यायाः साधनभूतायाः संपत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्न वेति नेयं  
चिन्तोपपद्यते; नहि पाकसाधनसंपत्तावोदनो भवेन्न वेति चिन्ता संभवति,  
नापि भुञ्जानस्तृप्येन्न वेति चिन्त्यते; उपपन्ना त्वियं चिन्ता; ब्रह्मविदामपि  
केषांचिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथाहि—अपान्तरतमा  
नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिर्विष्णुनियोगात्कलिद्वापारयोः संधौ कृष्णद्वैपायनः  
संबभूवेति स्मरन्ति । वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन्निमिशपादपगत-  
पूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां संबभूवेति । भृग्वदीनामपि ब्रह्मण  
एव मानसपुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः श्रूयते । सनत्कुमारोऽपि  
ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव ।  
एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनां भूयसी देहान्तरोत्पत्तिः कथ्यते तेन तेन  
निमित्तेन स्मृतौ । श्रुतावपि मन्त्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते । ते च  
केचित्पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते, केचित्तु स्थित एव तस्मिन्योगैश्वर्य-  
वशादनेकदेहादानन्यायेन । सर्वे चैते समधिगतसकलवेदार्थाः

स्मर्यन्ते । तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात्प्राप्तं,—ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेति ॥ अत उत्तरमुच्यते—न; तेषामपान्तरतमः-प्रभृतीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानामधिकार-तन्त्रत्वात्स्थितेः । यथाऽसौ भगवान्सविता सहस्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसान उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति—‘अथ तत् ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता’ ( छा० ३।१।११ ) इति श्रुतेः, यथा च वर्तमाना ब्रह्मविद् आरब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति; ‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये’ ( छा० ६।१।१२ ) इति श्रुतेः, एवमपान्तरतमप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते, तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते फलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येणैव गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं संचरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुषितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वान्निर्माय देहान्युगपत्क्रमेण वाऽधितिष्ठन्ति । न चैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते; ‘त एवैते’ इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा हि सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामाऽव्युदस्य स्वं देहं, जानकं देहमाविश्य, व्युद्य तेन, पश्चात्स्वमेव देहमाविवेशेति स्मर्यते । यदि पयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत्ततोऽन्यदप्यदग्धवीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वा शङ्क्येत, नत्वियमाशङ्का युक्ता; ज्ञानात्कर्मवीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथा हि श्रुतिः—‘भिद्यते हृदय-ग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे’ ( मुण्ड० २।२।८ ) इति । ‘स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः’ ( छा० ७।२।६।२ ) इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि—‘यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा’ ( भ० गी० ४।३७ ) इति, ‘बीजान्यग्रयुपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

टिप्प०—१ ऊर्ध्वो विलक्षणः ब्रह्मरूपः सत् उदेत्य उद्गम्य । २ तेन जनकेन, व्युद्य विवादं कृत्वा ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः' इति चैवमाद्या । न चाविद्या-  
दिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपप-  
द्यते, नह्यग्निदग्धस्य शालिवीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते । प्रवृत्तफलस्य तु  
कर्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयाशिवृत्तिः; 'तस्य तावदेव चिरम्'  
(छा० ६।१।१२) इति शरीरपातावधिक्षेपकरणात् । तस्मादुपपन्ना  
यावदधिकारमाधिकारिकानामवस्थितिः । नच ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता ।  
तथा च श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति—'तद्यो यो देवानां  
प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' (बृ० १।४।१०)  
इति । ज्ञानान्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः स्युर्महर्षयः । ते पञ्चादैश्वर्य-  
क्षयदर्शनेन निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाः कैवल्यं प्राप्नुवन्त्युपपद्यते;  
'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति  
परं पदम्' इति स्मरणात् । प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशङ्कानु-  
पपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवानारूढे स्यादाशङ्का भवेद्वा न वेति ।  
अनुभवारूढं तु ज्ञानफलम्; 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' (बृ० ३।४।१) इति  
श्रुतेः, 'तत्त्वमसि' (६।८।७) इति च सिद्धवदुपदेशात् । नहि 'तत्त्वमसि'  
इत्यस्य वाक्यस्यार्थस्तत्त्वं मृतो भविष्यसीत्येवं परिणेतुं शक्यः । 'तद्वैत-  
त्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुर्भवं सूर्यश्च' (बृ० १।४।१०) इति  
च सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति । तस्मादैकान्तिकी  
विदुषः कैवल्यसिद्धिः ॥ ३२ ॥

( २० अक्षरव्यधिकरणम् । सू० ३३ )

अक्षरधियां त्वचरोधः सामान्यतद्भावाभ्या-  
मौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

वाजसनेयके श्रूयते—'एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्यस्थु-  
लमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहम्' (बृ० ३।८।८) इत्यादि । तथाऽऽथ-  
र्वणे श्रूयते—'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्र-



मवर्णम्' (सु० १।१।५) इत्यादि; तथैवान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारे-  
णाक्षरं परं ब्रह्म श्राव्यते । तत्र च कचित्केचिदतिरिक्ता विशेषाः  
प्रतिपिध्यन्ते । तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिरुत  
व्यवस्थेति संशये, श्रुतिविभागाव्यवस्थाप्राप्ताबुध्यते—अक्षरविषयास्तु  
विशेषप्रतिषेधबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रावरोद्धव्याः; सामान्यतद्भावाभ्याम्—  
समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः । तदेव च  
सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते । तत्र किमित्यन्यत्र कृता बुद्धयो-  
ऽन्यत्र न स्युः ? तथा च 'आनन्दादयः प्रधानस्य' (ब० सू० ३।३।११)  
इत्यत्र व्याख्यातम् । तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिन्तितानीह प्रति-  
षेधरूपाणीति विशेषः । प्रपञ्चार्थश्चायं चिन्ताभेदः । औपसद्वदिति निद-  
र्शनम् । यथा जामदग्नयेऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदितासु पुरोडाश-  
प्रदानमन्त्राणाम् 'अग्नेर्वर्होत्रं वेरध्वरम्' इत्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानाम-  
प्यध्वर्युभिरभिसंबन्धो भवति; अध्वर्युकर्तृकत्वात्पुरोडाशप्रदानस्य, प्रधान-  
तन्त्रत्वाच्चाङ्गानाम् । एवमिहाप्यक्षरतन्त्रत्वात्तद्विशेषणानां यत्र कचिदप्यु-  
त्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसंबन्ध इत्यर्थः । तदुक्तं प्रथमे काण्डे—  
'गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः' (जै० सू० ३।३।८)  
इत्यत्र ॥ ३३ ॥

( २१ इयदधिकरणम् । सू० ३४ )

इयद्रामननात् ॥ ३४ ॥

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः  
पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नन्यो अभिचाकशीति' (सु० ३।१।१) इत्यध्या-  
त्माधिकारे मन्त्रमाथर्वणिकाः श्वेताश्वतराश्च पठन्ति । तथा कठाः 'ऋतं  
पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदो  
वदन्ति पञ्चास्यो ये च त्रिणाचिकेताः' (क० ३।१) इति । किमत्र  
विद्यैकत्वमुत विद्यानानात्वमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? विद्यानानात्व-  
मिति । कृतः ? विशेषदर्शनात् । द्वा सुपर्णेत्यत्र ह्येकस्य भोक्तृत्वं दृश्यते  
एकस्य चाभोक्तृत्वं दृश्यते । 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्रोभयोरपि भोक्तृत्वमेव

दृश्यते तद्वेद्यरूपं भिद्यमानं विद्यां भिन्त्यादित्येवं प्राप्ते ब्रवीति—विद्यैकत्व-  
मिति । कुतः ? यत उभयोरप्यनयोर्मन्त्रयोरियत्तापरिच्छिन्नं द्वित्वोपेतं  
वेद्यरूपमभिन्नमामनन्ति । ननु दर्शितो रूपभेदः,—नेत्युच्यते; उभाव-  
प्येतौ मन्त्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतः, नार्थान्तरम् । ‘द्वा सुपर्णा’  
इत्यत्र तावत् ‘अनभ्रन्नन्यो अभिचाकशीति’ इत्यशनायाद्यतीतः परमात्मा  
प्रतिपाद्यते । वाक्यशेषेऽपि च स एव प्रतिपाद्यमानो दृश्यते । ‘जुष्टं  
यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानम्’ (वे० ४।७) इति । ‘ऋतं  
पिबन्तौ’ इत्यत्र तु जीवे पिबत्यशनायाद्यतीतः परमात्मापि साहचर्या-  
च्छन्निन्यायेन पिबतीत्युपचर्यते; परमात्मप्रकरणं होतत्—‘अन्यत्र धर्मा-  
दन्यत्राधर्मात्’ (क० २।१४) इत्युपक्रमात् । तद्विषय एव चात्रापि  
वाक्यशेषो भवति—‘यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्’ (क० ३।२)  
इति । ‘गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि—’ (ब० सू० १।२।११) इत्यत्र चैत-  
त्प्रपञ्चितम् । तस्मान्नास्ति वेद्यभेदस्तस्माच्च विद्यैकत्वम् । अपि च त्रिष्व-  
प्येतेषु वेदान्तेषु पौर्वापर्यालोचने परमात्मविद्यैवावगम्यते । तादात्म्यवि-  
वक्षयैव जीवोपादानं नार्थान्तरविवक्षया । नच परमात्मविद्यायां भेदा-  
भेदविचारावतारोऽस्तीत्युक्तम् । तस्मात्प्रपञ्चार्थ एवैष योगः । तस्माच्चा-  
विक्रमोपसंहार इति ॥ ३४ ॥

( २२ अन्तराधिकरणम् । सू० ३५—३६ )

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

‘यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः’ (बृ० ३।४।१—३।५।१)  
इत्येवं द्विरुपस्तकहोलप्रश्नयोर्नैरन्तर्येण वाजसनेयिनः समामनन्ति । तत्र  
संशयः—विद्यैकत्वं वा स्याद्विद्यानानात्वं वेति ? विद्यानानात्वमिति  
तावत्प्राप्तम्; अभ्याससामर्थ्यात् । अन्यथा ह्यन्यूनानतिरिक्तार्थे द्विरा-  
ज्ञानमनर्थकमेव स्यात् । तस्माद्यथाऽभ्यासात्कर्मभेद एवमभ्यासाद्विद्याभेद  
इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह—अन्तराग्रामाविशेषात्स्वात्मनो विद्यैकत्वमिति ।  
सर्वान्तरो हि स्वात्मोभयत्राप्यविशिष्टः पृच्छयते च प्रत्युच्यते च । नहि  
द्वावात्मानावेकस्मिन्देहे सर्वान्तरौ संभवतः । तदा हेकस्याञ्जसं सर्वा-

न्तरत्वमवकर्ण्येत । एकस्य तु भूतग्रामवन्नैव सर्वान्तरत्वं स्यात् । यथा च पञ्चभूतसमूहे देहे पृथिव्या आपोऽन्तरा अग्न्यस्तेजोऽन्तरमिति सत्यप्यापेक्षिकेऽन्तरत्वे नैव मुख्यं सर्वान्तरत्वं भवति, तथेहापीत्यर्थः । अथवा,—भूतग्रामवदिति श्रुत्यन्तरं निदर्शयति । यथा—‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’ (वे० ६।११) इत्यस्मिन्मन्त्रे समस्तेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्मान्नायते, एवमनयोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः । तस्माद्वैक्याद्वैकत्वमिति ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अथ यदुक्तम्—अनभ्युपगम्यमाने विद्याभेद आन्नाभेदानुपपत्तिरिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—तायं दोषः, उपदेशान्तरवदुपपत्तेः । यथा ताण्डिनामुपनिषदि षष्ठे प्रपाठके—‘स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ (छा० ६।८।७) इति नवकृत्वोऽप्युपदेशे न विद्याभेदो भवत्येवमिहापि भविष्यति । कथं च नवकृत्वोऽप्युपदेशे विद्याभेदो न भवति ? उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थतावगमात्, ‘भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु’ (छा० ६।५।४) इति चैकस्यैवार्थस्य पुनः पुनः प्रतिपिपादयिषितव्यत्वेनोपक्षेपात्, आशङ्कान्तरनिराकरणेन चासकृदुपदेशोपपत्तेः । एवमिहापि भ्रश्रूपाभेदात् ‘अतोऽन्यदार्तम्’ (बृ० ३।४।२-३।५।१) इति च परिसमाप्त्यविशेषादुपक्रमोपसंहारौ तावदेकार्थविषयौ दृश्येते । ‘यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म’ (बृ० ३।५।१) इति द्वितीये भ्रश्र एवकारं प्रयुज्जानः पूर्वभ्रश्रगतमेवार्थमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं दर्शयति । पूर्वस्मिंश्च ब्राह्मणे कार्यकरणव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः कथ्यते, उत्तरस्मिंस्तु तस्यैवाशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं कथ्यते, इत्येकार्थतोपपत्तिः । तस्मादेका विद्येति ॥ ३६ ॥

( २३ व्यतिहाराधिकरणम् । सू० ३७ )

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

तथा—‘तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्’ इत्यादित्यपुरुषं प्रकृत्य,

एतरेयिणः समामनन्ति, तथा जाबालाः—‘त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि’ इति । तत्र संशयः—किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कर्तव्योक्तैकरूपैवेति ? एकरूपैवेति तावदाह । न ह्यत्रात्मन ईश्वरेणैकत्वं भुक्त्वाऽन्यत्किंचिन्तयितव्यमस्ति । यदि चैवं चिन्तयितव्यो विशेषः परिकल्प्येत, संसारिणश्चेश्वरात्मत्वमीश्वरस्य संसार्यात्मत्वमिति । तत्र संसारिणस्तावदीश्वरात्मत्व उत्कर्षो भवेत्, ईश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात्; तस्मादैकरूप्यमेव मतेः । व्यतिहाराभ्यास्त्वेकत्व-दृढीकारार्थं इति । एवं प्राप्ते प्रत्याह—व्यतिहारोऽयमाध्यानायान्नायते, इतरवत् । यथेतरे गुणाः सर्वात्मत्वप्रभृतय आध्यानायान्नायन्ते, तद्वत् । तथा हि विशिषन्ति समानातार उभयोच्चारणेन ‘त्वमहमस्म्यहं च त्वमसि’ इति । तच्चोभयरूपायां मतौ कर्तव्यायामर्थवद्भवति । अन्यथा हीदं विशेषेणोभयान्नानमनर्थकं स्यात्; एकेनैव कृतत्वात् । ननूभयान्नानस्यार्थविशेषे परिकल्प्यमाने देवतायाः संसार्यात्मत्वापत्तेर्निकर्षः प्रसज्येतेत्युक्तम्,—नैष दोषः; ऐकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचिन्त्यमानत्वात् । नन्वेवं सति स एवैकत्वदृढीकार आपद्येत । न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः, किं तर्हि ? व्यतिहारेणेह द्विरूपा मतिः कर्तव्या; वचनप्रामाण्यात्; नैकरूपेतेतावदुपपादयामः । फलतस्त्वेकत्वमपि दृढीभवति । यथाऽऽध्यानार्थेऽपि सत्यकामादिगुणोपदेशे तद्गुण ईश्वरः प्रसिद्ध्यति, तद्वत् । तस्मादयमाध्यातव्यो व्यतिहारः समाने च विषय उपसंहर्तव्यो भवतीति ॥ ३७ ॥

( २४ सत्याद्यधिकरणम् । सू० ३८ )

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

‘स यो हैतं महर्षक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म’ (बृ० ५।४।१) इत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां सनामाक्षरोपासनां विधायानन्तरमन्नायते—‘तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः’ (बृ० ५।५।२) इत्यादि । तत्र संशयः—

किं द्वे एते सत्यविद्ये किं वैकैवेति ? द्वे इति तावत्प्राप्तम् । भेदेन हि फल-  
संयोगो भवति—‘जयतीमाँह्लोकान्’ (बृ० ५।४।१) इति पुरस्तात् ;  
‘हन्ति पाप्मानं जहाति च’ (बृ० ५।५।३।४) इत्युपरिष्ठात् । प्रकृताकर्ष-  
णं तूपास्यैकत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—एकैवेयं सत्यविद्येति ।  
कुतः ? ‘तद्यत्तत्सत्यम्’ (बृ० ५।५।२) इति प्रकृताकर्षणात् । ननु  
विद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणमुपास्यैकत्वादुपपद्यत इत्युक्तम् । नैतदेवम् ;  
यत्र तु विस्पष्टाकारणान्तराद्विद्याभेदः प्रतीयते तत्रैतदेवं स्यात् । अत्र  
तूभयथा संभवे तद्यत्तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणात्पूर्वविद्यासंबद्धमेव सत्य-  
मुत्तरत्राकृष्यत इत्येकविद्यात्वनिश्चयः । यत्पुनरुक्तं—फलान्तरश्रवणा-  
द्विद्यान्तरमिति, अत्रोच्यते—तस्योपनिषदहरहमिति चाङ्गान्तररोपदेशस्य  
स्तावकमिदं फलान्तरश्रवणमित्यदोषः । अपि चार्थवादादेव फले कल्प-  
यितव्ये सति विद्यैकत्वे चावयवेषु श्रयमाणानि बहून्यपि फलान्यवय-  
विन्यामेव विद्यायामुपसंहर्तव्यानि भवन्ति । तस्मात्सैवेयमेका सत्यविद्या  
तेन तेन विशेषेणेनोपेतान्नातेत्यतः सर्व एव सत्यादयो गुणा एकस्मिन्नेव  
प्रयोग उपसंहर्तव्याः ॥ केचित्पुनरस्मिन्सूत्र इदं च वाजसनेयकमक्ष्या-  
दित्यपुरुषविषयं वाक्यम्, छान्दोग्ये च—‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये  
हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते’ (छा० १।६।६), ‘अथ य एषोऽक्षिणि पुरुषो  
दृश्यते’ (छा० ४।१।५।१) इत्युदाहृत्य सैवेयमक्ष्यादित्यपुरुषविषया विद्यो-  
भयत्रैकैवेति कृत्वा सत्यादीन्गुणान्वाजसनेयिभ्यश्छान्दोगानामुपसंहार्या-  
न्मन्यन्ते । तत्र साधु लक्ष्यते । छान्दोग्ये हि ज्योतिष्टोमकर्मसंबन्धिनी-  
यमुद्गीथव्यपाश्रया विद्या विज्ञायते । तत्र ह्यादिमध्यावसानेषु हि कर्म-  
संबन्धिचिह्नानि भवन्ति ‘इयमेवर्गग्निः साम’ (छा० १।६।१) इत्युपक्रमे,  
‘तस्यैकं च साम च गेर्गौ तस्मादुद्गीथः’ (छा० १।६।८) इति मध्ये, ‘य  
एवं विद्वान्साम गायति’ (छा० १।७।९) इत्युपसंहारे । नैवं वाजसनेयके  
किञ्चित्कर्मसंबन्धि चिह्नमस्ति । तत्र प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदे सति गुण-  
व्यवस्थैव युक्तेति ॥ ३८ ॥

( २५ कामाद्यधिकाराधिकरणम् । सू० ३९ )

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

‘अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तरा-  
काशः’ ( छा० ८।१।१ ) इति प्रस्तुत्य छन्दोगा अधीयते—‘एष  
आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-  
कामः सत्यसंकल्पः’ ( छा० ८।१।५ ) इत्यादि । तथा वाजसनेयिनः—  
‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय  
आकाशस्तस्मिन्छेते सर्वस्य वशी’ ( बृ० ४।४।२२ ) इत्यादि । तत्र  
विद्यैकत्वं परस्परगुणयोगश्च, किं वा नेति संशये विद्यैकत्वमिति । तत्रे-  
दमुच्यते—कामादीति, सत्यकामादीत्यर्थः । यथा देवदत्तो दत्तः, सत्य-  
भामा भामेति । यदेतच्छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य सत्यकामत्वादिगुणजा-  
तमुपलभ्यते, तदितरत्र वाजसनेयके ‘स वा एष महानज आत्मा’ इत्यत्र  
संबध्यते; यच्च वाजसनेयके वशित्वाद्युपलभ्यते तदपीतरत्र छान्दोग्ये  
‘एष आत्माऽपहतपाप्मा’ ( छा० ८।१।५ ) इत्यत्र संबध्यते । कुतः ?  
आयतनादिसामान्यात् । समानं ह्युभयत्रापि हृदयमायतनं समानश्च वेद्य  
ईश्वरः समानं च तस्य सेतुत्वं लोकासंभेदप्रयोजनमित्येवमादि बहु  
सामान्यं दृश्यते । ननु विशेषोऽपि दृश्यते छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य  
गुणयोगो वाजसनेयके त्वाकाशाश्रयस्य ब्रह्मण इति । न । ‘दहर उत्तरेभ्यः’  
( बृ० सू० १।३।१४ ) इत्यत्र छान्दोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति प्रति-  
ष्ठापितत्वात् । अयं त्वत्र विद्यते विशेषः—सगुणा हि ब्रह्मविद्या छान्दोग्य  
उपदिश्यते; ‘अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्येतांश्च सत्यान्कामान्’  
( छा० ८।१।६ ) इत्यात्मवत्कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात् । वाजसनेयके  
तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यमानं दृश्यते; ‘अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय  
ब्रूहि’ ( बृ० ४।३।१४ ), ‘असङ्गो ह्ययं पुरुषः’ ( बृ० ४।३।१५ ) इत्यादि-  
प्रश्नप्रतिवचनसमन्वयात् । वशित्वादि तु तत्स्तुत्यर्थमेव गुणजातं वाज-  
सनेयके संकीर्त्यते । तथा चोपरिष्ठात् ‘स एष नेति नेत्यात्मा’ ( बृ० ३।९  
२६ ) इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति । गुणवत्तस्तु ब्रह्मण एकत्वाद्वि-  
भूतिप्रदर्शनायायं गुणोपसंहारः सूत्रितो नोपासनायेति द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥

( २६ आदराधिकरणम् । सू० ४०-४१ )

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते—‘तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहा’ ( छा० ५।१९।१ ) इत्यादि । तत्र पञ्च प्राणाहुतयो विहिताः, तासु च परस्तादग्निहोत्रशब्दः प्रयुक्तः—‘य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति’ ( छा० ५।२४।२ ) इति, ‘यथेह क्षुधिता बाला मातरं पृथुपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते’ ( छा० ५।२४।५ ) इति च । तत्रेदं विचार्यते—किं भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्योताल्लोप इति । तद्यद्भक्तमिति भक्तागमनसंयोगश्रवणाद्भक्तागमनस्य च भोजनार्थत्वाद्भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्येति । एवं प्राप्ते न लुप्येतेति तावदाह । कस्मात् ? आदरात् । तथा हि वैश्वानरविद्यायामेव जाबालानां श्रुतिः—‘पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयात् । यथा ह वै स्वयमहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तत्’ इत्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वाभिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्र आदरं करोति । या हि न प्राथम्यलोपं सहेते नेतरां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते । ननु भोजनार्थभक्तागमनसंयोगाद्भोजनलोपे लोपः प्रापितः,—न; तस्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वात् । प्राकृते ह्यग्निहोत्रे पयःप्रभृतीनां द्रव्याणां नियतत्वादिहाप्यग्निहोत्रशब्दात्कौण्डपायिनामयनवत्तद्धर्मप्राप्तौ सत्यां भक्तद्रव्यैकतागुणविशेषविधानार्थमिदं वाक्यं तद्यद्भक्तमिति । अतो गुणलोपे न मुख्यस्येत्येवं प्राप्तम्; भोजनलोपेऽप्यद्विर्वाऽन्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्रतिनिधानन्यायेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति ॥ ४० ॥

अत उत्तरं पठति—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

उपस्थिते भोजनेऽतस्तस्मादेव भोजनद्रव्यात्प्रथमोपनिपतितात्प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्तयितव्यम् । कस्मात् ? तद्वचनात् । तथा हि—‘तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयम्’ ( छा० ५।१९।१ ) इति । सिद्धवद्भक्तोपनिपात-



परामर्शेन परार्थद्रव्यसाध्यतां प्राणाहुतीनां विदधाति । ता अप्रयोजक-  
लक्षणापन्नाः सत्यः कथं भोजनलोपे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधापयेयुः । न चात्र  
प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरस्ति । कुण्डपायिनामयने हि 'भासमग्निहोत्रं  
जुहोति' इति विध्युद्देशगतोऽग्निहोत्रशब्दस्तद्वद्भावं विधापयेदिति युक्ता  
तद्धर्मप्राप्तिः । इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्दो न तद्वद्भावं विधाप-  
यितुमर्हति । तद्धर्मप्राप्तौ चाभ्युपगम्यमानायामभ्युद्धरणद्वयोऽपि प्राप्ये-  
रन् । न चास्ति संभवः । अभ्युद्धरणं तावद्धोमाधिकरणभावाय ।  
न चायमग्नौ होमः; भोजनार्थताव्याघातप्रसङ्गात् । भोजनोपनीतद्रव्य-  
संबन्धाच्चास्य एवैव होमः । तथा च जावालश्रुतिः 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽग्नी-  
यात्' इत्यस्याधारामेवेमां होमनिर्वृत्तिं दर्शयति । अत एव चेहापि  
सांपादिकान्येवाग्निहोत्राङ्गानि दर्शयति—'उर एव वेदिलोमानि वर्हिर्हृदयं  
गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' (छ० ५।१८।२)  
इति । वेदिश्रुतिश्चात्र स्थण्डिलमात्रोपलक्षणार्था द्रष्टव्या; मुख्याग्निहोत्रे  
वेद्यभावात्, तदङ्गानां चेह संपिपादयिषितत्वात् । भोजनेनैव च  
कृतकालेन संयोगान्नाग्निहोत्रकालावरोधसंभवः । एवमन्येऽप्युपस्थानादयो  
धर्माः केचित्कथंचिद्विरुध्यन्ते । तस्माद्धोजनपक्ष एवैते मन्त्रद्रव्यदेवता-  
संयोगात्पञ्च होमा निर्वर्तयितव्याः । यत्त्वादरदर्शनवचनं, तद्धोजनपक्षे  
प्राथम्यविधानार्थम् । न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः । न त्वनेनास्य नित्यता  
शक्यते दर्शयितुम् । तस्माद्धोजनलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रस्येति ॥४१॥

( २७ तन्निर्धारणाधिकरणम् । सू० ४२ )

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्द्वयप्रतिबन्धः फलम् ॥४२॥

सन्ति कर्माङ्गव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि—'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपा-  
सीत' (छ० १।१।१) इत्येवमादीनि । किं तानि नित्यान्येव स्युः  
कर्मसु, पर्णमयीत्वादिवदुतानित्यानि, गोदोहनादिवदिति विचारयामः । किं  
तावत्प्राप्तम् ?—नित्यानीति । कुतः ? प्रयोगवचनपरिग्रहात् । अनार-  
भ्याधीतान्यपि हेतान्युद्गीथादिद्वारेण क्रतुसंबन्धात्क्रतुप्रयोगवचनेनैवाङ्गा-  
न्तरवत्संस्पृश्यन्ते । यत्त्वेषां स्ववाक्येषु फलश्रवणम्—'आपयिता ह वै

कामानां भवति' ( छा० १।१।७ ) इत्यादि, तद्वर्तमानापदेशरूपत्वादर्थवाद-  
मात्रमेवापापश्लोकश्रवणादिवन्न फलप्रधानम् । तस्माद्यथा 'यस्य पर्णमयी  
जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्येवमादीनामप्रकरणपठितानामपि  
जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवेशात्प्रकरणपठितवन्नित्यैवमुद्गीथाद्युपासनानाम-  
पीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—तन्निर्धारणानियम इति । यान्येतान्युद्गीथादि-  
कर्मगुणयाथात्म्यनिर्धारणानि रसतम आप्तिः समृद्धिर्मुख्यप्राण आदित्य  
इत्येवमादीनि नैतानि नित्यवत्कर्मसु नियम्येरन् । कुतः ? तद्दृष्टेः । तथा-  
ह्यनित्यतत्त्वमेवंजातीयकानां दर्शयति श्रुतिः—'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं  
वेद यश्च न वेद' ( छा० १।१।१० ) इत्यविदुषोऽपि क्रियाभ्यनुज्ञानात् ।  
प्रस्तावादिदेवताविज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनाध्यवसान-  
दर्शनात् 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि'  
( छा० १।१०।९ ), 'तां चेदविद्वानुद्गास्यति' ( छा० १।१०।१० ) 'तां  
चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि' ( छा० १।१०।११ ) इति च । अपि चैवंजातीय-  
कस्य कर्मव्यपाश्रयस्य विज्ञानस्य पृथगेव कर्मणः फलमुपलभ्यते कर्म-  
फलसिद्ध्यप्रतिबन्धस्तत्समृद्धिरतिशयविशेषः कश्चित् 'तेनोभौ कुरुतो  
यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्याया  
करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' ( छा० १।१।१० ) इति ।  
तत्र 'नाना तु' इति विद्वद्विद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणाद्वीर्यवत्तरमिति च  
तरप्रत्ययप्रयोगाद्विद्याविहीनमपि कर्म वीर्यवदिति गम्यते । तच्चानित्यत्वे  
विद्याया उपपद्यते । नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म वीर्यवदित्यनुज्ञायेत ।  
सर्वाङ्गोपसंहारे हि वीर्यवत्कर्मेति स्थितिः । तथा लोकसामादिषु प्रति-  
नियतानि प्रत्युपासनं फलानि शिष्यन्ते—'कल्पन्ते हास्यै लोका ऊर्ध्वाश्वा-  
वृत्ताश्च' ( छा० २।२।३ ) इत्येवमादीनि, नचेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रं  
युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथा हि गुणवाद आपद्येत । फलोपदेशे तु मुख्यवादो-  
पपत्तिः । प्रयाजादिषु त्वितिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य क्रतोः प्रकृतत्वात्तादर्थ्यं  
सति युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । तथानारभ्याधीतेष्वपि पर्णमयीत्वादेषु ।  
नहि पर्णमयीत्वादीनामक्रियात्मकानामाश्रयमन्तरेण फलसंबन्धोऽवक-

ल्पते । गोदोहनादीनां हि प्रकृताप्रणयनाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः ।  
तथा बैलवादीनामपि प्रकृतयूपाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः, नतु  
पर्णमयीत्वादिष्वेवंविधः कश्चिदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति । वाक्येनैव तु जुह्वा-  
द्याश्रयतां विवक्षित्वा फलेऽपि विधिं विवक्षतो वाक्यभेदः स्यात् । उपा-  
सनानां तु क्रियात्मकत्वाद्विशिष्टविधानोपपत्तेरुद्गीथाद्याश्रयाणां फले  
विधानं न विरुध्यते । तस्माद्यथा कत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयो-  
गादनित्यान्येवमुद्गीथाद्युपासनान्यपीति द्रष्टव्यम् । अत एव च कल्पसूत्र-  
कारा नैवजातीयकान्युपासनानि ऋतुषु कल्पयांचकुः ॥ ४२ ॥

( २८ प्रदानाधिकरणम् । सू० ४३ )

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

वाजसनेयके—‘वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे’ ( बृ० १।५।२१ ) इत्यत्रा-  
ध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितोऽधिदैवतमग्न्यादीनां वायुः । तथा  
छान्दोग्ये—‘वायुर्वाव संवर्गः’ ( छा० ४।३।१ ) इत्यत्राधिदैवतमग्न्यादीनां  
वायुः संवर्गोऽवधारितः ‘प्राणो वाव संवर्गः’ ( छा० ४।३।२ ) इत्यत्राध्यात्मं  
वागादीनां प्राणः । तत्र संशयः—किं पृथगेवेमौ वायुप्राणानुपगन्तव्यौ  
स्यातामपृथग्वेति । अपृथगेवेति तावत्प्राप्तम्, तत्त्वाभेदात् । न ह्यभिन्ने तत्त्वे  
पृथगनुचिन्तनं न्याय्यम् । दर्शयति च श्रुतिरध्यात्ममधिदैवतं च तत्त्वा-  
भेदम्—‘अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्’ ( ऐ० २।४ ) इत्यारभ्य ।  
तथा ‘त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः’ ( बृ० १।५।१३ ) इत्याध्या-  
त्मिकानां प्राणानामाधिदैविकीं विभूतिमात्मभूतां दर्शयति । तथाऽन्यत्रापि  
तत्र तत्राध्यात्ममधिदैवतं च बहुधा तत्त्वाभेददर्शनं भवति । क्वचिच्च  
‘यः प्राणः स वायुः’ इति स्पष्टमेव वायुं प्राणं चैकं करोति । तथोदा-  
हृतेऽपि वाजसनेयिब्राह्मणे ‘यतश्चोदेति सूर्यः’ ( बृ० १।५।२३ ) इत्य-  
स्मिन्नुपसंहारश्लोके ‘प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति’ ( बृ० १।५।२३ )  
इति प्राणनैवोपसंहरन्नेकत्वं दर्शयति । ‘तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चै-  
वापान्याच्च’ ( बृ० १।५।२३ ) इति च प्राणव्रतेनैकेनोपसंहरन्नेतदेव  
द्रढयति । तथा छान्दोग्येऽपि प्रस्तात् ‘महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स

जगार भुवनस्य गोपाः' ( छा० ४।३।६ ) इत्येकमेव संवर्गं गमयति,  
न ब्रवीत्येक एकेषां चतुर्णां संवर्गोऽपरोऽपरेषामिति । तस्मादपृथक्त्वमुप-  
गमनस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—पृथगेव वायुप्राणावुपगन्तव्याविति ।  
कस्मात् । पृथगुपदेशात् । आध्यानार्थो ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः;  
सोऽसत्याध्यानपृथक्त्वेऽनर्थक एव स्यात् । ननुक्तं न पृथगनुचिन्तनं  
तत्त्वाभेदादिति,—नैष दोषः; तत्त्वाभेदेऽप्यवस्थाभेदादुपदेशभेदवशेनानु-  
चिन्तनभेदोपपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्य च तत्त्वाभेदाभिप्रायेणाप्युपपद्य-  
मानस्य पूर्वोदितध्येयभेदनिराकरणसामर्थ्याभावात् । 'स यथैषां प्राणानां  
मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः' ( बृ० १।५।२२ ) इति  
चोपमानोपमेयकरणात् । एतेन व्रतोपदेशो व्याख्यातः । 'एकमेव व्रतम्'  
( बृ० १।५।२३ ) इति चैवकारो वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रति-  
प्रत्यर्थः । भग्नव्रतानि हि वागादीन्युक्तानि 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे'  
( बृ० १।५।२१ ) इति श्रुतेः । न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थः 'अथातो व्रत-  
मीमांसा' ( बृ० १।५।२१ ) इति प्रस्तुत्य तुल्यवद्वायुप्राणयोरभग्नव्रतत्वस्य  
निर्धारितत्वात् । 'एकमेव व्रतं चरेत्' ( बृ० १।५।२३ ) इति चोक्त्वा  
'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति' ( बृ० १।५।२३ )  
इति वायुप्राप्तिं फलं ब्रुवन्वायुव्रतमनिवर्तितं दर्शयति । देवतेत्यत्र वायुः  
स्यात्; अपरिच्छिन्नात्मकत्वस्य प्रेक्षितत्वात् । पुरस्तात्प्रयोगाच्च 'सैषाऽनस्त-  
मिता देवता यद्वायुः' ( बृ० १।५।२२ ) इति । तथा 'तौ वा एतौ द्वौ  
संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु' ( छा० ४।३।४ ) इति भेदेन  
व्यपदिशति 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्' ( छा०  
४।३।८ ) इति च भेदेनैवोपसंहरति । तस्मात्पृथगेवोपगमनम् । प्रदान-  
वत् । यथेन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय  
स्वराज इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ सर्वेषामभिगमयन्नवद्यत्यलंबट्कारमि-  
ति । अतो वचनादिन्द्राभेदाच्च सहप्रदानाशङ्कायां राजादिगुणभेदाद्याज्या-  
नुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं  
भवति । एवं तत्त्वाभेदेऽप्याध्येयांश्चपृथक्त्वादाध्यानपृथक्त्वमित्यर्थः ।

तदुक्तं संकर्षे—‘नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात्’ इति । तत्र तु द्रव्यदेवता-  
भेदाद्यागभेदो विद्यते, नैवमिह विद्याभेदोऽस्ति; उपक्रमोपसंहाराभ्याम-  
ध्यात्माधिदैवोपदेशेष्वेकविद्याविधानप्रतीतेः । विद्यैक्येऽपि त्वध्यात्माधि-  
दैवभेदात्प्रवृत्तिभेदो भवति; अग्निहोत्र इव सायंप्रातःकालभेदात् । इत्ये-  
तावदभिप्रेत्य प्रदानवदित्युक्तम् ॥ ४३ ॥

( २९ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् । सू० ४४-५२ )

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्वि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये—‘नैव वा इदमग्रे सदासीत्’ इत्येतस्मि-  
न्ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्याधीयते—‘तत्पदत्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन-  
कान्मनोमयान्मनश्चितः’ इत्यादि । तथैव ‘वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः  
श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः’ इति पृथग्गग्नीनामनन्ति सांपादिकान् ।  
तेषु संशयः—किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूताः, उत  
स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशे प्राप्ते स्वातन्त्र्यं  
तावत्प्रतिजानीते—लिङ्गभूयस्त्वादिति । भूयांसि हि लिङ्गान्यस्मि-  
न्ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्बलयन्ति दृश्यन्ते—‘तद्यत्किंचेमानि  
भूतानि मनसां संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः’ इति, ‘तान्हैतानेवंविदे  
सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते’ इति चैवंजातीयकानि ।  
तद्वि लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः, तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्काण्डे—‘श्रुतिलिङ्ग-  
वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्वल्यमर्थविप्रकर्षात्’  
( जै० सू० ३।३। १३ ) इति ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥

नैतद्युक्तम्—स्वतन्त्रा एतेऽग्नयोऽनन्यशेषभूता इति । पूर्वस्य क्रियामय-  
स्याग्नेः प्रकरणात्तद्विषय एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्यान्न स्वतन्त्रः ।  
ननु प्रकरणालिङ्गं बलीयः,—सत्यमेवमेतत्; लिङ्गमपि त्वेवंजातीयकं  
न प्रकरणाद्बलीयो भवति । अन्यार्थदर्शनं हेतुत्; सांपादिकाग्निप्रशंसा-  
रूपत्वात् । अन्यार्थदर्शनं चासत्यामन्यस्यां प्राप्तौ गुणवादेनाप्युपपद्य-  
मानं न प्रकरणं बाधितुमुत्सहते । तस्मात्सांपादिका अप्येतेऽग्नयः प्रक-

रणात्क्रियानुप्रवेशिन एव स्युः, मानसवत् । यथा दशरात्रस्य दशमे-  
ऽहन्यविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै  
गृह्यमाणस्य ग्रहणासादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्येवाग्रायन्ते ।  
स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात्क्रियाशेष एव भवत्येवमय-  
मप्यग्निकल्प इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

### अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशश्चैवामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्बलयति—‘षट्त्रिंशत्सहस्रा-  
ण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः’ इति । सति हि सामा-  
न्येऽतिदेशः प्रवर्तते । ततश्च पूर्वोपेष्टकाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना  
सांपादिकानग्नीनतिदिशन्क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति ॥ ४६ ॥

### विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विद्यात्मका एवैते स्वतन्त्रा मनश्चिदाद-  
योऽग्नयः स्युर्न क्रियाशेषभूताः । तथा हि निर्धारयति—‘ते हैते विद्याचित  
एव’ इति, ‘विद्या हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति’ इति च ॥ ४७ ॥

### दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते चैषां स्वातन्त्र्ये लिङ्गम् । तत्पुरस्ताद्वर्शितम्—‘लिङ्गभूयस्त्वात्’  
(ब्र० सू० ३।३।४४) इत्यत्र ॥ ४८ ॥

ननु लिङ्गमप्यसत्यामनस्यां प्राप्तावसाधकं कस्यचिदर्थस्येत्यपास्य  
तत्प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसितमित्यत उत्तरं पठति—

### श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसाय स्वातन्त्र्यपक्षो बाधि-  
तव्यः, श्रुत्यादेर्वलीयस्त्वात् । वलीयांसि हि प्रकरणाच्छ्रुतिलिङ्गवाक्या-  
नीति स्थितं श्रुतिलिङ्गसूत्रे । तानि चेह स्वातन्त्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते ।  
कथम् ? श्रुतिस्त्वावत् । ‘ते हैते विद्याचित एव’ इति । तथा लिङ्गम्—‘सर्व-  
दा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्यपि स्वपते’ इति । तथा वाक्यमपि—‘विद्याया

टिप्प०—१ अविवाक्यमिति दशमस्याहो नामधेयम् । २ ‘एष वै दशमस्याहो विसर्गो  
यन्मानसम्’ इति वचनाद्दशमाहरज्जता गम्यते । विसर्गोऽन्तोऽन्तवतो धर्मो न स्वतन्त्र  
इति । ‘दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्ती’ति दशमस्याह आधारत्वनिर्देशाच्च तदङ्गं मानसं  
नाहरन्तरमिति सिद्धम् । तदिह द्वादशाहसंबन्धिनो दशमस्याहोऽङ्गं मानसं इति सूत्रकृतः ।

हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इति । 'विद्याचित एव' इति हि सावधारण्यं श्रुतिः क्रियानुप्रवेशेऽमीषामभ्युपगम्यमाने पीडिता स्यात् । नन्वबाह्यसाधनत्वाभिप्रायमिदमवधारणं भविष्यति । नेत्युच्यते; तदभिप्रायतायां हि विद्याचित इतीयता स्वरूपसंकीर्तनेनैव कृतत्वादनर्थकमवधारणं भवेत् । स्वरूपमेव ह्येषामबाह्यसाधनमिति । अबाह्यसाधनत्वेऽपि तु मानसग्रहवत्क्रियानुप्रवेशशङ्कायां तन्निवृत्तिफलमवधारणमर्थवद्भव्यति । तथा 'स्वपते जाग्रते चैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्येतान्ग्रींश्चिन्वन्ति' इति सातत्यदर्शनमेषां स्वातन्त्र्येऽवकल्पते । यथा सांपादिके वाक्प्राणमयेऽग्निहोत्रे 'प्राणं तदा वाचि जुहोति वाचं तदा प्राणे जुहोति' ( कौ० २।५ ) इति चोक्तवोच्यते—'एते अनन्ते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वपञ्च सततं जुहोति' ( कौषी० २।५ ) इति, तद्वत् । क्रियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयोगस्याल्पकालत्वेन न सातत्येनैषां प्रयोगः कल्पेत । न चेदमर्थवादमात्रमिति न्याय्यम् । यत्र हि विस्पष्टो विधायको लिङ्गादिरुपलभ्यते युक्तं तत्र संकीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वम्, इह तु विस्पष्टविध्यन्तरानुपलब्धेः संकीर्तनादेवैषां विज्ञानविधानं कल्पनीयम् । तच्च यथा-संकीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यत इति सातत्यदर्शनात्तथाभूतमेव कल्प्यते । ततश्च सामर्थ्यादेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः । एतेन 'तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः' इत्यादि-व्याख्यातम् । तथा वाक्यमपि 'एवंविदे' इति पुरुषविशेषसंबन्धमेवैषामाचक्षाणं न क्रतुसंबन्धं मृष्यते । तस्मात्स्वातन्त्र्यपक्ष एव ज्यायानिति ॥ ४९ ॥

**अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥**

इतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यम् । यत्क्रियावयवान्मनआदिव्यापारेष्वनुबध्नाति—'ते' मनसैवाधीयन्त मनसाऽधीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्णन्त मनसाऽस्तुवन्मनसाऽशंसन्त्य-

टिप्प०—१ ते अग्रयः, अधीयन्त मनसैवाधानं कुर्यात् । कालस्य छन्दस्यनियमः । ग्रहाः पात्राणि । अस्तुवन् स्तुवन्ति इत्यादिज्ञेयम् ।



किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनो-  
 मयेषु मनश्चित्सु मनोमयमेव क्रियते' इत्यादिना । संपत्फलो ह्यय-  
 मनुबन्धः । न च प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः सन्तः संपदा लिप्सितव्याः ।  
 न चात्रोद्गीथाद्युपासनवत्क्रियाङ्गसंबन्धात्तदनुप्रवेशित्वमाशङ्कितव्यम् ;  
 श्रुतिवैरूप्यात् । नह्यत्र क्रियाङ्गं किञ्चिदादाय तस्मिन्नदो नामाध्यव-  
 सितव्यमिति वदति । षट्त्रिंशत्सहस्राणि तु मनोवृत्तिभेदानादाय तेष्व-  
 मित्वं ग्रहादींश्च कल्पयति, पुरुषयज्ञादिवत् । संख्या चेयं पुरुषायुषस्या-  
 द्यःसु दृष्टा सती तत्संबन्धिनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यत इति द्रष्टव्यम् ।  
 एवमनुबन्धात्स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । आदिशब्दादतिदेशाद्यपि यथा-  
 संभवं योजयितव्यम् । तथा हि—'तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः'  
 इति क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं ज्ञानमयानामेकैकस्यातिदेशान्क्रियायामना-  
 द्रं दर्शयति । नच सत्येव क्रियासंबन्धे विकल्पः पूर्वोत्तरेषामिति शक्यं  
 वक्तुम् । नहि येन व्यापारेणाहवनीयधारणादिना पूर्वः क्रियायामुपकरोति,  
 तेनोत्तर उपकर्तुं शक्नुवन्ति । यत्तु पूर्वपक्षेऽप्यतिदेश उपोद्बलक इत्युक्तं,—  
 सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तत इति,—तदस्मत्पक्षेऽमित्वसामान्येनाति-  
 देशसंभवात्प्रत्युक्तम् । अस्ति हि सांपादिकानामप्यग्नीनाममित्वमिति ।  
 श्रुत्यादीनि च कारणानि दर्शितानि । एवमनुबन्धादिभ्यः कारणेभ्यः  
 स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा प्रज्ञान्तराणि  
 शाण्डिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वेन स्वेनानुबन्धेनानुबध्यमानानि पृथगेव  
 कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च स्वतन्त्राणि भवन्त्येवमिति । दृष्ट्वावेष्टे राजसूय-  
 प्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षो वर्णत्रयानुबन्धाद्वाजयज्ञत्वाच्च राज-  
 सूयस्य । तदुक्तं प्रथमे काण्डे—'ऋत्वर्थायामिति चेन्न वर्णत्रयसंयोगात्'  
 ( जै० सू० ११।४।७ ) इति ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

यदुक्तं—मानसवदिति, तत्प्रत्युच्यते । न मानसग्रहसामान्यादपि मन-

श्रिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यम् ; पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्यादिहेतुभ्यः केवल-  
पुरुषार्थत्वोपलब्धेः । नहि किञ्चित्कस्यचित्केनचित्सामान्यं न संभवति ।  
नच तावता यथास्वं वैषम्यं निवर्तते । मृत्युवत् । यथा 'स वा एष एव  
मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः' इति 'अग्निर्वै मृत्युः' (बृ० ३।२।१०)  
इति चाभ्यादित्यपुरुषयोः समानेऽपि मृत्युशब्दप्रयोगे नात्यन्तसा-  
म्यापत्तिः । यथा च 'असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव  
समिन्' (छा० ५।४।१) इत्यत्र न समिदादिसामान्यालोकस्याग्निभावा-  
पत्तिस्तद्वत् ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

परस्तादपि 'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः' इत्यस्मिन्ननन्तरे ब्राह्मणे,  
ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयोजनं लक्ष्यते, न शुद्धकर्माङ्गवि-  
धित्वम् । तत्र हि—'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न  
तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः' इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म  
निन्दन्विद्यां च प्रशंसन्निदं गमयति । तथा पुरस्तादपि 'यदेतन्मण्डलं  
तपति' इत्यस्मिन्ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते; 'सोऽमृतो भवति  
मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति' इति विद्याफलेनैवोपसंहारात् कर्मप्रधानता ।  
तत्सामान्यादिहापि तथात्वम् । भूयांसस्त्वध्यवयवाः संपादयितव्या  
विद्यायामित्येतस्मात्कारणादग्निनाऽनुबध्यते विद्या, न कर्माङ्गत्वात् ।  
तस्मान्मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मकत्वसिद्धिः ॥ ५२ ॥

( ३० ऐकात्म्याधिकरणम् । सू० ५३-५४ )

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थ्यते बन्धमोक्षाधिकारसिद्धये ।  
न ह्यसति देहव्यतिरिक्ते आत्मनि परलोकफलाश्चोदना उपपद्येरन् कस्य  
वा ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येत ? ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलो-  
पभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम् । सत्यमुक्तं भाष्यकृता,  
ननु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति, इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमाक्षेप-

पुरःसरं प्रतिष्ठापितम् । इत एव चाकृष्याऽऽचार्येण शबरस्वामिना प्रमाण-  
लक्षणे वर्णितम् । अत एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तत्र आत्मास्तित्वा-  
भिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः । इह चेदं चोदनालक्ष-  
णेपूपासनेषु विचार्यमाणेष्व्वात्मास्तित्वं विचार्यते, कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्श-  
नाय । अपि च पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रकरणोत्कर्षाभ्युपगमेन मनश्चिदादीनां  
पुरुषार्थत्वं वर्णितम्, कोऽसौ पुरुषः ? यदर्थं एते मनश्चिदादय इत्यस्यां  
प्रसक्ताविदं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते । तदस्तित्वाक्षेपार्थं चेदमा-  
दिमं सूत्रम् । आक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिर्विवक्षितेऽर्थे स्थूणानिखनन-  
न्यायेन दृढां बुद्धिमुत्पादयति ॥ अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिनां लोकायतिका  
देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्या-  
दिष्वहृष्टमपि चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति संभावयन्तस्ते-  
भ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति चाहुः ।  
न स्वर्गगमनायापवर्गगमनाय वा समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति,  
यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात् । देह एव तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते ।  
हेतुं चाचक्षते—शरीरे भावादिति । यद्धि यस्मिन्सति भवत्यसति च न  
भवति तत्तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते यथाऽग्निधर्माधौष्यप्रकाशौ । प्राणचेष्टा-  
चैतन्यस्मृत्यादयश्चात्मधर्मत्वेनाभिमतता आत्मवादिनां तेऽप्यन्तरेव देह  
उपलभ्यमाना बहिश्चानुपलभ्यमाना असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि  
देहधर्मा एव भवितुमर्हन्ति, तस्यादव्यतिरेको देहादात्मन इति ॥ ५३ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

नत्वेतदस्ति यदुक्तम्,—अव्यतिरेको देहादात्मन इति; व्यतिरेक एवास्त  
देहाद्वितुमर्हति; तद्भावाभावित्वात् । यदि देहभावे भावादेहधर्मत्वमात्म-  
धर्माणां मन्येत, ततो देहभावेऽप्यभावादतद्धर्मत्वमेवैषां किं न मन्येत ?  
देहधर्मवैलक्षण्यात् । ये हि देहधर्मा रूपादयस्ते यावदेहं भवन्ति । प्राण-

चेष्टादयस्तु सत्यपि देहे मृतावस्थायां न भवन्ति । देहधर्माश्च रूपादयः परैरप्युपलभ्यन्ते, नत्वात्मधर्माश्चैतन्यस्मृत्यादयः । अपि च सति हि तावदेहे जीवदवस्थायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं, न त्वसत्यभावः । पतितेऽपि कदाचिदस्मिन्देहे देहान्तरसंचारेणात्मधर्मा अनुवर्तेरन् । संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिषिध्यते । किमात्मकं च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते, यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छतीति परः पर्यनुयोक्तव्यः । नहि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकः किञ्चित्त्वं प्रत्येति । यदनुभवनं भूतभौतिकानाम्, तच्चैतन्यमिति चेत्,—तर्हि विषयत्वात्तेषां न तद्धर्मत्वमश्रुवीत, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न ह्यग्निरुष्णः सन्स्वात्मानं दहति । नहि नटः शिक्षितः सन्स्वस्कन्धमधिरोक्षयति । नहि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन् । नहि रूपादिभिः स्वरूपं पररूपं वा विषयीक्रियते । विषयीक्रियन्ते तु बाह्याभ्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन । अतश्च यथैवास्या भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽभ्युपगम्यते, एवं व्यतिरेकोऽप्यस्यास्तेभ्योऽभ्युपगन्तव्यः । उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वम् ; नित्यत्वं चोपलब्धेरैकरूप्यात्, अहमिदमद्राक्षमिति चावस्थान्तरयोगेऽप्युपलब्धृत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्, स्मृत्याद्युपपत्तेश्च । यत्तूक्तं—शरीरे भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति, तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तम् । अपि च सत्सु प्रदीपादिषूपकरणेषूपलब्धिर्भवत्यसत्सु न भवति । न चैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति । एवं सति देह उपलब्धिर्भवत्यसति च न भवतीति न देहधर्मो भवितुमर्हति; उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिबद्देहोपयोगोपपत्तेः । न चात्यन्तं देहस्योपलब्धानुपयोगोऽपि दृश्यते; निश्चेष्टेऽप्यस्मिन्देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिदर्शनात् । तस्मादनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वम् ॥ ५४ ॥

( ३१ अङ्गावबद्धाधिकरणम् । सू० ५५-५६ )

अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी कथा, संप्रति तु प्रकृतमेवानुवर्तामहे—‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ ( छा० १।१।१ ) ‘लोकेषु पञ्चविधं सामो-

पासीत' ( छा० २।२।१ ), 'उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवो-  
क्थम्', 'इयमेव पृथिवी', 'अयं वाव लोकः', 'एषोऽग्निश्चितः' इत्येवमाद्या  
य उद्गीथादिकर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहितास्ते  
तत्तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुरथवा सर्वशाखागतेष्विति विषयः ।  
प्रतिशाखं च स्वरादिभेदादुद्गीथादिभेदानुपादायागमुपन्यासः । किं ताव-  
त्प्राप्तम् ? स्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु विधीयेरन्निति । कुतः ? संनिधा-  
नात्, 'उद्गीथमुपासीत' ( छा० १।१।१ ) इति हि सामान्यविहितानां  
विशेषाकाङ्क्षायां संनिष्ठेनैव स्वशाखागतेन विशेषेणाकाङ्क्षादिनिवृत्तेः ।  
तदतिलङ्घनेन शाखान्तरविहितविशेषोपादाने कारणं नास्ति । तस्मात्प्रति-  
शाखं व्यवस्थेति । एवं प्राप्ते ब्रवीति—अङ्गावबद्धास्त्विति । तुशब्दः पक्षं व्या-  
वर्तयति । नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्तेव व्यवतिष्ठेरन् । अपि तु सर्वशाखास्व-  
नुवर्तेरन् । कुतः ? उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात् । स्वशाखाव्यवस्थायां ह्युद्गीथ-  
मुपासीतेति सामान्यश्रुतिरविशेषप्रवृत्ता सती संनिधानवशेन विशेषे  
व्यवस्थाप्यमाना पीडिता स्यात् । न चैतन्न्याय्यम् ; संनिधानान्तु श्रुतिर्वि-  
लीयसी । नच सामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपपद्यते । तस्मात्स्वरादि-  
भेदे सत्यप्युद्गीथत्वाद्यविशेषात्सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिष्वेवंजातीयकाः  
प्रत्ययाः स्युः ॥ ५५ ॥

### मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

अथवा, नैवान्न विरोधः शङ्कितव्यः,—कथमन्यशाखागतेष्वुद्गीथादिष्व-  
न्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति ; मन्त्रादिवदविरोधोपपत्तेः । तथा हि  
मन्त्राणां कर्मणां गुणानां च शाखान्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तर उपसंग्रहो  
दृश्यते । येषामपि हि शाखिनां कुटुररसीत्यश्मादानमन्त्रो नान्नातस्तेषाम-  
प्यसौ विनियोगो दृश्यते—'कुक्कुटोऽसीत्यश्मानमादत्ते कुटुररसीति वा' इति ।  
येषामपि समिदादयः प्रयाजा नान्नातास्तेषामपि तेषु गुणविधिरान्नायते—  
'ऋतवो वै प्रयाजाः समानत्र होतव्याः' इति । तथा येषामपि 'अजोऽग्नी-  
षोमीयः' इति जातिविशेषोपदेशो नास्ति तेषामपि तद्विषयो मन्त्रवर्ण  
उपलभ्यते—'छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि' इति । तथा वेदान्तरोत्प-

ज्ञानामपि 'अग्नेर्वैहोत्रं वेरध्वरम्' इत्येवमादिमन्त्राणां वेदान्तरे परिग्रहो दृष्टः । तथा बहुचपठितस्य सूक्तस्य 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' (ऋ० सं० २।६।७) इत्यस्य 'अध्वर्यवे सजनीयं शस्यम्' इत्यत्र परिग्रहो दृष्टः । तस्माच्चथाऽऽश्रयाणां कर्माङ्गानां सर्वत्रानुवृत्तिरेवमाश्रितानामपि प्रत्ययानामित्यविरोधः ॥ ५६ ॥

(३२ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् । सू० ५७)

भूमः क्रतुवज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥

'प्राचीनशाल औपमन्यवः' (छा० ५।१।१) इत्यस्यामाख्यायिकायां व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते । व्यस्तोपासनं तावत्— 'औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से' (छा० ५।१।१) इत्यादि, तथा समस्तोपासनमपि 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विध्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽऽत्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ' (छा० ५।१।२) इत्यादि । तत्र संशयः— किमिहोभयथाप्युपासनं स्याद्व्यस्तस्य समस्तस्य चोत समस्तस्यैवेति ? किं तावत्प्राप्तम् ? प्रत्यवयवं सुतेजःप्रभृतिपूपास्स इति क्रियापदश्रवणात्, 'तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते' (छा० ५।१।१) इत्यादिफलभेदश्रवणाच्च, व्यस्तान्यप्युपासनानि स्युरिति प्राप्तम् । ततोऽभिधीयते— भूमः पदार्थोपचयात्मकस्य समस्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्यमस्मिन्वाक्ये विवक्षितं भवितुमर्हति, न प्रत्येकमवयवोपासनानामपि । क्रतुवत् । यथा क्रतुषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सामस्त्येन साङ्गप्रधानप्रयोग एवैको विवक्ष्यते, न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनाम् । नाप्येकदेशाङ्गयुक्तस्य प्रधानस्य तद्वत् । कुत एतद्धूमैव ज्यायानिति ? तथा हि श्रुतिर्भूमो ज्यायस्त्वं दर्शयति; एकवाक्यतावगमात् । एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पौर्वापर्यालोचनात्प्रतीयते । तथा हि—

टिप्प०—१ अध्वर्यवे तत्कर्तृकप्रयोगार्थं सजनीयं 'सजनासः' इत्येतेनोपलक्षितं सूक्तं शस्यं शंसनीयमित्यर्थः ।

प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः षड्गुणयो वैश्वानरविद्यायां परि-  
निष्ठामप्रतिपद्यमाना अश्वपतिं कैकेयं राजानमभ्याजग्मुरित्युपक्रम्यै-  
कैकस्यर्षेरुपास्यं द्युप्रभृतीनामेकैकं श्रावयित्वा 'मूर्धा त्वेष आत्मन  
इति होवाच' ( छा० ५।१२।२ ) इत्यादिना मूर्धादिभावं तेषां विदधाति ।  
'मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्यः' ( छा० ५।१२।२ ) इत्यादिना च  
व्यस्तोपासनमपवदति । पुनश्च व्यस्तोपासनं व्यावर्त्य समस्तोपासनमे-  
वानुवर्त्य 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति' ( छा० ५।-  
१८।१ ) इति भूमाश्रयमेव फलं दर्शयति । यत्तु प्रत्येकं सुतेजःप्रभृतिषु  
फलभेदश्रवणं तदेवं सत्यङ्गफलानि प्रधान एवाभ्युपगतानीति द्रष्टव्यम् ।  
तथोपास्त इत्यपि प्रत्यवयवमाख्यातश्रवणं पराभिप्रायानुवादार्थं न व्य-  
स्तोपासनविधानार्थम् । तस्मात्समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति ।  
केचित्त्वत्र समस्तोपासनपक्षं ज्यायांसं प्रतिष्ठाप्य ज्यायस्त्ववचनादेव  
किल व्यस्तोपासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति कथयन्ति । तदयु-  
क्तम् ; एकवाक्यतावगतौ सत्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात्, 'मूर्धा  
ते व्यपतिष्यत्' ( छा० ५।१२।२ ) इति चैवमादिनिन्दावचनविरो-  
धात्, स्पष्टे चोपसंहारस्थे समस्तोपासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे  
वक्तुमशक्यत्वात्, सूत्रस्य च ज्यायस्त्ववचनस्य प्रमाणवत्त्वाभिप्रा-  
येणाप्युपपद्यमानत्वात् ॥ ५७ ॥

( ३३ शब्दादिभेदाधिकरणम् । सू० ५८ )

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे सत्यामपि सुतेजःप्रभृतीनां फलभेदश्रुतौ समस्तोपा-  
सनं ज्याय इत्युक्तम् । अतः प्राप्ता बुद्धिरन्यान्यपि भिन्नश्रुतीन्युपासनानि  
समस्तोपाशिष्यन्त इति । अपि च नैव वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते ।  
वेद्यं हि रूपं विद्याया द्रव्यदैवतमिव यागस्य । वेद्यश्चैक एवेश्वरः श्रुतिनाना-  
त्वेऽप्यवगम्यते 'मनोमयः प्राणशरीरः' ( छा० ३।१४।२ ) 'कं ब्रह्म खं

टिप्प०-१ प्राचीनशालप्रमुखा वैश्वानरविद्यानिर्णयार्थं कैकेयं प्रतिजग्मुः, ते च तत्त-  
देकदेशोपासनमुपन्यस्तवन्तः । कैकेयस्तत्तदुपासननिन्दापूर्वं तन्निवारणेन समस्तोपासन-  
मुपसंजहार । तथा चैकवाक्यतालाभाय वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तोपासनपरस्मैव  
संदर्भस्य लक्ष्यते इत्याशयः ।



ब्रह्म' (छा० ४।१०।५) 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' (छा० ८।१।५) इत्येवमादिषु । तथा 'एक एव प्राणः' 'प्राणो वाव संवर्गः' (छा० ४।३।३) 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' (छा० ५।१।१) 'प्राणो ह पिता प्राणो माता' (छा० ७।१।५।१) इत्येवमादिषु । वेद्यैकत्वाच्च विद्यैकत्वम् । श्रुतिनानात्वमप्यस्मिन्पक्षे गुणान्तरपरत्वान्नानर्थकम् । तस्मात्स्वपरशाखाविहितमेकवेद्यव्यपाश्रयं गुणजातमुपसंहर्तव्यं विद्याका-  
 त्हर्यायेति । एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते—नानेति । वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयका  
 विद्या भिन्ना भवितुमर्हति; कुतः ? शब्दादिभेदात् । भवति हि शब्द-  
 भेदः—'वेद' 'उपासीत' 'स क्रतुं कुर्वीत' (छा० ३।१।४।१) इत्येव-  
 मादिः । शब्दभेदश्च कर्मभेदहेतुः समधिगतः पुरस्ताच्छब्दान्तरे कर्मभे-  
 दः कृतानुबन्धत्वादिति । आदिग्रहणाहुणादयोऽपि यथासंभवं भेदहेतवो  
 योजयितव्याः । ननु वेदेत्यादिषु शब्दभेद एवावगम्यते; न यजतीत्यादि-  
 वदर्थभेदः सर्वेषामेवैषां मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदात्, अर्थान्तरासंभवाच्च ।  
 तत्कथं शब्दभेदाद्विद्याभेद इति ? नैष दोषः; मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यनु-  
 बन्धभेदाद्वेद्यभेदे सति विद्याभेदोपपत्तेः । एकस्यापीश्वरस्योपास्यस्य प्रति-  
 प्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते । तथैकस्यापि प्राणस्य तत्र तत्रोपास्य-  
 स्याभेदेऽप्यन्याह्गुणोऽन्यत्रोपासितव्योऽन्याह्गुणश्चान्यत्रेत्येवमनुबन्ध-  
 भेदाद्वेद्यभेदे सति विद्याभेदो विज्ञायते । न चात्रैको विद्याविधिरितरे गुण-  
 विधय इति शक्यं वक्तुम्; विनिगमनायां हेत्वभावात्, अनेकत्वाच्च  
 प्रतिप्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन विधानानुपपत्तेः । न चास्मिन्पक्षे  
 समानाः सन्तः सत्यकामादयो गुणा असकृच्छ्रावयितव्याः । प्रतिप्रकरणं  
 चेदंकामेनेदमुपासितव्यमिदंकामेन चेदमिति नैराकाङ्क्ष्यावगमानैकवा-  
 क्यतापत्तिः । न चात्र वैश्वानरविद्यायामिव समस्तचोदनापरास्ति यद्वह्नेन  
 प्रतिप्रकरणवर्तीन्यवयोपासनानि भूत्वैकवाक्यतामियुः । वेद्यैकत्वनिमित्ते  
 च विद्यैकत्वे सर्वत्र निरङ्कुशे प्रतिज्ञायमाने समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः  
 प्रतिज्ञायेत । तस्मात्सुष्ठूच्यते—नाना शब्दादिभेदादिति । स्थिते चैतस्मिन्न-  
 धिकरणे सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥ ५८ ॥

( ३४ विकल्पाधिकरणम् । सू० ५९ )

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

स्थिते विद्याभेदे विचार्यते—किमासामिच्छया समुच्चयो विकल्पो वा स्यात्, अथवा विकल्प एव नियमेनेति ? तत्र स्थितत्वान्तावद्विद्याभेदस्य न समुच्चयनियमे किञ्चित्कारणमस्ति । ननु भिन्नानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्यते । नैष दोषः । नित्यताश्रुतिर्हि तत्र कारणं नैवं विद्यानां काचिन्नित्यताश्रुतिरस्ति । तस्मान्न समुच्चयनियमः । नापि विकल्पनियमः । विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात् । परिशेष्याद्याथाकाम्यमापद्यते । नन्वविशिष्टफलत्वादासां विकल्पो न्याय्यः । तथाहि—‘मनोमयः प्राणशरीरः’ ( छा० ३।१।४।२ ) ‘कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ ( छा० ४।१।०।५ ) ‘सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ ( छा० ८।१।५ ) इत्येवमाद्यास्तुल्यवदीश्वरप्राप्तिफला लक्ष्यन्ते । नैष दोषः; समानफलेष्वपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु याथाकाम्यदर्शनात् । तस्माद्याथाकाम्यप्राप्तावुच्यते विकल्प एवासां भवितुमर्हति, न समुच्चयः । कस्मात् ? अविशिष्टफलत्वात् । अविशिष्टं ह्यासां फलमुपास्यविषयसाक्षात्करणम् । एकेन चोपासनेन साक्षात्कृत उपास्ये विषय ईश्वरादौ द्वितीयमनर्थकम् । अपि चासंभवः; साक्षात्करणस्य समुच्चयपक्षे चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । साक्षात्करणसाध्यं च विद्याफलं दर्शयन्ति श्रुतयः—‘यस्य स्यादद्वा न विचिकित्सास्ति’ ( छा० ३।१।४।४ ) इति, ‘देवो भूत्वा देवानप्येति’ ( बृ० ४।१।१२ ) इति चैवमाद्याः । स्मृतयश्च—‘सदा तद्भावभावितः’ ( भ० गी० ८।६ ) इत्येवमाद्याः । तस्मादविशिष्टफलानां विद्यानामन्यतमामादाय तत्परः स्यादावदुपास्यविषयसाक्षात्करणेन तत्फलं प्राप्तमिति ॥ ५९ ॥

( ३५ काम्याधिकरणम् । सू० ६० )

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६०

‘अविशिष्टफलत्वा’दित्यस्य प्रत्युदाहरणम् । यासु पुनः काम्यासु विद्यासु ‘स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति’ ( छा०

अधि. ३६ । सू. ६४ ] तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

४३१

३।१।२ ) 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकाम-  
मचारो भवति' ( छा० ७।१।५ ) इति चैवमाद्यासु क्रियावददृष्टेनात्म-  
नात्मीयं फलं साधयन्तीषु साक्षात्करणापेक्षा नास्ति । ता यथाकामं  
समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन्, पूर्वहेत्वभावात् । पूर्वस्याविशिष्टफलत्वा-  
दित्यस्य विकल्पहेतोरभावात् ॥ ६० ॥

( ३६ यथाश्रयभावाधिकरणम् । सू० ६१-६६ )

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

कर्माङ्गेषूद्गीथादिषु य आश्रिताः प्रत्यया वेदत्रयविहिताः किं ते समु-  
च्चीयेरन्किंवा यथाकामं स्युरिति संशये यथाश्रयभाव इत्याह । यथैवैषा-  
माश्रयाः स्तोत्रादयः संभूय भवन्त्येवं प्रत्यया अपि आश्रयतन्त्रत्वात्प्रत्य-  
यानाम् ॥ ६१ ॥

शिष्टेऽपि ॥ ६२ ॥

यथा वाश्रयाः स्तोत्रादयस्त्रिषु शिष्यन्त एवमाश्रिता अपि प्रत्ययाः ।  
नोपदेशकृतोऽपि कश्चिद्विशेषोऽङ्गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययानामित्यर्थः ६२

समाहारात् ॥ ६३ ॥

'होतृषदनाद्वैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति' ( छा० १।५।५ ) इति च  
प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्गाता स्वकर्मण्युत्पन्नं क्षतं हौत्रात्कर्मणः  
प्रतिसमादधातीति ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदितपदार्थ-  
संबन्धसामान्यात्सर्ववेदोदितप्रत्ययोपसंहारं सूचयतीति लिङ्गदर्शनम् ६३

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

विद्यागुणं च विद्याश्रयं सन्तमोकारं वेदत्रयसाधारणं श्रावयति—  
'तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति'  
( छा० १।१।९ ) इति च । ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्रितसाधारण्यमिति  
लिङ्गदर्शनमेव । अथवा,—गुणसाधारण्यश्रुतेश्चेति । यदीमे कर्मगुणा उद्गी-  
थादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा न स्युने स्यात्ततस्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां

सहभावः । ते तूद्गीथादयः सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोग-  
साधारणाः श्राव्यन्ते । ततश्चाश्रयसहभावात्प्रत्ययसहभाव इति ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति पक्षव्यावर्तनम् । न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपासनानां  
भवितुमर्हति । कुतः ? तत्सहभावाश्रुतेः । यथा हि त्रिवेदीविहितानाम-  
ङ्गानां स्तोत्रादीनां सहभावः श्रूयते—‘ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोक्षीय  
स्तोत्रमुपाकरोति स्तोत्रमनुशंसति प्रस्तोतः साम गाय होतरेतद्यज’  
इत्यादिना । नैवमुपासनानां सहभावश्रुतिरस्ति । ननु प्रयोगवचन एषां  
सहभावं प्रापयेत् । नेति ब्रूमः; पुरुषार्थत्वादुपासनानाम् । प्रयोगवचनो  
हि क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावं प्रापयेत् । उद्गीथाद्युपासनानि  
क्रत्वर्थाश्रयाण्यपि गोदोहनादिवत्पुरुषार्थानीत्यवोचाम ‘पृथग्ध्यप्रतिबन्धः  
फलम्’ ( ब्र० सू० ३।३।४२ ) इत्यत्र । अयमेव चोपदेशाश्रयो विशेषोऽङ्गानां  
तदालम्बनानां चोपासनानां यदेकेषां क्रत्वर्थत्वमेकेषां पुरुषार्थत्वमिति ।  
परं च लिङ्गद्वयमकारणमुपासनसहभावस्य श्रुतिन्यायाभावात् । नच  
प्रतिप्रयोगमाश्रयकार्त्तर्योपसंहारादाश्रितानामपि तथात्वं विज्ञातुं शक्यम् ।  
अतत्प्रयुक्तत्वादुपासनानाम् । आश्रयतन्त्राण्यपि ह्युपासनानि काममाश्रया-  
भावे मा भूवन्न त्वाश्रयसहभावेन सहभावनियममर्हन्ति; तत्सहभावा-  
श्रुतेरेव । तस्माद्यथाकाममेवोपासनान्यनुष्ठीयेरन् ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिरसहभावं प्रत्ययानाम्—‘एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं  
यजमानं सर्वाश्चर्त्विजोऽभिरक्षति’ ( छा० ४।१७।१० ) इति । सर्वप्रत्य-  
योपसंहारे हि सर्वे सर्वविद्ः इति न विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्व-  
मितरेषां संकीर्त्येन । तस्माद्यथाकाममुपासनानां समुच्चयो विकल्पो  
वेति ॥ ६६ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीसच्छा-  
रिरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

## तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

[ अत्र निर्गुणविद्यायाः अन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनविचारः ]

( १ पुरुषार्थाधिकरणम् । सू० १-१७ )

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

अथेदानीमौपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रवि-  
शत्याहोस्वित्स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमांसमानः सिद्धान्तेनैव  
तावदुपक्रमते—पुरुषार्थोऽत इति । अस्माद्वेदान्तविहितादात्मज्ञानात्स्वतन्त्रा-  
त्पुरुषार्थः सिद्ध्यतीति वादरायण आचार्यो मन्यते । कुत एतदवगम्यते ?  
शब्दादित्याह । तथा हि—‘तरति शोकमात्मवित्’ ( छा० ७।१।३ ),  
‘स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ ( मु० ३।२।९ ), ‘ब्रह्म-  
विदाप्नोति परम्’ ( तै० २।१।१ ), ‘आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य ताव-  
देव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये’ ( छा० ६।१।४२ ) इति, ‘य  
आत्माऽपहतपाप्मा’ ( छा० ८।७।१ ) इत्युपक्रम्य ‘सर्वाश्च लोकाना-  
प्नोति सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति’ ( छा० ८।७।१ )  
इति, ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ ( बृ० ४।५।६ ) इत्युपक्रम्य ‘एतावदरे  
स्वत्वमृतत्वम्’ ( बृ० ४।५।१५ ) इत्येवंजातीयका श्रुतिः केवलाया विद्यायाः  
पुरुषार्थहेतुत्वं श्रावयति ॥ १ ॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते—

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि त्रीहिप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण  
कर्मसंबन्धेवेत्यतस्तस्मिन्नवगतप्रयोजन आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः साऽर्थवाद  
इति जैमिनिराचार्यो मन्यते, यथाऽन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु ‘यस्य पर्णमयी  
जुहूर्भवति न स पापश्च श्लोकश्च शृणोति । यदङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे ।  
यत्प्रयाजानुयाजा इव्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य  
भ्रातृव्याभिभूयै’ इत्येवंजातीयका फलश्रुतिरर्थवादः, तद्वत् । कथं पुनर-  
स्यानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना कतु-

प्रवेश आशङ्क्यते ? कर्तृद्वारेण वाक्यात्तद्विज्ञानस्य क्रतुसंबन्ध इति चेत्,—न;  
वाक्याद्विनियोगानुपपत्तेः । अव्यभिचारिणा हि केनचिद्वारेणानारभ्याधी-  
तानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतुसंबन्धोऽवकल्पते । कर्ता तु व्यभिचारि द्वारम् ;  
लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यात् । तस्मान्न तद्वारेणात्मज्ञानस्य क्रतुसंबन्ध-  
सिद्धिरिति,—न; व्यतिरेकविज्ञानस्य वैदिकेभ्यः कर्मभ्योऽन्यत्रानुपयोगात् ।  
नहि देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं लौकिकेषु कर्मसूपयुज्यते; सर्वथा दृष्टार्थ-  
प्रवृत्त्युपपत्तेः । वैदिकेषु तु देहपातोत्तरकालफलेषु देहव्यतिरिक्तात्मज्ञान-  
मन्तरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युपयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानम् । नन्वपहत-  
पाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयमौपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्यङ्गं स्यात्,  
न; प्रियादिसंसूचितस्य संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेनोपदेशात् ।  
अपहतपाप्मत्वादि विशेषणं तु स्तुत्यर्थं भविष्यति । ननु तत्र तत्र  
प्रसाधितमेतदधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणं तदेव च संसारिण आत्मनः  
पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्सूपदिश्यत इति । सत्यं प्रसाधितम्, तस्यैव तु  
स्थूणानिखननवत्फलद्वारेणाक्षेपसमाधाने क्रियेते दाढ्याय ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

‘जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे’ (बृ० ३।१।१), ‘यक्ष्यमाणो  
वै भगवन्तोऽहमस्मि’ (छा० ५।१।१५) इत्येवमादीनि ब्रह्मविदा-  
मप्यन्यपरेषु वाक्येषु कर्मसंबन्धदर्शनानि भवन्ति । तथोद्दालकादीनामपि  
पुत्रानुशासनादिदर्शनाद्गार्हस्थ्यसंबन्धोऽवगम्यते । केवलाच्चेज्ज्ञानात्पुरुषा-  
र्थसिद्धिः स्यात्किमर्थमनेकायाससमन्वितानि कर्माणि ते कुर्युः ? ‘अर्के  
चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वते व्रजेत्’ इति न्यायात् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

‘यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ (छा०  
१।१।१०) इति च कर्मशेषत्वश्रवणाद्विद्याया न केवलायाः पुरुषार्थ-  
हेतुत्वम् ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

‘तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते’ (बृ० ४।४।२) इति च विद्याकर्मणोः  
फलारम्भे सहकारित्वदर्शनात् स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥ ५ ॥

### तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

‘आचार्यकुलद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः’ (छा० ८।१।१) इति चैवं-जातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्माधिकारं दर्शयति । तस्मादपि न विज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वम् । नन्वत्राधीत्यध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते, नार्थविज्ञानम् । नैष दोषः; दृष्टार्थत्वाद्वेदाध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तमिति स्थितम् ॥ ६ ॥

### नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे’ (ईशा० २) इति, तथा ‘एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रं जरया वा होवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा’ इत्येवंजातीयकान्नियमादपि कर्मशेषत्वमेव विद्याया इति ॥ ७ ॥

एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

### अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तम्—‘शेषत्वात्पुरुषार्थवादः’ (ब्र० सू० ३।४।२) इति, तन्नोपपद्यते; कस्मात् ? अधिकोपदेशात् । यदि संसार्येवात्मा शरीरः कर्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्ततो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात् । अधिकस्तावच्छारीरादात्मनोऽसंसारीश्वरः कर्तृत्वादिसंसारिधर्मरहितोऽपहतपाप्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदान्तेषु । नच तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति, प्रत्युत कर्माण्युच्छिन्नत्तीति वक्ष्यति ‘उपमर्दं च’ (ब्र० सू० ३।४।१६) इत्यत्र । तस्मात् ‘पुरुषार्थोऽतः शब्दात्’ (ब्र० सू० ३।४।१) इति यन्मतं भगवतो वादरायणस्य तत्तथैव तिष्ठति, न शेषत्वप्रभृतिभिर्हेत्वाभासैश्चालयितुं शक्यते । तथा हि—तमधिकं शारीरादीश्वरमात्मानं दर्शयन्ति श्रुतयः—‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्’ (मुण्ड० १।१।९) ‘भीषाऽस्माद्वातः पवते’ (तै० २।८।१) ‘महद्भयं वज्रमुद्यतम्’ (कठ०



६।२ ) 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गि' (बृ० ३।८।९) 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' (छा० ६।२।३) इत्येवमाद्याः । यत्तु प्रियादिसंसूचितस्य संसारिण एवात्मनो वेद्यतयाऽनुकर्षणम्—'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृ० २।४।५) 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः' (बृ० ३।४।१) 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' (छा० ८।७।४) इत्युपक्रम्य 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' (छा० ८।९।३) इति चैवमादि, तदपि 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्गवेदः' (बृ० २।४।१०) 'योऽज्ञानायामपिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति' (बृ० ३।५।१) 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' (छा० ८।१२।३) इत्येवमादिभिर्वाक्यशेषैः सत्यामेवाधिकोपदिदिक्षायामत्यन्ताभेदाभिप्रायमित्यविरोधः । पारमेश्वरमेव हि शरीरस्य पारमार्थिकं स्वरूपम्, उपाधिकृतं तु शारीरत्वम्; 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' (बृ० ३।८।११) इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वं चैतद्विस्तरेणास्माभिः पुरस्तात्तत्र तत्र वर्णितम् ॥ ८ ॥

### तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यत्तुक्तम्—आचारदर्शनात्कर्मशेषो विद्येति, अत्र ब्रूमः—तुल्यमाचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः । तथा हि श्रुतिर्भवति—'एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वांचकिरे', 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' (बृ० ३।५।१) इत्येवंजातीयका । याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते—'एतावदरे स्वरु-मृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज' (बृ० ४।५।१५) इत्यादि-श्रुतिभ्यः । अपि च 'यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि' (छा० ५।११।५) इत्येतद्विद्वांसं वैश्चान्तरविद्याविषयम् । संभवति च सोपाधिकायां ब्रह्म-

अधि. १ । सू. १२ ] तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

४३७

विद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनम् । नत्वत्रापि कर्माङ्गत्वमस्ति; प्रकर-  
णाद्यभावात् ॥ ९ ॥

यत्पुनरुक्तम्—‘तच्छ्रुतेः’ (ब्र० सू० ३।४।४) इति, अत्र ब्रूमः—

**असार्वत्रिकी ॥ १० ॥**

‘यदेव विद्याया करोति’ (छा० १।१।१०) इत्येषा श्रुतिर्न सर्व-  
विद्याविषया; प्रकृतविद्याभिसंबन्धात् । प्रकृता चोद्गीथविद्या—  
‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ (छा० १।१।१) इत्यत्र ॥ १० ॥

**विभागः शतवत् ॥ ११ ॥**

यदप्युक्तम्—‘तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते’ (बृ० ४।४।२) इत्ये-  
तत्समन्वारम्भवचनमस्वातन्त्र्ये विद्याया लिङ्गमिति, तत्प्रत्युच्यते ।  
विभागोऽत्र द्रष्टव्यो विद्याऽन्यं, पुरुषमन्वारभेते, कर्मान्यमिति । शतवत् ।  
यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाश-  
दपरस्मै, तद्वत् । न चेदं समन्वारम्भवचनं मुमुक्षुविषयम्; ‘इति तु  
कामयमानः’ (बृ० ४।४।६) इति संसारिविषयत्वोपसंहारात्, अथाका-  
मयमानः’ (बृ० ४।४।६) इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमात् । तत्र  
संसारिविषये विद्या विहिता प्रतिषिद्धा च परिगृह्यते; विशेषाभावात् ।  
कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं च; यथाप्राप्तानुवादित्वात् । एवं सत्यविभागो-  
नापीदं समन्वारम्भवचनमवकल्पते ॥ ११ ॥

यच्चैतत्—‘तद्वतो विधानात्’ (ब्र० सू० ३।४।६) इति, अत उत्तरं  
पठति—

**अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥**

‘आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य’ (छा० ८।१।५।१) इत्यत्राध्ययनमात्रस्य  
श्रवणादध्ययनमात्रवत् एव कर्मविधिरित्यध्यवस्यामः । नन्वेवं सत्यवि-  
द्यत्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत,—नैष दोषः; न वयमध्ययनप्रभवं  
कर्मावबोधनमधिकारकारणं वारयामः, किं तर्हि ? औपनिषदमात्मज्ञानं  
स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत  
इत्येतावत्प्रतिपाद्यामः । यथा च न कृत्वन्तरज्ञानं कृत्वन्तराधिकारेणा-  
पेक्ष्यत एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥

यदप्युक्तम्—‘नियमाच्च’ ( ब० सू० ३।४।७ ) इति, अत्राभिधीयते—

**नाविशेषात् ॥ १३ ॥**

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्’ ( ईशा० २ ) इत्येवमादिषु नियम-  
श्रवणेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति; अविशेषेण नियमविधा-  
नात् ॥ १३ ॥

**स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥**

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि’ ( ईशा० २ ) इत्यत्रापरो विशेष आख्यायते ।  
यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव कुर्वन्निति संबध्येत, तथापि विद्या-  
स्तुतये कर्मानुष्ठानमेतद्वष्टव्यम् । ‘न कर्म लिप्यते नरे’ ( ईशा० २ ) इति  
हि वक्ष्यति । एतदुक्तं भवति—यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि विदुषि पुरुषे  
न कर्म लेपाय भवति; विद्यासामर्थ्यादिति तदेवं विद्या स्तूयते ॥ १४ ॥

**कामकारेण चैके ॥ १५ ॥**

अपि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तस्तद्वष्टुभात्फला-  
न्तरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामृशन्ति । कामकारेणेति  
श्रुतिर्भवति वाजसनेयिनाम्—‘एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न  
कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः’ ( बृ०  
४।४।२२ ) इति । अनुभवारूढमेव च विद्याफलं न क्रियाफलवत्काला-  
न्तराभावीत्यसकृदवोचाम । अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं नापि  
तद्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं शक्यमाश्रयितुम् ॥ १५ ॥

**उपमर्दं च ॥ १६ ॥**

अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपञ्च-  
स्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात्स्वरूपोपमर्दमामनन्ति—‘यत्र त्वस्य  
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्’ ( बृ० ३।४।१४ )  
इत्यादिना । वेदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकां तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशा-  
सानस्य कर्माधिकारोच्छित्तिरेव प्रसज्येत । तस्मादपि स्वातन्त्र्यं  
विद्यायाः ॥ १६ ॥

**ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥**

ऊर्ध्वरेतःसु चाश्रमेषु विद्या श्रूयते । नच तत्र कर्माङ्गत्वं विद्याया उप-

पद्यते; कर्माभावात् । न ह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां सन्ति ।  
स्यादेतत्,—ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयन्ते वेद इति तदपि नास्ति । तेऽपि  
हि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यन्ते—‘त्रयो धर्मस्कन्धाः’ ( छा० २।२३।१ ),  
‘ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते’ ( छा० ५।१०।१ ), ‘तपःश्रद्धे ये  
ह्युपवसन्त्यरण्ये’ ( मुण्ड० १।२।११ ), ‘एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः  
प्रव्रजन्ति’ ( वृ० ४।४।२२ ), ‘ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्’ ( जा० ४ ) इत्ये-  
वमादिषु । प्रतिपन्नाप्रतिपन्नगार्हस्थ्यानामपाकृतानपाकृतर्णत्रयाणां चोर्ध्व-  
रेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥ १७ ॥

( २ परामर्शाधिकरणम् । सू० १८-२० )

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

‘त्रयो धर्मस्कन्धाः’ ( छा० २।२३।१ ) इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्व-  
रेतसामाश्रमाणां सद्भावाद्योदाहृताः न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति । यतः  
परामर्शमेषु शब्देष्वाश्रमान्तराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते, न विधिम् ।  
कुतः ? न ह्यत्र लिङ्गादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दोऽस्ति । अर्थान्तरपरत्वं  
चैषु प्रत्येकमुपलभ्यते । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र तावद्यज्ञोऽध्ययनं  
दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्त-  
मात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति परामर्श-  
पूर्वकमाश्रमाणामनात्यन्तिकफलत्वं संकीर्त्यात्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्थता  
स्तूयते—‘ब्रह्मसंस्थोऽस्मृतत्वमेति’ ( छा० २।२३।१ ) इति । ननु परामर्श-  
ऽप्याश्रमा गम्यन्ते एव । सत्यं गम्यन्ते; स्मृत्याचाराभ्यां तु तेषां  
प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षश्रुतेः । अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सत्यनादरणीयास्ते  
भविष्यन्ति, अनधिकृतविषया वा । ननु गार्हस्थ्यमपि सहैवोर्ध्वरेतोभिः  
परामृष्टं यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथम इति । सत्यमेवम् ; तथापि तु गृहस्थं  
प्रत्येवाग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानाच्छ्रुतिप्रसिद्धमेव हि तदस्तित्वम् ।  
तस्मात्स्तुत्यर्थं एवायं परामर्शो न चोदनार्थः । अपि चापवदति हि प्रत्यक्षा  
श्रुतिराश्रमान्तरम्—‘वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते’, ‘आचार्याय

प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः' (तै० १।१।११), 'नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वं पशवो विदुः' इत्येवमाद्या । तथा 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' (छा० ५।१०।१) 'तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये' (मुण्ड० १।२।११) इति च देवयानोपदेशो नाश्रमान्तरोपदेशः । संदिग्धं चाश्रमान्तराभिधानम्—'तप एव द्वितीयः' (छा० २।२३।१) इत्येवमादिषु । तथा 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' (बृ० ४।४।२२) इति लोकसंस्तवोऽयं न पारिव्राज्यविधिः । ननु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यविधानं जाबालानाम् । सत्यमेवमेतत्, अनपेक्ष्य त्वेतां श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

### अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं वादरायण आचार्यो मन्यते; वेदे श्रवणात् । अग्निहोत्रादीनां चावश्यानुष्ठेयत्वात्तद्विरोधादनधिकृतानुष्ठेयमाश्रमान्तरमिति हीमां मतिं निराकरोति, गार्हस्थ्यवदेवाश्रमान्तरमप्यनिच्छता प्रतिपत्तव्यमिति मन्यमानः । कुतः ? साम्यश्रुतेः । समा हि गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते—'त्रयो धर्मस्कन्धाः' (छा० २।२३।१) इत्याद्या । यथेह श्रुत्यन्तरविहितमेव गार्हस्थ्यं परामृष्टमेवमाश्रमान्तरमपीति प्रतिपत्तव्यम् । यथा च शास्त्रान्तरप्राप्तयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीतविधिपरे वाक्ये । तस्मात्तुल्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य । तथा 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' (बृ० ४।४।२२) इत्यस्य वेदानुवचनादिभिः समभिव्याहारः । 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' (छा० ५।१०।१) इत्यस्य च पञ्चाग्निविधया । यत्तुक्तम्—'तप एव द्वितीयः' (छा० २।२३।१) इत्यादिष्वाश्रमान्तराभिधानं संदिग्धमिति; नैष दोषः, निश्चयकारणसद्भावात् । 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' (छा० २।२३।१) इति हि धर्मस्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातम् । नच यज्ञादयो भूयांसो धर्मा उत्पत्तिभिन्नाः सन्तोऽन्यत्राश्रमसंबन्धात्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्कन्धो निर्दिष्टो ब्रह्मचारीति च स्पष्ट आश्रमनिर्देशस्तप इत्यपि कोऽन्यस्तपःप्रधाना-

दाश्रमाद्धर्मस्कन्धोऽभ्युपगम्येत ? 'ये चेमेऽरण्ये' ( छा० ५।१०।१ ) इति चारण्यलिङ्गाच्छ्रद्धातपोभ्यामाश्रमगृहीतिः । तस्मात्परामर्शोऽप्यनुष्ठेयमाश्रमान्तरम् ॥ १९ ॥

### विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

विधिर्वाऽयमाश्रमान्तरस्य, न परामर्शमात्रम् । ननु विधित्वाभ्युपगम एकवाक्यताप्रतीतिरुपपद्येत, प्रतीयते चात्रैकवाक्यता—पुण्यलोकफला-  
ह्वयो धर्मस्कन्धा ब्रह्मसंस्थता त्वमृतत्वफलेति । सत्यमेतत् ; सतीमपि  
त्वेकवाक्यताप्रतीतिं परिलब्ध विधिरेवाभ्युपगन्तव्यः ; अपूर्वत्वात्, विध्य-  
न्तरस्यादर्शनात्, विस्पष्टाच्चाश्रमान्तरप्रत्ययाद्गुणवादकल्पनयैकवाक्यत्वयो-  
जनानुपपत्तेः । धारणवत् । यथा 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि  
देवैभ्यो धारयति' इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयत  
एवोपरिधारणम् ; अपूर्वत्वात् । तथा चोक्तं शेषलक्षणे—'विधिस्तु धारणेऽ-  
पूर्वत्वात्' इति, तद्वदिहाप्याश्रमपरामर्शश्रुतिर्विधिरेवेति कल्प्यते ॥ यदापि  
परामर्श एवायमाश्रमान्तराणां, तदापि ब्रह्मसंस्थता तावत्संस्तवसामर्थ्याद-  
वश्यं विधेयाऽभ्युपगन्तव्या । सा च किं चतुर्ष्वश्रमेषु यस्य कस्यचिदा-  
होस्वित्परिव्राजकस्यैवेति विवेक्तव्यम् । यदि च ब्रह्मचार्यन्तेष्वाश्रमेषु  
परामृश्यमानेषु परिव्राजकोऽपि परामृष्टस्ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणां परामृष्ट-  
त्वाविशेषादनाश्रमित्वानुपपत्तेश्च यः कश्चिच्चतुर्ष्वश्रमेषु ब्रह्मसंस्थो भवि-  
ष्यति । अथ न परामृष्टस्ततः परिशिष्यमाणः परिव्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति  
सेतस्यति । तत्र तपःशब्देन वैखानसग्राहिणा परामृष्टः परिव्राडपीति  
केचित् । तदयुक्तम् ; नहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणेन परिव्राजको  
ग्रहणमर्हति, यथाऽत्र ब्रह्मचारिगृहमेधिनावसाधारणेनैव स्वेन स्वेन विशेष-  
णेन विशेषितावेवं भिक्षुवैखानसावपीति युक्तम् । तपश्चासाधारणो धर्मो  
वानप्रस्थानाम् ; कायलेशप्रधानत्वात्, तपःशब्दस्य तत्र रूढेः । भिक्षोस्तु  
धर्म इन्द्रियसंयमादिलक्षणो नैव तपःशब्देनाभिलप्यते । चतुष्टेन च  
प्रसिद्धा आश्रमास्त्रित्वेन परामृश्यन्त इत्यन्याय्यम् । अपि च भेदव्यप-  
देशोऽत्र भवति—'त्रय एते पुण्यलोकभाज एकोऽमृतत्वभाक्' इति । पृथ-

क्त्वे चैष भेदव्यपदेशोऽवकल्पते । न ह्येवं भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्द-  
 प्रज्ञावन्यतरस्त्वनयोर्महाप्रज्ञ इति । भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्द-  
 प्रज्ञौ, विष्णुमित्रस्तु महाप्रज्ञ इति । तस्मात्पूर्वे त्रय आश्रमिणः पुण्यलोक-  
 भाजः, परिशिष्यमाणः परिव्राडेवामृतत्वभाक् । कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो  
 योगात्प्रवर्तमानः सर्वत्र संभवन्परिव्राजक एवावतिष्ठेत् ? रूढ्यभ्युपगमे  
 चाश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते—ब्रह्मसंस्थ इति  
 हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरनन्यव्यापारतारूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते । तच्च  
 त्रयाणामाश्रमाणां न संभवति; स्वाश्रमविहितकर्मननुष्ठाने प्रत्यवायश्रव-  
 णात्, परिव्राजकस्य तु सर्वकर्मसंन्यासात्प्रत्यवायो न संभवत्यननुष्ठान-  
 निमित्तः । शमदमादिस्तु तदीयो धर्मो ब्रह्मसंस्थताया उपोद्बलको न  
 विरोधी । ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि तस्य शमदमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म;  
 यज्ञादीनि चेतरेषां, तद्व्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवायः । तथा च 'न्यास इति  
 ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा । तानि वा एतान्यवराणि तपांसि  
 न्यास एवात्यरेचयत्' (नारा० ७८), 'वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः  
 संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः' (मुण्ड० ३।२।६; नारा० १२।३;  
 कैवल्य० ३) इत्याद्याः श्रुतयः । स्मृतयश्च—'तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्नि-  
 ष्ठास्तत्परायणाः' (गी० ५।१७) इत्याद्या ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्श-  
 यन्ति । तस्मात्परिव्राजकस्याश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इत्ये-  
 षोऽपि दोषो नावतरति । तदेवं परामर्शेऽपीतरेषामाश्रमाणां पारिव्राज्यं  
 तावद्ब्रह्मसंस्थतालक्षणं लभ्येतैव । अनपेक्ष्यैव जावालश्रुतिमाश्रमान्तरवि-  
 धायिनीमयमाचार्येण विचारः प्रवर्तितः । विद्यत एव त्वाश्रमान्तरविधि-  
 श्रुतिः प्रत्यक्षा—'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवे-  
 द्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा'  
 (जाबा० ४) इति । न चेयं श्रुतिरनधिकृतविषया शक्या वक्तुम्;  
 अविशेषश्रवणात् । पृथग्विधानाज्ञानधिकृतानाम् 'अथ पुनरेव व्रती  
 वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा' (जाबा० ४)  
 इत्यादिना । ब्रह्मदानपरिपाकाङ्गत्वाच्च पारिव्राज्यस्य नानधिकृतविषयत्वम् ।



तच्च दर्शयति—‘अथ परित्राद्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षानो ब्रह्मभूयाय भवति’ ( जावा० ५ ) इति । तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाः । सिद्धं चोर्ध्वरेतःसु विधानाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति ॥ २० ॥

( ३ स्तुतिमात्राधिकरणम् । सू० २१-२२ )

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

‘स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथः’ ( छा० १।१।३ ) ‘इयमेवर्गग्निः साम’ ( छा० १।६।१ ) ‘अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः । तदिदमेवोक्तमियमेव पृथिवी’ इत्येवंजातीयकाः श्रुतयः किमुद्गीथादेः स्तुत्यर्था आहोस्विदुपासनाविध्यर्था इत्यस्मिन्संशये, स्तुत्यर्था इति युक्तम् ; उद्गीथादीनि कर्माङ्गान्युपादाय श्रवणात् । यथा—‘इयमेव जुहूरादित्यः कूर्मः स्वर्गो लोक आहवनीयः’ इत्याद्या जुह्वादिस्तुत्यर्थास्तद्वदिति चेत्, नेत्याह, नहि स्तुतिमात्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तम् ; अपूर्वत्वात् । विध्यर्थतायां ह्यपूर्वोऽर्थो विहितो भवति, स्तुत्यर्थतायां त्वानर्थक्यमेव स्यात् । विधायकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना स्तुतिरुपयुज्यत इत्युक्तम्—‘विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः’ इत्यत्र । प्रदेशान्तरविहितानां तद्गीथादीनामियं प्रदेशान्तरपठिता स्तुतिर्वाक्यशेषभावमप्रतिपद्यमानाऽनर्थिकैव स्यात् । इयमेव जुहूरित्यादि तु विधिसंनिधावेवान्नातमिति वैषम्यम् । तस्माद्विध्यर्था एवैवंजातीयकाः श्रुतयः ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

‘उद्गीथमुपासीत’ ( छा० १।१।१ ), ‘सामोपासीत’ ( छा० २।३।१ ), ‘अहमुक्तमस्मीति विद्यात्’ इत्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाः श्रूयन्ते । ते च स्तुतिमात्रप्रयोजनतायां व्याहृन्त्येरन् । तथा च न्यायविदां स्मरणम्—‘कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम् । एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्’ इति; लिङ्गार्थो विधिरिति मन्यमानास्त एवं स्मरन्ति । प्रतिप्रकरणं च फलानि श्राव्यन्ते—‘आपयिता ह वै कामानां भवति’ ( छा० १।१।७ ), ‘एष ह्येव कामागानस्येष्टे’ ( छा० १।७।९ ),

‘कल्पन्ते हासौ लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च’ ( छा० २।२।३ ) इत्यादीनि ।  
तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः ॥ २२ ॥

( ४ पारिप्लवाधिकरणम् । सू० २३-२४ )

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

‘अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुमैत्रेयी च कात्यायनी च’  
( बृ० ४।५।१ ), ‘प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम’  
( कौषी० ३।१ ), ‘जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य  
आस’ ( छा० ४।१।१ ) इत्येवमादिषु वेदान्तपठितेष्वार्यानां सं-  
शयः—किमिमानि पारिप्लवप्रयोगार्थान्याहोस्वित्संनिहितविद्याप्रतिपत्त्य-  
र्थानीति । पारिप्लवार्था इमा आख्यानश्रुतयः; आख्यानसामान्यात्,  
आख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात् । ततश्च विद्याप्रधानत्वं  
वेदान्तानां न स्यात्, मन्त्रवत्प्रयोगशेषत्वादिति चेत् । तन्न; कस्मात् ?  
विशेषितत्वात् । ‘पारिप्लवमाचक्षीत’ इति हि प्रकृत्य ‘मनुर्वैवस्वतो राजा’  
इत्येवमादीनि कानिचिदेवाख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते । आख्यान-  
सामान्याच्चेत्सर्वगृहीतिः स्यादनर्थकमेवेदं विशेषणं भवेत् । तस्मान्न  
पारिप्लवार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

असति च पारिप्लवार्थत्वं आख्यानानां संनिहितविद्याप्रतिपादनो-  
पयोगितैव न्याय्या; एकवाक्यतोपबन्धात् । तथा हि—तत्र तत्र  
संनिहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते; प्ररोचनोपयोगात्प्रतिपत्ति-  
सौकर्योपयोगाच्च । मैत्रेयीब्राह्मणे तावत्—‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’  
( बृ० ४।५।६ ) इत्याद्या विद्ययैकवाक्यता दृश्यते । प्रातर्दनेऽपि ‘प्रा-  
णोऽस्मि ब्रह्मात्मा’ इत्याद्या । जानश्रुतिरित्यत्रापि ‘वायुर्वायु संवर्गः’  
( छा० ४।३।१ ) इत्याद्या । यथा ‘स आत्मनो वपामुदखिदत्’ इत्येव-  
मादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां संनिहितविधित्युत्थता, तद्वत् ।  
तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वम् ॥ २४ ॥

( ५ अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् । सू० २५ )

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

‘पुरुषार्थोऽतः शब्दात्’ ( ब० सू० ३।४।१ ) इत्येतद्व्यवहितमपि संभवादत इति परामृश्यते । अत एव च विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वादग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितन्यानीत्याद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहरत्यधिकविवक्षया ॥ २५ ॥

( ६ सर्वापेक्षाधिकरणम् । सू० २६-२७ )

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते—किं विद्याया अत्यन्तमेवानपेक्षाऽऽश्रमकर्मणामुत्तास्ति काचिदपेक्षेति । तत्रात एवाग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते । एवमत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायामिदमुच्यते—सर्वापेक्षा चेति । अपेक्षते च विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि, नात्यन्तमनपेक्षैव । ननु विरुद्धमिदं वचनमपेक्षते चाश्रमकर्माणि विद्या नापेक्षते चेति । नेति ब्रूमः—उत्पन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षते, उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते । कुतः ? यज्ञादिश्रुतेः । तथा हि श्रुतिः—‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन’ ( बृ० ४।४।२२ ) इति यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति । विविदिषासंयोगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते । ‘अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्’ ( छा० ८।५।१ ) इत्यत्र च विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यज्ञादीनामपि हि साधनभावः सूच्यते । ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि’ ( कठ० २।१।५ ) इत्येवमाद्या च श्रुतिराश्रमकर्माणां विद्यासाधनभावं सूचयति । स्मृतिरपि—‘कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते’ इत्येवमाद्या । अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनम् । यथा च योग्यतावशेनाश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते, रथचर्यायां तु युज्यते । एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते, उत्पत्तौ चापेक्ष्यन्त इति ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया  
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

यदि कश्चिन्मन्येत—यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न न्याय्यः; विध्य-  
भावात् । 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरनुवादस्वरूपा  
विद्याभिष्टवपरा, न यज्ञादिविधिपरा—इत्थं महाभागा विद्या यद्यज्ञा-  
दिभिरेतामवाप्तुमिच्छन्तीति । तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्याद्विद्यार्थी,  
'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं  
पश्यति' (बृ० ४।४।२३) इति विद्यासाधनत्वेन शमदमादीनां विद्या-  
नाद्विहितानां चावश्यानुष्ठेयत्वात् । नन्वत्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्य-  
तीति वर्तमानापदेश उपलभ्यते न विधिः, नेति ब्रूमः; तस्मादिति  
प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतेः । पश्येदिति च माध्यंदिना विस्पष्ट-  
मेव विधिमधीयते । तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षायामपि शमादीन्यपेक्षितव्यानि ।  
यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितव्यानीति यज्ञादिश्रुतेरेव । ननूक्तं—यज्ञादिभिर्विवि-  
दिषन्तीत्यत्र न विधिरुपलभ्यत इति,—सत्यम्; तथापि त्वपूर्वत्वासं-  
योगस्य विधिः परिकल्प्यते । न ह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासंयोगः पूर्व  
प्राप्तो येनानूद्येत । 'तस्मात्पूर्वा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' इत्येवमादिषु  
चाश्रुतविविधिकेष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधिं परिकल्प्य, पौष्णं पेषणं विकृतौ  
प्रतीयेतेत्यादिविचारः प्रथमे तत्रे प्रवर्तितः । तथा चोक्तम् 'विधिर्वा धार-  
णवत्' (बृ० सू० ३।४।२०) इति । स्मृतिष्वपि भगवद्गीताद्यास्त्रनभिसं-  
धाय फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि सुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रपञ्चि-  
तम् । तस्माद्यज्ञादीनि शमदमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्येवाश्रमकर्माणि  
विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि । तत्राप्येवंविदिति विद्यासंयोगात्प्रत्यासन्नानि  
विद्यासाधनानि शमादीनि, विविदिषासंयोगात्तु बाह्यतराणि यज्ञादीनीति  
विवेक्तव्यम् ॥ २७ ॥

( ७ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् । सू० २८-३१ )

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणालये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे श्रूयते छन्दोगानाम्—'न ह वा एवंविदि किंचना-

नन्नं भवति (छा० ५।२।१) इति । तथा वाजसनेयिनाम्—‘न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतम्’ (बृ० ६।१।१४) इति । सर्वमेवास्यादनीयमेव भवतीत्यर्थः । किमिदं सर्वान्नानुज्ञानं शमादिव-  
द्विद्याङ्गं विधीयत उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति संशये,—विधिरिति ताव-  
त्प्राप्तम् । तथा हि—प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवति, अतः प्राणविद्या-  
संनिधानात्तदङ्गत्वेनेयं नियमनिवृत्तिरूपदिश्यते । नन्वेवं सति भक्ष्या-  
भक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः स्यात्,—नैष दोषः; सामान्यविशेषभावा-  
द्वाधोपपत्तेः । यथा प्राणिहिंसाप्रतिषेधस्य पशुसंज्ञपनविधिना बाधः ।  
यथा च ‘न कांचन परिहरेत्तद्व्रतम्’ (छा० २।१३।२) इत्यनेन वाम-  
देव्यविद्याविषयेण सर्वरूपपरिहारवचनेन तत्सामान्यविषयं गम्यागम्य-  
विभागशास्त्रं बाध्यते । एवमनेनापि प्राणविद्याविषयेण सर्वान्नभक्षण-  
वचनेन भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रं बाध्येतेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—नेदं  
सर्वान्नानुज्ञानं विधीयत इति । न ह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते; ‘न ह  
वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति’ (छा० ५।२।१) इति वर्तमानाप-  
देशात् । नचास्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिविशेषकरत्वलोभेनैव विधि-  
रभ्युपगन्तुं शक्यते । अपि च आदिमर्यादं प्राणस्यान्नमित्युक्तत्वेदमुच्यते  
‘नैवंविदः किंचिदनन्नं भवति’ इति । नच आदिमर्यादमन्नं मानुषेण  
देहेनोपभोक्तुं शक्यते । शक्यते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विचिन्त-  
यितुम् । तस्मात्प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽयमर्थवादो न सर्वान्नानुज्ञान-  
विधिः । तद्दर्शयति ‘सर्वान्नानुमतिश्च प्राणालये’ इति । एतदुक्तं  
भवति—प्राणालये एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनु-  
ज्ञायते; तद्दर्शनात् । तथा हि—श्रुतिश्चाक्रायणस्यर्षेः कष्टायामवस्थायाम-  
भक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति—‘मृदचीहतेषु कुरुषु’ (छा० १।१०।१)  
इत्यस्मिन्ब्राह्मणे । चाक्रायणः किलर्षिरापद्रुत इभ्येन सामिखादितान्कुल्मा-  
षांश्चखाद । अनुपानं तु तदीयमुच्छिष्टदोषात्प्रत्याचक्षे । कारणं चात्रो-  
वाच ‘न वा अजीविष्यमिमानखादन्’ (छा० १।१०।४) इति, ‘कामो

म उदपानम्' (छा० १।१०।४) इति च । पुनश्चोत्तरेषु स्थानेषु स्वप-  
रोच्छिष्टान्पर्युषितान्कुल्माषान्भक्ष्यान्वभूवेति । तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्टपर्यु-  
षितभक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेराशयातिशयो लक्ष्यते—प्राणालयप्रसङ्गे प्राण-  
संधारणायाभक्ष्यमपि भक्षयितव्यमिति । स्वस्थावस्थायां तु तत्र कर्तव्यं  
विद्यावतापीत्यनुपानप्रत्याख्यानाद्भ्रम्यते । तस्मादर्थवादो 'न ह वा एवं-  
विदि' (छा० ५।२।१) इत्येवमादिः ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

एवं च सत्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्येवमादि भक्ष्याभक्ष्यविभाग-  
शास्त्रमबाधितं भविष्यति ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि चापदि सर्वान्नभक्षणमपि स्मर्यते विदुषोऽविदुषश्चाविशेषेण—  
'जीवितालयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्म-  
पत्रमिवान्भसा' इति । तथा 'भयं नित्यं ब्राह्मणः', 'सुरापस्य ब्राह्मण-  
स्योष्णामासिचेयुः', 'सुरापाः कृमयो भवन्त्यभक्ष्यभक्षणात्' इति च  
स्मर्यते वर्जनमग्नस्य ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

शब्दश्चानन्नस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः काठकानां  
संहितायां श्रूयते—'तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्' इति । सोऽपि 'न ह वा  
एवंविदि' (छा० ५।२।१) इत्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरो भवति । तस्मा-  
देवंजातीयका अर्थवादा न विधय इति ॥ ३१ ॥

( ८ आश्रमकर्माधिकरणम् । सू० ३२-३६ )

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

'सर्वापेक्षा च—' (ब्र० सू० ३।४।२६) इत्यत्राश्रमकर्मणां विद्यासा-  
धनत्वमवधारितम्, इदानीं तु किममुमुक्षोरप्याश्रममात्रनिष्ठस्य विद्या-  
मकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयान्युताहो नेति चिन्त्यते । तत्र 'तमेतं

वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' (बृ० ४।४।२२) इत्यादिना-  
श्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाद्विद्यामनिच्छतः फलान्तरं काम-  
यमानस्य नित्यान्यननुष्ठेयानि । अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि न तर्ह्येषां  
विद्यासाधनत्वं नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति । अस्यां प्राप्नोति पठति—  
आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि; 'यावज्जी-  
वमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिना विहितत्वात् । नहि वचनस्यातिभारो  
नाम कश्चिदस्ति ॥ ३२ ॥

अथ यदुक्तं—नैवं सति विद्यासाधनत्वमेषां स्यादिति, अत उत्तरं पठति—

**सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥**

विद्यासहकारीणि चैतानि स्युर्विहितत्वादेव 'तमेतं वेदानुवचनेन  
ब्राह्मणा विविदिषन्ति' (बृ० ४।४।२२) इत्यादिना । तदुक्तम्—  
'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (ब्र० सू० ३।४।२६) इति । न चेदं  
विद्यासहकारित्ववचनमाश्रमकर्मणां प्रयाजादिवद्विद्याफलविषयं मन्त-  
व्यम्; अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः, असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्य ।  
विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादि स्वर्गफलसिषाधयिषया सह-  
कारिसाधनान्तरमपेक्षते, नैवं विद्या । तथा चोक्तम्—'अत एव चाग्नीन्ध-  
नाद्यनपेक्षा' (ब्र० सू० ३।४।२५) इति । तस्मादुत्पत्तिसाधनत्व  
एवैषां सहकारित्ववाचोयुक्तिः । न चात्र नित्यानित्यसंयोगविरोध  
आशङ्क्यः; कर्माभेदेऽपि संयोगभेदात् । नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जी-  
वादिवाक्यकल्पितो न तस्य विद्याफलत्वम् । अनित्यस्त्वपरः संयोगः  
'तमेतं वेदानुवचनेन' (बृ० ४।४।२२) इत्यादिवाक्यकल्पितस्तस्य  
विद्याफलत्वम् । यथैकस्यापि खादिरत्वस्य नित्येन संयोगेन क्रत्वर्थ-  
त्वमनित्येन संयोगेन पुरुषार्थत्वं तद्वत् ॥ ३३ ॥

**सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥**

सर्वथाप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवामिहोत्रा-  
द्यो धर्मा अनुष्ठेयाः । त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति ? कर्म-  
भेदशङ्कामिति ब्रूमः । यथा कुण्डपायिनामयने 'भासमग्निहोत्रं जुह्वति'



इत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात्कर्मान्तरमुपदिश्यते, नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः ।  
 कुतः ? उभयलिङ्गात्, श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तावत्—  
 ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति’ (ब्र० ४।४।२२) इति  
 सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुक्ते, ननु जुह्वती-  
 त्यादिवदपूर्वमेपां रूपमुत्पादयतीति । स्मृतिलिङ्गमपि—‘अनाश्रितः कर्म-  
 फलं कार्यं कर्म करोति यः’ (गी. ६।१) इति विज्ञातकर्तव्यताकमेव  
 कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं दर्शयति । यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्याद्या च  
 संस्कारत्वप्रसिद्धिर्वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य स्मृतौ  
 भवति । तस्मात्साधिवदमभेदावधारणम् ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सहकारित्वस्यैवैतदुपोद्बलकं लिङ्गदर्शनमनभिभवं च दर्शयति श्रुति-  
 ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य रागादिभिः कुशैः ‘एष ह्यात्मा न नश्यति  
 यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते’ (छा० ८।५।३) इत्यादिना । तस्माद्यज्ञादीन्या-  
 श्रमकर्माणि च भवन्ति विद्यासहकारीणि चेति निश्चितम् ॥ ३५ ॥

( ९ विधुराधिकरणम् । सू० ३६-३९ )

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसंपद्रहितानां चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनाना-  
 मन्तरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति, किं वा नास्तीति संशये,  
 नास्तीति तावत्प्राप्तम्; आश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणादाश्रमकर्मा-  
 संभवाच्चैतेषामिति । एवं प्राप्त इदमाह—अन्तरा चापि त्वनाश्रमत्वेन  
 वर्तमानोऽपि विद्यायामधिक्रियते । कुतः ? तद्दृष्टेः । रैकवाचकवीप्रभृती-  
 नामेवंभूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तप्रभृतीनां च नम्रचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महा-  
 योगित्वं स्मर्यते इतिहासे ॥ ३७ ॥

ननु लिङ्गमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्तं का तु खलु प्राप्तिरिति  
 साऽभिधीयते—

### विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामपि च विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसंबन्धिभिर्जपोपवासदेव-  
ताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः संभवति । तथा च स्मृतिः—  
'जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मन्त्रो  
ब्राह्मण उच्यते' इत्यसंभवदाश्रमकर्मणोऽपि जप्येऽधिकारं दर्शयति ।  
जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चाश्रमकर्मभिः संभवत्येव विद्याया अनुग्रहः ।  
तथा च स्मृतिः—'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' (गी० ६।४५)  
इति जन्मान्तरसंचितानपि संस्कारविशेषाननुग्रहीतृन्विद्यायां दर्शयति ।  
दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु ।  
तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥ ३८ ॥

### अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतस्त्वितरालवर्तित्वादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनम् ;  
श्रुतिस्मृतिसंघट्टत्वात्, श्रुतिलिङ्गाच्च 'तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृतैजसश्च'  
( बृ० ४।४।९ ) इति, 'अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः । संव-  
त्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेत्' इति च स्मृतिलिङ्गात् ॥ ३९ ॥

( १० तद्भूताधिकरणम् । सू० ४० )

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि

नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमा इति स्थापितम् । तांस्तु प्राप्तस्य कथंचित्ततः  
प्रच्युतिरस्ति नास्ति वेति संशयः । पूर्वकर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया वा रागा-  
दिवशेन वा प्रच्युतोऽपि स्याद्विशेषाभावादिति । एवं प्राप्त उच्यते—  
तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथंचिदप्यतद्भावो न ततः प्रच्युतिः  
स्यात् । कुतः ? नियमातद्रूपाभावेभ्यः । तथा हि—'अत्यन्तमात्मानमा-  
चार्यकुलेऽवसादयन्' ( छा० २।२।३।९ ) इति 'अरण्यमियादिति पदं  
ततो न पुनरेयादित्युपनिषत्' इति, 'आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमा-  
श्रमम् । आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि' इति चैवंजाती-

यको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति । यथा च 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्' (जा० ४) 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' (जा० ४) इति चैवमादीन्यारोहरूपाणि वचांस्युपलभ्यन्ते, नैवं प्रत्यवरोहरूपाणि । न चैवमाचाराः शिष्टा विद्यन्ते । यत्तु—पूर्वकर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति, तदसत्; 'श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्' (गी० ३।३५) इति स्मरणात्, न्यायाच्च । यो हि यं प्रति विधीयते स तस्य धर्मो न तु यो येन स्वनुष्ठानं शक्यते, चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य । नच रागादिवशात्प्रच्युतिः; नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात् । जैमिनेरपीत्यपिशब्देन जैमिनिवादरायणयोरत्र संप्रतिपत्तिं शास्ति प्रतिपत्तिदाहर्थाय ॥ ४० ॥

( ११ अधिकाराधिकरणम् । सू० ४१-४२ )

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत, किं तस्य 'ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेत' इत्येतत्प्रायश्चित्तं स्यादुत नेति ? नेत्युच्यते; यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं—प्रायश्चित्तम् 'अवकीर्णपशुश्च तद्वधाधानस्याप्राप्तकालत्वात्' (जै० सू० ६।८।२१) इति, तदपि न नैष्ठिकस्य भवितुमर्हति । किं कारणम् ? 'आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुभ्येत्स आत्महा' इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्मरणाच्छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः, उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनस्मरणाभावादुपपद्यते तत्प्रायश्चित्तम् ॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

अपि त्वेक आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्यन्ते; यन्नैष्ठिकस्य गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विशीर्येत, न तन्महापातकं भवति; गुरुतल्पादिषु महापातकेष्वपरिगणनात् । तस्मादुपकुर्वाणश्चैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तस्य भावमिच्छन्ति, ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशेषाच्च । अशनवत् । यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने व्रतलोपः पुनः संस्कारश्चैवमिति । ये हि प्रायश्चित्तस्याभावमिच्छन्ति तेषां न मूलमुपलभ्यते, ये तु भावमिच्छन्ति तेषां ब्रह्मचार्यवकीर्णीत्येतदविशेषश्रवणं मूलम् ।

तस्माद्भावो युक्ततरः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—‘समा विप्रतिपत्तिः स्यात्’  
(जै० सू० १।३।८) ‘शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्’ (जै० सू० १।३।९)  
इति । प्रायश्चित्ताभावस्मरणं त्वेवं सति यत्नगौरवोत्पादनार्थमिति व्या-  
ख्यातव्यम् । एवं भिक्षुवैखानसयोरपि ‘वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं  
द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत्’, ‘भिक्षुर्वानप्रस्थवत्सोमवृद्धिर्वर्ज-  
स्वशास्त्रसंस्कारश्च’ इत्येवमादि प्रायश्चित्तस्मरणमनुस्मर्तव्यम् ॥ ४२ ॥

( १२ बहिरधिकरणम् । सू० ४३ )

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

यद्यूर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं, यदि वोपपातक-  
मुभयथापि शिष्टैस्ते बहिष्कर्तव्याः । ‘आरूढो नैष्टिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते  
पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा’ इति, ‘आरूढपतितं  
विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम् । उद्धृष्टं कृमिदष्टं च स्पृष्टा चान्द्रा-  
यणं चरेत्’ इति चैवमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः, शिष्टाचाराच्च । नहि  
यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति शिष्टाः ॥ ४३ ॥

( १३ स्वाम्यधिकरणम् । सू० ४४-४६ )

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गेषूपसनेषु संशयः—किं तानि यजमानकर्माण्याहोस्विद्वत्त्विकर्मा-  
णीति । किं तावत्प्राप्तम् ? यजमानकर्माणीति । कुतः ? फलश्रुतेः, फलं  
हि श्रूयते—‘वर्षति हास्यै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधं  
सामोपास्ते’ (जा० २।३।२) इत्यादि । तच्च स्वामिणामि न्याय्यम्;  
तस्य साङ्गे प्रयोगेऽधिकृतत्वात्, अधिकृताधिकारत्वाच्चैवंजातीयकस्य । फलं  
च कर्तर्युपासनानां श्रूयते—‘वर्षत्यसौ य उपास्ते’ इत्यादि । नन्वृत्वि-  
जोऽपि फलं दृष्टम्—‘आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमा-  
गायति’ (बृ० १।३।२८) इति । न; तस्य वाचनिकत्वात् । तस्मात्स्वा-  
मिन एव फलवत्सूपासनेषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते ॥ ४४ ॥

## आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि

परिकीयते ॥ ४५ ॥

नैतदस्ति—स्वामिकर्माण्युपासनानीति, ऋत्विक्कर्माण्येतानि स्युरित्यौ-  
डुलोमिराचार्यो मन्यते । किं कारणम् ? तस्मै हि साङ्गाय कर्मणे यजमाने-  
नर्त्विक्परिकीयते; तत्प्रयोगान्तःपातीनि चोद्गीथाद्युपासनान्यधिकृताधि-  
कारत्वात् । तस्माद्गोदोहनादनियमवदेवर्त्विग्भिर्निर्वर्त्येरन् । तथा च ‘तं  
ह वको दालभ्यो विदांचकार स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव’ ( छा०  
१।२।१३ ) इत्युद्गातृकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति । यत्तूक्तं—कर्त्राश्रयं फलं  
श्रूयत इति,—नैष दोषः; परार्थत्वाद्ऋत्विजोऽन्यत्र वचनात्फलसंबन्धा-  
नुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

‘यां वै कांचन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासत इति यजमानायैव  
तामाशासत इति होवाच’ इति, ‘तस्माद्गु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात्कं ते काममा-  
गायानि’ ( छा० १।७।८-९ ) इति । तच्चर्त्विक्कर्तृकस्य विज्ञानस्य यज-  
मानगामि फलं दर्शयति । तस्माद्ऋत्विजोपासनानामृत्विक्कर्मत्वसिद्धिः ॥ ४६ ॥

( १४ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् । सू० ४७-४९ )

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं

तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च  
निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः’ ( बृ० ३।५।१ )  
इति बृहदारण्यके श्रूयते । तत्र संशयः—मौनं विधीयते न वेति । न  
विधीयत इति तावत्प्राप्तम् ; बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव विधेरवसितत्वात् ।  
न ह्यथ मुनिरित्यत्र विधायिका विभक्तिरुपलभ्यते; तस्मादयमनुवादो युक्तः ।  
कुतः प्राप्तिरिति चेत्,—मुनिपण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्पाण्डित्यं निर्विद्ये-  
त्येवं प्राप्तं मौनम् । अपि च—‘अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः’ इत्यत्र  
तावन्न ब्राह्मणत्वं विधीयते; प्रागेव प्राप्तत्वात् । तस्मात् ‘अथ ब्राह्मणः’ इति

प्रशंसावादस्तथैवाथ मुनिरित्यपि भवितुमर्हति; समाननिर्देशत्वादिति ।  
 एवं प्राप्ते ब्रूमः—सहकार्यन्तरविधिरिति । विद्यासहकारिणो मौनस्य  
 बाल्यपाण्डित्यवद्विधरेवाश्रयितव्यः; अपूर्वत्वात् । ननु पाण्डित्यशब्देनैव  
 मौनस्यावगतत्वमुक्तम् । नैष दोषः; मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वात्,  
 मननान्मुनिरिति च व्युत्पत्तिसंभवात्, 'मुनीनामप्यहं व्यासः' (गी०  
 १०।३७) इति च प्रयोगदर्शनात् । ननु मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनो-  
 ऽपि श्रूयते—'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थम्' इत्यत्र, न; 'वाल्मी-  
 किर्मुनिपुंगवः' इत्यादिषु व्यभिचारदर्शनात् । इतराश्रमसंनिधानात्तु  
 पारिशेष्यात्तत्रोत्तमाश्रमोपादानं ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य । तस्मा-  
 द्बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । यत्त-  
 बाल्य एव विधेः पर्यवसानमिति, तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वमा-  
 श्रीयते—मुनिः स्यादिति । निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपाण्डि-  
 त्यवद्विधेयत्वाश्रयणम् । तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनः । कथं च विद्यावतः  
 संन्यासिन इत्यवगम्यते ? तदधिकारात्, 'आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येष-  
 णाभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति । ननु सति विद्यावत्त्वे  
 प्राप्नोत्येव तत्रातिशयः किं मौनविधिनेत्यत आह—पक्षेणेति । एतदुक्तं  
 भवति—यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति, तस्मिन्नैष विधिरिति ।  
 विध्यादिवत् । यथा—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्येवं-  
 जातीयके विध्यादौ सहकारित्वेनाभ्यन्वाधानादिकमङ्गजातं विधीयते ।  
 एवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन्विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्याश्रमे श्रुतिमति विद्यमाने कस्मान्छा-  
 न्दोग्ये गृहिणोपसंहारः 'अभिसमावृत्य कुटुम्बे' (छा० ८।१।५।१)  
 इत्यत्र ? तेन ह्युपसंहारस्तद्विषयमादरं दर्शयतीति । अत उत्तरं पठति—

**कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥**

तुशब्दो विशेषणार्थः । कृत्स्नभावोऽस्य विशेष्यते । बहुलायासानि  
 हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टानि,

आश्रमान्तरकर्माणि च यथासंभवमहिंसेन्द्रियसंयमादीनि तस्य विद्यन्ते ।  
तस्माद्ब्रह्मेधिनोपसंहारो न विरुध्यते ॥ ४८ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

यथा मौनं गार्हस्थ्यं चैतावाश्रमौ श्रुतिमन्तावेवमितरावपि वान-  
प्रस्थगुरुकुलावासौ । दर्शिता हि पुरस्ताच्छ्रुतिः—‘तप एव द्वितीयो  
ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः’ ( छा० २।२३।१ ) इत्याद्या । तस्मा-  
च्चतुर्णामप्याश्रमाणामुपदेशाविशेषानुल्यवद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः ।  
इतरेषामिति द्वयोराश्रमयोर्बहुवचनं वृत्तिभेदापेक्षयाऽनुष्टावभेदापेक्षया  
वेति द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥

( १५ अनाविष्काराधिकरणम् । सू० ५० )

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

‘तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्’ ( बृ० ३।५।१ )  
इति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते । तत्र बालस्य भावः कर्म वा बाल्यमिति  
तद्धिते सति बालभावस्य वयोविशेषस्येच्छया संपादयितुमशक्यत्वाद्यथो-  
पपादमूत्रपुरीषत्वादिबालचरितमन्तर्गता वा भावविशुद्धिरप्ररूढेन्द्रियत्वं  
दम्भदर्पादिरहितत्वं वा बाल्यं स्यादिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? काम-  
चारवादभक्षणता यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं च प्रसिद्धतरं लोके बाल्यमिति  
तद्ग्रहणं युक्तम् । ननु पतितत्वादिदोषप्राप्तेर्न युक्तं कामचारताद्याश्रय-  
णम्, न; विद्यावतः संन्यासिनो वचनसामर्थ्यादोषनिवृत्तिः, पशु-  
हिंसादिष्विवेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न; वचनस्य गत्यन्तरसंभवात् ।  
अविरूढे ह्यन्यस्मिन्बाल्यशब्दाभिलष्ये लभ्यमाने न विध्यन्तरव्याघात-  
कल्पना युक्ता । प्रधानोपकाराय चाङ्गं विधीयते । ज्ञानाभ्यासश्च प्रधान-  
मिह यतीनामनुष्ठेयम् । नच सकलायां बालचर्यायामङ्गीक्रियमाणायां  
ज्ञानाभ्यासः संभाव्यते । तस्मादान्तरो भावविशेषो बालस्याप्ररूढे-  
न्द्रियत्वादिरिह बाल्यमाश्रीयते । तदाह—अनाविष्कुर्वन्निति । ज्ञानाध्य-  
यनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमविरूपापयन्दम्भदर्पादिरहितो भवेत् । यथा  
बालोऽप्ररूढेन्द्रियतया न परेषामात्मानमाविष्कर्तुमीहते, तद्वत् । एवं



हास्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्यर्थानुगम उपपद्यते । तथा चोक्तं स्मृति-  
कारैः—‘यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न  
दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥ गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ।  
अन्धवज्जडवच्चापि भूकवच्च महीं चरेत्’ ॥ ‘अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारः  
इति चैवमादि ॥ ५० ॥

( १६ ऐहिकाधिकरणम् । सू० ५१ )

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

‘सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्’ (ब्र० सू० ३।४।२६) इत्यत  
आरभ्योच्चावचं विद्यासाधनमवधारितम्, तत्फलं विद्या सिध्यन्ती किमि-  
हैव जन्मनि सिध्यत्युत कदाचिदमुत्रापीति चिन्त्यते । किं तावत्प्रा-  
प्तम् ? इहैवेति । किं कारणम् ? श्रवणादिपूर्विका हि विद्या । नच  
कश्चिदमुत्र मे विद्या जायतामित्यभिसंधाय श्रवणादिषु प्रवर्तते ।  
समान एव तु जन्मनि विद्याजन्माभिसंधायैतेषु प्रवर्तमानो दृश्यते ।  
यज्ञादीन्यपि श्रवणादिद्वारेणैव विद्यां जनयन्ति; प्रमाणजन्यत्वाद्विद्यायाः ।  
तस्मादैहिकमेव विद्याजन्मेति । एवं प्राप्ते वदामः—ऐहिकं विद्याजन्म  
भवत्यसति अप्रस्तुतप्रतिबन्ध इति । एतदुक्तं भवति—यदा प्रकान्तस्य  
विद्यासाधनस्य कश्चित्प्रतिबन्धो न क्रियत उपस्थितविपाकेन कर्मान्तरेण,  
तदेहैव विद्योत्पद्यते, यदा तु खलु तत्प्रतिबन्धः क्रियते तदामुत्रेति ।  
उपस्थितविपाकत्वं च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति । यानि  
चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमित्तानि, तान्येवान्यस्यापीति  
न नियन्तुं शक्यते । यतो विरुद्धफलान्यपि कर्माणि भवन्ति । शास्त्रम-  
प्यस्य कर्मण इदं फलं भवतीत्येतावति पर्यवसितम्, न देशकालनिमित्त-  
विशेषमपि संकीर्तयति । साधनवीर्यविशेषात्त्वतीन्द्रिया कस्यचिच्छक्ति-  
राविर्भवति, तत्प्रतिबद्धा परस्य तिष्ठति न चाविशेषेण विद्यायामभि-  
संधिनोत्पद्यते; इहामुत्र वा मे विद्या जायतामित्यभिसंधेर्निरङ्कुशत्वात् ।  
श्रवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबन्धक्षयापेक्षयैवोत्पद्यते । तथा च

श्रुतिर्बोधस्वमात्मनो दर्शयति—‘श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः  
 शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः । आश्रय्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा-  
 श्रयो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः’ (क० २।७) इति । गर्भस्थ एव च  
 वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती जन्मान्तरसंचितात्साधनाज्ज-  
 न्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति । नहि गर्भस्थस्यैवैहिकं किंचित्साधनं  
 संभाव्यते । स्मृतावपि—‘अग्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति’  
 (गी० ६।३७) इत्यर्जुनेन पृष्टो भगवान्वासुदेवः ‘नहि कल्याणकृ-  
 त्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति’ (गी० ६।४०) इत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्य-  
 लोकप्राप्तिं साधुकुले संभूतिं चाभिधायानन्तरम्—‘तत्र तं बुद्धिसंयोगं  
 लभते पौर्वदेहिकम्’ (गी० ६।४३) इत्यादिना ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो  
 याति परां गतिम्’ (गी० ६।४५) इत्यन्तेनैतदेव दर्शयति । तस्मादे-  
 हिकमासुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्धक्षयापेक्षयेति स्थितम् ॥ ५१ ॥

( १७ मुक्तिफलाधिकरणम् । सू० ५२ )

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥५२॥

यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलम्बिनः साधनवीर्यविशेषाद्विद्यालक्षणे  
 फल ऐहिकामुष्मिकफलत्वकृतो विशेषप्रतिनियमो दृष्टः । एवं मुक्ति-  
 लक्षणेऽप्युत्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः स्यादित्याशङ्क्याह—  
 एवं मुक्तिफलानियम इति । न खलु मुक्तिफले कश्चिदेवंभूतो विशेषप्रति-  
 नियम आशङ्कितव्यः । कुतः ? तदवस्थावधृतेः । मुक्त्यवस्था हि सर्व-  
 वेदान्तेष्वेकरूपैवावधार्यते । ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था, न च ब्रह्माणोऽनेका-  
 कारयोगोऽस्ति; एकलिङ्गत्वावधारणात्, ‘अस्थूलमनणु’ (बृ० ३।८।८),  
 ‘स एष नेति नेत्यात्मा’ (बृ० ३।१।२६), ‘यत्र नान्यत्पश्यति’  
 (छा० ७।२।११), ‘ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्’ (मुण्ड० २।२।११), ‘इदं  
 सर्वं यदयमात्मा’ (बृ० २।४।६), ‘स वा एष महानज आत्माऽजरोऽ-  
 मरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म’ (बृ० ४।४।२५), ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्त-  
 त्केन कं पश्येत्’ (बृ० ४।५।१५) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अपि च विद्या-

साधनं स्ववीर्यविशेषात्स्वफल एव विद्यायां कंचिदतिशयमासञ्जयेन्न  
विद्याफले मुक्तौ । तद्व्यसाध्यं नित्यसिद्धस्वभावमेव विद्यायाधिगम्यत इत्य-  
सकृदवादिष्म । न च तस्यामप्युत्कर्षनिकर्षात्मकोऽतिशय उपपद्यते;  
निकृष्टाया विद्यात्वाभावादुत्कृष्टैव हि विद्या भवति । तस्मात्तस्यां चिरा-  
चिरोत्पत्तिरूपोऽतिशयो भवन्भवेत्, नतु मुक्तौ कश्चिदतिशयसंभ-  
वोऽस्ति । विद्याभेदाभावादपि तत्फलभेदनियमाभावः, कर्मफलवत् ।  
नहि मुक्तिसाधनभूताया विद्यायाः कर्मणामिव भेदोऽस्तीति । सगु-  
णासु तु विद्यासु—‘मनोमयः प्राणशरीरः’ (छा० ३।१।१२) इत्या-  
द्यासु गुणावापोद्वापवशाद्भेदोपपत्तौ सत्यामुपपद्यते यथास्त्वं फलभेदनि-  
यमः, कर्मफलवत् । तथा च लिङ्गदर्शनम्—‘तं यथा यथोपासते  
तदेव भवति’ इति । नैवं निर्गुणायां विद्यायाम्; गुणाभावात् । तथा च  
स्मृतिः—‘नहि गतिरधिकास्ति कस्यचित्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम्’  
इति । तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरिति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं  
द्योतयति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरक-  
मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

### अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

[ अत्रास्मिन् फलाध्याये प्रथमपादे जीवनमुक्तिनिरूपणम् । ]

( १ आवृत्त्यधिकरणम् । सू० १-२ )

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये परापरासु विद्यासु साधनाश्रयो विचारः प्राप्तेणात्य-  
गात् । अथेह चतुर्थे फलाश्रय आगमिष्यति । प्रसङ्गागतं चान्यदपि  
किञ्चिच्चिन्तयिष्यते । प्रथमं तावत्कतिमिश्रिदकरणैः साधनाश्रय-  
विचारशेषमेवानुसरामः । ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो  
निदिध्यासितव्यः’ (बृ० ४।५।६), ‘तमेव धीरो विज्ञाय ब्रह्मां कुर्वति’  
(बृ० ४।४।२१), ‘सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः’ (छा० ८।७।१),

इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः—किं सकृत्प्रत्ययः कर्तव्यः, आहोस्विदावृ-  
त्त्येति । किं तावत्प्राप्तम् ? सकृत्प्रत्ययः स्यात्प्रयाजादिवत् ; तावता शास्त्रस्य  
कृतार्थत्वात् । अश्रूयमाणायां ह्यावृत्तौ क्रियमाणायामशास्त्रार्थः कृतो  
भवेत् । नन्वसकृदुपदेश उदाहृताः—‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’  
इत्येवमादयः । एवमपि यावच्छब्दमावर्तयेत्सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं सकृ-  
न्निदिध्यासनं चेति, नातिरिक्तम् । सकृदुपदेशेषु तु वेदोपासीतेत्येवमादि-  
ष्वनावृत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या । कुतः ? अस-  
कृदुपदेशात्, ‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ इत्येवंजातीयको  
ह्यसकृदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयति । ननूक्तं—यावच्छब्दमेवावर्तयेन्ना-  
धिकमिति,—न; दर्शनपर्यवसितत्वादेशाम् । दर्शनपर्यवसानानि हि श्रव-  
णादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति । यथाऽवघातादीनि तण्डुलादि-  
निष्पत्तिपर्यवसानानि हि तद्वत् । अपि चोपासनं निदिध्यासनं चैत्यन्तर्णी-  
तावृत्तिगुणैव क्रियाभिधीयते । तथा हि—लोके गुरुमुपास्ते राजा-  
नमुपास्त इति च यस्तात्पर्येण गुर्वादीननुवर्तते स एवमुच्यते ।  
तथा ध्यायति प्रोषितनाथा पतिमिति या निरन्तरस्मरणा पतिं प्रति  
सोत्कण्ठा, सैवमभिधीयते । वि पास्त्योश्च वेदान्तेष्वव्यतिरेकेण प्रयोगो  
दृश्यते । कचिद्विदिनोपक्रम्योपासिनोपसंहरति, यथा—‘यस्तद्वेद यत्स  
वेद स मयैतदुक्तः’ ( छा० ४।१।४ ) इत्यत्र ‘अनु म एतां भगवो  
देवतां शाधि यां देवतामुपास्ते’ ( छा० ५।२।२ ) इति । कचिच्चोपासि-  
नोपक्रम्य विदिनोपसंहरति, यथा—‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ ( छा० ३।१८।१ )  
इत्यत्र ‘भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद’  
( छा० ३।१८।३ ) इति । तस्मात्सकृदुपदेशेष्वप्यावृत्तिसिद्धिः । अस-  
कृदुपदेशस्त्वावृत्तेः सूचकः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा ह्युद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य  
‘आदित्य उद्गीथः’ ( छा० १।५।१ ) इत्येतदेकपुत्रतादोषेणापोद्य ‘रश्मीस्त्वं  
पर्यावर्तयात्’ ( छा० १।५।२ ) इति रश्मिबहुत्वविज्ञानं बहुपुत्रतायै

विदधत्सिद्धवत्प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्सामान्यात्सर्वप्रत्ययेष्वावृ-  
त्तिसिद्धिः । अत्राह—भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः; तेषा-  
वृत्तिसाध्यस्यातिशयस्य संभवात् । यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययो नित्यशुद्ध-  
बुद्धमुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म समर्पयति, तत्र किमर्थावृत्तिरिति ?  
सकृच्छ्रुतौ च ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावृत्त्यभ्युपगम इति चेत्,—न;  
आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः । यदि हि 'तत्त्वमसि' ( छा० ६।८।७ ) इत्येवं-  
जातीयकं वाक्यं सकृच्छ्रूयमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पादयेत्, ततस्तदे-  
वावर्त्यमानमुत्पादयिष्यतीति का प्रत्याशा स्यात् ? अथोच्येत—न केवलं  
वाक्यं कंचिदर्थं साक्षात्कर्तुं शक्नोत्यतो युक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभावयिष्यति  
ब्रह्मात्मत्वमिति, तथाप्यावृत्त्यानर्थक्यमेव । साऽपि हि युक्तिः सकृत्प्रवृ-  
त्तैव स्वमर्थमनुभावयिष्यति । अथापि स्याद्युक्त्या वाक्येन च सामान्य-  
विषयमेव विज्ञानं क्रियते, न विशेषविषयम् । यथास्ति मे हृदये शूल-  
मित्यतो वाक्याद्वात्रकम्पादिलिङ्गाच्च शूलसद्भावसामान्यमेव परः प्रति-  
पद्यते,—न विशेषमनुभवति । यथा स एव शूली, विशेषानुभवश्चाविद्यायां  
निवर्तकस्ततस्तदार्थावृत्तिरिति चेत्,—न; असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे  
विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसंभवात् । नहि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामन-  
वगतो विशेषः शतकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगन्तुं शक्यते । तस्माद्यदि  
शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत यदि वा सामान्यमेव, उभयथापि  
सकृत्प्रवृत्ते एव ते स्वकार्यं कुरुत इत्यावृत्त्यनुपयोगः । नच सकृत्प्रयुक्ते  
शास्त्रयुक्ती कस्यचिदप्यनुभवं नोत्पादयत इति शक्यते नियन्तुम्; विचित्र-  
प्रज्ञत्वात्प्रतिपत्तृणाम् । अपि चानेकांशोपेते लौकिके पदार्थे सामान्यवि-  
शेषवलेकेनावधानेनैकमंशमवधारयत्यपरेणापरमिति स्यादप्यभ्यासोपयोगो  
यथा दीर्घप्रपाठकग्रहणादिषु, नतु निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यविशेष-  
रहिते चैतन्यमात्रात्मके प्रमोत्पत्तावभ्यासापेक्षा युक्तेति ॥ अत्रोच्यते—  
भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं प्रति यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तमेव ब्रह्मात्मत्वमनु-  
भवितुं शक्यात् । यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपयुज्यत एवावृत्तिः । तथा हि  
छान्दोग्ये 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' ( छा० ६।८।७ ) इत्युपदिश्य 'भूय

एव मा भगवान्विज्ञापयतु' (छ० ६।८।७) इति पुनः पुनः परिचोद्य-  
मानस्तत्तदाशङ्काकारणं निराकृत्य तत्त्वमसीत्येवासकृदुपदिशति ।  
तथा च 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० ४।५।६) इत्यादि  
दर्शितम् । ननूक्तं—सकृच्छ्रुतं चेत्तत्त्वमसिवाक्यं स्वमर्थमनुभावयितुं न  
शक्नोति, तत् आवर्त्यमानमपि नैव शक्यतीति, नैष दोषः; नहि दृष्टे-  
ऽनुपपन्नं नाम । दृश्यन्ते हि सकृच्छ्रुताद्वाक्यान्मन्दप्रतीतं वाक्यार्थमाव-  
र्तयन्तस्तत्तदाभासव्युदासेन सम्यक्प्रतिपद्यमानाः । अपि च 'तत्त्वमसि'  
इत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे । तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्मे-  
क्षितृ जगतो जन्मादिकारणमभिधीयते—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २-  
१।१), 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० ३।९।२८), 'अदृष्टं द्रष्टृ' (बृ०  
३।८।११), 'अविज्ञातं विज्ञातृ' (बृ० ३।८।११), 'अजमजरममरम्'  
'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' (बृ० ३।८।८) इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धम् । तत्रा-  
जादिशब्दैर्जन्मादयो भावविकारा निवर्तिताः । अस्थूलादिशब्दैश्च  
स्थौल्यादयो द्रव्यधर्माः । विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्रकाशात्मकत्वमुक्तम् ।  
एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ता-  
भियुक्तानां प्रसिद्धः । तथा त्वंपदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रोता देहादारभ्य  
प्रत्यगात्मतया संभाव्यमानश्चैतन्यपर्यन्तत्वेनावधारितः । तत्र येषामेतौ  
पदार्थावज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ तेषां 'तत्त्वमसी'त्येतद्वाक्यं स्वार्थे  
प्रमां नोत्पादयितुं शक्नोति; पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वैक्यार्थस्येतत्तान्प्रत्ये-  
ष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्यभ्यासः । यद्यपि च प्रतिपत्तव्य  
आत्मा निरंशस्तथाप्यध्यारोपितं तस्मिन्बह्वंशत्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषय-  
वेदानादिलक्षणम् । तत्रैकेनावधानेनैकमंशमपोह्यापरेणापरमिति युज्यते ।  
तत्र क्रमवती प्रतिपत्तिः । तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः । येषां पुनर्निपुण-  
मतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबन्धोऽस्ति, ते  
शक्नुवन्ति सकृदुक्तमेव तत्त्वमसिवाक्यार्थमनुभवितुमिति, तान्प्रत्यावृत्त्या-  
नर्थक्यमिष्टमेव । सकृदुत्पन्नैव ह्यात्मप्रतिपत्तिरविद्यां निवर्तयतीति, नात्र  
कश्चिदपि क्रमोऽभ्युपगम्यते । सत्यमेवं युज्येत,—यदि कस्यचिदेवं प्रति-

पत्तिर्भवेत् । बलवती ह्यात्मनो दुःखित्वादिप्रतिपत्तिः । अतो न दुःखित्वाद्य-  
भावं कश्चित्प्रतिपद्यत इति चेत्,—न; देहाद्यभिमानबहुः खित्वाद्यभिमानस्य  
मिथ्याभिमानत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षं हि देहे छिद्यमाने दह्यमाने वाऽहं  
छिद्ये दह्य इति च मिथ्याभिमानो दृष्टः । तथा बाह्यतरेष्वपि पुत्रमित्रा-  
दिषु संतप्यमानेष्वहमेव संतप्य इत्यध्यारोपो दृष्टः । तथा दुःखित्वा-  
द्यभिमानोऽपि स्यात् । देहादिवदेव चैतन्याद्वहिरुपलभ्यमानत्वादुःखि-  
त्वादीनाम्; सुषुप्तादिषु चाननुवृत्तेः । चैतन्यस्य तु सुषुप्तेऽप्यनुवृत्तिमाम-  
नन्ति—‘यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति’ (बृ० ४।३।२३) इत्यादिना ।  
तस्मात्सर्वदुःखविनिर्मुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवः । न  
चैवमात्मानमनुभवतः किञ्चिदन्यत्कृत्यमवशिष्यते । तथा च श्रुतिः—  
‘किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः’ (बृ० ४।४।२२)  
इत्यात्मविदः कर्तव्याभावं दर्शयति । स्मृतिरपि—‘यस्त्वात्मरतिरेव स्या-  
दात्मवृत्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते’ (गी०  
३।१७) इति । यस्य तु नैषोऽनुभवो द्रागिव जायते तं प्रत्यनुभवार्थं  
एवावृत्त्यभ्युपगमः । तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात्प्रच्याव्यावृत्तौ प्रवर्त-  
येत् । नहि वरधाताय कन्यामुद्राहयन्ति । नियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतो-  
ऽहं कर्ता मयेदं कर्तव्यमित्यवश्यं ब्रह्मप्रत्ययाद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते ।  
यस्तु स्वयमेव मन्दमतिरप्रतिभानात्तं वाक्यार्थं जिह्रासेत्तस्यैतस्मिन्नेव  
वाक्यार्थे स्थिरीकार आवृत्त्यादिवाचोयुक्त्याऽभ्युपेयते । तस्मात्परब्रह्म-  
विषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशेष्वावृत्तिसिद्धिः ॥ २ ॥

( २ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् । सू० ३ )

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किमहमिति गृहीतव्यः, किं वा  
मदन्य इत्येतद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये श्रूय-  
माणे संशय इति ? उच्यते,—अयमात्मशब्दो मुख्यः शक्यतेऽभ्यु-  
पगन्तुं सति जीवेश्वरयोरभेदसंभव इतरथा तु गौणोऽयमभ्युप-



गन्तव्य इति मन्यते । किं तावत्प्राप्तम् ? नाहमिति ग्राह्यः । न ह्यपहत-  
पाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन शक्यते ग्रहीतुं, विपरीतगुणो  
वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन । अपहतपाप्मादिगुणश्च परमेश्वरः, तद्विप-  
रीतगुणस्तु शारीरः । ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्व ईश्वराभावप्रसङ्गः ।  
ततः शास्त्रानर्थक्यम् । संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वेऽधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थ-  
क्यमेव, प्रत्यक्षादिविरोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रात्कर्तव्यं  
प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादिदर्शनमिति चेत्,—काममेवं भवतु । नतु संसारिणो  
मुख्य आत्मेश्वर इत्येतन्नः प्रापयितव्यम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः—आत्मैत्येव  
परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः । तथा हि—परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनै-  
वैतमुपगच्छन्ति—‘त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमस्मि भगवो  
देवते’ इति । तथाऽन्येऽपि ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्येवमादय आत्मत्वोपगमा  
दृष्टव्याः । प्राह्यन्ति चात्मत्वेनैवैश्वरं वेदान्तवाक्यानि—‘एष त आत्मा  
सर्वान्तरः’ (बृ० ३।४।१), ‘एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’ (बृ०  
३।७।३), ‘तत्सत्यं स आत्मा तद्वमस्मि’ (छा० ६।८।७) इत्येवमा-  
दीनि । यदुक्तं—प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति,—तद-  
युक्तम् ; गौणत्वप्रसङ्गात्, वाक्यवैरूप्याच्च । यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते,  
सकृदेव तत्र वचनं भवति । यथा—‘मनो ब्रह्म’ (छा० ३।१८।१) ‘आदित्यो ब्रह्म’  
(छा० ३।१९।१) इत्यादि; इह पुनस्त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीत्याह, अतः प्रती-  
कश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः, भेददृष्ट्यपवादाच्च । तथा हि—‘अथ योऽन्यां  
देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद’ (बृ० १।४।१०),  
‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’ (बृ० ४।४।१९;  
कठ० ४।१०), ‘सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद’ (बृ० ४।५।७)  
इत्येवमाद्या भूयसी श्रुतिर्भेददर्शनमपवदति । यत्तुक्तं—न विरुद्धगुणयो-  
रन्योन्यात्मत्वसंभव इति,—नायं दोषः ; विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वो-  
पपत्तेः । यत्पुनरुक्तम्—ईश्वराभावप्रसङ्ग इति,—तदसत् ; शास्त्रप्रामाण्याद-  
नभ्युपगमाच्च । नहीश्वरस्य संसार्यात्मत्वं प्रतिपाद्यत इत्यभ्युपगच्छामः,  
किं तर्हि ? संसारिणः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मत्वं प्रतिपादयिषितमिति ।

एवं च सत्यद्वैतेश्वरस्यापहतपाप्मत्वादिगुणता विपरीतगुणता त्वितरस्य मिथ्येति व्यवतिष्ठते । यदप्युक्तम्—अधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति, तदप्यसत्; प्राक्प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात्, तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य । ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’ (बृ० २।४।१४) इत्यादिना हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति । प्रत्यक्षाद्यभावे श्रुतेरप्यभावप्रसङ्ग इति चेत्,—न; इष्टत्वात् । ‘अत्र पिताऽपिता भवति’ (बृ० ४।३।२२) इत्युपक्रम्य ‘वेदा अवेदाः’ (बृ० ४।३।२२) इति वचनादिष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे । कस्य पुनरयमप्रबोध इति चेत्,—यस्त्वं पृच्छसि तस्य त इति वदामः । नन्वहमीश्वर एवोक्तः श्रुत्या, यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि, नास्ति कस्यचिदप्रबोधः । योऽपि दोषश्चोद्यते कैश्चित्—अविद्यया किलात्मनः सद्वितीयत्वादद्वैतानुपपत्तिरिति, सोऽप्येतेन प्रत्युक्तः । तस्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीत ॥ ३ ॥

( ३ प्रतीकाधिकरणम् । सू० ४ )

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

‘मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति’ (छा० ३।१८।१) तथा ‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’ (छा० ३।१९।१) ‘स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते’ (छा० ७।१।५) इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः—किं तेष्वप्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति । किं तावत्प्राप्तम् ? तेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः कर्तुम् । कस्मात् ? ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वाद्ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति । एवं प्राप्ते ग्रूमः—न प्रतीकेष्वात्ममतिं वग्रीयात् । न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनः—ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तत्-आत्मत्वमिति,—तदसत्; प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति । स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा ? नच ब्रह्मण आत्मत्वादब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या; कर्तृत्वाद्यनिराकरणात् । कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्म-

निराकरणे हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशः । तदनिराकरणेन चोपासनविधानम् । अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते । नहि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति, सुवर्णात्मत्वेनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते ॥ ४ ॥

( ४ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् । सू. ५ )

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः—किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः, किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । कुतः संशयः ? सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् । अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते; आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्मेत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् । न चात्राज्ञसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते; अर्थान्तरवचनत्वाद्वह्नादित्यादिशब्दानाम् । नहि भवति गौरश्च इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिविकारभावाद्वह्नादित्यादीनां मृच्छरावादि-वत्सामानाधिकरण्यं स्यात्,—नेत्युच्यते, विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्स्यात् । ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । परमात्मवाक्यं चेदं तदानीं स्यात्, ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत । परिमितविकारोपादानं च व्यर्थम् । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निर्वैश्वानर इत्यादिवदन्यत्रान्यदृष्ट्यध्यासे सति क किंदृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः । तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम् । अथवाऽऽदित्यादृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्या इत्येवं प्राप्तम् । एवं ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासितं भवति, ब्रह्मोपासनं च फलवदिति शास्त्रमर्यादा । तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् ? उत्कर्षात् । एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति; उत्कृष्टदृष्टेर्व्यासात् । तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति । उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः । यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि । स चानुसर्तव्यः; विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । नहि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षनीयमानः श्रेयसे स्यात् । ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः,

न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति । अत्रोच्यते,— निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्, संदिग्धे तु तस्मिंस्तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते । तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्यन्प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते । प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधाद्गृहीतव्यम् । तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ, पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यासंभवाद्ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते । इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैष एवार्थो न्याय्यः । तथा हि—‘ब्रह्मेत्यादेशः’, ‘ब्रह्मेत्युपासीत’, ‘ब्रह्मेत्युपास्ते’ इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति, शुद्धांस्वादित्यादिशब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र, शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दो रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः । प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति, नतु तत्र रजतमस्ति । एवमत्राप्यादित्यादीन्ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान्दर्शयति—‘स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते’ (छा० ३।१९।४), ‘यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते’ (छा० ७।२।२), ‘यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते’ (छा० ७।४।३) इति च । यत्तुक्तम्—ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलत्वायेति,—तदयुक्तम्; उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात् । फलं त्वतिथ्याद्युपासन इव आदित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति; सर्वाध्यक्षत्वात् । वर्णितं चैतत्—‘फलमत उपपत्तेः’ (ब्र० सू० ३।२।३८) इत्यत्र । ईदृशं चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं, यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपणं—प्रतिमादिष्विव विष्णवादीनाम् ॥ ५ ॥

(५ आदित्यादिमत्यधिकरणम् । सू० ६)

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

‘य एवासौ तपति तमुद्रीथमुपासीत’ (छा० १।३।१), ‘लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत’ (छा० २।२।१), ‘वाचि सप्तविधं सामोपासीत’ (छा० २।८।१), ‘इयमेवर्गग्निः साम’ (छा० १।६।१) इत्येव-

मादिष्वङ्गाववद्धेऽपूपासनेषु संशयः—किमादित्यादिपूद्गीथादिदृष्टयो विधी-  
यन्ते, किं वोद्गीथादिष्वेवादित्यादिदृष्टय इति । तत्रानियमः, नियमका-  
रणाभावादिति प्राप्तम् । नह्यत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कर्षविशेषोऽवधार्यते ।  
ब्रह्म हि समस्तजगत्कारणत्वादपहतपाप्मत्वादिगुणयोगाच्चादित्यादिभ्य  
उत्कृष्टमिति शक्यमवधारयितुम् ; न त्वादित्योद्गीथादीनां विकारत्वाविशे-  
षात्किंचिदुत्कर्षविशेषावधारणे कारणमस्ति । अथवा,—नियमेनोद्गीथादि-  
मतय आदित्यादिष्वध्यस्येरन् । कस्मात् ? कर्मात्मकत्वादुद्गीथादीनां  
कर्मणश्च फलप्राप्तिप्रसिद्धेः । उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः  
कर्मात्मकाः सन्तः फलहेतवो भविष्यन्ति । तथा च ‘इयमेवर्गभिः साम’  
( छा० १।६।१ ) इत्यत्र ‘तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम’ ( छा० १।६।१ )  
इत्यृक्शब्देन पृथिवीं निर्दिशति सामशब्देनाग्निम्, तच्च पृथिव्यग्नयोर्ऋक्साम-  
मदृष्टिचिकीर्षायामवकल्पते, न ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षायाम् ।  
क्षत्तरि हि राजदृष्टिकरणाद्राजशब्द उपचर्यते, न राजनि क्षत्तृशब्दः ।  
अपि च ‘लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत’ ( छा० २।२।१ ) इत्यधिकरण-  
निर्देशालोकेषु सामाध्यसितव्यमिति प्रतीयते । ‘एतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतम्’  
( छा० २।१।११ ) इति चैतदेवं दर्शयति । प्रथमनिर्दिष्टेषु चादित्यादिषु  
चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तम्—‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’ ( छा० ३।१।११ )  
इत्यादिषु । प्रथमनिर्दिष्टाश्च पृथिव्यादयश्चरमनिर्दिष्टा हिंकारादयः  
‘पृथिवी हिंकारः’ ( छा० २।२।१ ) इत्यादिश्रुतिषु । अतोऽनङ्गेष्वादित्या-  
दिष्वङ्गमतिनिक्षेप इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—आदित्यादिमतय एवाङ्गे-  
पूद्गीथादिषु क्षिप्येरन् । कुतः ? उपपत्तेः । उपपद्यते ह्येवमपूर्वसंनिकर्षा-  
दादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषूपूद्गीथादिषु कर्मसमृद्धिः । ‘यदेव विद्याया  
करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ ( छा० १।१।१० ) इति  
च विद्यायाः कर्मसमृद्धिहेतुत्वं दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवं,  
स्वतन्त्रफलेषु तु कथम्—‘य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते’  
( छा० २।२।३ ) इत्यादिषु ? तेष्वप्यधिकृताधिकारात्प्रकृतापूर्वसंनिकर्षेणैव  
फलकल्पना युक्ता, गोदोहनादिनियमवत् । फलात्मकत्वाच्चादित्यादीना-

मुद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्य उत्कर्षोपपत्तिः । आदित्यादिप्राप्तिरक्षणं हि कर्मफलं शिष्यते श्रुतिषु । अपि च 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' (छा० १।१।१) 'एतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' (छा० १।१।१०) इति चोद्गीथमेवोपास्यत्वेनोपक्रम्यादित्यादिमतीर्विदधाति । यत्तूक्तम्—उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयं भूत्वा फलं करिष्यन्तीति । तदयुक्तम् ; स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः, आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गीथादीनां कर्मात्मकत्वानपायात् । 'तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम' (छा० १।६।१) इति तु लाक्षणिक एव पृथिव्यग्नयोऋक्सामशब्दप्रयोगः । लक्षणा च यथासंभवं संनिक्छेन विप्रक्छेन वा स्वार्थसंबन्धेन प्रवर्तते । तत्र यद्यप्यृक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षा, तथापि प्रसिद्धयोऋक्सामयोर्भेदेनानुकीर्तनात्पृथिव्यग्नयोश्च संनिधानात्तयोरेवैष ऋक्सामशब्दप्रयोग ऋक्सामसंबन्धादिति निश्चीयते । क्षत्तृशब्दोऽपि हि कुतश्चित्कारणाद्वाजानमुपसर्पन्न निवारयितुं पार्यते । 'इयमेवर्क्' (छा० १।६।१) इति च यथाक्षरन्यासमूच एव पृथिवीत्वमवधारयति । पृथिव्या ऋक्त्वेऽवधार्यमाण इयमृगेवेत्यक्षरन्यासः स्यात् । 'य एवं विद्वान्साम गायति' (छा० १।७।७) इति चाङ्गाश्रयमेव विद्वानमुपसंहरति, न पृथिव्याद्याश्रयम् । तथा 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' (छा० २।२।१) इति यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टा लोकाः; तथापि साङ्ग्येव तेऽध्यस्येरन्दितीयानिर्देशेन साम्न उपास्यत्वावगमात् । सामनि हि लोकेष्वध्यस्यमानेषु साम लोकात्मनोपासितं भवति । अन्यथा पुनर्लोकाः सामात्मनोपासिताः स्युः । एतेन 'एतद्वायन्नं प्राणेषु प्रोतम्' (छा० २।११।१) इत्यादि व्याख्यातम् । यत्रापि तुल्यो द्वितीयानिर्देशः—'अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत' (छा० २।९।१) इति, तत्रापि 'समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु' (छा० २।१।१) 'इति तु पञ्चविधस्य' (छा० २।७।२) 'अथ सप्तविधस्य' (छा० २।८।१) इति च साम्न एवोपास्यत्वोपक्रमात्तस्मिन्नेवादित्याद्यध्यासः; एतस्मादेव च साम्न उपास्यत्वावगमात् 'पृथिवी हिंकारः' (छा० २।२।१) इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिंकारादिष्वेव पृथिव्यादि-

दृष्टिः । तस्माद्वनङ्गाश्रया आदित्यादिमतयोऽङ्गेषूद्गीथादिषु क्षिप्येरन्निति सिद्धम् ॥ ६ ॥

( ६ आसीनाधिकरणम् । सू० ७-१० )

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गसंबन्धेषु तावदुपासनेषु कर्मतन्त्रत्वान्नासनादिचिन्ता, नापि सम्यग्दर्शने; वस्तुतन्त्रत्वादिज्ञानस्य । इतरेषु तूपासनेषु किमनियमेन तिष्ठ-  
आसीनः शयानो वा प्रवर्ततेतौ नियमेनासीन एवेति चिन्तयति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरिति । एवं प्राप्ते ब्रवीति—  
आसीन एवोपासीतेति । कुतः ? संभवात् । उपासनं नाम समानप्रत्यय-  
प्रवाहकरणम् ; नच तद्वच्छतो धावतो वा संभवति; गत्यादीनां चित्तविक्षेप-  
कत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं  
भवति । शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाभिभूयेत । आसीनस्य त्वेवंजाती-  
यको भूयान्दोषः सुपरिहर इति संभवति तस्योपासनम् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अपि च ध्यायत्यर्थ एषः, यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् । ध्यायतिश्च  
प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते  
ध्यायति वक्तो ध्यायति प्रोषितबन्धुरिति । आसीनश्चानायासो भवति ।  
तस्मादप्यासीनकर्मोपासनम् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

अपि च 'ध्यायतीव पृथिवी' ( छा० ७।११ ) इत्यत्र पृथिव्यादि-  
ष्वचलत्वमेवापेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति, तच्च लिङ्गमुपासनस्यासीन-  
कर्मत्वे ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनाङ्गत्वेनासनम्—'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य  
स्थिरमासनमात्मनः' ( गी० ६।११ ) इत्यादिना । अत एव पद्मकाशी-  
नामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे ॥ १० ॥



(७ एकाग्रताधिकरणम् । सू० ११)

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालेषु संशयः—किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति वेति । प्रायेण त्रैदिकेष्वात्मेषु दिगादनियमदर्शनात्स्यादिहापि कश्चिन्नियम इति यस्य मतिस्तं प्रत्याह दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव नियमः । यत्रैवास्य दिशि देशे काले वा मनसः सौकर्येणैकाग्रता भवति तत्रैवोपासीत; प्राचीदिक्पूर्वाह्-प्राचीनप्रवणादिवद्विशेषाश्रवणात्, एकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्राविशेषात् । ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति—‘समे शुचौ शर्कराबहिर्बालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोनुकूले ननु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्’ (वे. ३।१०) इति यथेति । उच्यते,—सत्यमस्त्येवंजातीयको नियमः । सति त्वेतस्मिन्नुत्तेषु विशेषेष्वनियम इति सुहृद्भूत्वाऽऽचार्य आ-चष्टे । ‘मनोनुकूले’ इति चैषा श्रुतिर्यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति ॥११॥

(८ आ प्रायणाधिकरणम् । सू० १२)

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्थव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि तावत्सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवधातादिवत्कार्यपर्यवसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणम् । नहि सम्यग्दर्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम्; अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषय-त्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेषा चिन्ता—किं कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमावत्योपरमेदुत यावज्जीवमावर्तयेदिति । किं तावत्प्राप्तम् ? किय-न्तंचित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेदावृत्तिविशिष्टस्योपासनाशब्दार्थस्य कृत-त्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—आ प्रायणादेवावर्तयेत्प्रत्ययम्; अन्यप्रत्य-यवशाद्दृष्टफलप्राप्तेः । कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमा-णानि तदनुरूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाल आक्षिपन्ति; ‘सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति’, ‘यच्चित्तस्तेनैव प्राणमायाति’, ‘प्राण-

स्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति' इति चैवमादि-  
श्रुतिभ्यः, तृणजल्लूकानिदर्शनाच्च । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपानुवृत्तिं मुक्त्वा  
किमन्यत्प्रायणकालभावि भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माद्ये प्रतिपत्तव्य-  
फलभावानात्मकाः प्रत्ययास्तेष्वप्रायणादावृत्तिः । तथा च श्रुतिः—'स  
यावत्कैतुरयमस्माल्लोकात्प्रैति' इति प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्श-  
यति । स्मृतिरपि—'यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।  
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः' (गी० ८।६) इति, 'प्रायण-  
काले मनसाऽचलेन' (गी० ८।१०) इति च । 'सोऽन्तवेलायामेतन्नयं  
प्रतिपद्येत' इति च मरणवेलायामपि कर्तव्यशेषं श्रावयति ॥ १२ ॥

( ९ तदधिगमाधिकरणम् । सू० १३ )

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ

तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

गतस्तृतीयशेषः । अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रतायते ।  
ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते, न क्षीयते वेति संशयः ।  
किं तावत्प्राप्तम् ? फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदत्त्वा न संभाव्यते क्षयः ।  
फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तदन्तरेणैव फलो-  
पभोगमपवृज्येत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च—'नहि कर्म  
क्षीयते' इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति,  
नैष दोषः; प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत् ।  
अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानाद्भवेदपि दोषक्षपणार्थता,  
नत्वेवं ब्रह्मविद्यायां विधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः  
कर्मक्षये तत्फलस्यावश्यंभोक्तव्यत्वादिनिर्मोक्षः स्यात् । नेत्युच्यते ।  
देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति । तस्मान्न ब्रह्माधिगमे  
दुरितनिवृत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्व-  
योरघयोरश्लेषविनाशौ भवत, उत्तरस्याश्लेषैः, पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् ?

टिप्प०—१ तेज उदानः । आत्मा जीवः । २ कतुर्थानं संकल्पविशेषो वा ।  
३ पापक्रियातोऽपूर्वानुत्पत्तिरश्लेषः ।

तद्व्यपदेशात् । तथा हि—ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां संभाव्यमानसंबन्धस्यागामिनो  
दुरितस्यानभिसंबन्धं विदुषो व्यपदिशति—‘यथा पुष्करपलाश आपो  
न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते’ (छा० ४।१।१३)  
इति । तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति—‘तद्यथे-  
षीकातूलमप्रौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते’ (छा०  
५।२।४।३) इति । अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति—‘भियते हृदय-  
ग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे’  
(मु० २।२।८) इति । यदुक्तम्—अनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां  
शास्त्रं कदर्थितं स्यादिति,—नैष दोषः; नहि वयं कर्मणः फलदायिनीं  
शक्तिमवजानीमहे, विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रति-  
बध्यत इति वदामः । शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियते, न प्रति-  
बन्धाप्रतिबन्धयोरपि । ‘नहि कर्म क्षीयते’ इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न  
भोगाहते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति । इष्यत एव तु प्रायश्चित्तादिना  
तस्य क्षयः—‘सर्वं पाप्मानं तरति,’ ‘तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यजते’  
‘य उ चैनमेव वेद’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तुक्तम्—नैमित्तिकानि प्राय-  
श्चित्तानि भविष्यन्तीति,—तदसत्; दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोष-  
निर्घातफलसंभवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यत्पुनरेतदुक्तम्—न प्रायश्चित्त-  
बहोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीति,—अत्र ब्रूमः—सगुणासु तावद्वि-  
द्यासु विद्यत एव विधानम् । तासु च वाक्यशेष ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृ-  
त्तिश्च विद्यावत् उच्यते । तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मग्रहाण-  
पूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते । निर्गुणायां तु विद्यायां यद्यपि  
विधानं नास्ति, तथाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात्कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति  
चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अतिक्रा-  
न्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात्कर्तृत्वं प्रतिपेद इव, तथापि विद्यासामर्थ्यान्मि-  
थ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रविलीयन्त इत्याह—विनाश इति । पूर्वसिद्धकर्तृत्व-  
भोक्तृत्वविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि  
नेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यत्काल इति

ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते । अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात् । नच देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्ववितुमर्हति; अनित्यत्वप्रसङ्गात् । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥ १३ ॥

( १० इतरासंश्लेषाधिकरणम् । सू० १४ )

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरवस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ । धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एवमवयवसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः ? तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात्; 'उभे उ हैवैष एते तरति' (बृ० ४।४।२२) इत्यादिश्रुतिषु च दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि प्रणाल्यव्यपदेशात् । अकर्त्रात्मत्वबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात्, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' (मु० २।१।८) इति चाविशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दो दृश्यते; तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यम्; ज्ञानफलापेक्षया निकृष्टफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः; 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः' (छा० ४।४।१) इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति तुशब्दोऽवधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरवश्यंभाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति ॥ १४ ॥

( ११ अनारब्धाधिकरणम् । सू० १५ )

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः । स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति त्रिचार्यते । तत्र 'उभे उ हैवैष एते तरति' (बृ० ४।४।२२)

इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इति । एवं प्राप्ते प्रत्याह—अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्तफले एव पूर्वं जन्मान्तरसंचिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः संचिते, सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात्क्षीयेते; नत्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितम् । कुत एतत् ? 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' (छा० ६।१।४।२) इति शरीरपातावधिकरणात्क्षेमप्राप्तेः । इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावाज्ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्वीयत । तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मबोधः कर्माणि क्षपयन्कथं कानिचित्क्षपयेत्कानिचोपेक्षेत ? नहि समानेऽग्निबीजसंपर्के केषांचिद्बीजशक्तिः क्षीयते, केषांचिन्न क्षीयत इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते,—न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते । आश्रिते च तस्मिन्कुलालाकवत्प्रवृत्तवेगस्यान्तराले प्रतिबन्धासंभवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति । बाधितमपि तु मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत्संस्कारवशात्कंचित्कालमनुवर्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यम्—ब्रह्मविदा कंचित्कालं शरीरं ध्रियते न वा ध्रियत इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणं चापरेण प्रतियोगेन शक्येत ? श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय इति निर्णयः ॥ १५ ॥

(१२ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् । सू० १६-१७)

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरधन्यायोऽतिदिष्टः, सोऽतिदेशः सर्वपुण्यविषय इत्याशङ्क्य प्रतिवक्ति—अग्निहोत्रादि त्विति । तुशब्द आशङ्कामपनुदति; यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि, तत्तत्कार्यायैव भवति, ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवास्यापि कार्यमित्यर्थः । कुतः ? 'तमेतं वेदानुवचनेन

ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' (बृ० ४।४।२२) इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात्कार्यैकत्वानुपपत्तिः, नैष दोषः, उवरमरणकार्ययोरपि दधिविपयोगुडमन्त्रसंयुक्तयोस्तृप्तिपुष्टिकार्यदर्शनात्, तद्वत्कर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्तेः । नन्वनारभ्यो मोक्षः, कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते ? नैष दोषः, आरादुपकारकत्वात्कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानम् । नहि ब्रह्मविद आगाम्यग्निहोत्रादि संभवति, अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणासु तु विद्यासु कर्तृत्वानतिवृत्तेः संभवत्यागाम्यप्यग्निहोत्रादि । तस्यापि निरभिसंधिनः कार्यान्तराभावाद्विद्यासंगत्युपपत्तिः ॥ १६ ॥

किंविषयं पुनरिदमश्लेषविनाशवचनं, किंविषयं वाऽदो विनियोगवचनमेकेषां शास्त्रिणाम्—'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम् इति ? अत उत्तरं पठति—

**अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥**

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्यस्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या, या फलमभिसंधाय क्रियते, तस्या एष विनियोग उक्त एकेषां शास्त्रिणाम्—'सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति' इति । तस्या एव चेदमवचदश्लेषविनाशनिरूपणमितरस्याप्येवमश्लेष इति । तथाजातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिरुभयोरपि जैमिनिवादरायणयोराचार्ययोः ॥ १७ ॥

**( १३ विद्याज्ञानसाधनाधिकरणम् । सू० १८ )**

**यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥**

समधिगतमेतदनन्तराधिकरणे—नित्यमग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण सत्त्वशुद्धिकारणतां प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिसित्तत्वेन ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति । तत्राग्निहोत्रादि कर्माङ्गव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलं

चास्ति । 'य एवं विद्वान्यजति', 'य एवं विद्वान्जुहोति', 'य एवं विद्वान्छं-  
सति', 'य एवं विद्वान्गायति', 'तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवं  
विद्' ( छा० ४।१।१० ), 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद'  
( छा० १।१।१० ) इत्यादिवचनेभ्यो विद्यासंयुक्तमस्ति, केवलमप्यस्ति ।  
तत्रेदं विचार्यते—किं विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षोर्विद्या-  
हेतुत्वेन तया सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते, न केवलमुत विद्यासंयुक्तं केवलं  
चाविशेषेणेति । कुतः संशयः ? 'तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति' इति  
यज्ञादीनामविशेषेणात्मवेदनाङ्गत्वेन श्रवणात् । विद्यासंयुक्तस्य चाग्नि-  
होत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात् । किं तावत्प्राप्तम् ? विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्रा-  
द्यात्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते, न विद्याहीनम् ; विद्योपेतस्य विशिष्टत्वाव-  
गमाद्विद्याविहीनात्, 'यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं-  
विद्वान्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि'  
( गी० २।३९ ), 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय' ( गी० २।४९ ) इत्या-  
दिस्मृतिभ्यश्चेति । एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते—यदेव विद्ययेति हि, सत्यमेतत् ;  
विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽग्निहोत्राद्विशिष्टम्,  
विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याविहीनाद्ब्राह्मणात्, तथापि नात्यन्तमनपेक्षं विद्यावि-  
हीनं कर्माग्निहोत्रादिकम् । कस्मात् ? 'तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति'  
इत्यविशेषेणाग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात् । ननु विद्यासंयुक्तस्याग्नि-  
होत्रादेर्विद्याविहीनाद्विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनमग्निहोत्राद्यात्मविद्याहे-  
तुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तम्,—नैतदेवम् । विद्यासहायस्याग्निहोत्रादेर्विद्यानि-  
मित्तेन सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्कारणत्वातिशयो  
भविष्यति, न तथा विद्याविहीनस्येति युक्तं कल्पयितुम्, ननु 'यज्ञेन  
विविदिषन्ति' इत्यत्राविशेषेणात्मज्ञानाङ्गत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनङ्गत्वं  
शक्यमभ्युपगन्तुम् । तथा हि श्रुतिः—'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयो-  
पनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' ( छा० १।१।१० ) इति विद्यासं-  
युक्तस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति कंचिद-  
तिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं दर्श-



यति । कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तत्, यत्स्वप्रयोजनसाधनप्रसहत्वम् । तस्माद्विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीनं चोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेनेह जन्मनि जन्मान्तरे च प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्, तद्यथासामर्थ्यं ब्रह्माधिगमप्रतिबन्धकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण ब्रह्माधिगमकारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धातात्पर्याद्यन्तरङ्गकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितम् ॥ १८ ॥

( १४ इतरक्षपणाधिकरणम् । सू० १९ )

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय उक्तः, इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते, 'तस्य तावदेव त्विरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' (छान्दो० ६।१।४।२) इति 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्देहदर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्तेत, न; निमित्ताभावात् । उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तम्, नच तादृशमत्र किंचिदस्ति । नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते, न; तस्य दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपात उपभोगान्तरमारभते, तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यं भवतीति ॥ १९ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ  
शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

[अत्र पादे उक्तान्तिगतिनिरूपणम्]

( १ वागधिकरणम् । सू० १-२ )

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन्प्रथमं तावद्यथाशास्त्रमुक्तान्तिकममन्वाचष्टे । समाना हि विद्वद्विदुषोरुक्ता-

न्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्' (छा० ६।८।६) इति । किमिह वाच एव वृत्तिमत्या मनसि संपत्तिरुच्यते, उत वाग्वृत्तेरिति विशयः । तत्र वागेव तावन्मनसि संपद्यत इति प्राप्तम् । तथा हि—श्रुतिरनुगृहीता भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या न लक्षणा । तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रलय इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—वाग्वृत्तिर्मनसि संपद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते ? यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्यः पठति । सत्यमेतत्; पठिष्यति तु परस्तात् 'अविभागो वचनात्' (ब्र० सू० ४।२।१६) इति । तस्मादत्र वृत्त्युपपन्नमात्रं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्वप्रलयविवक्षायां तु सर्वत्रैवाविभागसाम्यात्किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति । तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षा । वाग्वृत्तिः पूर्वमुपसंह्रियते मनोवृत्ताववस्थितायामित्यर्थः । कस्मात् ? दर्शनात् । दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वोपसंहारो मनोवृत्तौ विद्यमानायाम्, नतु वाच एव वृत्तिमत्या मनस्युपसंहारः केनचिदपि द्रष्टुं शक्यते । नतु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्यथो युक्त इत्युक्तम्,—नेत्याह; अतत्प्रकृतित्वात् । यस्य हि यत् उत्पत्तितस्य तत्र प्रलयो न्याय्यो मृदीव शरावस्य । नच मनसो वागुत्पद्यत इति किंचन प्रमाणमस्ति । वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते । पार्थिवेभ्यो हीन्धनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवत्यप्सु चोपशान्त्यति । कथं तर्ह्यस्मिन्पक्षे शब्दो वाङ्मनसि संपद्यत इति ? अत आह शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन्पक्षेऽवकल्पते, वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

'तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः' (प्रश्न० ३।९) इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि संपत्तिः श्रूयते । तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सवृत्तिके मनस्यवस्थिते वृत्तिलोप-

दर्शनात्तत्त्वप्रलयासंभवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं बाह्यनसि संपद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन ॥ २ ॥

( २ मनोधिकरणम् । सू० ३ )

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

समधिगतमेतत्—‘बाह्यनसि संपद्यते’ ( छा० ६।८।६ ) इत्यत्र वृत्ति-संपत्तिविवक्षेति । अथ यदुत्तरवाक्यम्—‘मनः प्राणे’ ( छा० ६।८।६ ) इति, किमत्रापि वृत्तिसंपत्तिरेव विवक्ष्यत उत वृत्तिमत्संपत्तिरिति विचि-कित्सायां वृत्तिमत्संपत्तिरेवात्रेति प्राप्तम् ; श्रुत्यनुग्रहात्तत्प्रकृतिकत्वोपपत्तेश्च । तथा हि—‘अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः’ ( छा० ६।५।४ ) इत्यन्नयोनि मन आमनन्यव्योनिं च प्राणम् । ‘आपश्चान्नमस्तृ-जन्त’ इति श्रुतिः । अतश्च यन्मनः प्राणे प्रलीयतेऽन्नमेव तदप्सु प्रली-यतेऽन्नं हि मन आपश्च प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादिति । एवं प्राप्ते श्रूमः—तदप्यागृहीतबाह्येन्द्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयते इत्युत्तराद्वाक्यादवगन्तव्यम् । तथा हि—सुषुप्तोर्मुमूर्षोश्च प्राणवृत्तौ परि-स्पन्दात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । नच मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संभवति; अतत्प्रकृतित्वात् । ननु दर्शितं मनसः प्राणप्रकृतित्वम्,—नैतत्सारम् ; न हीदृशेन प्राणाडिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे संपत्तुमर्हति । एवमपि ह्यत्रे मनः संपद्येताप्सु चान्नमप्स्वेव च प्राणः । न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्भ्यो मनो जायत इति किंचन प्रमाणमस्ति तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः । वृत्त्यप्य-येऽपि तु शब्दोऽवकल्पते; वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम् ॥ ३ ॥

( ३ अध्यक्षाधिकरणम् । सू० ४-६ )

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

स्थितमेतत्—यस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य तस्मिन्वृत्तिप्रलयो न स्वरूपप्रलय इति । इदमिदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्र चिन्त्यते—किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः, किं वा देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षे जीव इति । तत्र श्रुते-

रनतिशङ्क्यत्वात्प्राणस्य तेजस्येव संपत्तिः स्यात् ; अश्रुतकल्पनाया अन्या-  
य्यत्वादिति । एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते—सोऽध्यक्ष इति । स प्रकृतः प्राणो-  
ऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते । तत्प्रधाना प्राण-  
वृत्तिर्भवतीत्यर्थः । कुतः ? तदुपगमादिभ्यः । ‘एवमेवेममात्मानमन्तकाले  
सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति’ इति हि श्रुत्यन्तर-  
मध्यक्षोपगामिनः सर्वान्प्राणानविशेषेण दर्शयति । विशेषेण च ‘तमुत्क्रा-  
मन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति’ ( वृ० ४।४।२ ) इति पञ्चवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानु-  
गामितां दर्शयति, तदनुवृत्तितां चेतरेषाम् ‘प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा  
अनूत्क्रामन्ति’ ( वृ० ४।४।२ ) इति । ‘सविज्ञानो भवति’ इति चाध्यक्ष-  
स्यान्तर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तस्मिन्नपीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गम-  
यति । ननु ‘प्राणस्तेजसि’ इति श्रूयते, कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकावापः  
क्रियते ? नैष दोषः ; अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य, श्रुत्यन्तर-  
गतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् ॥ ४ ॥

कथं तर्हि ‘प्राणस्तेजसि’ इति श्रुतिरित्यत आह—

**भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥**

स प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षस्तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहजीवभूतेषु सूक्ष्मे-  
ष्ववतिष्ठत इत्यवगन्तव्यम् । ‘प्राणस्तेजसि’ इति श्रुतेः । ननु चेयं श्रुतिः  
प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति, न प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्य,—नैष दोषः ;  
सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षस्याप्यन्तराल उपसंख्यातत्वात् । योऽपि हि सुन्नान्म-  
थुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति, सोऽपि सुन्नात्पाटलिपुत्रं यातीति  
शक्यते वदितुम् । तस्मात् ‘प्राणस्तेजसी’ति प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्यैवै-  
तत्तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ॥ ५ ॥

कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते ? यावत्तैकमेव तेजः श्रूयते  
‘प्राणस्तेजसी’ति । अत आह—

**नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥**

**नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवोऽवतिष्ठते; कार्यस्य**

टिप्प०—१ तेजःशब्दस्य पञ्चमहाभूतोपलक्षकत्वमाह—एकस्मिन्नेव तेजसि जीवस्य  
संबन्धं श्रुतिरमृती न दर्शयतः, किंतु पञ्चमहाभूतेषु । तदनुरोधेन तेजःपदं पञ्च-  
महाभूतोपलक्षकमिति भावः ।

शरीरस्थानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने 'आपः पुरुषवचसः' ( छा० ५।३।३ ) इति । तद्व्याख्यातम्—'इयात्मकत्वात् भूयस्त्वात्' ( ब्र० सू० ३।१।२ ) इत्यत्र । श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः । श्रुतिः—'पृथ्वीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः' इत्याद्या । स्मृतिरपि—'अण्व्यो मात्राऽविनाशिन्यो दर्शार्थानां तु याः स्मृताः । ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः' इत्याद्या । ननु चोपसंहृतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां 'कायं तदा पुरुषो भवति' ( बृ० ३।२।१३ ) इत्युपक्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्माश्रयतां निरूपयति—'तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः' ( बृ० ३।२।१३ ) इति,—अत्रोच्यते—तत्र कर्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता, इह पुनर्भूतोपादानादेहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितम्, नत्वाश्रयान्तरं निवारितम् ; तस्मादविरोधः ॥ ६ ॥

( ४ आसृत्युपक्रमाधिकरणम् । सू० ७ )

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वद्विदुषोः समाना, किं वा विशेषवतीति विशयानानां विशेषवतीति तावत्प्राप्तम् । भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा । पुनर्भवाय च भूतान्याश्रीयन्ते । नच विदुषः पुनर्भवः संभवति । 'अमृतत्वं हि विद्वानश्रुते' इति स्थितिः । तस्माद्विदुष एवैषोत्क्रान्तिः । ननु विद्याप्रकरणे समानानाद्विदुष एवैषा भवेत्,—न; स्वापादिवद्यथाप्राप्तानुकीर्तनात् । यथा हि—'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम', 'अशिशिषति नाम', 'पिपासति नाम' ( छा० ६।८।१,३,५ ) इति च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादानुगुण्येन, नतु विदुषो विशेषवन्तो विधित्स्यन्ते । एवमियमप्युत्क्रान्तिर्महाजनगतेवानुकीर्त्यते, यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः संपद्यते स आत्मा तत्त्वमसीत्येतत्प्रतिपादयितुम् । प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः—'न तस्य प्राणा उत्क्रा-

मन्ति' ( वृ० ४।४।६ ) इति । तस्माद्विदुष एवैषेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—  
समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मानसीत्याद्या विद्वद्विदुषोरासृत्युपक्रमाद्वि-  
तुमर्हति; अविशेषश्रवणात् । अविद्वान्देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य  
कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति, विद्वान्स्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षना-  
डीद्वारमाश्रयते । तदेतत्—आसृत्युपक्रमादित्युक्तम् । नन्वसृतत्वं हि विदुषा  
प्राप्तव्यम्, नच तद्देशान्तरायत्तम्, तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति ?  
अत्रोच्यते,—अनुपोष्य चेदम्, अदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन्केशानपरविद्या-  
सामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेक्षते संभवति तत्र सृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वं  
च । नहि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते । तस्माददोषः ॥ ७ ॥

( ५ संसारव्यपदेशाधिकरणम् । सू० ८-११ )

तदाऽऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

'तेजः परस्यां देवतायाम्' ( छा० ६।८।६ ) इत्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तच्च-  
थाप्रकृतं तेजः साध्यक्षं सप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः  
परस्यां देवतायां संपद्यत इत्येतदुक्तं भवति । कीदृशी पुनरियं संपत्तिः  
स्यादिति चिन्त्यते । तत्रात्यन्तिक एव तावत्स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तम्;  
तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देव-  
तेति प्रतिष्ठापितम् । तस्मादात्यन्तिकीयमविभागापत्तिरिति । एवं प्राप्ते  
ब्रूमः—तत्तेजआदि भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमाऽऽपीतेरा संसारमो-  
क्षात्सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते । 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय दे-  
हिनः । स्थाणुमन्तेऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' ( क० ५।७ ) इत्यादि-  
संसारव्यपदेशात् । अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्त-  
मयादत्यन्तं ब्रह्म संपद्येत । तत्र विविशास्त्रमनर्थकं स्याद्विद्याशास्त्रं च ।  
मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बन्धो न सम्यग्ज्ञानादृते विस्रंसितुमर्हति । तस्मा-  
त्तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तप्रलयवद्विजभावावशेषैवैषा सत्संपत्तिरिति ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात्प्रवसत आश्रयभूतं स्वरू-  
पतः प्रमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति । तथा हि—नाडीनिष्क्रमणश्रवणादि-

टिप्प०-१ तत् लिङ्गशरीरं आपीतेः ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं तिष्ठति, स्वर्गनरकादि-  
संचारोपदेशात् इत्याशयः ।

भ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते । तत्र तनुत्वात्संचारोपपत्तिः । स्वच्छत्वाच्चा-  
प्रतीघातोपपत्तिः । अत एव च देहान्निर्गच्छन्पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलस्य शरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेने-  
तरत्सूक्ष्मं शरीरमुपमृद्यते ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥

अस्यैव च सूक्ष्मस्य शारीरस्यैव ऊष्मा, यमेतस्मिन्शरीरे संस्पर्श-  
नोष्माणं विजानन्ति । तथा हि—मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमाने-  
ष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते, जीवदवस्थायामेव तूप-  
लभ्यत इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति ।  
तथा च श्रुतिः—‘उष्ण एव जीविष्यन्शीतो मरिष्यन्’ इति ॥ १ ॥

( ६ प्रतिषेधाधिकरणम् । सू० १२-१४ )

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

‘अमृतत्वं चानुपोष्य’ इत्यतो विशेषणादात्यन्तिकेऽमृत्वे गत्यु-  
त्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः । तत्रापि केनचित्कारणेनोत्क्रान्तिमाशङ्क्य  
प्रतिषेधति—‘अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्म-  
कामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति’ ( बृ०  
४।४।६ ) इत्यतः परिविद्याविषयात्प्रतिषेधान्न परब्रह्मविदो देहात्प्राणा-  
नामुत्क्रान्तिरस्तीति चेत्,—नेत्युच्यते; यतः शारीरात्मन एव  
उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां; न शरीरात् । कथमवगम्यते ? ‘न तस्मा-  
त्प्राणा उत्क्रामन्ति’ इति शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । संबन्धसामा-  
न्यविषया हि षष्ठी शाखान्तरगतया पञ्चम्या संबन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते ।  
तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही संबध्यते, न देहः । न  
तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात्प्राणा अपक्रामन्ति, सहैव तेन भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादिलेवं प्राप्ते प्रत्युच्यते—

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नैतदस्ति, यदुक्तम्—परब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिरुत्क्रान्तिप्रति-



प्रेषस्य देहापादानत्वादिति । यतो देहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां  
समानातृणां स्पष्ट उपलभ्यते । तथा हि—आर्तभागप्रश्ने ‘यत्रायं पुरुषो  
म्रियत उदस्मात्प्राणाः कामन्याहो नेति’ (बृ० ३।२।११) इत्यत्र ‘नेति  
होवाच याज्ञवल्क्यः’ (बृ० ३।२।११) इत्यनुत्क्रान्तिपक्षं परिगृह्य न तर्ह्य-  
यमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु म्रियत इत्यस्यामाशङ्क्याम्—‘अत्रैव समवनीयन्ते’  
इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये ‘स उच्छ्रयत्याध्मायत्या-  
ध्मातो मृतः शेते’ (बृ० ३।२।११) इति सशब्दपरामृष्टस्य प्रकृत-  
स्योत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्रयनादीनि सामानन्ति । देहस्य चैतानि स्युर्न  
देहिनः । तस्मान्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते’  
इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधः । यद्यपि  
प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयं येषां पञ्चमीपाठः । येषां तु पष्ठी-  
पाठस्येषां विद्वत्संबन्धिन्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोत्क्रान्तिप्रति-  
षेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति, देहादु-  
त्क्रान्तिः प्राप्ता न देहिनः । अपि च ‘चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा  
शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा  
अनूत्क्रामन्ति’ (बृ० ४।४।२) इत्येवमविद्वद्विषये सप्रपञ्चमुत्क्रमणं  
संसारगमनं च दर्शयित्वा ‘इति तु कामयमानः’ (बृ० ४।४।६) इत्यु-  
पसंहत्याविद्वत्कथाम्, ‘अथाकामयमानः’ (बृ० ४।४।६) इति व्यप-  
दिश्य विद्वांसं यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव  
व्यपदेशः स्यात् । तस्मादविद्वद्विषये प्राप्तयोगत्युत्क्रान्त्योर्विद्वद्विषये  
प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयम्, व्यपदेशार्थवत्त्वाय । नच ब्रह्मविदः सर्व-  
गतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मण उत्क्रान्तिर्गतिर्वोपपद्यते; निमित्ता-  
भावात् । ‘अत्र ब्रह्म समभ्रुते’ इति चैवंजातीयकाः श्रुतयो गत्युत्क्रा-  
न्त्योरभावं सूचयन्ति ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः—‘सर्वभूतात्म-  
भूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः । देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैविणः’

दिप्प०-१ ‘न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, अत्रैव समवलीयन्ते’ इति श्रुतौ स्वातन्त्र्या-  
स्वातन्त्र्येण सर्वथापि प्राणिनां लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावः स्पष्ट इति भावः ।

इति । ननु गतिरपि ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य स्मर्यते—‘शुकः किल वैयासकिर्मुमुक्षुरादित्यमण्डलमभिप्रतस्थे पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति प्रतिशुश्राव’ इति । न, सशरीरस्वैवायं योगबलेन विशिष्टदेश-प्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यम्; सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात् । न ह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः । तथा च तत्रैवोप-संहृतम्—‘शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः । दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवत्’ इति । तस्माद्भावः परब्रह्मविदो गत्यु-त्क्रान्त्योः । गतिश्रुतीनां तु विषयमुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

( ७ वागादिलयाधिकरणम् । सू० १५ )

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदस्त-स्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते; कस्मात् ? तथा ह्याह श्रुतिः—‘एव-मेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति’ ( प्रश्न० ६।५ ) इति । ननु ‘गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः’ ( सु० ३।२।७ ) इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुतिः परस्मादात्म-नोऽन्यत्रापि कलानां प्रलयमाह स्म, न; सा खलु व्यवहारापेक्षा, पार्थिवाद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्तीति, इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा, कृत्स्नं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव संपद्यत इति । तस्माददोषः ॥ १५ ॥

( ८ अविभागाधिकरणम् । सू० १६ )

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवत्याहोस्वि-न्निरवशेष इति ? तत्र प्रलयसामान्याच्छक्यवशेषताप्रसक्तौ ब्रवीति—अविभागापत्तिरेवेति । कुतः ? वचनात् । तथा हि—कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति—‘भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति’ ( प्र० ६।५ ) इति । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्या-निमित्ते प्रलये सावशेषत्वोपपत्तिः । तस्मादविभाग एवेति ॥ १६ ॥

( ९ तदोक्तोऽधिकरणम् । सू० १७ )

तदोक्तोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छे-  
षगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता । संप्रति त्वपरविद्याविषया-  
मेव चिन्तामनुवर्तयति । समाना चास्त्युपक्रमाद्विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिरि-  
त्युक्तं, तमिदानीं सृत्युपक्रमं दर्शयति; तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक-  
मिषतो विज्ञानत्मनः; ओक आयतनं हृदयम् । 'स एतास्तेजोमात्राः सम-  
भ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति' इति श्रुतेः । तदग्रज्वलनपूर्विका चक्षु-  
रादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते—'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते  
तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीर-  
देशेभ्यः' (बु० ४।४।२) इति । सा किमनियमेनैव विद्वद्विदुषोर्भवति,  
अथास्ति कश्चिद्विदुषो विशेषनियम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनि-  
यमप्राप्तावाचष्टे—समानेऽपि हि विद्वद्विदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने तत्प्रका-  
शितद्वारत्वे च मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे ।  
कुतः ? विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवद्यतः कुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रा-  
मेन्नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत । तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृति-  
योगाच्च । विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसंबद्धा गतिरनुशीलयितव्या  
विद्याविशेषेषु विहिता, तामभ्यस्यंस्तयैव प्रतिष्ठत इति युक्तम् । तस्माद्दृढ-  
यालयेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुगृहीतस्तद्भावं समापन्नो विद्वान्मूर्धन्ययैव  
शताधिकया शतादतिरिक्तयैकशततम्या नाड्या निष्क्रामतीतराभिरितरे ।  
तथा हि—हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनन्ति—'शतं चैका च हृदयस्य  
नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्-  
ङ्न्या उत्क्रमणे भवन्ति' (छा० ८।६।६) इति ॥ १७ ॥

( १० रश्म्यधिकरणम् । सू० १८ )

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

अस्ति हार्दविद्या—'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म'  
(छा० ८।१।१) इत्युपक्रम्य विहिता । तत्प्रक्रियायाम् 'अथ या एता हृदयस्य

नाड्याः' (छा० ८।६।१) इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं नाडीरश्मिसंबन्धमुक्तवो-  
क्तम्—'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रमत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते'  
(छा० ८।६।५) इति । पुनश्चोक्तम्—'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' (छा० ८।६।६)  
इति । तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रामन् रश्म्यनुसारी निष्क्रामतीति  
गम्यते । तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्व-  
माहोस्विदहन्येवेति संशये सत्यविशेषश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसा-  
रीति प्रतिज्ञायते ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वा-  
दर्शयति च ॥ १९ ॥

अस्यहनि नाडीरश्मिसंबन्ध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वम्,  
रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात्; नाडीरश्मिसंबन्धविच्छेदादिति चेन्न;  
नाडीरश्मिसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । यावद्देहभावी हि शिरा-  
किरणसंपर्कः । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः—'अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते  
ता आसु नाडीषु सूत्रा आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मि-  
न्नादित्ये सूत्राः' (छा० ८।६।२) इति । निदाघसमये च निशा-  
स्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते; प्रतापादिकार्यदर्शनात् । स्तोकानुवृत्तेस्तु  
दुर्लक्ष्यत्वमृतत्वन्तररजनीषु, शैशिरेष्विव दुर्दिनेषु । 'अहरेवैतद्रात्रौ  
दधाति' इति चैतदेव दर्शयति । यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्म्यनु-  
सारेणोर्ध्वमाक्रमेत रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत्, न ह्येतद्विशिष्याधीयते  
यो दिवा प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमते, यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति ।  
अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत पाक्षिकफला  
विद्येत्यप्रवृत्तिवैव तस्यां स्यात्; मृत्युकालानियमात् । अथापि रात्रावु-  
परतोऽहरागममुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसंबन्धाहं  
शरीरं स्यात्; पावकादिसंपर्कात् । 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति'  
(छा० ८।६।५) इति च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मात्तदविशेषेणै-  
वेदं रात्रिदिवं रश्म्यनुसारित्वम् ॥ १९ ॥

( ११ दक्षिणायनाधिकरणम् । सू० २०-२१ )

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

अत एव चोदीक्षानुपपत्तेः; अपाक्षिकफलत्वाच्च विद्यायाः; अनियत-  
कालत्वाच्च मृत्योर्दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान्प्राप्तोऽप्येव विद्याफलम् ।  
उत्तरायणभरणप्राशस्यप्रसिद्धेर्भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात्, 'आपूर्यमाण-  
पक्षायान्पण्डुदण्डेति मासांस्तान्' ( छा० ४।१।५।५ ) इति च श्रुतेः, अपे-  
क्षितव्यमुत्तरायणमितीमामाशङ्कामनेन सूत्रेणापनुदति । प्राशस्यप्रसि-  
द्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारप्रतिपालनार्थं पितृप्रसाद-  
लब्धस्वच्छन्दमृत्युताख्यापनार्थं च । श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति—'आतिवाहि-  
कास्तल्लिङ्गात्' ( ब्र० सू० ४।३।४ ) इति ॥ २० ॥

ननु च—'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता  
यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ' ( गी० ८।२३ ) इति कालप्रा-  
धान्येनोपक्रम्याहरादिकालविशेषः स्मृतावनावृत्तये नियमितः, कथं  
रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायात्—इत्यत्रोच्यते—

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

योगिनः प्रति चायमहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्यते । स्मार्ते  
चैते योगसांख्ये, न श्रौते । अतो विषयभेदात्प्रमाणविशेषाच्च नास्य  
स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः । ननु 'अग्नि-  
र्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्' । 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः  
षण्मासा दक्षिणायनम्' ( गी० ८।२४-२५ ) इति च श्रौतावेतौ  
देवयानपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति । उच्यते,—'तं कालं  
वक्ष्यामि' ( गी० ८।२३ ) इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशङ्क्य  
परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावप्यग्न्याद्या देवता एवातिवाहिकयो  
गृह्यन्ते, तदा न कश्चिद्विरोध इति ॥ २१ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरक-

मीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

## चतुर्थेऽध्याये तृतीयः पादः ।

[ अत्र पादे सगुणविद्यावतो मृतस्योत्तरमार्गाभिधानम् ]

( १ अर्चिराद्यधिकरणम् । सू० १ )

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

आसृत्युपक्रमात्समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम्, सृतिस्तु श्रुत्यन्तरेष्वनेकधा श्रूयते । नाडीरश्मिसंबन्धेनैका 'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमते' ( छा० ८।६।५ ) इति । अर्चिरादिकैका 'तेऽर्चिपमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः' ( बृ० ६।२।१५ ) इति । 'स एतं देवयानं पन्थानमासाद्यामिलोकमागच्छति' ( कौ० १।३ ) इत्यन्या । यदा वै पुरुषोऽस्मालोकात्प्रैति स वायु-मागच्छति' ( बृ० ५।१०।१ ) इत्यपरा । 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति' ( मुण्ड० १।२।११ ) इति चापरा । तत्र संशयः—किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः, किं वैकैवानेकविशेषणेति ? तत्र प्राप्तं तावत्—भिन्ना एताः सृतय इति; भिन्नप्रकरणत्वात्; भिन्नोपासनाशेष-त्वाच्च । अपि च 'अथैतैरेव रश्मिभिः' ( छा० ८।६।५ ) इत्यवधारण-मर्चिराद्यपेक्षायामुपरुध्येत । त्वरावचनं च पीड्येत 'स यावत्क्षिप्ये-न्मनस्तावदादित्यं गच्छति' ( छा० ८।६।५ ) इति । तस्मादन्योन्य-भिन्न एवैते पन्थान इति । एवं प्राप्तेऽभिदध्महे—अर्चिरादिनेति । सर्वो ब्रह्मप्रेप्सुरर्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजानीमहे । कुतः ? तत्प्रथितेः । प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथा हि—पञ्चाग्नि-विद्याप्रकरणे 'ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते' ( बृ० ६।२।१५ ) इति विद्यान्तरशीलिनामप्यर्चिरादिका सृतिः श्राव्यते । स्यादेतत्,—यासु विद्यासु न काचिद्वतिरुच्यते तास्त्रियमर्चिरादिकोपतिष्ठताम्, यासु त्वन्या श्राव्यते तासु किमित्यर्चिराद्याश्रयणमिति ? अत्रोच्यते,—भवे-देतदेवम्,—यद्यत्यन्तभिन्ना एवैताः सृतयः स्युः । एकैव त्वेषां सृतिरनेक-विशेषणा ब्रह्मलोकप्रपदनी कचित्केनचिद्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः; सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः । प्रकरण-

भेदेऽपि हि विद्यैकत्वे भवतीतरेतविशेषणोपसंहारवद्भूतिविशेषणानाम-  
प्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि तु गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्गन्तव्याभेदाच्च  
गत्यभेद एव । तथा हि—‘ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति’  
(बृ० ६।२।१५), ‘तस्मिन्वसन्ति शाश्वतीः समाः’ (बृ० ५।१०।१),  
‘सा या ब्रह्मणो जितिर्या व्युष्टिस्तां जितिं जयति तां व्युष्टिं व्यश्रुते’  
(कौषी० १।४), ‘तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति’ (छा०  
८।४।३) इति च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं प्रद-  
श्यते । यत्त्वेतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्यश्रयणे न स्यादिति,—नैष दोषः;  
रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य । न ह्येक एव शब्दो रश्मीश्च प्रापयितुमर्हत्य-  
र्चिरादींश्च व्यावर्तयितुम् । तस्माद्रश्मिसंबन्ध एवायमवधार्यत इति  
द्रष्टव्यम्, त्वरावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायामपि गन्तव्यान्तरपेक्षया शैत्या-  
र्थत्वान्नोपपृथ्यते—यथा निमिषमात्रेणात्रागम्यत इति । अपि च ‘अथै-  
तयोः पथोर्न कतरेणचन’ (छा० ५।१०।८) इति मार्गद्वयभ्रष्टानां  
कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षाणा पितृयाणव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चि-  
रादिपर्वणं पन्थानं प्रथयति । भूयांस्यर्चिरादिसृत्तौ मार्गपर्वण्यल्पीयांसि  
त्वन्यत्र । भूयासां चानुगुण्येनाल्पीयसां नयनं न्याय्यमिति, अतोऽप्य-  
र्चिरादिना तत्प्रथितेः’ इत्युक्तम् ॥ १ ॥

( २ वाय्वधिकरणम् । सू० २ )

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

केन पुनः संनिवेशविशेषेण गतिविशेषणानामितरेतरविशेषणविशेष्य-  
भाव इति ? तदेतत्सुहृद्भूत्वाऽऽचार्यो प्रथयति । ‘स एतं देवयानं पन्थान-  
मापद्यामिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स  
प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्’ (कौ० १।३) इति कौषीतकिनां देवयानः  
पन्थाः पृथ्यते । तत्रार्चिरमिलोकशब्दौ तावदेकार्थौ ज्वलनवचनत्वा-  
दिति नात्र संनिवेशक्रमः कचिदन्वेष्ट्यः । वायुस्त्वर्चिरादौ वर्त्मनि न  
श्रुतः कतमस्मिन् स्थाने निवेशयितव्य इति ? उच्यते,—‘तेऽर्चिपमेवा-  
भिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षायान्बहुदङ्कते



मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्' ( छा० ५।१०।१,२ )  
 इत्यत्र संवत्सरात्पराञ्चमादित्यादर्वाञ्चं वायुमभिसंभवन्ति । कस्मात् ?  
 अविशेषविशेषाभ्याम् । तथा हि—'स वायुलोकम्' ( कौ० १।३ ) इत्यत्रा-  
 विशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यन्तरे विशेषोपदेशो दृश्यते 'यदा वै पुरुषोऽ-  
 स्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य  
 खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति' ( बृ० ५।१०।१ ) इति ।  
 एतस्मादादित्याद्वायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादब्दादित्ययोरन्तराले वायुर्नि-  
 वेशयितव्यः । कस्मात्पुनरग्नेः परत्वदर्शनाद्विशेषादग्निषोऽनन्तरं वायुर्न  
 निवेश्यते ? नैषोऽस्ति विशेष इति वदामः । ननूदाहता श्रुतिः—'स एतं  
 देवयानं पन्थानमापद्यामिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुण-  
 लोकम्' ( कौषी० १।३ ) इति, उच्यते—केवलोऽत्र पाठः पौर्वापर्ये-  
 णावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पदार्थोपदर्शनमात्रं  
 ह्यत्र क्रियते—एतमेतं चागच्छतीति । इतरत्र पुनर्वायुपक्षेन रथचक्रमात्रेण  
 च्छिद्रेणोर्ध्वमाक्रम्यादित्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः । तस्मात्सूक्तम्—अवि-  
 शेषविशेषाभ्यामिति । वाजसनेयिनस्तु 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादि-  
 त्यम्' ( बृ० ६।२।१५ ) इति समामनन्ति । तत्रादित्यानन्तर्याय देवलो-  
 काद्वायुमभिसंभवेयुः । 'वायुमब्दात्' इति तु छन्दोगश्रुत्यपेक्षयोक्तम् ।  
 छान्दोग्यवाजसनेयकयोस्त्वेकत्र देवलोको न विद्यते, परत्र संवत्सरः ।  
 तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावप्युभयत्र ग्रथयितव्यौ । तत्रापि माससंबन्धा-  
 त्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम् ॥ २ ॥

( ३ तडिदधिकरणम् । सू० ३ )

तडितोऽधि वरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

'आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्' ( छा० ४।१५।५ ) इत्यस्या विद्युत  
 उपरिष्ठात्स वरुणलोकमित्ययं वरुणः संबध्यते । अस्ति हि संबन्धो विद्यु-  
 द्वरुणयोः । यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु  
 प्रनृत्यन्त्यथापः प्रपतन्ति । विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा' ( छा० ७।-  
 १।१ ) इति च ब्रह्मणम् । अपां चाधिपतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृति-

प्रसिद्धिः । वरुणादधीन्द्रप्रजापती; स्थानान्तराभावात्पाठसामर्थ्याच्च ।  
आगन्तुकत्वादपि वरुणादीनामन्त एव निवेशो वैशेषिकस्थानाभावा-  
द्विद्युच्चान्त्याऽर्चिरादौ वर्त्मनि ॥ ३ ॥

( ४ आतिवाहिकाधिकरणम् । सू० ४-६ )

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

तेष्वेवार्चिरादिषु संशयः—किमेतानि मार्गचिह्नान्युत भोगभूमयो-  
ऽथवा नेतारो गन्तृणामिति ? तत्र मार्गलक्षणभूता अर्चिरादय इति ताव-  
त्प्राप्तम् ; तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य । यथा हि लोके कश्चिद्ग्रामं नगरं वा  
प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते—गच्छेतस्त्वममुं गिरिं ततो न्यग्रोधं ततो नदीं  
ततो ग्रामं ततो नगरं वा प्राप्स्यसीत्येवमिहाप्यर्चिषोऽहरह आपूर्यमाण-  
पक्षमित्याद्याह । अथवा,—भोगभूमय इति प्राप्तम् । तथा हि—लोकशब्दे-  
नान्यादीननुवप्राति ‘अग्निलोकमागच्छति’ ( कौषी० १।३ ) इत्यादि ।  
लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते—‘मनुष्यलोकः पितृलोको  
देवलोकः’ ( वृ० १।५।१६ ) इति च । तथा च ब्राह्मणम्—‘अहोरात्रेषु  
ते लोकेषु सज्जन्ते’ इत्यादि । तस्मान्नातिवाहिका अर्चिरादयः । अचेतनत्वा-  
दप्येतेषामातिवाहिकत्वानुपपत्तिः । चेतना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषा  
दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्तीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—आतिवाहिका  
एवैते भवितुमर्हन्ति । कुतः ? तल्लिङ्गात् । तथा हि ‘चन्द्रमसो विद्यतं  
तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयति’ ( छा० ४।१।५।५ ) इति  
सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति । तद्वचनं तद्विषयमेवोपक्षीणमिति चेत्,—न;  
प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्य । यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः  
प्राप्तास्ते च मानवास्ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति ॥ ४ ॥

ननु तल्लिङ्गमात्रमगमकम् ; न्यायाभावात् । नैष दोषः ;

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

ये तावद्वर्चिरादिमार्गास्ते देहवियोगात्संपिण्डितकरणग्रामा इत्यस्वतन्त्रा  
अर्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातन्त्र्यमित्यतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतना देव-

ताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते । लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छिता-  
दयः संपिण्डितकरणाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति । अनवस्थितत्वाद्प्यर्चि-  
रादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः । नहि रात्रौ प्रेतस्याहःस्वरूपाभिसंभव  
उपपद्यते । नच प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं पुरस्तात् । ध्रुवत्वान्तु देवतात्मनां  
नायं दोषो भवति । अर्चिरादिशब्दता चैवामर्चिराद्यभिमानानुपपद्यते ।  
'अर्चिषोऽहः' ( छा० ४।१।५, ५।१०।१ ) इत्यादिनिर्देशस्त्वातिवाहिक-  
त्वेऽपि न विरुध्यते—अर्चिषा हेतुनाऽहरभिसंभवति । अह्ना हेतुना आपूर्य-  
माणपक्षमिति । तथा च लोके ग्रसिद्धेष्वातिवाहिकेष्वेवंजातीयक उपदेशो  
दृश्यते । गच्छ त्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति ।  
अपि चोपक्रमे 'तेऽर्चिरभिसंभवन्ति' ( बृ० ६।२।१५ ) इति संबन्धमात्र-  
मुक्तम्, न संबन्धविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु 'स एतान्ब्रह्म गमयति'  
( छा० ४।१।५।९ ) इति संबन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकत्वलक्षण उक्तः ।  
तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्धार्यते । संपिण्डितकरणित्वादेव च गन्तृणां  
न तत्रोपभोगसंभवः । लोकशब्दस्त्वनुपभुञ्जानेष्वपि गन्तृषु गमयितुं  
शक्यते; अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वामिकं  
लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकं प्राप्तो वायुनेति योजयित-  
व्यम् ॥ ५ ॥

कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्संभवः ? विद्युतो ह्यधि वरु-  
णादय उपक्षिप्ताः, विद्युतस्त्वनन्तरमात्रह्वाप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयि-  
वृत्तं श्रुतमिति । अत उत्तरं पठति—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

ततो विद्युदभिसंभवनादूर्ध्वं विद्युदनन्तरवर्तिनैवामानवेन पुरुषेण वरु-  
णलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यवगन्तव्यम् । 'तान्वैद्युता-  
न्पुरुषोऽमानवः स एष ब्रह्मलोकं गमयति' इति तस्यैव गमयिवृत्तं श्रुतेः ।  
वरुणादयस्तु तस्यैवाप्रतिबन्धकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुमा-  
हका इत्यवगन्तव्यम् । तस्मात्साधूक्तम्—आतिवाहिका देवतात्मानोऽर्चि-  
रादय इति ॥ ६ ॥

(५ कार्याधिकरणम् । सू० ७-१४)

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

‘स एनान्ब्रह्म गमयति’ (छा० ४।१।५) इत्यत्र विचिकित्स्यते—  
किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयत्याहोस्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति । कुतः  
संशयः ? ब्रह्मशब्दप्रयोगादतिश्रुतेश्च । तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्मैतान्ग-  
मयत्यमानवः पुरुष इति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य गत्युप-  
पत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते; प्रदेशवत्त्वात् । ननु  
परस्मिन्ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते । सर्वगतत्वात्प्रत्यगा-  
त्मत्वाच्च गन्तृणाम् ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

‘ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेपु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति’  
(बृ० ६।२।१५) इति च श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात्कार्यब्रह्मविषयैव गति-  
रिति गम्यते । नहि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्ब्रह्मण्यवकल्पते । कार्ये  
त्ववस्थाभेदोपपत्तेः संभवति बहुवचनम् । लोकश्रुतिरपि विकारगोचरा-  
यामेव संनिवेशविशिष्टायां भोगभूमावाञ्जसी—गौणी त्वन्यत्र ‘ब्रह्मैव  
लोक एष सम्राट्’ इत्यादिषु । अधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि परस्मिन्ब्र-  
ह्मण्यनाञ्जसः स्यात् । तस्मात्कार्यविषयमेवेदं नयनम् ॥ ८ ॥

ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते; समन्वये हि समस्तस्य  
जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति स्थापितमिति,—अत्रोच्यते—

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

तुशब्द आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तस्मि-  
न्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबन्धं  
कचित्कैश्चिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानमपरमिति  
स्थितिः ॥ ९ ॥

ननु कार्यप्राप्तावनावृत्तिश्रवणं न घटते । नहि परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्र  
कचिन्नित्यतां संभावयन्ति । दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामना-

वृत्तिम् 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' (छा० ४।-१५।६) इति, तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' (छा० ८।६।६; क० ६।१६) इति चेत्,—अत्र ब्रूमः—

**कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥**

कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परमं पदं प्रतिपद्यन्त इति । इत्थं क्रममुक्तिरनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या । न ह्यञ्जसैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः संभवतीत्युपपादितम् ॥ १० ॥

**स्मृतेश्च ॥ ११ ॥**

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति—'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति-संचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इति । तस्मात्कार्य-ब्रह्मविषया गतिः श्रूयत इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

कं पुनः पूर्वपक्षमाशङ्क्यायं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः ? 'कार्यं वादरिः' (ब्र० सू० ४।३।७) इत्यादिनेति । इदानीं सूत्रैरेवोपदर्श्यते—

**परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥**

जैमिनिस्त्वाचार्यः 'स एनान्ब्रह्म गमयति' (छा० ४।१५।६) इत्यत्र परमेव ब्रह्म प्रापयतीति मन्यते । कुतः ? मुख्यत्वात् । परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनं, गौणमपरम् । मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्ययो भवति ॥ १२ ॥

**दर्शनाच्च ॥ १३ ॥**

'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' (छा० ८।६।६; क० ६।१६) इति च गतिपूर्वकममृतत्वं दर्शयति । अमृतत्वं च परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्ये; विनाशित्वात्कार्यस्य । 'अथ यन्नान्यत्पश्यति तदल्पं तन्मर्त्यम्' (छा० ७।२४।१) इति प्रवचनात् परविषयैव चैषा गतिः कठवल्लीषु पठ्यते । नहि तत्र विद्यान्तरप्रक्रमोऽस्ति; 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' (क० २।१४) इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रकान्तत्वात् ॥ १३ ॥

**न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥**

अपि च 'प्रजापतेः सभां वेदम प्रपद्ये' (छा० ८।१४।१) इति  
 नायं कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसंधिः; 'नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा  
 तद्ब्रह्म' (छा० ८।१४।१) इति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृत-  
 त्वात्, 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्' (छा० ८।१४।१) इति च  
 सर्वात्मत्वेनोपक्रमणात्, 'न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः'  
 (श्वेता० ४।१९) इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशोनामत्वप्रसिद्धेः । सा  
 चेयं वेदमप्रतिपत्तिर्गतिपूर्विका हार्दविद्यायामुदिता—'तदपराजिता पूर्वब्रह्मणः  
 प्रभुविमितं हिरण्मयम्' (छा० ८।५।३) इत्यत्र । पदेरपि च गत्यर्थत्वा-  
 न्मार्गापेक्षाऽवसीयते । तस्मात्परब्रह्मविषया गतिश्रुतय इति पक्षान्तरम् ।  
 तावेतौ द्वौ पक्षावाचार्येण सूत्रितौ गत्युपपत्त्यादिभिरेको मुख्यत्वादिभिरप-  
 रः । तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनाभासयितुं, नतु मुख्य-  
 त्वादयो गत्युपपत्त्यादीनित्याद्य एव सिद्धान्तो व्याख्यातो द्वितीयस्तु पूर्व-  
 पक्षः । न ह्यसत्यपि संभवे मुख्यस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति कश्चिदाज्ञापयिता  
 विद्यते । परविद्याप्रकरणेऽपि च तत्स्तुत्यर्थं विद्यान्तराश्रयगत्यनुकीर्तनमुप-  
 पद्यते—'विष्वङ्मुन्या उत्क्रमणे भवन्ति' (छा० ८।६।६) इतिवत् ।  
 'प्रजापतेः सभां वेदम प्रपद्ये' (छा० ८।१४।१) इति तु पूर्ववाक्यवि-  
 च्छेदेन कार्येऽपि प्रतिपत्त्यभिसंधिर्न विरुध्यते । सगुणेऽपि च ब्रह्मणि  
 सर्वात्मत्वसंकीर्तनं सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादिवदवकल्पते । तस्मादपरवि-  
 षया एव गतिश्रुतयः ॥ केचित्पुनः—पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवन्त्युत्तराणि  
 सिद्धान्तसूत्राणीत्येतां व्यवस्थामनुरुध्यमानाः परविषया एव गतिश्रुतीः  
 प्रतिष्ठापयन्ति, तदनुपपन्नं; गन्तव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणः—'यत्सर्वगतं सर्वान्तरं  
 सर्वात्मकं च परं ब्रह्म,' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः,' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्र-  
 ह्म' (बृ० ३।४।१), 'य आत्मा सर्वान्तरः' (बृ० ३।४।१), 'आत्मैवेदं  
 सर्वम्' (छा० ७।२।५।२), 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' (मु० ३।२।११)  
 इत्यादिश्रुतिनिर्धारितविशेषं, तस्य गन्तव्यता न कदाचिदप्युप-

टिप्प०—१ 'स एनान्ब्रह्म गमयति' इति श्रुत्यन्तरवलादपि कार्ये हिरण्यगर्भे प्रतिपत्त्य-  
 भिसंधिर्नाम प्राप्त्यपेक्षा न कर्तव्या; ब्रह्मलोकादिशब्दानां सर्वेषामपि लक्षणया परब्रह्म-  
 प्रतिपादकत्वसंभवादित्याशयः ।

पद्यते । नहि गतमेव गम्यते । अन्यो ह्यन्यदृच्छतीति प्रसिद्धं लोके ।  
 ननु लोके गतस्यापि गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टा दृष्टा । यथा पृथिवीस्थ  
 एव पृथिवीं देशान्तरद्वारेण गच्छतीति । तथाऽनन्यत्वेऽपि बालस्य काला-  
 न्तरविशिष्टं वार्धकं स्वात्मभूतमेव गन्तव्यं दृष्टं, तद्वद्ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्त्यु-  
 पेतत्वात्कथंचिद्वन्तव्यता स्यादिति,—न; प्रतिषिद्धसर्वविषयत्वाद्वह्मणः ।  
 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' (श्वेता० ६।१९)  
 'अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम्' (बृ० ३।८।८), 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः'  
 (मु० २।१।२), 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो  
 ब्रह्म' (बृ० ४।४।२५), 'स एष नेति नेत्यात्मा' (बृ० ३।१।२६)  
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो न देशकालादिविशेषयोगः परमात्मनि कल्पयितुं  
 शक्यते । येन भूप्रदेशवयोवस्थान्यायेनास्य गन्तव्यता स्यात् । भूवय-  
 सोस्तु प्रदेशावस्थादिविशेषयोगादुपपद्यते देशकालविशिष्टा गन्तव्यता ।  
 जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरनेकशक्तित्वं ब्रह्मण इति चेत्,—न;  
 विशेषनिराकरणश्रुतीनामनन्यार्थत्वात् । उत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि सामान-  
 मनन्यार्थत्वमिति चेत्,—न; तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । मृदादिदृष्टा-  
 न्तैर्हि सतो ब्रह्मण एकस्य सत्यत्वं विकारस्य चानृतत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं  
 नोत्पत्त्यादिपरं भवितुमर्हति ॥ कस्मात्पुनरुत्पत्त्यादिश्रुतीनां विशेषनिरा-  
 करणश्रुतिशेषत्वम्, पुनरितरशेषत्वमितरासामिति ? उच्यते—विशेष-  
 निराकरणश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वात् । न ह्यात्मन एकत्वनित्यत्वशुद्ध-  
 त्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः काचिदाकाङ्क्षोपजायते; पुरुषार्थसमाप्ति-  
 बुद्ध्युपपत्तेः, 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ईशा० ७),  
 'अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि' (बृ० ४।२।४), 'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन ।  
 एतं ह वाव न तपति, किमहं साधु नाकरवं, किमहं पापमकरवम्'  
 (तैत्ति० २।१।१), इत्यादिश्रुतिभ्यः; तथैव च विदुषां तुल्यनुभवादि-  
 दर्शनात् । विकारानृताभिसंध्यपवादाच्च 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य  
 इह नानेव पश्यति' इति । अतो न विशेषनिराकरणश्रुतीनामन्यशेषत्व-  
 मवगन्तुं शक्यम् । नैवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थप्रतिपादन-  
 सामर्थ्यमस्ति । प्रत्यक्षं तु तासामन्यार्थत्वं समनुगम्यते । तथा हि—  
 'तत्रैतच्छुद्धमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नैदममूलं भविष्यति' (छा० ६।८।३)



इत्युपन्यस्योदकं सत एवैकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्यमि- संविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्वद्ब्रह्मेति' (तै० ३।१।१) इति च । एवमु- त्पत्त्यादिश्रुतीनामैकात्म्यावगमपरत्वाज्ञानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः । अतश्च गन्तव्यत्वानुपपत्तिः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' (बृ० ४।४।६) इति च परस्मिन्ब्रह्मणि गतिं निवारयति । तद्व्याख्यातम्— 'स्पष्टो ह्येकेषाम्' (ब्र० सू० ४।२।१३) इत्यत्र । गतिकल्पनायां च गन्ता जीवो गन्तव्यस्य ब्रह्मणोऽवयवो विकारो वाऽन्यो वा ततः स्यात् । अत्य- न्ततादात्म्ये गमनानुपपत्तेः । यद्येवं ततः किं स्यात्—उच्यते ? यद्येकदेश- स्तेनैकदेशिनो नित्यप्राप्तत्वाच्च पुनर्ब्रह्मगमनमुपपद्यते; एकदेशित्वकल्पना च ब्रह्मण्यनुपपन्ना निरवयवत्वप्रसिद्धेः विकारपक्षेऽप्येतत्तुल्यम्; विकारे- णापि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात् । नहि घटो मृदात्मतां परित्यज्यावतिष्ठते; परित्यागे वाऽभावप्राप्तेः । विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः स्थिरत्वाद्ब्रह्मणः संसारगमनमप्यनवच्छिन्नम् । अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः । सोऽणुर्व्यापी मध्यमपरिमाणो वा भवितुमर्हति । व्यापित्वे गमनानुपपत्तिः, मध्यम- परिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसङ्गः । अणुत्वे कृत्स्नशरीरवेदनानुपपत्तिः । प्रति- पिद्धे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात् । परस्माच्चान्यत्वे जी- वस्य 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) इत्यादिशास्त्रबाधप्रसङ्गः । विकाराव- यवपक्षयोरपि समानोऽयं दोषः । विकारावयवयोस्तद्वतोऽनन्यत्वाददोष इति चेत्,—न; मुख्यैकत्वानुपपत्तेः । सर्वेष्वेतेषु पक्षेष्वनिर्मोक्षप्रसङ्गः । संसार्यात्मत्वानिवृत्तेः । निवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसङ्गः; ब्रह्मात्मत्वाभ्युप- गमाच्च ॥ यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते—नित्यानि नैमित्तिकानि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये, काम्यानि प्रतिषिद्धानि च परिह्रियन्ते स्वर्गनरकान- वाप्तये, सांप्रतदेहोपभोग्यानि च कर्माण्युपभोगेनैव क्षिप्यन्त इत्यतो वर्तमान देहपातादूर्ध्वं देहान्तरप्रतिसंधानकारणाभावात्स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यं विनापि ब्रह्मात्मतयैवंवृत्तस्य सेत्स्यतीति,—तदसत्; प्रमाणा- भावात् । न ह्येतच्छास्त्रेण केनचित्प्रतिपादितं मोक्षार्थात्थं समाचरेदिति । स्वमनीषया त्वेतत्किंतं यस्मात्कर्मनिमित्तः संसारस्तस्मान्निमित्ताभावान्न

भविष्यतीति । न चैतत्तर्कयितुमपि शक्यते; निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात् ।  
 बहूनि हि कर्माणि जाल्यन्तरसंचितानीष्टानिष्टविपाकान्येकैकस्य जन्तोः  
 संभाव्यन्ते । तेषां विरुद्धफलानां युगपदुपभोगासंभवात्कानिचिद्विधावस-  
 राणीदं जन्म निर्मिमते, कानिचित्तु देशकालनिमित्तप्रतीक्षाण्यासत इत्यतस्ते-  
 पामवशिष्टानां सांप्रतेनोपभोगेन क्षपणासंभवाच्च यथावर्णितचरितस्यापि  
 द्वाववर्तमानदेहपाते देहान्तरनिमित्ताभावः शक्यते निश्चेतुम् । कर्मशेषस-  
 सिद्धिश्च 'तद्य इह रमणीयचरणाः', ततः शेषेण 'इत्यादिश्रुतिसमृतिभ्यः ।  
 स्यादेतत्,—नित्यनैमित्तिकानि तेषां क्षेपकाणि भविष्यन्तीति, तन्न;  
 विरोधाभावात् । सति हि विरोधे क्षेप्यक्षेपकभावो भवति । नच जन्मान्त-  
 रसंचितामां सुकृतानां नित्यनैमित्तिकैरस्ति विरोधः । शुद्धिरूपत्वाविशे-  
 पात् । दुरितानि त्वशुद्धिरूपत्वात्सति विरोधे भवतु क्षपणं, नतु ताव-  
 ता देहान्तरनिमित्ताभावसिद्धिः; सुकृतनिमित्तत्वोपपत्तेः, दुश्चरितस्या-  
 प्यशेषक्षपणानवगमात् । नच नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात्प्रत्यवायानुत्पत्ति-  
 मात्रं, न पुनः फलान्तरोत्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति; फलान्तरस्याप्यनुनि-  
 ष्पादनः संभवात् । स्मरति ह्यापस्तम्बः—'तद्यथाग्रे फलार्थे निमित्ते  
 छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते' इति । न  
 चासति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं जन्मप्रायणान्तराले  
 केनचित्प्रतिज्ञातुं शक्यम् । सुनिपुणानामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात् ।  
 संशयितव्यं तु भवति, तथापि निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वमेव । न चान-  
 भ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः  
 कैवल्यमाकाङ्क्षितुं शक्यम् । अद्वयौघ्यवत्स्वभावस्यापरिहारार्थत्वात् ।  
 स्यादेतत् । कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमनर्थो न तच्छक्तिस्तेन शक्यवस्थानेऽपि  
 कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति,—तच्च न; शक्तिसद्भावे कार्यप्रसवस्य  
 दुर्निवारत्वात् । अथापि स्यान्न केवला शक्तिः कार्यमारभतेऽनपेक्ष्यान्यानि  
 निमित्तानि, अत एकाकिनी सा स्थितापि नापराध्यतीति,—तच्च न;  
 निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबन्धेन नित्यसंबद्धत्वात् । तस्मा-  
 त्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावे सत्यात्मन्यसत्यां विद्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायां

न कथंचन मोक्षं प्रत्याशास्ति । श्रुतिश्च—‘नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’  
( श्वेता० ३।८ ) इति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति ॥ परस्मादन्य-  
त्वेऽपि जीवस्य सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः । प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्तेरिति  
चेत्,—न; प्राक्प्रबोधात्स्वप्नव्यवहारवत्तदुपपत्तेः । शास्त्रं च ‘यत्र हि  
द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति’ ( वृ० २।४।१४; ४।५।१५ ) इत्यादि-  
नाऽप्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये ‘यत्र त्वस्य  
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’ ( वृ० २।४।१४; ४।५।१५ ) इत्यादिना  
तदभावं दर्शयति । तदेवं परब्रह्मविदो गन्तव्यादिविज्ञानस्य बाधितत्वान्न  
कथंचन गतिरुपपादयितुं शक्या । किंविषयाः पुनर्गतिश्चतुर्थ इति ?  
उच्यते,—सगुणविद्याविषया भविष्यन्ति । तथा हि—कचित्पञ्चाग्निविद्यां  
प्रकृत्य गतिरुच्यते, कचित्पर्यङ्कविद्यां, कचिद्वैश्वानरविद्याम् । यत्रापि ब्रह्म  
प्रकृत्य गतिरुच्यते—‘यथा प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ ( छा० ४।१०।५ )  
इति, ‘अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म’ ( छा० ८।१।१ )  
इति च, तत्रापि वामनीत्वादितिः सत्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपा-  
स्यत्वासंभवति गतिः । न कचित्परब्रह्मविषया गतिः श्राव्यते, यथा गति-  
प्रतिषेधः श्रावितः—‘न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति’ ( वृ० ४।४।६ ) इति । ‘ब्रह्म-  
विदाप्नोति परम्’ ( तै० २।१।१ ) इत्यादिषु तु सत्यप्राप्नोतेर्गत्यर्थत्वे वर्णितेन  
न्यायेन देशान्तरप्राप्त्यसंभवात्स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयमविद्याध्यारोपितनाम-  
रूपप्रविलयापेक्षयाऽभिधीयते—‘ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्नोति’ ( वृ० ४।४।७ ) इत्यादि-  
वदिति द्रष्टव्यम् । अपि च परविषया गतिर्व्याख्यायमाना प्ररोचनाय वा  
स्यादनुचिन्तनाय वा ? तत्र प्ररोचनं तावद्ब्रह्मविदो न गत्युत्तया क्रियते;  
स्वसंवेद्येनैवाव्यवहितेन विद्यासमर्पितेन स्वास्थ्येन तत्सिद्धेः । नच नित्य-  
सिद्धनिःश्रेयसनिवेदनस्यासाध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचिन्तने काचिद-  
पेक्षोपपद्यते । तस्मादपरब्रह्मविषया गतिः । तत्र परापरब्रह्मविवेकानव-  
धारणेनापरस्मिन्ब्रह्मणि वर्तमाना गतिश्चतुर्थः परस्मिन्नध्यारोप्यन्ते । किं  
द्वे ब्रह्मणी—परमपरं चेति ? बाढं द्वे—‘एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म  
यदोकारः’ ( प्र० ५।२ ) इत्यादिदर्शनात् । किं पुनः परं ब्रह्म—किमपर-

मिति ? उच्यते—यत्राविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधादस्थूलादिशब्दै-  
र्ब्रह्मोपदिश्यते, तत्परम् । तदेव यत्र नामरूपादिविशेषेण केनचिद्विशिष्ट-  
मुपासनायोपदिश्यते—‘मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः’ (छ० ३।१।१२)  
इत्यादिशब्दैस्तदपरम् । नन्वेवमद्वितीयश्रुतिरुपरुध्येत,—न; अविद्याकृत-  
नामरूपोपाधिकतया परिहृतत्वात् । तस्य चापरब्रह्मोपासनस्य संनिधौ  
श्रूयमाणम् ‘स यदि पितृलोककामो भवति’ (छ० ८।३।१) इत्यादि  
जगदैश्वर्यलक्षणं संसारगोचरमेव फलं भवति; अनिवर्तितत्वादविद्यायाः ।  
तस्य च देशविशेषावबद्धत्वात्तत्प्राप्त्यर्थं गमनमविरुद्धम् । सर्वगतत्वेऽपि  
चात्मन आकाशस्येव घटादिगमने, बुद्ध्याद्युपाधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्य-  
वादिष्म—‘तद्गुणसारत्वात्’ (ब्र० सू० २।३।२९) इत्यत्र । तस्मात् ‘कार्यं  
बादरिः’ (ब्र० सू० ४।३।७) इत्येष एव स्थितः पक्षः । ‘परं जैमिनिः’  
(ब्र० सू० ४।३।१२) इति तु पक्षान्तरप्रतिभानमात्रप्रदर्शनं प्रज्ञावि-  
कासनायेति द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

( ६ अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् । सू० १५-१६ )

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात्त-  
त्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

स्थितमेतत्कार्यविषया गतिर्न परविषयेति । इदमिदानीं संदिह्यते—किं  
सर्वान्विकारालम्बनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत  
कांश्चिदेवेति । किं तावत्प्राप्तम् ? सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो  
गतिः स्यात् । तथा हि—‘अनियमः सर्वासाम्—’ (ब्र० सू० ३।३।३१)  
इत्यत्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेति । एवं प्राप्ते प्रत्याह—अप्रती-  
कालम्बनानिति । प्रतीकालम्बनान्वर्जयित्वा सर्वानन्यान्विकाराल-  
म्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्यो मन्यते । न ह्येवमुभय-  
थाभावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति; अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्ते-  
ष्वप्युपासनेषूपपत्तेः । तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः ।  
यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति क्रियते; ‘तं यथा यथोपा-

टिप्प०-१ प्रतीकोपासनभिज्ञानहं ब्रह्मोपासकानेवामानवपुरुषो ब्रह्मलोकं नयतीति  
बादरायणो मन्यते । यत् उभयथाऽहं ब्रह्मोपासकान्प्रतीकोपासकांश्चोभयविधानपि ब्रह्मलोकं  
नयतीत्यंगीकारे बहुप्रयाससाध्याहं ब्रह्मोपासनानुष्ठानवैश्वर्यरूपदोषोपपत्तेरित्याशयः ।

सते तदेव भवति' इति श्रुतेः, नतु प्रतीकेषु ब्रह्मकृतत्वमस्ति; प्रतीक-  
प्रधानत्वादुपासनेत्य । नन्वब्रह्मकतुरपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते यथा  
पञ्चाभिविद्यायाम्—'स एनान्ब्रह्म गमयति' (छा० ४।१।५) इति भवतु;  
यत्रैवमाह्वयवाद उपलभ्यते, तदभावे त्वौत्सर्गिकेण तत्कृतुन्यायेन  
ब्रह्मकतूनामेव तत्प्राप्तिर्नतरेषामिति गम्यते ॥ १५ ॥

### विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तर-  
स्मिन्नुपासने दर्शयति—'यावन्नान्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति'  
(छा० ७।१।५) 'यावन्नान्नो भूयसी' (छा० ७।२।१) 'यावद्वाचो  
गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' (छा० ७।२।२), 'मनो वाव वाचो  
भूयः' (छा० ७।३।१) इत्यादिना । स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वा-  
दुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः  
स्यात् ? तस्मान्न प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति ॥ १६ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवत्पादकृतो श्रीमच्छा-  
रीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

### चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

[ अत्र पादे ब्रह्मप्राप्ति-ब्रह्मलोकस्थितिरूपणम् ]

( १ संपद्याविर्भावाधिकरणम् । सू० १-३ )

संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं व्योतिरुपसंपद्य स्वेन  
रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते । तत्र संशयः—किं देवलोकानुपभोगस्था-  
नेष्विवागन्तुकेन केनचिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यते, आहोस्विदात्ममात्रेणेति ।  
किं तावत्प्राप्तम् ? स्थानान्तरेष्विवागन्तुकेन केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः  
स्यात्; मोक्षस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः, अभिनिष्पद्यत इति चोत्पत्तिपर्या-  
यत्वात् स्वरूपमात्रेण चेदभिनिष्पत्तिः पूर्वास्वप्नवस्थासु स्वरूपानपा-  
याद्विभाव्येत । तस्माद्विशेषेण केनचिदभिनिष्पद्यत इति । एवं प्राप्ते

ब्रूमः—केवलेनैवात्मनाऽऽविर्भवति, न धर्मान्तरेणेति । कुतः ? स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति स्वशब्दात् । अन्यथा हि स्वशब्देनेति विशेषणमनवकृप्तं स्यात् । नन्वात्मीयाभिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति,—न; तस्यावचनीयत्वात् । येनैव हि केनचिद्वूपेणाभिनिष्पद्यते तस्यैवात्मीयत्वोपपत्तेः स्वेनेति विशेषणमनर्थकं स्यात् । आत्मवचनतायां त्वर्थवत्केवलेनैवात्मरूपेणाभिनिष्पद्यते, नागन्तुकेनापररूपेणापीति ॥ १ ॥

कः पुनर्विशेषः पूर्वास्वस्थास्विह च स्वरूपानपायसाम्ये सतीत्यत आह—

**मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥**

योऽत्राभिनिष्पद्यत इत्युक्तः, स सर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनाऽवतिष्ठते । पूर्वत्र त्वन्धो भवत्यपि रोदितीव विनाशमेवापीतो भवतीति चावस्थात्रयकलुषितेनात्मनेत्ययं विशेषः । कथं पुनरवगम्यते मुक्तोऽयमिदानीं भवतीति ? प्रतिज्ञानादित्याह । तथा हि—‘एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि’ ( छा० ८।१।३, ८।१०।४, ८।११।३ ) इत्यवस्थात्रयदोषविहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय, ‘अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ ( छा० ८।१२।१ ) इति चोपन्यस्य, ‘स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः’ ( छा० ८।१२।३ ) इति चोपसंहरति । तथाऽऽख्यायिकोपक्रमेऽपि ‘य आत्माऽपहतपाप्मा’ ( छा० ८।७।१ ) इत्यादि मुक्तात्मविषयमेव प्रतिज्ञानम् । फलत्वप्रसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धनिवृत्तिमात्रापेक्षा नापूर्वोपजननापेक्षा । यदप्यभिनिष्पद्यत इत्युत्पत्तिपर्यायत्वं, तदपि पूर्वावस्थापेक्षम्,—यथा रोगनिवृत्तावरोगोऽभिनिष्पद्यत इति तद्वत् । तस्माददोषः ॥ २ ॥

**आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥**

कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते ? यावता ‘परं ज्योतिरुपसंपद्यत’ ( छा० ८।१२।३ ) इति कार्यगोचरमेवैनं श्रावयति; ज्योतिःशब्दस्य भौतिके ज्योतिरपि रूढत्वात् । न चानतिवृत्तो विकारविषयात्कश्चिन्मुक्तो भवितुमर्हति; विकारस्यार्तत्वप्रसिद्धेरिति । नैष दोषः; यत आत्मैवात्र ज्योतिः-

टिप्पण-१ ‘ज्योतिः’शब्देन परमात्मैवोच्यते, न लादित्यमण्डलम्; ‘य आत्माऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषावहै’ इति पूर्वावाक्य इन्द्रविरोचनाभ्यां हिरण्यगर्भं प्रति परमात्मनः पृष्टत्वादिति भावः ।

शब्देनावेद्यते; प्रकरणात्, 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' ( छा० ८।७।१ ) इति हि प्रकृते परस्मिन्नात्मनि नाकस्माद्भौतिकं ज्योतिः शक्यं ग्रहीतुम्; प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । ज्योतिःशब्दस्त्वात्मन्यपि दृश्यते—'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' ( बृ० ४।४।१६ ) इति । 'प्रपञ्चितं चैतत्' ( ब्र० सू० १।३।४० ) इत्यत्र ॥ ३ ॥

( २ अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् । सू० ४ )

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः स किं परस्मादात्मनः पृथगेव भवत्युताविभागेनैवावतिष्ठत इति वीक्षायाम् 'स तत्र पर्येति' ( ८।१२।३ ) इत्यधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात् 'ज्योतिरूपसंपद्य' ( छा० ८।१२।३ ) इति च कर्तृकर्मनिर्देशाद्देनैवावस्थानमिति यस्य मतित्वं व्युत्पादयत्यविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽवतिष्ठते । कुतः ? दृष्टत्वात् । तथा हि 'तत्त्वमसि' ( छा० ६।८।७ ), 'अहं ब्रह्मास्मि' ( बृ० १।४।१० ), 'यत्र नान्यत्पश्यति' ( छा० ७।२।४।१ ), 'न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' ( बृ० ४।३।३३ ) इत्येवमादीनि वाक्यान्यविभागेनैव परमात्मानं दर्शयन्ति । यथादर्शनमेव च फलं युक्तम्, तत्कतुन्यायात् । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम' ( क० ४।१।५ ) इति चैवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति । नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च । भेदनिर्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते । स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' ( छा० ७।२।४।१ ) इति 'आत्मारतिरात्मक्रीडः' ( छा० ७।२।५।२ ) इति चैवमादिदर्शनात् ॥ ४ ॥

( ३ ब्राह्माधिकरणम् । सू० ५-७ )

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

स्थितमेतत्—'स्वेन रूपेण' ( छा० ८।३।४ ) इत्यत्रात्ममात्ररूपेणाभिनिष्पद्यते, नागन्तुकेनापररूपेणेति । अधुना तु तद्विशेषबुभुत्सायामभि-

टिप्प०-१ 'यथा क्रतुरसिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' इति तत्कतुश्रुतिरप्यहं ब्रह्मोपासकस्यैव ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति इति न्यायादिति तत्त्वम् ।



धीयते—स्वमस्य रूपं ब्राह्मणपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वावसानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च, तेन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः ? उपन्यासादिभ्यस्तथात्वावगमात् । तथा हि—‘य आत्माऽपहतपाप्मा’ ( छा० ८।७।१ ) इत्यादिना ‘सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ ( छा० ८।७।१ ) इत्येवमन्तेनोपन्यासेनैवमात्मकतामात्मनो बोधयति । तथा ‘स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः’ ( छा० ८।१२।३ ) इत्यैश्वर्यरूपमावेदयति । ‘तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति’ ( छा० ७।२५।२ ) इति च । ‘सर्वज्ञः सर्वेश्वरः’ इत्यादिव्यपदेशाश्चैवमुपपन्ना भविष्यन्तीति ॥ ५ ॥

**चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥**

यद्यप्यपहतपाप्मत्वादयोभेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते, तथापि शब्दविकल्पजा एवैते । पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं हि तत्र गम्यते । चैतन्यमेव त्वस्यात्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेण स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिर्युक्ता । तथा च श्रुतिः—‘एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव’ ( बृ० ४।५।१३ ) इत्येवंजातीयकाऽनुगृहीता भविष्यति । सत्यकामत्वादयस्तु यद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव धर्मा उच्यन्ते—सत्याः कासा अस्येति, तथाप्युपाधिसंबन्धाधीनत्वात्तेषां न चैतन्यवत्स्वरूपत्वसंभवः; अनेकाकारत्वप्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वम्—‘न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम्’ ( ब्र० सू० ३।२।११ ) इत्यत्र । अतएव च जक्षणादिसंकीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायं स्तुत्यर्थमात्मरतिरित्यादिवत् । नहि मुख्यान्येव रतिक्रीडामिथुनान्यात्मनि शक्यन्ते वर्णयितुं; द्वितीयविषयत्वात्तेषाम् । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेन प्रसन्नेनाव्यपदेश्येन बोधात्मनाऽभिनिष्पद्यत इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

**एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥**

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि व्यवहारापेक्षया

अधि, ४ । सू. ९ ] चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

५०७

पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं  
बादरायण आचार्यो मन्यते ॥ ७ ॥

( ४ संकल्पाधिकरणम् । सू० ८-९ )

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

हार्दविद्यायां श्रूयते—‘स यदि पितृलोककायो भवति संकल्पादेवास्य  
पितरः समुत्तिष्ठन्ति’ ( छा० ८।२।१ ) इत्यादि । तत्र संशयः—किं संकल्प  
एव केवलः पित्रादिसमुत्थाने हेतुरुत निमित्तान्तरसहित इति । तत्र  
सत्यपि संकल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षता युक्ता । यथा  
लोकेऽस्मदादीनां संकल्पाद्रमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसंपत्तिर्भवत्येवं  
मुक्तस्यापि स्यात् । एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । संकल्पादे-  
वेति तु राज्ञइव संकल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनानन्तरसामग्रीं सुलभाम-  
पेक्ष्योच्यते । नच संकल्पमात्रसमुत्थानाः पित्रादयो मनोरथाविजृम्भ-  
तवच्चलत्वात्पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्याप्ताः स्युरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—  
संकल्पादेव तु केवलात्पित्रादिसमुत्थानमिति । कुतः ? तच्छ्रुतेः । ‘संक-  
ल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति’ ( छा० ८।२।१ ) इत्यादिका हि श्रुतिर्नि-  
मित्तान्तरापेक्षायां पीड्येत । निमित्तान्तरमपि तु यदि संकल्पानुविधा-  
य्येव स्याद्भवतु नतु प्रयत्नान्तरसंपाद्यं निमित्तान्तरमितीष्यते । प्राक्तत्सं-  
पत्तेर्वन्ध्यसंकल्पत्वप्रसङ्गात् । नच श्रुत्यवगम्येऽर्थे लोकवदिति सामान्य-  
तो दृष्टं क्रमते । संकल्पबलादेव चैषां यावत्प्रयोजनं स्वैर्योपपत्तिः ।  
प्राकृतसंकल्पविलक्षणत्वान्मुक्तसंकल्पस्य ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव चावन्ध्यसंकल्पत्वादनन्याधिपतिर्विद्वान्भवति—नास्यान्योऽ-  
धिपतिर्भवतीत्यर्थः । नहि प्राकृतोऽपि संकल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः  
सत्यां गतौ संकल्पयति । श्रुतिश्चैतद्दर्शयति—‘अथ य इहात्मानमनुविद्य  
ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति’ ( छा०  
८।१।६ ) इति ॥ ९ ॥

( ५ अभावाधिकरणम् । सू० १०-१४ )

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

‘संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति’ ( छा० ८।२।१ ) इत्यादि-  
श्रुतेर्मनस्तावत्संकल्पसाधनं सिद्धम् । शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तैश्वर्यस्य  
विदुषः सन्ति, न वा सन्तीति समीक्ष्यते । तत्र वादरिस्तावदाचार्यस्य  
शरीरस्येन्द्रियाणां चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् ?  
एवं ह्याहान्नायः ‘मनसैतान्कामान्पश्यन्मते’ ( छा० ८।१२।५ ) ‘य  
एते ब्रह्मलोके’ ( छा० ८।१३।१ ) इति । यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरे-  
न्मनसेति विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं प्रति  
मन्यते । यतः ‘स एकधा भवति त्रिधा भवति’ ( छा० ७।२६।२ )  
इत्यादिनाऽनेकधाभाव विकल्पमामनन्ति । न ह्यनेकविधता विना शरीर-  
भेदेनाञ्जसी स्यात् । यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामयमनेकधाभाववि-  
कल्पः पठ्यते, तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्यं भूमविद्या-  
स्तुतये संकीर्त्यत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इति ॥ ११ ॥

उच्यते—

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

वादरायणः पुनराचार्योऽत एवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु  
मन्यते, यदा सशरीरतां संकल्पयति तदा सशरीरो भवति, यदा  
त्वशरीरतां तदाऽशरीर इति; सत्यसंकल्पत्वात् । संकल्पवैचित्र्याच्च ।  
द्वादशाहवत् । यथा द्वादशाहः सत्रमहीनश्च भवति । उभयलिङ्गश्रुति  
दर्शनादेवमिदमपीति ॥ १२ ॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

यदा तनोः सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा संध्ये स्थाने शरीरे-  
न्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्युपलब्धिमात्रा एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं  
मोक्षेऽपि स्युरेवं हेतदुपपद्यते ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवन्त्येव  
मुक्तस्याप्युपपद्यते ॥ १४ ॥

( ६ प्रदीपाधिकरणम् । सू० १५-१६ )

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

‘अभावं जैमिनिर्विकल्पामननात्’ ( ब० सू० ४।४।११ ) इत्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तम् । तत्र त्रिधाभावादिव्यनेकशरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि दारुयन्त्राणीव सृज्यन्ते, किं वा सात्मकान्यस्मदादिशरीरवदिति भवति वीक्षा । तत्र चात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन शरीरेण योगादितराणि शरीराणि निरात्मकानीति । एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते—प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते; विकारशक्तियोगात् । एवमेकोऽपि सन्विद्वा नैश्वर्ययोगादनेकभावमापद्य सर्वानि शरीराण्याविशति । कुतः ? तथा हि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावम्—‘स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा’ ( छा० ७।२.६।२ ) इत्यादि । नैतद्दारुयन्त्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते, नापि जीवान्तरावेशे । नच निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः संभवति । यत्त्वात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकशरीरयोगासंभव इति,—नैष दोषः; एकमनोनुवर्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसंकल्पत्वात्सक्षयति । सृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरप्रयोगप्रक्रिया ॥ १५ ॥

कथं पुनर्मुक्तस्यानेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यमभ्युपगम्यते ? यावता ‘तत्केन कं विजानीयात्’ ( बृ० ४।५।१५ ), ‘न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्’ ( बृ० ४।३।३० ), ‘सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति’ ( ब० ४।३।३२ ) इति चैवंजातीयका श्रुतिर्विशेषविज्ञानं वारयतीत्यत उत्तरं पठति—

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

स्वाध्ययः सुषुप्तम्, ‘स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते’

( छा० ६।८।१ ) इति श्रुतेः । संपत्तिः कैवल्यम्, 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' ( बृ० ४।४।६ ) श्रुतेः । तयोरन्यतरामवस्थामपेक्षयैतद्विशेषसंज्ञाभाव-  
वचनम् । क्वचित्सुषुप्तावस्थामपेक्ष्योच्यते, क्वचित्कैवल्यावस्थाम् । कथम-  
वगम्यते ? यतस्तत्रैवेतदधिकारवशादाविष्कृतम्—'एतेभ्यो भूतेभ्यः  
समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति' ( बृ० २।४।१४ ),  
'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' ( बृ० २।४।१४ ), 'यत्र सुप्तो न कंचन  
कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति' ( बृ० ४।३।१९, माण्डू० ५ ) इत्या-  
दिश्रुतिभ्यः । सगुणविद्याविपाकस्थानं त्वेतत्स्वर्गादिवदवस्थान्तरम् यत्रै-  
तदैश्वर्यमुपवर्ण्यते, तस्माददोषः ॥ १६ ॥

( ७ जगद्व्यापाराधिकरणम् । सू० १७-२२ )

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

ये सगुणब्रह्मोपासनात्सहैव मनसेश्वरसायुज्यं ब्रजन्ति, किं तेषां निर-  
वग्रहमैश्वर्यं भवत्याहोस्वित्सावग्रहमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? निरङ्कु-  
शमेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति; 'आप्नोति स्वाराज्यम्' ( तै० १।६।२ ),  
'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' ( तै० १।५।३ ), 'तेषां सर्वेषु लोकेषु  
कामचारो भवति' ( छा० ७।२।५।२, ८।१।६ ) इत्यादिश्रुतिभ्य इति ।  
एवं प्राप्ते पठति—जगद्व्यापारवर्जमिति । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्ज-  
यित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानां भवितुमर्हति, जगद्व्यापारस्तु  
नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य । कुतः ? तस्य तत्र प्रकृतत्वादसंनिहितत्वाच्चेतरे-  
षाम् । पर एव हीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृतः; तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदे-  
शात्, नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च । तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्वकं त्वितरेषा-  
मणिमाद्यैश्वर्यं श्रूयते । तेनासंनिहितास्ते जगद्व्यापारे । समनस्कत्वादेव  
चैतेषामनैकमत्ये कस्यचित्स्थित्यभिप्रायः कस्यचित्संहाराभिप्राय इत्येवं  
विरोधोऽपि कदाचित्स्यात् । अथ कस्यचित्संकल्पमन्वन्यस्य संकल्प इत्य-  
विरोधः समर्थ्येत, ततः परमेश्वराकृततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यव-  
तिष्ठते ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तम्—'आप्नोति स्वाराज्यम्' ( तै० १।६।२ ) इत्यादिप्रत्यक्षो-

पदेशान्निरवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहर्तव्यम् । अत्रो-  
च्यते;—नायं दोषः—आधिकारिकमण्डलस्योक्तेः । अधिकारिको यः  
सवितृमण्डलादिषु विशेषायतनेष्ववस्थितः पर ईश्वरस्तदायत्तैवेयं स्वारा-  
ज्यप्राप्तिरुच्यते । यत्कारणमनन्तरम् 'आप्नोति मनसस्पतिम्' (तै०  
१।६।२) इत्याह । यो हि सर्वमनसां पतिः पूर्वसिद्ध ईश्वरस्तं प्राप्नो-  
तीत्येतदुक्तं भवति । तदनुसारेणैव चानन्तरम् 'वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः ।  
श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवति' (तै० १।६।२) इत्याह । एवमन्यत्रापि  
यथासंभवं नित्यसिद्धेश्वरायत्तमेवेतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यम् ॥ १८ ॥

**विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥**

विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपं, न केवलं विकारमात्र-  
गोचरं सवितृमण्डलाद्यधिष्ठानम् । तथा ह्यस्य द्विरूपां स्थितिमाहा-  
न्नायः—'तौवानस्य महिमा, ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा  
भूतानि, त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा० ३।१२।६) इत्येवमादिः । नच  
तन्निर्विकारं रूपमितरालम्बनाः प्राप्नुवन्तीति शक्यं वक्तुम्; अतत्कतुत्वात्ते-  
षाम् । अतश्च यथैव द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण  
एवावतिष्ठन्ते, एवं सगुणेऽपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य सावग्रह एवाव-  
तिष्ठन्त इति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

**दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥**

दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः श्रुतिस्मृती । 'न तत्र  
सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः' (कठ०  
५।१५; श्वेता० ६।१४; मुण्ड० २।२।१०) इति । 'न तद्भासयते सूर्यो  
न शशाङ्को न पावकः' (गी० १५।६) इति च । तदेवं विकारावर्तित्वं  
परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

**भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥**

इतश्च न निरङ्कुशं विकारालम्बनानामैश्वर्यं यस्याद्भोगमात्रमेवैषा-

टिप्प०—१ अस्य परब्रह्मणः सर्वोणि भूतानि चतुर्मुखादिपिपीलिकान्तानि सर्वशरीराणि  
प्रविश्य सर्वशरीरेषु वर्तमानसर्वशरीराभिमानविशिष्टं सकलभूतसंबन्धि सुखदुःखहर्ष-  
शोकभयादिसमेतं विराट्पुरुषचैतन्यमेकः पाद एकांशः दिवि ब्रह्मांडमध्ये विद्यमानमपि  
ब्रह्माण्डान्तर्वर्ति सकलशरीराभिमानरहितममृतं मरणभयशोकादिरहितं शुद्धचैतन्यं त्रिपाद  
अंशत्रययुक्तमिति श्रुत्याशयः ।

मनादिसिद्धेनेश्वरेण समानमिति श्रूयते—‘तमाहापो वै खलु मीयन्ते लोकोऽसौ’ इति ‘स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवं हैवविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति’ (बृ० १।५।२३) इत्यादिभेदव्यपदेशलिङ्गेभ्यः ॥ २१ ॥

नन्वेवं सति सातिशयत्वादान्तवत्त्वमैश्वर्यस्य स्यात्; ततश्चैषामावृत्तिः प्रसज्येतेत्यत उत्तरं भगवान्वादरायण आचार्यः पठति—

**अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥**

नाडीरश्मिसमन्वितेनार्चिरादिपर्वणा देवयानेन पथा ये ब्रह्मलोकं शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छन्ति ‘यस्मिन्नरश्मि ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके वृतीयस्यामितो दिवि यस्मिन्नैरमदीयं सरो यस्मिन्नश्वत्थः सोमसवनो यस्मिन्नपराजिता पूर्वह्वणो यस्मिन् प्रभुविमितं हिरण्मयं वेश्म यश्चानेकधा मन्त्रार्थवादादिप्रदेशेषु प्रपञ्चयते ते तं प्राप्य न चन्द्रलोकादिव भुक्तभोगा आवर्तन्ते । कुतः ? तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति’ (छा० ८।६।६, कठ० ६।१६), ‘तेषां न पुनरावृत्तिः’ (बृ० ६।३।१५), ‘एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते’ (छा० ४।१।५६), ‘ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते’ (छा० ८।१।५।१), ‘न च पुनरावर्तते’ (छा० ८।१।५।१) इत्यादिशब्देभ्यः । अन्तवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य यथाऽनावृत्तिस्तथा वर्णितम् ‘कार्यालये तदध्यक्षेण सहातः परम् (ब्र० सू० ४।३।१०) इत्यत्र । सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः तदाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामप्यनावृत्तिसिद्धिरिति । अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २२ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-

श्रीमद्भोविन्दुभगवत्पूज्यपादक्षिप्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ

चतुर्थार्ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

**समाप्तमिदं ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ॥**

टिप्प०—१ ब्रह्मलोकगतानां समेषामुपासकानां भूलोकादिषु न पुनरागमनम्; ‘एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते’ इति श्रुत्युक्तेरित्याशयः ।



## बादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमः ।

सूत्रम्	अ० पा० सं०	सूत्रम्	अ० पा० सं०
अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा.	२ ३ ४३	अदृष्टानियमात् ...	२ ३ ५१
अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि	२ ४ ११	अधिकं तु भेदनिर्देशात् ...	२ १ २२
अक्षरधियां त्वविरोधः सामा.	३ ३ ३३	अधिकोपदेशात्तु बादरायण.	३ ४ ८
अक्षरमम्बरान्तधृतेः ...	१ ३ १०	अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ...	२ २ ३९
अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव.	४ १ १६	अध्ययनमात्रवतः ...	३ ४ १२
अभ्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न	३ १ ४	अनभिभवं च दर्शयति ...	३ ४ ३५
अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि	३ ३ ५५	अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः	१ २ १७
अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ...	२ २ ८	अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे.	४ १ १५
अङ्गेषु यथाश्रयभावः ...	३ ३ ६१	अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ...	३ ४ ५०
अचलत्वं चापेक्ष्य ...	४ १ ९	अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः	४ ४ २२
अणवश्च ...	२ ४ ७	अनियमः सर्वासामविरोधः	३ ३ ३१
अणुश्च ...	२ ४ १३	अनिष्ठादिकारिणामपि च श्रुतं.	३ १ १२
अत एव च नित्यत्वम् ...	१ ३ २९	अनुकृतेस्तस्य च ...	१ ३ २२
अत एव च सर्वोप्यनु ...	४ २ २	अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धा.	२ ३ ४८
अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा	३ ४ २५	अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ...	१ २ ३
अत एव चानन्याधिपति ...	४ ४ ९	अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृ.	३ ३ ५०
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्	३ २ १८	अनुष्ठेयं बादरायणः साम्य.	३ ४ १९
अत एव न देवता भूतं च...	१ २ २७	अनुस्मृतेर्बादरिः ...	१ २ ३०
अत एव प्राणः ...	१ १ २३	अनुस्मृतेश्च ...	२ २ २५
अतः प्रबोधोऽस्मात् ...	३ २ ८	अनेन सर्वगतत्वमायाम.	३ २ ३७
अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ...	४ २ २०	अन्तर उपपत्तेः ...	१ २ १३
अतस्त्विदतरज्यायो लिङ्गाच्च	३ ४ ३९	अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ...	३ ४ ३६
अतिदेशाच्च ...	३ ३ ४६	अन्तरा भूतप्राप्तवत्स्वात्मनः	३ ३ ३५
अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्	३ २ २६	अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण	२ ३ १५
अतोऽन्यापि हेतुषामुभयोः	४ १ १७	अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मैव.	१ २ १८
अत्ता चराचरग्रहणात् ...	१ २ ९	अन्तर्वत्त्वमसर्वज्ञता वा ...	२ २ ४१
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ...	१ १ १	अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ...	१ १ २०
अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तोः	१ २ २१	अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वा.	२ २ ३६

सूत्रम्	अ० पा० सं०
अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्	२ २ ५
अन्यथात्वं शब्दादिति चेज्जा.	२ ३ ६
अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवि.	२ २ ९
अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चे.	३ २ ३६
अन्यभावव्यावृत्तेश्च ...	१ ३ १२
अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिला.	३ १ २४
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्न.	१ ४ १८
अन्यार्थश्च परामर्शः	... १ ३ २०
अन्वयादिति चेत्स्यादवधार.	३ २ १७
अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा	... २ २ १७
अपि च सप्त	... ३ १ १५
अपि च स्मर्यते	... १ ३ २३
„ „... ..	२ ३ ४५
„ „... ..	३ ४ ३०
„ „... ..	३ ४ ३७
अपि चैवमेके	... ३ २ १३
अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमाना.	३ २ २४
अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्	२ १ ८
अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वा.	४ ३ १५
अबाधाच्च ...	३ ४ २९
अभावं वादरिराह हेवम्	... ४ ४ १०
अभिध्योपदेशाच्च ...	१ ४ २४
अभिमानिष्यपदेशस्तु विशे.	२ १ ५
अभिष्यत्तेरित्याश्मरथ्यः	... १ २ २९
अभिसंध्यादिष्वपि चैवम्	... २ ३ ५२
अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्	... २ २ ६
अम्बुवदग्रहणान्तु न तथालम्	३ २ १९
अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्	३ २ १४
अर्चिरादिना तत्प्रथितेः	... ४ ३ १
अर्भकौकस्तवात्तद्व्यपदेशाच्च	१ २ ७
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्	... १ ३ २१
अवस्थितिवैशेष्यादिति चेज्जा.	२ ३ २४

सूत्रम्	अ० पा० सं०
अवस्थितेरेति काशकृत्स्नः ...	१ ४ २२
अविभागेन दृष्टत्वात् ...	४ ४ ४
अविभागो वचनात् ...	४ २ १६
अविरोधश्चन्दनवत् ...	२ ३ २३
अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ...	३ १ २५
अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ...	२ १ २३
अश्रुतत्वादिति चेन्नैद्यादिका.	३ १ ६
असति प्रतिज्ञोपरोधो यौग.	२ २ २१
असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्र.	२ १ ७
असद्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मा.	२ १ १७
असंततेश्चाव्यतिकरः ...	२ ३ ४९
असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः	२ ३ ९
असावन्त्रिकी ...	३ ४ १०
अस्ति तु ...	२ ३ २
अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति	१ १ १९
अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा	... ४ २ ११

आ.

आकाशस्तल्लिङ्गात् ...	१ १ २२
आकाशे चाविशेषात् ...	२ २ २४
आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदे.	१ ३ ४१
आचारदर्शनात् ...	३ ४ ३
आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ...	४ ३ ४
आत्मकृतेः परिणामात् ...	१ ४ २६
आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्	३ ३ १६
आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि	२ १ २८
आत्मशब्दाच्च ...	३ ३ १५
आत्मा प्रकरणात् ...	४ ४ ३
आत्मेति त्वप्यच्छन्ति ग्राह.	४ १ ३
आदरादलोपः ...	३ ३ ४०
आदित्यादिमतयश्चाज्ञ उपपत्तेः	४ १ ६
आधानाय प्रयोजनाभावात्	३ ३ १४
आनन्दमयोऽभ्यासात् ...	१ १ १३

सूत्रम्	अ०	पा०	सं०
आनन्दादयः प्रधानस्य ...	३	३	११
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपे.	३	१	१०
आनुमानिकमप्येकेषामिति	१	४	१
आपः ...	२	३	११
आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम्	४	१	१२
आभास एव च ...	२	३	५०
आमनन्ति चैनमस्मिन् ...	१	२	३२
आलिङ्ग्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि	३	४	४५
आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ...	४	१	१
आसीनः संभवात् ...	४	१	७
आह न तन्मात्रम् ...	३	२	१६

इ.

इतरपरामर्शात्स इति चेन्ना.	१	३	१८
इतरव्यपदेशाद्विताकरणादि.	२	१	२१
इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते	४	१	१४
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नो.	२	२	१९
इतरे त्वर्थसामान्यात् ...	३	३	१३
इतरेषां चानुपलब्धेः ...	२	१	२
इयदात्मननात् ...	३	३	३४

ई.

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ...	१	३	१३
ईक्षतेर्नाशब्दम् ...	१	१	५

उ.

उत्कमिष्यत एवंभावादित्यौ.	१	४	२१
उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ...	२	३	१
उत्तराच्चेदाभिर्भूतस्वरूपस्तु ...	१	३	१९
उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२	२	२०
उत्पत्त्यसंभवात् ...	२	२	४२
उदासीनानामपि नैवं सिद्धिः	२	२	२७
उपदेशमेदाशेति चेन्नोभय.	१	१	२७
उपपत्तेश्च ...	३	२	३५
उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च	२	१	३६

सूत्रम् अ० पा० सं०

उपपन्नस्तल्लक्षणाथोपलब्धेः	३	३	३०
उपपूर्वमपि त्वेके भावमशन.	३	४	४२
उपमर्दं च ...	३	४	१६
उपलब्धिवदनियमः ...	२	३	३७
उपसंहारदर्शनाशेति चेन्न ...	२	१	२४
उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेष.	३	३	५
उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ...	३	३	४१
उपादानात् ...	२	३	३५
उभयथा च दोषात् ...	२	२	१६
” ” ...	२	२	२३
उभयथापि न कर्मातस्त.	२	२	१२
उभयव्यपदेशात्त्वहि कुण्डलवत्.	३	३	२७
उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ...	४	३	५

ऊ.

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ...	३	४	१७
-----------------------------	---	---	----

ए.

एक आत्मनः शरीरे भावात्	३	३	५३
एतेन मातरिक्षा व्याख्यातः	२	३	८
एतेन योगः प्रत्युक्तः ...	२	१	३
एतेन सिद्धापरिग्रहा अपि ...	२	१	१२
एतेन सर्वे व्याख्याताः ...	१	४	२८
एवं चात्मा कार्त्तर्यम् ...	२	२	३४
एवं मुक्तिफलानियमस्त्वदव.	३	४	५२
एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावाद.	४	४	७

ऐ.

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे त.	३	४	५१
-------------------------------	---	---	----

क.

कम्पनात् ...	१	३	३९
करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ...	२	२	४०
कर्ता शाल्थार्थवत्त्वात् ...	२	३	३३
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ...	१	२	४
करुणोपदेशाच्च मध्वादिषद्	१	४	१०

सूत्रम्	अ० पा० सं०
कामकारेण चैके ... ..	३ ४ १५
कामाच्च नानुमानापेक्षा ... ..	१ १ १८
कामासीतरत्र तत्र चायत.	३ ३ ३९
काम्यास्तु यथाकामं समुची.	३ ३ ६०
कारणत्वेन चाकाशादिषु ... ..	१ ४ १४
कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः	४ ३ ७
कार्याख्यानादपूर्वम् ... ..	३ ३ १८
कार्यालये तदध्यक्षण ... ..	४ ३ १०
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहित.	२ ३ ४२
कृतात्ययेऽनुशयवान्दष्टस्मृ...	३ १ ८
कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्द.	२ १ २६
कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः	३ ४ ४८
क्षणिकत्वाच्च ... ..	२ २ ३१
क्षणियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्रर.	१ ३ ३५

## ग.

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं	१ ३ १५
गतिसामान्यात् ... ..	१ १ १०
गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि.	३ ३ २९
गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ... ..	३ ३ ६४
गुणाद्वा लोकवत् ... ..	२ ३ २५
गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि त.	१ २ ११
गौणश्चेच्चात्मशब्दात् ... ..	१ १ ६
गौण्यसंभवात् ... ..	२ ३ ३
“ ” ... ..	२ ४ ४

## च.

चक्षुरादिवत्तु तत्सहसिष्टया	२ ४ १०
चमसवदविशेषात् ... ..	१ ४ ८
चरणादिति चैवोपलक्षणा.	३ १ ९
चराचरव्यपाश्र्वयस्तु स्यात्तद्य.	२ ३ १६
चितितन्मात्रेण तदात्मक.	४ ४ ६

## छ.

छन्दत उभयाविरोधात् ... ..	३ ३ २८
छन्दोभिधानाच्चेति चेन्न तथा	१ १ २५

सूत्रम्	अ० पा० सं०
---------	------------

## ज.

जगद्वाचित्वात् ... ..	१ ४ १६
जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसं.	४ ४ १७
जन्माद्यस्य यतः ... ..	१ १ २
जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चे.	१ १ ३१
जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चे.	१ ४ १७
ज्ञेयत्वावचनाच्च ... ..	१ ४ ४
ज्ञोऽत एव ... ..	२ ३ १८
ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदाम.	२ ४ १४
ज्योतिरूपकमात्तु तथा ह्यधीय.	१ ४ ९
ज्योतिर्दर्शनात् ... ..	१ ३ ४०
ज्योतिश्चरणाभिधानात् ... ..	१ १ २४
ज्योतिषि भावाच्च ... ..	१ ३ ३२
ज्योतिषैकैषामसत्यज्ञे ... ..	१ ४ १३

## त.

त इन्द्रियाणि तद्यप्यदेशादन्य.	२ ४ १७
तच्छ्रुतेः ... ..	३ ४ ४
तद्धितोऽधि वरुणः संबन्धात्	४ ३ ३
तत्तु समन्वयात् ... ..	१ १ ४
तत्पूर्वकत्वाद्वान्नः ... ..	२ ४ ४
तत्प्राक्श्रुतेश्च ... ..	२ ४ ३
तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः	३ १ १६
तथा च दर्शयति ... ..	२ ३ २७
तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्...	३ ४ २४
तथाऽन्यप्रतिषेधात् ... ..	३ २ ३६
तथा प्राणाः ... ..	२ ४ १
तदधिगम उत्तरपूर्वाद्योर.	४ १ १३
तदधीनत्वादर्थवत् ... ..	१ ४ ३
तदनन्यत्वमारम्भणशब्दा.	२ १ १४
तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति संप.	३ १ १
तदभावनिर्धारणे च ... ..	१ ३ ३७
तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरा.	३ ३ ७

सूत्रम्	अ०	पा०	सं०
तदभिधानादेव तु तल्लिङ्गात्सः	२	३	१३
तदव्यक्तमाह हि ...	३	२	२३
तदाऽऽपीतेः संसारव्यपदेशात्	४	२	८
तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्	१	३	२६
तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशित.	४	२	१७
तद्गुणसारत्वात् तु व्यपदेशः	२	३	२९
तद्वेतुव्यपदेशाच्च ...	१	१	१४
तद्भूतस्य तु नातस्मावो जैमिने.	३	४	४०
तद्व्रतो विधानात् ...	३	४	६
तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथ.	३	३	४२
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ...	१	१	७
तन्मनः प्राण उत्तरात् ...	४	२	३
तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ...	४	४	१३
तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेय.	२	१	११
तस्य च नित्यत्वात् ...	२	४	१६
तानि परे तथा ह्याह ...	४	२	१५
तुल्यं तु दर्शनम् ...	३	४	९
तृतीयशब्दावरोधः संशोक.	३	१	२१
तेजोऽतस्तथा ह्याह ...	२	३	१०
त्रयाणामेव त्रैवमुपन्यासः प्र.	१	४	६
व्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात्	३	१	२
<b>द.</b>			
दर्शनाच्च ...	३	१	२०
” ” ...	३	२	२१
” ” ...	३	३	४८
” ” ...	३	३	६६
” ” ...	४	३	१३
दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ...	४	४	२०
दर्शयति च ...	३	३	४
” ” ...	३	३	२२
दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते	३	२	१७
दहर उत्तरेभ्यः ...	१	३	१४

सूत्रम्	अ०	पा०	सं०
दृश्यते तु ...	२	१	६
देवादिवदपि लोके ...	२	१	२५
देहयोगाद्वा सोऽपि ...	३	२	६
द्युभवाद्यायतनं स्वशब्दात् ...	१	३	१
द्वादशाहवहुभयविधं बादरा.	४	४	१२
<b>ध.</b>			
धर्मं जैमिनिरत एव ...	३	२	४०
धर्मोपपत्तेश्च ...	१	३	९
धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपल.	१	३	१६
ध्यानाच्च ...	४	१	८
<b>न.</b>			
न कर्माविभागादिति चेन्नाना.	२	१	३५
न च कर्तुः करणम् ...	२	२	४३
न च कार्ये प्रतिपत्यभिसंधिः	४	३	१४
न च पर्यायादप्यविरोधो वि.	२	२	३५
न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापा.	१	२	१९
न चाधिकारिकमपि पतनानु.	३	४	४१
न तु दृष्टान्तभावात् ...	२	१	९
न तृतीये तथोपलब्धेः ...	३	१	१८
न प्रतीकेन हि सः ...	४	१	४
न प्रयोजनवत्त्वात् ...	२	१	३२
न भावोऽनुपलब्धेः ...	२	२	३०
न भेदादिति चेन्न प्रत्ये. ...	३	२	१२
न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेत्.	१	१	२९
न वा तत्सहभावाश्रुतेः ...	३	३	६५
न वा प्रकरणभेदात्परोवरीय.	३	३	७
न वायुकिये पृथगुपदेशात्	२	४	९
न वा विशेषात् ...	३	३	२१
न विग्रहश्रुतेः ...	२	३	१
न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं.	२	१	४
न संख्योपसंग्रहादपि नाना.	१	४	११
न सामान्यादप्युपलब्धेर्भूत्यु.	३	३	५१

सूत्रम्	अ०	पा०	सं०
न स्थानतोऽपि परस्योभयलि.	३	२	११
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतरा.	२	३	२१
नातिचिरेण विशेषात् ...	३	१	२३
नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ता ...	२	३	१७
नाना शब्दादिभेदात् ...	३	३	५८
नानुमानमतच्छब्दात् ...	१	३	३
नाभाव उपलब्धेः ...	२	२	२८
नाविशेषात् ...	३	४	१३
नासतोऽदृष्टत्वात् ...	२	२	२६
नित्यमेव च भावात् ...	२	२	१४
नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो.	२	३	३२
नियमाच्च ...	३	४	७
निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ...	३	२	२
निक्षि नेति चेन्न संबन्धस्य.	४	२	१९
नेतरोऽनुपपत्तेः ...	१	१	१६
नैकस्मिन्दर्शयतो हि ...	४	२	६
नैकस्मिन्नसंभवात् ...	२	२	३३
नोपमर्देनातः ...	४	२	१०

## प.

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यतेः ...	२	४	१२
पटवच्च ...	२	१	१९
पत्यादिशब्देभ्यः ...	१	३	४३
पट्युरसामञ्जस्यात् ...	२	२	३७
पयोम्बुवच्चैतज्जापि ...	२	२	३
परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ...	४	३	१२
परमतः सेतून्मानसंबन्धमे.	३	२	३१
परास्तु तच्छ्रुतेः ...	२	३	४१
पराभिध्वानास्तु तिरोहितं	३	२	५
परामर्शं जैमिनिरचोदना चा.	३	४	१८
परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं ...	३	३	५२
पारिप्लवार्थी इति चेन्न ...	३	४	२३
पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभि.	२	३	३३

सूत्रम्	अ०	पा०	सं०
पुरुषविद्यायामिव चेतरेषाम.	३	३	२४
पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बा.	३	४	१
पुरुषाश्मवदिति चैतथापि ...	२	२	७
पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यप.	३	२	४१
पूर्ववद्वा ...	३	२	२९
पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्कि.	३	३	४५
पृथगुपदेशात् ...	२	३	२८
पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्त.	२	३	१२
प्रकरणाच्च ...	१	२	१०
प्रकरणात् ...	१	३	६
प्रकाशश्चावैयर्थ्यात् ...	३	२	१५
प्रकाशादिवच्चवैशेष्यं.	३	२	२५
प्रकाशादिवच्चैवं परः ...	२	३	४६
प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्	३	२	२८
प्रकृतिश्च अतिज्ञादृष्टान्तानुप.	१	४	२३
प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति.	३	२	२२
अतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमादमरथ्यः	१	४	२०
प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छ.	२	३	६
प्रतिषेधाच्च ...	३	२	३०
प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	४	२	१२
प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधा.	२	२	२२
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधि.	४	४	१८
प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता ए.	३	१	५
प्रबानबदेव तदुक्तम् ...	३	३	४३
प्रवीपवदावेकस्तथा हि दर्श.	४	४	१५
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्	२	३	५३
प्रवृत्तेश्च ...	२	२	२
प्रसिद्धेश्च ...	३	३	१७
प्राणगतेश्च ...	३	१	३
प्राणशुच्च ...	१	३	४
प्राणवता शब्दात् ...	२	४	१५
प्राणस्तथाऽनुगमात् ...	१	१	२८

सूत्रम्	अ० पा० सं०
प्राणादयो वाक्यशेषात् ...	१ ४ १२
प्रियश्चिरस्त्वाद्यप्रतिरूपचया. ...	३ ३ १२
फ.	
फलमत उपपत्तेः ...	३ २ ३८
व	
बहिस्तुभयथाऽपि स्मृतेरा. ...	३ ४ ४३
बुद्ध्यर्थः पादवत् ...	३ २ ३३
ब्रह्मदष्टिरुत्कर्षात् ...	४ १ ५
ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादि. ...	४ ४ ५

भ.

भाक्त्वा वा नात्मवित्वात्तथा. ...	३ १ ७
भावं जैमिनिर्विकल्पात्मननात् ...	४ ४ ११
भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ...	१ ३ ३३
भावशब्दाच्च ...	३ ४ २२
भावे चोपलब्धेः ...	२ १ १५
भावे जाग्रद्वत् ...	४ ४ १४
भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चै. ...	१ १ २६
भूतेषु तच्छ्रुतेः ...	४ २ ५
भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ...	१ ३ ८
भूम्नः क्रतुवक्त्यायस्त्वं तथा हि ...	३ ३ ५७
भेदव्यपदेशाच्च ...	१ १ १७
भेदव्यपदेशाच्चान्यः ...	१ १ २१
भेदव्यपदेशात् ...	१ ३ ५
भेदश्रुतेः ...	३ ४ १८
भेदाच्चेति चेन्नैकस्यामपि ...	३ ३ २
भोक्तापत्तेरविभागश्चेत्साल्लोक. ...	२ १ १३
भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ...	४ ४ २१
भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सं. ...	४ १ १९

भ.

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं. ...	१ ३ ३१
मन्त्रवर्णाच्च ...	३ ३ ४४
मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ...	३ ३ ५६

सूत्रम्	अ० पा० सं०
---------	------------

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डला. ...	२ २ ११
महद्वच्च ...	१ ४ ७
मांसादि भौमं यथाशब्दमित. ...	२ ४ २१
मन्त्रवर्णिकमेव च गीयते... ...	१ १ १५
मायामात्रं तु कात्स्न्येनान. ...	३ २ ३
मुक्तः प्रतिज्ञानात् ...	४ ४ २
मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ...	१ ३ २
सुरधेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ...	३ २ १०
मौनवदितरेषामध्युपदेशात् ...	३ ४ ४९

थ.

यन्नैकाग्रता तत्राविशेषात् ...	४ १ ११
यथा च तक्षोभयथा ...	२ ३ ४०
यथा च प्राणादि ...	२ १ २०
यदेव विद्ययेति हि ...	४ १ १८
यावदधिकारमवस्थितिराधि... ...	३ ३ ३२
यावदात्मभावित्वाच्च न दो. ...	२ ३ ३०
यावद्विकारं तु विभागो लो. ...	२ ३ ७
युक्तेः शब्दान्तराच्च ...	२ १ १८
योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते. ...	४ २ २१
योनिश्च हि गीयते ...	१ ४ २७
योनेः शरीरम् ...	३ १ २७

र.

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ...	२ २ १
रश्म्यनुसारी ...	४ २ १८
रूपादिमत्त्वाच्च ...	२ २ १५
रूपोपन्यासाच्च ...	१ २ २३
रेतःसिरयोगोऽथ ...	३ १ २६

ल.

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्वि बलीयस्ताद. ...	३ ३ ४४
लिङ्गाच्च ...	४ १ २
लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ...	२ १ ३३



सूत्रम्	अ०	पा०	सं०
व.			
वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रक.	१	४	५
वाक्यान्वयात् ... ..	१	४	१९
वाङ्मयसि दर्शनाच्छब्दाच्च	४	२	१
वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्यां.	४	३	२
विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम्	२	१	३१
विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्	३	३	५९
विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचु.	१	१	१३
विकारावर्ति च तथा हि स्थि.	४	४	१९
विज्ञानादिभावे वा तदप्रति.	२	२	४४
विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वा.	३	१	१७
विद्यैव तु निर्धारणात् ...	३	३	४७
विधिर्वा धारणवत् ... ..	३	४	२०
विपर्ययेण तु कमोऽत उपप.	२	३	१४
विप्रतिषेधाच्च ... ..	२	२	४५
विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ...	२	२	१०
विभागः शतवत् ... ..	३	४	११
विरोधः कर्मणीति चेज्जानेक.	१	३	२७
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ...	१	२	२
विशेषं च दर्शयति ... ..	४	३	१६
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां. ...	१	२	२२
विशेषणाच्च ... ..	१	२	१२
विशेषानुग्रहश्च ... ..	३	४	३८
विशेषितत्वाच्च ... ..	४	३	८
विहारोपदेशात् ... ..	२	३	३४
विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ...	३	४	३२
वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावा.	३	२	२०
वेद्याद्यर्थभेदात् ... ..	३	३	२५
वेद्युत्तेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ...	४	३	६
वैधर्म्याच्च न संप्रादिवत् ...	२	२	२९
वैलक्षण्याच्च ... ..	२	४	१९
वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः ...	२	४	२२

सूत्रम्	अ०	पा०	सं०
वैश्वानरः साधारणशब्दविशे.	१	२	२४
वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्.	२	१	३४
व्यतिरेकस्तद्वाभावावित्वाच्च.	३	३	५४
व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्ष.	२	२	४
व्यतिरेको गन्धवत् ... ..	२	३	२६
व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतर.	३	३	३७
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चे.	२	३	३६
व्याप्तेश्च समञ्जसम् ... ..	३	३	९
श.			
शक्तिविपर्ययात् ... ..	२	३	३८
शब्द इति चेज्जातः प्रभवात्.	१	३	२८
शब्दविशेषात् ... ..	१	३	५
शब्दश्चातोऽकामकारे ... ..	३	४	३१
शब्दाच्च ... ..	२	३	४
शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च	१	२	२६
शब्दादेव प्रमितः ... ..	१	३	२४
शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि.	३	४	३७
शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैव.	१	२	२०
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदे.	१	१	३०
शास्त्रयोनित्वात् ... ..	१	१	३
शिष्टेश्च ... ..	३	३	६२
शुगस्य तदनदरश्रवणात्तदा.	१	३	३४
शेषत्वात्पुरुषार्थवाдо यथाऽ.	३	४	२
श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृ.	१	३	३८
श्रुतत्वाच्च ... ..	१	१	११
” ... ..	३	२	३९
श्रुतेश्च ... ..	३	४	४६
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ... ..	२	१	२७
श्रुतोपनिषत्काल्यभिधानाच्च	१	२	१६
श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः	३	३	४९
श्रेष्ठश्च ... ..	२	४	८

सूत्रम्	अ० पा० सं०
स.	
संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ...	४ ४ ८
संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तद.	३ ३ ८
संज्ञामूर्तिः कृत्स्निस्तु त्रिवृत्कुर्वत.	२ ४ २०
संध्ये सृष्टिराह हि ...	३ २ १
संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि	१ २ ३१
संप्रदाविर्भावः स्वेनशब्दात्	४ ४ १
संबन्धादेवमन्यत्रापि ...	३ ३ २०
संबन्धानुपपत्तेश्च ...	२ २ ३८
संमृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ...	३ ३ २३
संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशे.	१ २ ८
संयमने त्वनुभूयेतरेषामारो.	३ १ १३
संस्कारपरामर्शात्तदभावाभि.	१ ३ ३६
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्द.	३ २ ९
सत्त्वाच्चावरस्य ...	२ १ १६
सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ...	२ ४ ५
समन्वारम्भणात् ...	३ ४ ५
समवायाभ्युपगमाच्च साम्या.	२ २ १३
समाकर्षात् ...	१ ४ १५
समाध्यभावाच्च ...	२ ३ ३९
समान एवं चामेदात् ...	३ ३ १९
समाननामरूपत्वाच्चावृत्ताव.	१ ३ ३०
समाना चास्त्युपक्रमाद.	४ २ ७
समाहारात् ...	३ ३ ६३
समुदाय उभयहेतुकेऽपि तद.	२ २ १८
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ...	१ २ १
सर्वथानुपपत्तेश्च ...	२ २ ३२
सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्	३ ४ ३४
सर्वधर्मोपपत्तेश्च ...	२ १ ३७
सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाय.	३ ३ १
सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणाल्यये	३ ४ २८
सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्व.	३ ४ २६

सूत्रम्	अ० पा० सं०
सर्वाभेदादन्यत्रेमे ...	३ ३ १०
सर्वोपेक्षा च तदर्शनात् ...	२ १ ३०
सहकारित्वेन च ...	३ ४ ३३
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण ...	३ ४ ४७
साक्षाच्चोभयान्नानात् ...	१ ४ २५
साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ...	१ २ २८
सा च प्रशासनात् ...	१ ३ ११
साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ...	३ १ २२
सामान्यानु ...	३ २ ३२
सागीप्यानु तद्व्यपदेशः ...	४ ३ ९
सांपराये तर्तव्याभावात्तथा.	३ ३ २७
सुकृतदुष्कृते एवेति तु बाद.	३ १ ११
सुखविशिष्टाभिधानादेव च	१ २ १५
सुष्ठुस्तु त्कान्योर्भेदेन ...	१ ३ ४२
सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ...	१ ४ २
सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः	४ २ ९
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च	३ २ ४
सैव हि सत्यादयः ...	३ ३ ३८
सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	४ २ ४
स्तुतयेऽनुमतिर्वा ...	३ ४ १४
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चे.	३ ४ २१
स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्	३ २ ३४
स्थानादिव्यपदेशाच्च ...	१ २ १४
स्थित्यदनाभ्यां च ...	१ ३ २
स्पष्टो ह्येकेषाम् ...	४ २ १३
स्मरन्ति च ...	२ ३ ४७
स्मरन्ति च ...	३ १ १४
स्मरन्ति च ...	४ १ १९
स्मर्यते च ...	४ २ १४
स्मर्यतेऽपि च लोके ...	३ १ १९
स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति	१ २ २५
स्मृतेश्च ...	१ २ ६

सूत्रम्	अ० पा० सं०	सूत्रम्	अ० पा० सं०
स्मृतेश्च ... ..	४ ३ ११	खाप्ययसंपत्तयोरन्यतरापेक्ष.	४ ४ १६
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति	२ १ १	खाप्ययात् ... ..	१ १ ९
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ...	३ २ ५	खामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	३ ४ ४४
स्वपक्षदोषाच्च ... ..	२ १ १०	ह.	
स्वपक्षदोषाच्च ... ..	२ १ २९	हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्	२ ४ ६
स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ...	२ ३ २२	हानौ तूपायनशब्दशेषत्वा.	३ ३ २६
खात्मना चोत्तरयोः ...	२ ३ २०	हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिका.	१ ३ २५
खाध्यायस्य तथात्वेन हि	३ ३ ३	हेयत्वावचनाच्च ... ..	१ १ ८

समाप्तोऽयं बादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमः ।

